

THE
KĀSHI-SANSKRIT-SERIES

(HARIDĀS SANSKRIT GRANTHAMĀLĀ)

NO 98.

(Kavya Section, No. 15.)

THE
NĀLACHAMPŪ

Or

DAMAYANTĪ KATHĀ

With

The Visamapada Prākāśa Commentary

By

CHANDAPĀLA

Edited with Introduction, Bhāvabodhinī Annotations, etc,

By

SAHITYĀCHĀRYA PANDIT NANDA KISHORE S'ARMA

Research Scholar, Govt. Sanskrit Library, Benares.

Under the Supervision

OF

SAHITYĀCHĀRYA

PANDIT NARAYAN SHASTRI KHISTE

Asst. Librarian Govt. Sanskrit Library Benares.

Sa8C

Tru/sar

JAI KRISHNADAS-HARIDAS GUPTA,

The Chowkhamba Sanskrit Series Office,

Benares City.

Printed by
Poona Oriental Book House

1932.

330A, SADASHIV,

POONA 2 (India)

[ALL RIGHTS RESERVED BY THE PUBLISHER]

Printed-Published & sold by
JAI KRISHNADAS-HARIDAS GUPTA,
The Chowkhamba Sanskrit Series Office,
VIDYA VILAS PRESS,
North of Gopal Mandir,
BENARES CITY.

*Printed by Jai Krishna Das Gupta
at the Vidya Vilas Press, Benares.*

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY, NEW DELHI.

Acc. No.

Date.

Call No. *Sa8C/Tri/Sar*

हरिदाससंस्कृतग्रन्थमालासमाख्य-
काशीसंस्कृतसीरिजपुस्तकमालायाः

६८

काव्यविभागे (१५) पञ्चदशं पुष्पम् ।

महाकविश्रीत्रिविक्रमभट्टविरचिता

नलचम्पूः ।

अथवा

दमयन्तीकथा ।

ग्रामाटवंशीयश्रीचण्डपालकृतया

विषमपदप्रकाशाख्यव्याख्यया सहिता ।

जयपुरमहाराजाश्रित-राजगुरुकथाभट्टवर्य-कथाभट्टश्रीजयचन्द्रात्मज-काशि कगवर्नमैष्ट-

संस्कृतपुस्तकालयायान्वेषकविद्वद्-वेदान्तभूषण-श्रीनन्दकिशोरशर्मणा साहित्या-

चार्येण स्वविरचितभावबोधिण्याख्यटिप्पण्या संयोज्य सम्पादिता ।

काशीस्थराजकीय सरस्वतीभवनोपाध्यक्षेण साहित्याचार्य खिस्ते-

नारायणशास्त्रिणा च निर्ध्याता ।

प्रकाशकः—

जयकृष्णदास हरिदास गुरु—

चौखम्बा संस्कृत सीरिज आफिस

बनारस सिटी ।

१९८९.

अस्य सर्वेधिकाराः प्रकाशकेन स्वयत्तीकृताः ।

इस कार्यालय द्वारा “काशीसंस्कृतसीरिज” के अलावा और भी ३ सीरिज यथा “चौखम्बासंस्कृतसीरिज” “बनारससंस्कृतसीरिज” “हरिदाससंस्कृतसीरिज” ग्रन्थ-मालायें निकलती हैं तथा इन ४ सीरिजों के पश्चात् और भी विविध शास्त्र की पुस्तक प्रकाशित की गई हैं तथा अन्य सब स्थानों के छपे हुए संस्कृत तथा भाषा-भाष्य के ग्रन्थ विक्रयार्थ प्रस्तुत रहते हैं, सूचीपत्र पृथक् मंगवाकर देखें । इसके अलावा हमारे यहाँ सर्व प्रकार की संस्कृत, हिन्दी, अङ्ग्रेजी की सुन्दर छपाई होती है, परीक्षा प्रार्थनीय है ॥

पत्रादि प्रेषणस्थानम्—

जयकृष्णदास-हरिदास गुप्तः—

“चौखम्बा संस्कृतसीरिज” आफिस, विद्याविलास प्रेस,
गोपालमन्दिर के उत्तर फाटक, बनारस सिटी ।

1873
1874
1875
1876
1877
1878
1879
1880
1881
1882
1883
1884
1885
1886
1887
1888
1889
1890
1891
1892
1893
1894
1895
1896
1897
1898
1899
1900

* समर्पणम् *

राष्ट्रकूटकुलदिवाकर-पुरुहूतपुरवरातिथि-जोधपुरपुरन्दर—
विविधबिरुदविराजित-श्रीसुमेरसिंहमहाराजचरमधर्मपत्नीनाम्,
श्रीकृष्णचरणसमाराधनानितान्तिर्मलस्वान्तानाम्,
शीलशालीनकुलीनविपश्चिदपश्चिमैकसमाश्रयाणाम्,

चौहानान्वयावतंसानाम्, श्रीमतीनाम्,

श्रीउमरावकुँवरीणाम्,

करकमलयोः सविनयमिदम्,

“श्रीमज्जोधपुराधिनाथसुरभूषेष्ठातिथिख्यातिम-

शामोद्गीतसुमेरसिंहवृषते राज्ञी द्वितीयास्ति या ।

चौहानान्वयसूर्यमल्लतनया साध्वीषु मूर्धन्यतां

प्राप्ता राजति सोमरावकुँवरी माता प्रजावत्सला ॥ १ ॥

सोहिन्तराग्रामसमुद्रलक्ष्मीः संस्थापितश्रीपतिमन्दिराढ्या ।

श्रीवल्लभार्योक्तपयाध्वनीना सा राजमाता जयति प्रकामम् ॥ २ ॥

श्रीमज्जोधपुराधीशोम्मेदसिंहमहीपतेः ।

कीर्त्यमाना जनैर्यास्ते माता चौहानवंशजा ॥ ३ ॥

तदीयवात्सल्यदयादिसद्गुणैराकृष्टचित्तेन तदाश्रितेन ।

भक्त्युल्लसन्मानसपङ्कजेन राज्ञीसमाराधनसादरेण ॥ ४ ॥

श्रीमन्नन्दकिशोरेण तस्यै सादरमर्प्यते ।

नलचम्पूप्रबन्धस्य टिप्पणी भावबोधिनी ॥ ५ ॥”

श्रीमतीश्रीबापावतजीमन्दिरम्,

जयपुरम्,

विजया दशमी १९८९ सेवत् ।

इति ।

शुभाशीर्वादिनो

जयपुरराजगुरुकथाभट्टवंशावतंस-

श्रीनन्दकिशोरशर्मणः

साहित्याचार्यस्य ।

हिन्दी-अनुवाद

राठौड़वंशके भास्कर विविधबिरुदावलियों से सुशोभित स्वर्गीय-

जोधपुरनरेश श्रीसुमेरसिंहजी महाराजकी द्वितीयमहाराणी,

श्रीकृष्णचरणारविन्दकी निरन्तर आराधनासे अत्यन्त स्वच्छहृदया,

सुशीलता से सुशोभित-कुलीन विद्वानों की अवलम्बन,

श्रीमती माजीसाहिबां श्रीउमरावकुँवरीजी चौहानजी महोदया के

करकमलों में सादर समर्पण,

दिगन्तविश्रान्तकालिसे सर्वतः प्रकाशित स्वर्गीय जोधपुरनरेश श्रीसुमेरसिंहजी के० बी० आई० महोदयकी द्वितीयमहाराणी, तथा चौहानवंशीय स्वर्गीय ठाकुरसाहिब श्रीसूर्यमल्लजीकी श्रेष्ठदुहिता, पतिव्रता पत्नियोंमें अप्राप्तनको प्राप्त, प्रजावत्सल, माजीसाहिबां श्रीउमरावकुँवरीजी सर्वोत्तम हैं ॥ १ ॥

सोहिन्तरा (जोधपुरीय पंचपदरापरगनाके अन्तर्गत) ग्रामकी मूर्तिमती लक्ष्मी, वल्लभसम्प्रदायमें परमश्रद्धा एवं असीम भक्तिमती, विष्णुमन्दिरकी निर्मापयित्री उक्त श्रीमाजीसाहिबां सर्वातिशायी हैं ॥ २ ॥

श्रीगुप्त जोधपुराधीश श्रीउम्मेदसिंहजी महाराजासाहिब बहादुर के० सी० एस० आई०, के० सी० वी० ओ०, की माजीसाहिबां श्रीचौहानजी हैं ॥ ३ ॥

उन माजीसाहिबां के वात्सल्य अनुकम्पा प्रभृतिसद्गुणों से आकर्षितहृदय, तथा उनमें असीमश्रद्धासे प्रफुल्लितमना, एवं उनकी आराधनामें तत्पर, उनके आश्रित कथाभट्ट श्रीनन्दकिशोरशर्मा साहित्याचार्य, मान्यखेट (मालखेटा) के अधीश राठौड़-राज श्रीइन्द्रराजतृतीयके समाश्रित त्रिविक्रमभट्टसे निर्मित नलचम्पू (दमयन्तीकथा) की भावबोधिनी टिप्पणी (संक्षिप्तटीका) उक्त माजीसाहिबां श्रीचौहानजीको सादर समर्पण करता है ॥ ४ ॥ ५ ॥

जयपुरराजमाजीसाहिब-

श्रीचांपावतजीका मन्दिर, जयपुर।

विजया दशमी १९८९ संवत् ।

शुभाशीर्वादक-

जयपुरमहाराजाश्रित-राजगुरुकथाभट्टवंश्य-

श्रीनन्दकिशोरशर्मा

साहित्याचार्य ।

उपोद्घातः ।

अथेयं नलचम्पूः संस्कृतभाषाश्लेषरसिकानां विद्वदग्रणीनां करकमलयोः समर्प्यते मनोविनोदमाधातुम् । बम्बईस्थनिर्णयसागरयन्त्रालयतः प्रकाशमितोऽपि प्रबन्धो-
ऽसौ भावबोधिन्याख्यटिप्पण्या विषयसूच्या पात्रसूच्या भौगोलिकपदसंग्रहेण ग्रन्थका-
रटीकाकारादीतिवृत्तप्रतिपादकेन बृहतोपाद्धातेन च विशिष्य समलङ्कृतो नवीनाका-
रतामादधद् विदुषां संस्कृतपरीक्षाप्रविष्टानां छात्राणां चोपकारमेव विधास्यतीति संशो-
धने संस्करणे च प्रवृत्तस्य मे न विफलः प्रयासः । त्रिविक्रमभट्टतत्कृतनलचम्पूपरिच-
यश्च मया (१) संस्कृतकविपरिचयप्रबन्धे प्रतिपादित इति तत् एवोद्धृत्याप्राप्यसाधुपन्य-
स्यते । मन्ये च तेनैव भूमिकाप्रतिपाद्यविषयस्य निराकाङ्क्षता संपद्येत नामेति ।

त्रिविक्रमभट्टः (९१५ ई०) ।

शाण्डिल्यगोत्रोत्पन्नोऽयं त्रिविक्रमभट्टः (२) श्रीधरपौत्रो नेमादित्यपुत्रो दक्षिणस्यां दिशि
मान्यखेटाधीश्वर (हैदराबादान्तर्गत) स्य राष्ट्रकूटकुलचूडामणेरिन्द्रराजस्य (= तृती-
यस्य) राजसभायाः प्रमुखपण्डितो बभूव । मान्यखेटाधीश्वरः श्रीहन्द्रराजः (तृतीयः)
स्वराज्याभिषेकोत्सवाय मान्यखेटतः कुरुण्डकं (कृष्णागङ्गासंगमे वर्तमानं) ग्रामं जगाम ।
तत्र च ९७२ विक्रमवत्सरे (९१९ ई०) फाल्गुनशुक्लसप्तम्या राष्ट्रकूटवंश्यरत्नेन्द्रराजस्य
राज्याभिषेको बभूव । हन्द्रराजेनाभिषेकानन्तरं सौवर्ण तुलादानं तथानेके ग्रामा ब्राह्मणे-
भ्यो दत्ता इतीत्यादिवृत्तान्तावबोधिका ताम्रलिपिर्नवसारीग्रामे (बडौदान्तःपातिनि)
साम्प्रतं समधिगता (३) । कुरुण्डकदानपत्रस्यास्य निर्माता लेखकश्चायं त्रिविक्रमभट्ट
एवेति निर्णीतमन्वेषकैर्विद्वद्भिः ।

राष्ट्रकूटवंशीयो मान्यखेटाधिपः श्रीहन्द्रराजः (तृतीयः) (४) ।

राज्ञो जगत्पुङ्गव (द्वितीय) स्य पुत्र हन्द्रराजोऽयं पितरि यौवराज्यावस्थायामेव
लोकान्तरिते स्वपितामहस्य कृष्णराजद्वितीयस्योत्तराधिकारी बभूव । जगत्पुङ्गवस्य
धर्मपत्नी, हन्द्रराजस्य च माननीया माता लक्ष्मीदेव्याख्या समभूदित्यपि प्रतीयते ।

(१) संस्कृतकविपरिचयस्य भारविवर्णनात्मको भागो वाराणसेयरजकीयसंस्कृत-
पुस्तकालयसरस्वतीभवनतत्प्रकाशयमाने सारस्वतालोके प्रथमकिरणस्य परिशिष्टरूपतया
मुद्रित आसीत् ।

(२) तेषां वंशे विशदयज्ञसां श्रीधरस्यात्मजोऽभू—

जेमादित्यः स्वमतविकसद्वेदविद्याविवेकः । देवादित्य इति पाठान्तरम् ।

जत्कल्लोलां दिशि दिशि जनाः कीर्तिपीयूषसिन्धुं

यस्याद्यापि श्रवणपुटकैः कूणिताक्षाः पिबन्ति ॥ (नलचम्पू—१ उ १९ श्लो.)

तैस्तैरात्मगुणैर्येन त्रैलोक्यास्तिलकायितम् ।

तस्मादस्मि सुतो जातो जाड्यपात्रं त्रिविक्रमः । (न. १ उ. २० श्लो०) ।

(३) जर्नेल बाम्बे ब्राह्म रायल एशियाटिक सोसाइटी, १८ भागे २५३,
२५७ तथा २५३, २६१ पृष्ठेषु ।

(४) श्रीयुतं विश्वेश्वरनाथरेलकृत “भारतके प्राचीनं राजवंश (राष्ट्रकूट)” भाग
३ पृ. ५०-५२ । सन् १९२५ ई० ।

किं चेन्द्रराजस्य धर्मपत्नी बीजाम्बाख्या कलचुरि (हैहय) कौकिलस्य प्रपौत्री, अर्जुनदेवस्य पौत्री, अम्मनदेव (अनङ्गदेव)स्य पुत्री सङ्कृतिमती समजायत । दान-पत्रादिषु समधिगता इन्द्रराजस्य 'नित्यवर्ष, महाराजाधिराज, परमेश्वर, परमभट्टारक, श्रीष्टुथिवीवल्लभ, इत्युपाधयः । इन्द्रराजस्य राज्येऽभिषेकः फेब्रुअरीमासस्य चतुर्विंशदिने ११५ ई० वर्षे बभूवेति निवेदितमेव । अस्य महासामन्तो लेण्डेयरसाख्योऽभवदिति हत्तिमत्तूर (धरवाडप्रान्त) (१)ग्रामप्राप्तात् ११६ ई० वर्षीयलिखितात् लेखाज्जायते । अपि चायमिन्द्रराजो राष्ट्रकूटवंशीयः सात्यकीकुले (यादववंशे) समुत्पन्न इति राष्ट्रकूटा यादववंश्या इत्यपि प्रतीयते कुरुण्डकलेखात् ।

एकस्मिन्समये श्रीइन्द्रराजो मेरुनगरं स्वसैन्याक्रान्तं विधाय विदलितमकुरुत । मेरुनगरं (महोदय = कन्नौज) कान्यकुब्जशब्देनोच्यते स्मेति साम्प्रतिकानां निश्चयः । एतस्मिन्समये कान्यकुब्जराज्यं प्रतिहारवंशीयमहीपालाख्यमहाराजायत्तमासीत् । यद्य-पीन्द्रराजेन महीपालराज्यं स्वायत्तमक्रियत । तथापि महीपालः स्वचातुर्येण कान्यकुब्जराज्यं पुनः स्वायत्तमकरोत् । अस्तु ।

(२)अयमिन्द्रराजो (तृतीयः) महावदान्य आसीदत एवानेन प्राचीनैर्दत्त-प्रत्यादत्ता अपि चतुःशतग्रामा पुनरेव विप्रेभ्यः प्रादीयन्त ।

(१) इन्डियन् आण्टिकेरी, भागे १२ पृष्ठे २२४ ।

(२) इन्द्रराजप्रपितामहस्यामोघवर्षप्रथमस्य ७९५ शाकवर्षीयसञ्ज्ञानग्रामस्थता-अपभ्रूतकीर्णे (एपिग्राफीया इन्डिका १८ भागे)—

“हत्वा भ्रातरमेव राज्यमहरद् द्रव्यं च दीनस्ततो

लक्षं कोटिमलेखयत्किल कलौ दत्तं स गुप्तान्वयः ।

येनात्याज्यतनु स्वराज्यमसकृद् बाह्याऽर्थके का कथा

हीस्तस्याजनि राष्ट्रकूटतिलको दातेति कीर्तावपि” ॥

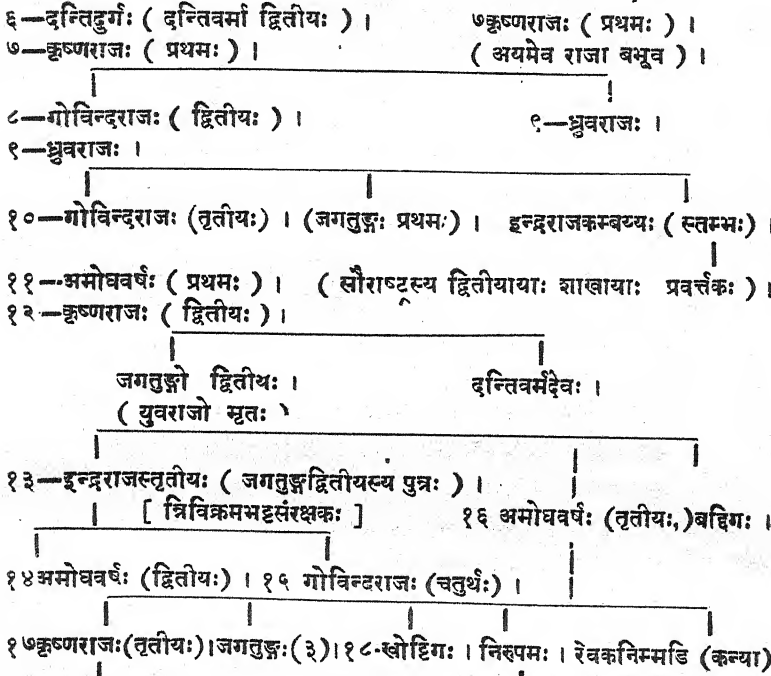
इत्यत्र श्लोके ताम्रपत्रसम्पादकमहोदयो गुप्तान्वयपदेन समुद्रगुप्तमहाराजमाक्षिपति स्म । परन्तु मुद्राराक्षसकर्तृविशाखदत्तप्रणीतदेवीचन्द्रगुप्तनाटकोक्तथासंवादेन पूर्वोक्तश्लोके उपमेयतयेपन्यस्ते-गुप्तान्वयी राजा चन्द्रगुप्तविक्रमादित्य(द्वितीयः) एव परिग्रहीतुं शक्यते इति निश्चितं वाराणसेयहिन्दूविश्वविद्यालयीयाध्यापक ए. एस. आल्टेकरमहाशयेन (जरनल् आफ विहार अन्ड ओरिसा रिसर्च सोसाइटी १९२८ सन्) । तदेतच्च स्वीकारार्हमपि ।

देवीचन्द्रगुप्तनाटकस्योद्धरणशैः (नाट्यदर्पणशृङ्गारप्रकाशकाव्यमीमांसास्थैः) वाराणसी-हिन्दूविश्वविद्यालयप्रोवाइस् चान्सलर श्रीयुत ए. बी. ध्रुवमहोदयैरयं तदीयकथासारांशः सङ्कलितः “समुद्रगुप्तानन्तरं तत्पुत्रो रामगुप्तो शर्मगुप्तापरनामा गुप्तराज्याधिकारी बभूव । स च गिरिनारपर्वते शकजातीयतृतीयरुद्रसिंहेनोपद्रुतः सन् तेन सह निजपत्नीध्रुवदेवीप्रदानेन सन्धिं चकार । ततश्च रामगुप्तस्य तृतीयोऽनुजश्वन्द्रगुप्तः कृतध्रुवदेवीनेपथ्यो रामगुप्तेन निवार्यमाणोऽपि राजगणिकया माधवसेनया सह रुद्रसिंहान्तःपुरे प्रविश्य तं च निहत्योन्मत्त इव प्रत्यागतः । एतत्पराक्रमसन्तुष्टो ज्येष्ठो रामगुप्तोऽक्रमण्योऽसुं राज्येऽभिषिषेच । ततश्च मध्यमो भ्राता कनिष्ठचन्द्रगुप्तराज्याभिषेकेण सञ्जातरोषः सन् राज्याय विग्रहं चक्रे । तं च चन्द्रगुप्तो निहतवान्” इति ।

(गुजरातीयसाहित्यपरिषद्भवमाधिवेशननिबन्धे १५ पृष्ठे, अहमदाबाद २७।१०।२८)

मान्यखेटाधिपराष्ट्रकूटानां राज्ञां (राठौड) वंशक्रमः ।

- १—दन्तिवर्मा ।
 २—इन्द्रराजः (प्रथमः) ।
 ३—गोविन्दराजः (प्रथमः) ।
 ४—कर्कराजः (प्रथमः) ।
 ५—इन्द्रराजः (द्वितीयः)

(यशस्तिलकचम्पूकर्तृसोमदेवाश्रयः) । १९—कर्कराजः (द्वितीयः) ।

सोऽयं नलचम्पूकर्ता त्रिविक्रमभट्ट इन्द्रराजतृतीयस्य प्रधानपण्डितो ११५ ई० वषे संजात इति कुरुण्डकलेखान्निश्चीयते । अनेनैव त्रिविक्रमभट्टेन मदालसाचम्पूरपि प्रणीता सा च साम्प्रतमुपलभ्यते ।

त्रिविक्रमभट्टभास्कराचार्ययोरभिन्नान्वयित्वम् ।

त्रिविक्रमभट्टस्य पुत्रो भोजराजेन विद्यापतिरित्युपाधिविभूषितो भास्करभट्टनामा बभूव । तथैतस्यैव वंशे प्रसिद्धज्यौतिषी भास्कराचार्योऽपि जन्म लेभ इति डा० भालुदाजीनाम्ना विदुषा नासिकक्षेत्रनिकटे चासादितात् ताम्रपत्रात्स्पष्टीकृतम् । सेऽयं ताम्रलिपिः ११२८ श्राकवर्षे देवगिरिस्थयादववंशीयसोईदेवेन खानदेशान्तर्गतपाटणाख्ये

इत्थमुक्तसज्जनप्राप्तस्थताम्रपत्रश्लोकेऽपि (“हत्वा भ्रातरमेव”) चन्द्रगुप्तकृतस्यैव भ्रातृवधस्योपमेयतयोपन्यसनमेवोचितं न तु समुद्रगुप्तकृतस्यैतस्य । एतत्कृतभ्रातृवधवर्णनात्मककथायाः कुत्राप्यनुपलम्भादिति सर्वमनवद्यम् ।

यामे लेखिता । अस्यास्ताम्रलिपेरत्रोपयुक्तांशस्त्वयम्—

‘शाण्डिल्यवंशे कविचक्रवर्ती त्रिविक्रमोऽभूत्तनयोऽस्य जातः ।

यो भोजराजेन कृताभिधानो विद्यापतिर्भास्करभट्टनामा ॥ १६ ॥

तस्माद्गोविन्दसर्वशो जातो गोविन्दसंनिभः ।

प्रभाकरः सुतस्तस्मात् प्रभाकर इवापरः ॥ १७ ॥

तस्मान्मनोरथो जातः सतां पूर्णमनोरथः ।

श्रीमान् महेश्वराचार्यस्ततोऽजनि कवीश्वरः ॥ १८ ॥

तत्सुतुः कविवृन्दवन्दितपदः सद्देवविद्यालता-

कन्दः कंसरिपुप्रसादितपदः सर्वज्ञविद्यासदः ।

यच्छिष्यैः सह कोऽपि नो विवदितुं दक्षो विवादी क्वचित्

श्रीमान् भास्करकोविदः समभवत् सत्कीर्तिपुण्यान्वितः ॥ १९ ॥

लक्ष्मीधराऽख्योऽखिलसूरिमुख्यो वेदार्थवित्ताकिंकचक्रवर्ती ।

क्रतुक्रियाकाण्डविचारसारो विशारदो भास्करनन्दनोऽभूत् ॥ २० ॥

सर्वशास्त्रार्थदक्षोऽयमिति मत्वा पुरादतः ।

जैत्रपालेन यो नीतः कृतश्च विबुधाग्रणीः ॥ २१ ॥

तस्मात्सुतः सिवणचक्रवर्ती दैवज्ञवर्णोऽजनि चङ्गदेवः ।

श्रीभास्कराचार्यनिबद्धशास्त्रविस्तारहेतोः कुरुते मठं यः ॥ २२ ॥

भास्कररचितग्रन्थाः सिद्धान्तशिरोमणिप्रमुखाः ।

तद्वैश्यकृताश्चान्ये व्याख्येया मन्मटे नियतम् ॥ २३ ॥

श्रीसोऽदेवेन मठाय दत्तं हेमादि वा किञ्चिदिहापरैश्च ।

भूम्यादि सर्वं परिपालनीयं भविष्यभूपैर्बहुपुण्यवृद्धयै ॥ २४ ॥

स्वस्ति श्रीशके ११२८ प्रभवसंवत्सरे श्रीश्रावणे मासे पौर्णिमास्यां चन्द्रग्रहणसमये श्रीसो-
हदेवेन सर्वजनसन्निजौ हस्तोदकपूर्वं निजगुरुरचितमठायामग्रस्थानं दत्तम् । (१) तथेत्यादि ।

त्रिविक्रमभट्टवंशे भास्कराचार्यो जज्ञे, तथा सर्वे एव तद्वंशीयाः पुरुषाः स्वपाण्ड-
स्यैवैभवप्रकाशोद्धतदिगन्तराला राजगुरुवो बभूवुरिति लेखनानेन स्पष्टमवगम्यते ।

असौ १०३६ (= १११४ ई०) शकवर्षे समुत्पन्नः शाण्डिल्यगोत्रोद्धवकनाडाब्राह्मणो
भास्करः सप्ताद्रिनिर्गच्छित्तिनि कर्णाटकप्रान्तान्तर्गतं विज्जडविडग्रामे (बीजापुरे) नि-
वासमकुर्वतेति वासनाधार्तिककृतो नृसिंहल्य गणिताध्यायप्रथमश्लोकव्याख्यातः प्रतीयते ।

भास्कराचार्यग्रन्थास्त्वेते ।

१ सिद्धान्तशिरोमणिर्वासनाभाष्ययुतः (११५१ ई० वर्षे रचितः) ।

(ग्रहागमकुतूहलं ब्रह्मतुल्यकर्णकुतूहलं, ब्रह्मतुल्यसिद्धान्तः इति नामान्तराणि ।)

२—कर्णकुतूहलम् (११८४ ई०)

८—रेखागणितम् ।

३—कर्णकैसरी ।

९—लिङ्गशास्त्रम् ।

४—गणितपदी ।

१०—विवाहपटलः ।

५—ग्रहगणितम् ।

११—सूत्रगणितम् ।

६—ग्रहलाववम् ।

१२—सूर्यसिद्धान्तव्याख्या ।

७—ज्ञानभास्करः ।

१३—भास्करदीक्षतीयम् ।

भास्कराचार्यस्य सप्रसन्नविवरणं (१) गणकतरङ्गिण्यां तथा 'आमादेर (२) ज्योतिष औ ज्योतिषी' इत्यस्य प्रथमभागे विलोकनीयम् ।

त्रिविक्रमभट्टवंशेऽनन्तदेवो यादववंशीयसिधणमहाराजगुरुरासीदिति बहा-
लाग्रामे (खानदेशमध्ये) प्रासाद् लेखात्प्रतीयते । अयं लेखोऽनन्तदेवेन कस्मिंश्चिन्म-
न्दिरे निमाय राजाज्ञया (३) स्थापित इति । अत्रानन्तदेववंशपरम्परेयं दृश्यते । शा-
ण्डिल्यगोत्रे महेश्वरः । तत्पुत्रः श्रीपतिः । ततो गणपतिः । अनन्तदेवमहेश्वरौ च
गणपतिपुत्रौ ।

त्रिविक्रमभट्टस्य संकलिता वंशपरम्परा ।

श्रीधरः शाण्डिल्यगोत्री (नलचम्पूतः) ।

नेमादित्यः (देवादित्यो वा) ।

त्रिविक्रमः (नलचम्पूतदा (४) लसाचम्पूकर्ता तथा कुरण्डकतान्नलिपिलेखकः) ।

भास्करभट्टः (विद्यापतिरित्युपाधिभूषितः) ।

गोविन्दः ।

प्रभाकरः ।

मनोरथः ।

महेश्वरः ।

भास्कराचार्यः, ज्योतिषी ।

श्रीपतिः ।

लक्ष्मीधरः ।

गणपतिः ।

(५) चक्रदेवः ।

(६) अनन्तदेवः ।

महेश्वरः ।

(१) म० म० सुधाकरद्विवेदिकृता १८९२ ई० वर्षे मुद्रिता गणकतरङ्गिणी,
पृष्ठ ३४—४२ ।

(२) योगेशचन्द्रायकृतं १९०३ ई० वर्षे च मुद्रितमिदम्, पृ. ९८—१०२ ।

(३) बहाला (इन खानदेश) इन्स्क्रिप्सन आफ दी यादव किन्न सिङ्गण, शक
११४४ (= १२२२ ई०) एपि. इन्डि. वा० ३ पृ. ११२ । अयं लेखोऽनन्तदेवेन राज-
गुरुणा लिखितः ।

(४) मुद्रितेयं चम्पूः "पब्लिक लाइब्रेरी जयपुर" इत्यत्रास्ते ।

(५) एपि, इ. वा. १ पृ. ३४१ । (६) एपि. इ., वा. १ पृ. ३४१ ।

इत्थं त्रिविक्रमभट्टस्य काले कुले निकेतने च निर्णीते (१) नलचम्पूभूमिकायां लिखिता प्राचीना किंवदन्ती न तथ्यपदमधिरोहति । साधकबाधकप्रमाणाभावात् । न च नलचम्पूः कथाया अपर्यवसानमत्र हेतुरिति वाच्यम् । महाभारतीयकथाया नैषधीयचरितेऽप्यसंपूर्णत्वात् । यद्वा कथाया असमाप्तेरन्येनापि निमित्तेन संभवाच्च । किंवदन्तीस्वरूपं चदेमालिखितं वर्त्तते ।

“पुरा किल कस्मिंश्चित्पुरेऽधीतसकलशास्त्रो राज्यपूज्यः कश्चिद्देवादित्यनामा द्विजन्मा बभूव । तस्य जन्मारभ्याधीतकुर्मानधीतविद्यस्त्रिविक्रम इति स्तोऽभूत् । एकदा हि केनचित्प्रयोजनेन देवादित्यभट्टे ग्रामान्तरं गते तदुद्देजितः परमामर्षी कश्चिद्विपश्चित्तन्तरं विचार्य तत्रागत्य ‘राजन्’ मया सह शास्त्रार्थं केनापि बुधेन सह कारय, अन्यथा जयपत्रं देहि, इति राज्ञे निवेदितवान् । अथ भूभृता ‘देवादित्यमानय’ इत्यादिष्टेन राजदूतेन तद्गृहं गत्वा तं ग्रामान्तरगतं निशम्य तत्पुत्र एव राजसभायां शास्त्रार्थायाहूतः । अथ तेन त्रिविक्रमभट्टेन पश्चात्तापपरितप्तेन ‘भगवति भारति, मयि मूर्खे कृपाकटाक्षपातं मुखं’ अद्यात्रागतेन महापण्डितेन त्वद्भक्तस्य सर्वमपि यशो मा ह्वयेत । यथाहं तेन संवादं कृत्वा विज्ञेय्ये” इति स्वगृहवासिनी पितृपराधिता सरस्वती देवी समभ्यर्थिता । ततोऽपारकरुणानिधिरियं ‘यावत्त्वत्पितागमिष्यति तावत्त्वन्मुखे निवसामि’ इति प्रोचे । अथ प्राप्तसरस्वतीवरप्रसादः सोऽयं राजसभागतोऽनेककोटिभिस्तं पराजित्य प्रसन्नतरपाथिववितीर्णानेकाभरणभूषितो गजस्कन्धादिरूढः स्वगृहान् प्रतिनिवृत्त्य च ‘यावत् पित्रागमनं मदीयमुखे सरस्वती वसतीति’ तावद्यशोऽर्थं किमपि प्रबन्धवर्तनं करिष्यामीति संचिन्त्य पुण्यश्लोकस्य नलस्य सुचरितं गद्यपद्यैर्ग्रथितुमारब्धवान् । इत्थं सप्तमोच्छ्वाससमाप्तिदिवसे ग्रन्थसमाप्तिप्रतिबन्धकपित्रागमनेन सुखारविन्दान्निर्जगाम सरस्वती । तेनैव चम्पूग्रन्थोऽसमाप्तकथ एव स्थित इति गुरुमुखोद्गतः प्रवादः” इति ।

“प्राकृतग्रामर”निर्माता त्रिविक्रमोऽस्माद्भिन्नः ई० १३ तमशताब्दीमध्ये वर्त्तमानश्चेति निर्णयो द्रष्टव्यः, इन्डियन् आण्टिकेरी भागे ४० पृष्ठे २१६ ।

त्रिविक्रमभट्टस्य

नलचम्पूदमयन्तीकथा वा ।

नलचम्पूरेव दमयन्तीकथानाम्नापि व्यवहियते । इयं महाभारतीयवनपर्वान्तर्गतं नलोपाख्यायनमवलम्ब्य निर्मिता सप्तोच्छ्वासमती उच्छ्वासान्तिमपद्येषु हरचरणसरोजपदाङ्किता सप्तश्लेषमयी कस्य विदुषो मनो नानन्दयतीत्येतस्या विषये नाधिकं वक्तव्यमवशिष्यते । त्रिशतोत्तरसप्तत्रिंशता पद्यैस्तथा गद्यभागैश्चात्र नलदमयन्तीयेतिवृत्तस्योपनिबद्धत्वादिदं काव्यं चम्पूशब्देनोच्यते काव्यभेदोपभेदवर्गीकरणकृद्भिर्विद्वद्भिः ।

सोऽयं चम्पूशब्दो गत्यर्थकाञ्चौरादिकाच्चपि धातोरुपत्यये कृते सति “चम्पयति, “चम्पति” इति व्युत्पत्त्या व्याक्रियमाणः (२) काव्यवाचकतयादौ कदा प्रयुज्यमाण

(१) १९३१ ईशवीये वर्षे निर्णयसागरबम्बईतः प्रकाशितायाम् ।

(२) चमत्कृत्य पुनाति सहृदयान् विस्मतीकृत्य प्रसादयतीति चम्पूरिति हारिदासभट्टाचार्यः ।

आसीदिति पर्यालोच्यमाणे सतीमम्—

‘मिश्रं (१) चम्पुरिति ख्यातं प्रकीर्णमिति च द्विधा ।

श्रव्यं चैवाभिनेयं च प्रकीर्णं सकलोक्तिभिः, । (३३६ अ० ३८) ।

इत्यत्रामिपुराण(२) उपलभामहे । काव्यं गद्यपद्यतदुभयमिश्रभेदेभ्यश्चैविध्यमासा-
दयति । तत्र तृतीयो गद्यपद्यमिश्रणात्मको भेदश्चम्पूशब्देनोच्यत इत्यभिसन्धिः ।

ततश्च ख्रिस्ताब्दीयसप्तमशताब्द्यां दण्डिना काव्यादर्शे (१ अ० ३१) “गद्यपद्य-
मयी काचिच्चम्पूरित्यभिधीयते” इति चम्पूशब्द उपात्तः । तथा यदि गद्यपद्यमयी
राजस्तुतिर्भवेत्तदा सा बिन्दुशब्देन व्यवहर्तव्येत्यपि तेनैव सूक्ष्मेक्षिकया पर्यालोचितम् ।
किंच—दण्डिनैव विशिष्य चम्पूलक्षणे प्रतिपादितेऽपि गद्यपद्यमये नाटकादावतिव्याप्ति-
माशङ्कमानो द्वादशशताब्द्यां हेमचन्द्राचार्यः काव्यानुशासने चम्पूलक्षणं परिष्कृत्य—

“गद्यपद्यमयी साङ्का सोच्छ्वासा चम्पूः” इत्युक्तवान् ।

यथात्र नलचम्पूमेव कथाविभाजका उच्छ्वासा हरचरणसरोजपदाङ्किता वर्तन्ते ।
तथाविधोच्छ्वासादियुता गद्यपद्यमयी वाणी चम्पूशब्दव्यवहार्या ।

असौ चम्पूकाव्यनिर्माणप्रणाली वैदिकोपाख्यानभागेभ्यः पालीभाषामयबौद्ध-
कथाभ्यः पञ्चतन्त्रहितोपदेशादिसंस्कृतकाव्येभ्यश्च पर्यालोच्य रूपान्तरमाणीता प्रतीयते ।

यद्यपि हेमचन्द्राचार्येण काव्यानुशासने चम्पूलक्षणं निर्माय सुबन्धविरचितवासन-
वृत्ता तदुदाहरणत्वेन निरदिश्यत तथापि सर्व आलङ्कारिकास्तां चम्पूकाव्यतया न व्य-
वहरन्तीति नलचम्पूरेव सर्वविद्वज्जनानुमता सर्वप्रथमा चम्पूसंस्तव्या ।

साम्प्रतं संस्कृतसाहित्ये समुपलब्धाश्चम्पूः पर्यालोचितसमयापर्यालोचित-
समयत्वेन द्विधा विभक्ता अस्माभिर्वीरमित्रोदयकर्तृश्रीमन्मित्रमिश्रविरचितानन्द-
कन्द(३)चम्पूकाव्यस्योपाद्घाते नामतो निर्दिष्टाः । ताश्च सर्वां शताधिकैकत्रिंश-
त्संख्याकास्तत्रैव विलोकनीयाः (३-१२ पृ०) ।

किंच—बूंदीमहाराजश्रीरामसिंहस(४)मये तदाश्रितमिश्रणाख्यचारणजातिसमुत्प-
न्नकविशिरोमणिश्रीसूर्यमलेन संस्कृतप्राकृतमागधीपैशाचीपिङ्गलडिङ्गलहिन्द्याद्यनेकभाषा-
भिरुपनिबद्धा वंशभास्कराख्या(५) महाचम्पूर्विविधभाषाविलासिनोरसास्वादरसि-
कैवश्यमेव विलोकनीया ।

(१) यद्यपि “मिश्रं वपुरिति ख्यातम्” इति पाठोऽस्ति प्रकृतपुस्तके, तथापि
सोऽपपाठः । अर्थानवधानात् ।

(२) बंगाल एशियाटिक सोसाइटीद्वारा १९३३ संवत्सरे राजेन्द्रलालमित्रेण प्र-
काशितम् ।

(३) काशिकराजकीयसंस्कृतपुस्तकालयसरस्वतीभवनग्रन्थमालायाः षट्त्रिंशत्-
संख्यायां प्रकाशिता ।

(४) १८७८ वैक्रमाब्दीयश्रावणकृष्णद्वादशीदिने श्रीरामपिंहः सार्धनववयस्को रा-
ज्येऽभिषिक्तो बभूव । एतस्यात्र कविना १९२७ विक्रमवत्सरान्तमेव चरित्रं चित्रितम् ।

(५) ग्रन्थोऽयं प्रतापप्रेस जोधपुरतः १९५६ वैक्रमाब्दे पं० रामकर्णशर्मा-
दाधिमथमहादैः प्रकाशितः । अस्य ग्रन्थस्य दुर्बोधतया बूंदीराजमन्त्रि पं० गङ्गास-
हायशर्माभिर्हिन्दीभाषया वंशप्रकाशनाम्ना संक्षिप्तविषयः प्रकाशितः ।

सैथं चम्पूबूदीमहाराजानामिति वृत्तवर्णनात्मिकापि प्रकाशितानेकगम्भीरविषया
द्वादशभी राशिभिः समाप्तुमिष्टापि केनाप्यन्तरायेणान्तरैवाष्टमराशेरवसानं यावद्विर-
चितेत्यलं प्रसङ्गागतेन । प्रकृतमनुसरामः ।

नलचम्पूपद्यानि—नमिसाधुविरचितायां रुद्रटुकृतकाव्यालङ्कारटीकायां सरस्वतीक-
ण्ठाभरणे सदुक्तिकर्णाश्रुते उभाषितावलौ पद्यावलौ च संप्राप्यन्ते ।

त्रिविक्रमभट्टस्य रचनासराणिः ।

अयं कविः श्लेषबन्धे परमनिपुणोऽनुदितान्यनुलः सविदित आसीत् । यद्यपि श्लेष-
बन्धे वाचः काठिन्यं जायते तथाप्यत्र तदभाव इत्यप्यस्य रचनासराणौ वैलक्षण्यं प्रति-
भाति । श्लेषनिबन्धनं च न साधारणमतेः कार्यं तत्र च काठिन्यमपि बोधे जायत
इत्युक्तं कविना स्वयमेव प्रथमोच्छ्वासे—

“वाचः काठिन्यमायान्ति भङ्गश्लेषविशेषतः ।

नोद्वेगस्तत्र कर्तव्यो यस्मान्नैको रसः कवेः ॥ १६ ॥

काव्यस्यान्नफलस्येव कोमलस्येतेरस्य च ।

बन्धच्छायाविशेषेण रसोऽप्यन्यादृशो भवेत् ॥ १७ ॥

भङ्गश्लेषकथाबन्धं दुस्तरं कुर्वता मया ।

दुर्गस्तरीतुमारब्धो बाहुभ्यामम्भसां पतिः ॥ २२ ॥

उत्फुल्लगलैरालापाः क्रियन्ते दुर्मुखैः सुखम् ।

जानाति हि पुनः सम्यक्कविरेव कवेः श्रमम् ॥ २३ ॥

उदात्तनायकोपेता गुणवद्वृत्तमुक्तका ।

चम्पूश्च हारयष्टिश्च केन न क्रियते हृदि” ॥ २४ ॥ इत्यादि ।

कविनात्र प्रथमैकत्वबहुत्वयोः (१७, १९, १८८, १९१, २०७, पृष्ठेषु), स्त्री-
कृत्वयोः (१९ पृ०), तृतीयाप्रथमयोश्च पदयोः (१९ पृ०), श्लेषोऽनेकधा निबद्धः ।
नात्राधिकमालोचयामो ग्रन्थगौरवमिथा तत्सर्वं चम्पूग्रन्थ एव विलोकनीयम् ।

अयं कविः—

“उदयगिरिगतायां प्राक्प्रभापाण्डुतायामनुसरति निशीथे शृङ्गमस्ताचलस्य ।

जयति किमपि तेजः सारूप्रतं व्योममध्ये सलिलमिव विभिन्नं जाह्नवं यामुनं च” ॥

(६ उच्छ्वा० १)

अनेन चम्पूश्लोकेन यमुनान्निविक्रम इत्याख्यां शिशुपालवधकर्ता माघो घण्टामा-
धमितीवावापत् । यथा च चण्डपालेनाप्युक्तम्—

“प्राच्याद्विष्णुपदीहेतोरपूर्वोऽयं त्रिविक्रमः ।

निर्ममे विमलं व्योम्नि यत्पदं यमुनामपि” इति ।

नलचम्पूव्याख्याः ।

नलचम्पूकाव्ये कियत्यष्टीका आसन्निति निश्चयेन वक्तुं दुःशकम् ।

अस्माभिरुक्तु ससैव टीकाः ससुपलब्धाः । तद् यथा—

(१)—अज्ञातकर्तृनाम्नी—(आपेटसूचीपत्रे २११ संख्यायां निर्दिष्टा । अस्या विवरणं न प्राप्यते) ।

(२)—गुणविनयगणिकृता—(अस्या विवरणमग्रे दास्यते) ।

(३)—चण्डपालकृता विषमपदप्रकाशाख्या—(मुद्रितेयम्) ।

(४)—दामोदरकृता— { इयं टीका जयपुरराजगुरुश्रीनरहरिशर्मणां सविधे आसीदिति निर्णयसागरीयनलचम्पूभूमिकायां लिखितम् ।

(५)—नागदेवकृता— { डा० बर्नेल सूचीपत्र १९९ (a) संख्यायां निर्दिष्टा । विवरणं न प्राप्यते ।

(६)—बृहदीका— { जयपुरराजवैद्यश्रीकृष्णरामशर्मणां सविधे आसीदिति निर्णयसागरीयनलचम्पूभूमिकायां लिखितं वर्तते ।

(७)—विवृतिनाम्नी टीका—(अस्या निर्देशश्चण्डपालेन १४३ पृष्ठे विहितः) ।

डा० हीरालालमहाशयेन स्वोद्यसूचीपत्र २१४७ संख्यायां “दमयन्तीकथापुस्तकं टीकापञ्चकसमेतम्” इति लिखितम् । तत्र जाने कास्ताः पञ्च टीकाः । विवरणाप्रदानात् ।

(क)चण्डपालकृता—विषमपदप्रकाशाख्या व्याख्या ।

प्रा(१)भाटदंष्ट्रीयो यशोराजतनयश्चण्डसिंहानुजः श्रीलूणिगादगुरोरेधीती चण्डपालः कस्मिन् काले बभूवेति न निश्चितम् । किन्तु गुणविनयगणिना १६४६ मिते वैक्र(२)मेवदे (१९८९ ई०) कृतायां दमयन्तीचम्पूवृत्तौ चण्डपालटीकोल्लेखात्प्रतीयते चण्डपालस्य षोडशताब्दीपूर्वभावित्वम् ।

किंच, चण्डपालेन विषमपदप्रकाशे नै(३)पधकाव्यनाम गृहीतम् । अतो नैषधीयकाव्यानन्तरभावीत्यपि वक्तुं युज्यते । नैषधीयकाव्यं च १२४२ ईशवीयाद्वर्षात्पूर्वमेव निर्मितमिति १२४२ ई० वर्षे निर्मितान्मन्त्रिहरीश्वर(४)कृतनैषधकाव्यव्याख्यानादवगम्यते । इत्थं १२४२—१९८९ ई० वर्षाभ्यन्तरे चण्डपाल इति सिद्ध्यति ।

चण्डपालोऽयं जैनः स्वोद्यटीकायां जैनव्याकरणसूत्राण्येव प्रमाणत्वेनोपन्यस्तवान् । तानि सूत्राणि दूरीकृत्यास्माभिः सर्वोपयोगीनि पाणिनीयव्याकरणसूत्राणि सर्वत्र निहितानि ।

(१) “श्रीप्राग्वाटकुलाब्धिबुद्धिशशभृच्छ्रीमान् यशोराज इ-

त्यार्यो यस्य पिता प्रबन्धसुकावः श्रीचण्डसिंहोऽग्रजः ।

श्रीसारस्वतसिद्धये गुरुरपि श्रीलूणगः शुद्धधीः

सोऽकार्षीदमयन्त्युदारविवृतिं श्रीचण्डपालः कृतीः ॥ १ ॥

प्राग्वाटनाम्नोदयपुरप्रान्तैकदेश उच्यते स्मेति म. म. गौरिशङ्कः ओ.झा महोदयो

“राजपूतानां का इतिहास” २ पृष्ठेऽलिखत् ।

(२) बडौदातः १९२३ ई० वर्षे प्रकाशिते जैसलमेरजैनभाण्डागारीयग्रन्थानां सूचीपत्रे ।

(३) १०६ पृष्ठे ।

(४) संस्कृतकविपरिचये नैषधकाव्यटीकावर्णनावसरेऽस्माभिः स्फुटीकृतम् ।

चण्डपालस्य नाम्ना निर्मितिरुपलभ्यते साम्प्रतम् । प्रा(१)कृतरक्षणक्षतां चण्डस्तु प्राचीनोऽस्माद्भिन्नश्चेति बुरुनर(२) महाशयैरुक्तमेव स्वीकार्यम् । तद्विरोधिप्रमाणाभावात् ।

एतद्दीकाविवरणम् ।

चण्डपालकृता विषमपदप्रकाशाख्या व्याख्या नाम्नैव स्वल्पपाकारतां द्योतयति । अत्र टीकार्या प्रथममुपमेयम्, ततश्चोपमानम्, एवं प्रथमं विरोधस्तत्तत्तस्य सम्प्रक् परिहार इत्यादिक्रम उपात्तः ।

अत्र विषमपदप्रकाशे १४३ पृष्ठे विवृतिनामकटीकानिर्देशो वर्त्तते । किन्तु नायं विज्ञायते यदियं विवृतिः केन कदा निर्मितेति । चण्डपालेन स्वाग्रजस्य चण्डसिंहस्य चण्डिकाचरितं महाकाव्यं विषमपदप्रकाशे समुल्लिखितम् । यथा—२१ पृष्ठटीकायाम्—

“पुष्पादूपामिह सदाधिगमे समृद्ध्याऽपुष्पादूपाः फलभराच्च विनम्रभावम् ।

पुष्पादूपपि दधतो मुनिवत्तज्जन्मा पुष्पादूपति मधु साधु मधुमत्तौवः” ॥

“प्रियत्रिवर्गश्रक्मे सकामम्” २१३ मिते पृष्ठे च ।

चण्डिकाचरितमहाकाव्यस्य निर्देशो गुणविनयगणिनापि दमयन्तीकथाटीकार्या कृत इत्यप्यवधेयम् ।

चण्डसिंहदेशे समुत्पन्नः समरसिंहो हि ताजिक(३)तन्त्रसारं स्ववंशपरम्परा-मेवाह स्म ।

चण्डपालीयवंशक्रमः ।

१—यशोरजः

२—चण्डसिंहः ।

चण्डपालः ।

३—शोभनदेवः ।

४—सामन्तः ।

५—कुमारसिंहः ।

६—समरसिंहः (ताजिकतन्त्रसारकर्ता) ।

विषमपदप्रकाशे निर्दिष्टा ग्रन्था ग्रन्थकाराश्चेमे ।

काव्यप्रकाशकारः ६ पृ० ।

मल्लहणः ११३ पृ० ।

विश्वप्रकाशः १० पृ० ।

भवभूतिः १२० पृ० ।

व्याडिः १० पृ० ।

विवृतिटीका १४३ पृ० ।

अमरः— १७ पृ० ।

अभिधानकारः १६८ पृ० ।

भरतः—१६३ पृ० ।

चण्डदासः—२१ पृ० २१३ पृ० ।

मेघदूतप्रतीकम्—१६५ पृ० ।

(१) डा० हार्नेल्, एशियाटिक सोसाइटी १८८० ई०, कलकत्ता ।

(२)—“इन्ट्रोडेक्सन् टु प्राकृत” १९१७ ई०, कलकत्ता मिशन प्रेस, पृष्ठ-७९ ।

(३) गणकभूषणकर्मप्रकाशनानामन्तरे ताजिकतन्त्रसारं समरसिंहेन कर्मप्रकाशिनी टीका निर्मिता ।

कविरहस्यम्— २४ पृ० ।

विहवः ३१ पृ० ।

सुद्धाराक्षतश्लोकः— ३१ पृ० ।

प्रशस्तपादः— ५० पृ० ।

अजयः— ७७ पृ० ।

नैषधम्— १०६ पृ० ।

चाणक्यः— १०७ पृ० ।

शिवमहिम्नस्तोत्रम् १७३ पृ० ।

माघः— १७६ पृ० ।

सुकुटताडितककर्ता बाणः १८५ पृ० ।

धनिकः— १९१ पृ० ।

भारविः— २१३ पृ० ।

(ख) गुणविनयगणिकृता-दमयन्तीचम्पूवृत्तिः ।

(१९८४-१६१८ ई०)

दमयन्तीचम्पूवृत्तिकारोऽयं गुणविनयपाठकः खरतरगच्छीयजयसोमोपाध्यायस्य शिष्यः प्रमोदमाणिक्यस्य प्रशिष्यो वि. १६७९ वर्षे विमलाचले जिनराजसूरिकृता-यामादिनाथप्रतिष्ठायामुपस्थितोऽभवदिति 'एपिग्राफीया' इन्डिकातः (वा. २ पृ. ६२-६३) प्रतीयते ।

हेमविजयगणिना वि० १६३२ वर्षे विरचितस्य (१) विजयप्रशस्तिमहाकाव्यस्य टीकाकारः १६८८ वि. वर्षे समुपस्थितो गुणविजयगणी प्रकृतगुणविजयगणितो भिन्नः । विजयप्रशस्तिटीकाकारस्य गुणविजयस्य गुरुः कमलविजयगणी, दमयन्तीचम्पूवृत्तिकारस्य गुणविजयस्य गुरुर्जयसोम इति कृतवानयोर्भेदे हेतुः स्पष्ट एव । अयं गुणविनयः (विजयः) खरतरगच्छीयमतावलम्बी सन् धर्मसागरोपाध्यायविनिमित्तं तपागच्छीयमतमण्डनरूपं "उत्सूत्रोद्धतकुलकं" ग्रन्थं प्रत्याख्यातवान् । अयं सप्तदशशताब्दीमध्यकालीन इत्येतत्पुस्तकनिर्माणसमयपर्यालोचनया प्रतीयते । दमयन्तीचम्पूवृत्तेः सारस्वतीनामिकायाः पर्यवसाने ऐतिहासिको विषयो निर्दिष्ट इति तदुल्लेखमावश्यकं मन्ये ।

टीकोतिवृत्तम् ।

"श्रीचण्डपालोऽत्र कियत्पदानां यद्यप्यनिन्द्यां विवृतिं चकार ।

तथापि तच्छेषपदार्थसार्थप्रकाशनात्तां विवृणोमि चम्पूम्, ॥ (प्रारम्भे) ।

पर्यवसाने तु 'इति' वाचनाचार्यश्रीमच्छ्रीप्रमोदमाणिक्यगणितच्छिष्यपण्डितश्रीगुणविनयगणिविरचितायां श्रीत्रिविक्रमभट्टविरचितश्रीदमयन्तीकथाविवृतौ सप्तम उच्छवासः समाप्तः, इति ।

"श्रीमत्खरतरगच्छे स्वच्छेऽभुवन्नवाङ्गवृत्तिकराः ।

श्रीमद्दमयदेवाख्याः पुरा वराचार्यगुणमुख्याः ॥ १ ॥

तेषां क्रमेण पट्टे विख्याता लक्षसंख्यगुणदक्षाः ।

रेजुर्जलधिगभीरा श्रीजिनमाणिक्यसूरिवराः ॥ २ ॥

तत्पट्टे विशदप्रभाकरकरस्फूर्जत्प्रतापोद्धरा

वादप्राप्तजया धरापतिसदः पीठे सदा सुन्दराः ॥

तत्तत्कृत्यविधानतो भुवि चमत्कारं विशां चक्रिरे

चेतःप्रथमागमाधिगततो लब्धप्रतिष्ठाश्रये ॥ ३ ॥

युगप्रधानेषु महाप्रभावश्रियो निधानेषु विद्युद्वबुद्धिषु ॥
 विराजमानेषु जनेषु तेषु स्तुत्येषु सच्च्रीजिनचन्द्रसूरिषु ॥ ४ ॥
 श्रीक्षेमशाखाषु सधातिशायिरसप्रवेशासमवाग्विलासाः ।
 श्रीक्षेमराजा भुवि पारिजातफलोपमाः पाठकलक्षिमलदमाः ॥ ५ ॥
 जयन्तु तेषां च वरा विनेयाः सद्भागधेयाः स्वगुणैरमेयाः ॥
 चत्वार आसन् विमलप्रबोधा विधेर्तु वेदा इव मूर्तिमन्तः ॥ ६ ॥
 शिवसुन्दरनामानो विलसत्संगैकनकतिलकाङ्गाः ।
 पाठकपदप्रधानाः उभयेऽपि प्रासकीर्तिभराः ॥ ७ ॥
 सद्योदयास्तृतीयाः सद्याः सततं दयातिलकगणयः ।
 वाग्गुरवो वाग्गुरवस्तुर्याः शिष्याश्च विजयन्ते ॥ ८ ॥
 श्रीमत्प्रमोदमाणिक्यनामधेयाः सुसाधुवृत्तधराः ।
 भाग्याभ्यधिकास्तेषां विद्यन्तेऽस्मी पुनः शिष्याः ॥ ९ ॥
 चत्वारोऽप्यम्बुधिबद्धम्भीराक्षोभ्यतादिगुणयुक्ताः ।
 न च जडसंगतिभाजो भवन्ति येऽस्मिन्महापीठे ॥ १० ॥
 वाग्गुरुगुणरङ्गाख्या रङ्गद्गुरुभक्तिभाग्दयारङ्गाः ।
 श्रीजयसोमाः सोमाननास्तथा ज्ञेयसोमाङ्गाः ॥ ११ ॥
 तत्र श्रीजयसोमकल्पतरवोऽमेयप्रमाणेषुषी-
 शाखालीढवरागमाम्बरतलाः सत्पात्रशोभावहाः ॥
 कीर्तिप्रासफलाः कलोत्तरकलाः सन्तीह मत्पाठकाः
 श्रीमन्तो गुरवोः रवोदितरसैः संप्रीणितप्राणिनः ॥ १२ ॥
 तेषां शिष्यो सुख्यो गुणविनयाख्यो विमृश्य शास्त्राणि ।
 सत्पाणिनीयहैमानेकार्थोणादिमुख्यानि ॥ १३ ॥
 श्रीचण्डपालरचितं दुर्गपदप्रकटनैकसितकक्षम् ।
 श्रीचम्पूटिप्पणकं पुनः सहार्दं समुपजीव्य ॥ १४ ॥
 श्रीमद्विक्रमवंशोद्भवसद्विक्रमराजसिंहनृपराज्ये ।
 सत्कर्मचन्द्राभिधधीसखधुर्यसंधार्ये ॥ १५ ॥
 श्रीमद्विक्रमभूपतेः स्वरसरस्वत्तर्कशक्रप्रमा-
 ख्यातायां शरदि प्रमोदविसरभ्राजिष्णुपौराकुले ।
 श्रीसेरुन्नकनाम्नि भद्रनगरेऽहं चैत्यशोभाधरे
 चक्रे श्रीदमयन्त्युदारचरिते टीकां महावीर्यं सुधीः ॥ १६ ॥
 अरुबरनृपाधिपतौ विजयिनि शरभुवनसम्मिते वर्षे ।
 श्रीमल्लभपुरीयं प्रकाशितपरा पुरा सुधियाम् ॥ १७ ॥
 इति श्रीचम्पूवृत्तिः समाप्ता । ग्रन्थ सं० ११०० सारस्वतीनाम्नी वृत्तिरिय(१)म् ॥
 विक्रमवंशीयराजसिंहाख्ये राजनि कर्मचन्द्राख्ये मन्त्रिणि मुगलवंशीयाकबरे चक्र-
 वर्त्तिराजनि सति गुणविनयगणिनेयं टीका जैनमन्दिरशोभिते श्रीसेरुन्नकनामनगरे नि-
 मितेति पूर्वोक्तदल्लोकेभ्यः प्रतीयते ।

गुणविनयगुरुपरम्परा ।

अभयदेवगणी,

माणिक्यसूरिः,

जिनचन्द्रसूरिः,

क्षेमराजः,

शिवसुन्दरः,

कनकतिलकः,

दयातिलकः,

वाग्गुरुः

प्रमोदमाणिक्यः

गुणरङ्गः,

दयारङ्गः,

जयसोमः,

क्षेमसोमः,

गुणविनयगणी = (टीकाकारः)

गुणविनयगणिकृता(१) ग्रन्थाः—

- १—खण्ड(२)प्रशस्तिवृत्तिः—(१६४१ रचनासंवत्) ।
- २—रघुवंशटीका विशेषार्थबोधिका—(१६४६ वि० सं०) (राजेन्द्रलालमित्रसूची-पत्र ३०६० सं०) ।
- ३—द्रमयन्तीचम्पूवृत्तिः सारस्वतीनाम्नी—(१६४६ वि० सं०) ।
- ४—धैराग्यशतकवृत्तिः—(१६४७ वि०) ।
- ५—संबोधसप्तिकावृत्तिः—(१६५१ सं०) ।
- ६—कर्मचन्द्रमन्त्रिदशप्रबन्धः (१६५९) (गुजराक्षरे) ।
- ७—विचाररत्नसंग्रहलेखनम् (१६५७) ।
- ८—लघुशान्तिटीका (१६५९ सं०) ।
- ९—मञ्जुनाम्नद्वितीयप्रबन्धः (१६६२ सं०) (गु०) ।
- १०—इन्द्रियपराजयशतकवृत्तिः (१६६४) ।
- ११—गणसुन्दरीचतुष्पादिका (१६६५) ।
- १२—अजितशान्तिवृत्तिः (जिनवल्लभकृतग्रन्थटीका) ।
- १३—मितभाषिणीवृत्तिः ।
- १४—लुम्पमततमोदिनकरचतुष्पादिका (गु०) ।

(१) एते ग्रन्थाः बडोदातः १९२३ ई० वर्षे प्रकाशिताः जेजमलमेरजेनभाण्डागारी यग्रन्थसूचीपत्रतः संगृहीताः (२९ पृ०) ।

(२) खण्डप्रशस्तिकाव्यकर्ता रघुनाथकविरिति बीकानेरसूचीपत्रसंख्यायां ५०० मितयां लिखितम् । तत्रैव च पुष्पिकायां 'इति श्रीहनुमत्कृतखण्डप्रशस्तिकखण्डमकं संपूर्णम्' इत्यपि प्राप्यते । किन्तु वाराणसीतः प्रकाशिते खण्डप्रशस्तिकाव्ये कर्ता हनुमान् कविरिति ज्ञायते । द्रष्टव्यं महीश्वरस्थपुस्तकालयमुद्रितग्रन्थसूचीपत्रे १९२२ ई० वर्षे प्रकाशिते ४७ पृष्ठम् ।

१५—सर्वव्यशब्दार्थसमुच्चयः ।

१६—गीतासारटीका (स्कन्दपुराणान्तर्गतगीतासारापराभिधौद्धारमाहात्म्यटीका) ।

१७—उत्सूत्रोद्धटनकुलखण्डनम् (१) ।

उपसंहारः ।

पुस्तकमिदमस्माकं प्रेषितामहानां जयपुरराजगुरुकथाभट्टश्रीहरगोविन्दमहोदयानां पुस्तकालये वर्तमानं प्राचीनं ग्रन्थमवलम्ब्य प्रकाशितम् । एतस्मिन् ये दृष्टिपातमात्र-विज्ञेया मुद्राकरदोषाश्च प्रस्फुरन्ति तान् विद्वांसः स्वयमेवानायासेन जानीयुरिति तानु-पेक्ष्यान्ते संशोधनपत्रमपि नियोजितम् ।

तदेतत्सर्वं कार्यं मया स्वर्गीयजोधपुरनरेशश्रीछमेरसिंहजीमहोदयानां चौहानवंशोद्भू-तायै श्रीमत्यै द्वितीयमहाराज्यै सादरमर्पितुकामेन तदर्थं च तत्सेवायामभ्यर्थितवता समर्पणादेशेन तामिरनुगृहीतोऽयं जन इति ताम्भ्यो मदीयसंरक्षिकाभ्यः श्रीमतीभ्योऽनेके शुभाशीर्वादाः प्रदीयन्ते ।

जयपुरराजकीयशिक्षासचिवान् (Member for Education, state council, Jaipur) श्रीमज्जोबनेर (यौवनपुर) पुराधीशान् रावबहादुरठाकुरश्री-नरेन्द्रसिंहमहोदयानपि शुभाशीर्वादैः संयोजयामि । येषामनुकम्पयैव लब्धो मया वाराणास्यां शास्त्रालोचनस्यावकशोऽयम् ।

काशिकगवर्नरैण्डसंस्कृतकालेजाध्यक्षाणां गुरुवरकविराजश्रीगोपीनाथशर्म एम० ए० महोदयानां कृपाकटाक्षलब्धमतिवैशारद्येन मया जयपुरराजकीयसंस्कृतपाठशालायाध्यक्षेभ्यो म. म. श्रीगिरिधरशर्मचतुर्वेदिमहानुभावेभ्यः, खिस्ते इत्युपाद्वेभ्यः काशिकगवर्नरैण्ड-संस्कृतपुस्तकालयोपाध्यक्षेभ्यः साहित्याचार्यश्रीनारायणशास्त्रिमहोदयेभ्यश्च मदीयानुग्रा-हकेभ्यः सादरं धन्यवादाः प्रदीयन्ते ।

तथा जोधपुरराजमातृश्रीचौहानजीसमाश्रितेभ्योऽग्रवालवंशावतंसेभ्यः श्रीरामगो-पालकामदारमहोदयेभ्यः, काशीस्थबूंदीराजमन्दिरप्रबन्धकेभ्यो बाबूश्रीहन्द्रसहायसक्से-नाभ्यश्च सहाकेभ्यो धन्यवादापणमपि ममास्ति परमं कर्तव्यम् । एवं काशीस्थत्रिधा-विलासयन्त्रालयसंचालकाभ्यां श्रेष्ठिप्रवराभ्यां जयकृष्णदासहरिदासगुप्तमहोदयाभ्यामपि साधुवादसमर्पणं कर्तव्यताकोटावावेवगाहते । याभ्यामेतादृशि कराले कलिकालेऽपि संस्कृतभारती निषेव्यते ।

यद्यपि मानवसलभैर्ज्ञैषैश्चोद्भिः पुरुषो ग्रन्थलेखने समालोचने च निरुत्सहते । तथापि—

“सर्वथा व्यवहर्तव्यं कुतोऽह्यवचनीयता ।

यथा स्त्रीणां तथा वार्चा-साधुत्वे दुर्जनो जनः” ॥

इति कविवरभवभूतिसूक्तिप्रोत्साहितोऽयं जनोऽस्मिन् कर्मणि प्रवर्तते—

सरस्वतीभवनपुस्तकालयः

गवर्नरैण्डसंस्कृतकालेज

वाराणसी ।

शारदावाहनदिनम्

१९८९

विदुषां विधेयो

जयपुरराजगुरुकथाभट्टवंशावतंसः

श्रीनन्दकिशोरशर्मा

साहित्याचार्यः ।

(१) तपाधर्मसागरोपाध्यायकृतोत्सूत्रोद्धटनकुलकस्य खण्डनात्मकमिदम् । ग्रन्थमिमं गुणविनयः श्रीनव्यनगरे जिनसिंहसूरिभ्रैरणया निर्मितवान् ।

नलचम्पूस्थविषयप्रतिपादनम् ।

प्रथम उच्छ्वासे ।

(१—३६ पृष्ठानि)

- (१) पुरातनकविवर्णनम् (१—६) ।
 (२) कविवंशवर्णनम् (७—८) ।
 (३) आर्यावर्ते निषधदेशः इत्याख्यानम् (९—१९) ।
 (४) निषधभूपनलवर्णनम् (१६—१९) ।
 (५) नलमन्त्रिश्रुतशीलवर्णनम् (२०) ।
 (६) नलोपभोगवर्णनप्रसङ्गे प्रावृड्वर्णनम् (२१—२५) ।
 (७) मृगयावनपालकमुखेन सूकरकृतवनविनाशं श्रुत्वा वनगमनोद्यतो नलः
 ससैन्यो बाहुकसेनापतिनानीतमश्वमारुढवानिति कथनम् (२६—२७) ।
 (८) सूकरमृगयावर्णनम् (२८—२९) ।
 (९) तत्रैव वने दक्षिणदेशादागतपान्थस्य मुखेन नलनिकटे वार्त्तालापप्रसङ्गे
 दमयन्तीरूपवर्णनम्, दमयन्तीनिकटेऽपि कश्चित्पान्थस्तत्र नलस्य
 सौन्दर्यं वर्णयन्नासीदिति वचनानन्तरं पान्थस्य गमनम् (३०—३६) ।

द्वितीय उच्छ्वासे ।

(३७—६४ पृ.)

- (१) किंनरमिश्रुनगानेनोत्कण्ठितस्य नलस्य वनगमनप्रसङ्गेन तत्प्रेषमावर्णनम् (३७—४२) ।
 (२) वनविहारप्रसङ्गे नलस्य तन्नायातराजहंसप्रहणम् (४३—४५) ।
 (३) हंसकृतनलोपप्रलोकनम्, तेन राज्ञ आश्चर्यम्, ततो हंसनिरोधेन कुपि-
 ताया हंस्या वक्रोक्तयः । ततो नलः श्लेषवाक्येन हंसीहंसयोः प्रणय-
 कलहं चकारेति वर्णनम् (४६—५०) ।
 (४) आकाशवाण्या हंसस्य दमयन्तीप्रलोभनाय दूतत्वप्रतिपादनम् (५१) ।
 (५) हंसं प्रति केयं दमयन्तीति नलस्य प्रश्नः, ततो हंसदत्तदमयन्तीपरि-
 चयः, दक्षिणस्यां दिशि विदर्भदेशे कुण्डिनपुरवर्णनम् (५२—५६) ।
 (६) कुण्डिनाधिपस्य राज्ञो भीमस्य, तत्प्रधानमहिष्याः प्रियकुमज्याश्च
 वर्णनम् (५७—५९) ।
 (७) सापत्यकपिकुटुम्बिनीदर्शनेनोत्कण्ठितयोस्तयोरपत्यार्थं महेश्वरप्रसाद-
 नम्, चन्द्रिकावर्णनं च (६०—६४) ।

तृतीय उच्छ्वासे ।

(६९—८८ पृ.)

- (१) हरश्चन्द्रमण्डलादवतीर्थं प्रियङ्गुमञ्जर्यै पारिजातमञ्जरीं दत्त्वा प्रातस्तव निकटे दमनकमुनिरेष्यति स तवानुग्रहं करिष्यतीति प्रोवाचेति रात्रौ प्रियङ्गुमञ्जर्याः स्वप्नविलोकनम्, प्रातः काले प्रियङ्गुमञ्जरीकृता स-
वितृस्तुतिः, राज्ञो भीमस्यापि स्वप्ने बाह्वरदर्शनम्, पुरोहितेन तयोः
स्वप्नयोः फलकथनम् (६९—६८) ।
- (२) तव कन्यारत्नमपत्यं भविष्यतीति भीमाय राज्ञे दमनकमुनिवर-
कथनम् (६९—७२) ।
- (३) कन्यावरप्रदानेनाद्यन्तुष्टायाः प्रियङ्गुमञ्जर्या दमनकमुनिं प्रति वक्रो-
क्त्यः, ततो दमनकमुनेर्महिषीं प्रति श्लेषेण प्रतिवचनम्, दमनकमुनि-
गमनं च (७३—७६) ।
- (४) राज्ञो भीमस्य स्नानाहारादिवर्णनम् (७६—८०) ।
- (५) प्रियङ्गुमञ्जरीं गर्भधारणम्, ततः प्रसववेदनान्ते कन्यारत्नोत्पत्तिः,
तस्याः कन्याया दमयन्तीति नामकरणम्, तच्छैशववर्णनं तद्विद्या-
लाशास्त्रज्ञानशिक्षावर्णनं तत्तत्क्षणवर्णनं च (८०—८८) ।

चतुर्थ उच्छ्वासे ।

(८९—११९)

- (१) हंसमुखाद् दमयन्तीसौन्दर्यश्रवणेन राज्ञो नलस्यौत्कण्ठ्यम् (८९—९०) ।
- (२) हंसस्य कुण्डिनपुरे गमनम्, ततो दमयन्तीनिकटे नलगुणवर्णनम्,
गौरीमहोत्सवे यान्त्या दमयन्त्यां पान्थमुखाच्छ्रुतस्य पुनर्नलस्य
स्मरणम् (९१—९२) ।
- (३) हंसं प्रति नलपरिचयविषयको दमयन्तीप्रश्नः । निषधदेशे वीरसेनो
राजा हंसमपत्यार्थमारराधेति कथनम् । ततो वीरसेनधर्मपत्न्या
रूपवत्या गर्भधारणम्, ततः पुत्रोत्पत्तिवर्णनम्, तस्य “नल” इत्या-
ख्याकरणम् (९३—९७) ।
- (४) नलस्य विद्याकलाभ्यासः, तत्तत्क्षणवर्णनम्, वीरसेनमन्त्रिणः
सालङ्कायनस्य पुत्रः श्रुतशीलो नलस्य मित्रं मन्त्री चेति वचनम् (९८—९९) ।
- (५) एकदा नलः स्वपितुर्निकटे गतस्तन्मन्त्रिणं सालङ्कायनं न प्रणनामेति कुपितस्य
सालङ्कायनस्य नलाय श्लेषगर्भो नीत्युपदेशः (१००—१०९) ।
- (६) राज्ञो वीरसेनस्य सालङ्कायनीयनीत्युपदेशानुमोदनम्, नलस्य यौवरा-
ज्यमहोत्सवव्यतिकरः, वनितासहायस्य राज्ञो वीरसेनस्य वानप्रस्था-
श्रमग्रहणं च (११०—११९) ।

पञ्चम उच्छ्वासे ।

(११६--११७ पृ०)

- (१) एवं हंसो नलगुणानुवादं कृत्वा पुनर्दमयन्तीं प्रति तदीयगुणामृतमश्रा-
वयत् । ततो दमयन्त्या निषधगमनोद्यतहंसद्वारेण नलाय हारल-
ताप्रेक्षणम् (११६--११९) ।
- (२) गते हंसे दमयन्त्या औत्सुक्यवर्णनम्, हंसस्य नलसमीपगमनम्,
हारलतार्पणपर्यन्तं दमयन्तीवृत्तान्तकथनम्, नलाय हारलतार्पणम्,
हारलतावर्णनम्, हंसस्य स्वदेशगमनं च (१२०--१२६) ।
- (३) नलदमयन्त्योर्विप्रलम्भवर्णनम्, दमयन्तीस्वयंवरोपक्रमः, उदीच्यनरप-
तिनिमन्त्रणाय प्रस्थितं दूतं प्रति श्लिष्टा दमयन्त्याः सुक्तिः, उत्तरदिशात
आगताद् दूताञ्जलवृत्तान्तश्रवणं च (१२७--१३२) ।
- (४) नलस्य ससैन्यस्य विदर्भदेशगमनवर्णनम्, नलस्य श्रुतशीलप्रदर्शितव-
नखषमाविलोकनम् (१३३--१४०) ।
- (५) नर्मदातीरे सैन्यावासनिर्माणम् (१४१), इन्द्रादिलोकपालाग-
मनम् (१४२--१४४) ।
- (६) इन्द्रादीनां दमयन्तीदौत्ये नलनियोजनम्, दमयन्तीमलम्ब्योत्सुकस्य
नलस्य देवदौत्येन चिन्ता, श्रुतशीलस्य तच्चिन्तानिरसनं च (१४५--१४७) ।
- (७) श्रुतशीलसहितस्य नलस्येकान्ते मनोविनोदार्थं गमनम्, तत्र किरात-
कामिनीदर्शनं च (१४८--१५२), प्रदेशान्तरदर्शनव्याजेन नलस्य
किरातकामिनीभ्यः श्रुतशीलद्वारा पराङ्मुखीकरणम्, रेवानदीप्रदेशवि-
लोकनं च (१५३--१५४), नलस्य शिबिरागमनं सन्ध्यावन्दनं च
(१५५--१५७) ।

षष्ठ उच्छ्वासे ।

(१५८--१५९ पृ.)

- (१) प्रातः काले नलकृता नारायणस्तुतिः (१५८--१६१), विदर्भदेशव-
र्त्मनि पान्थसंमेलनम्, दमयन्तीदूतः पुष्कराक्षनामाहं किंनरमिथुन-
मिदमिदं च लेखपत्रं तथा प्रहितमिति तत्पान्थवाक्यम् (१६२--१६८) ।
- (२) नलस्य दमयन्तीपत्रवाचनम्, पान्थं प्रति तत्कथाप्रबनश्च, ततो मध्या-
ह्ने सति तत्रैव पयोष्णीतीरे सेनानिवासः (१६९--१७२) ।
- (३) पयोष्णीवेलातत्स्थमुनिवर्णनम्, (१७३--१७५) ।
- (४) दमयन्तीप्रहितकिंनरमिथुनेन सह परिचयः (१७६--१८०), किंन-
रमिथुनगीतम्, रात्रौ पुनः सुन्दरकविहङ्गवागुरिकाख्यकिंनरमिथुनस्य
दमयन्तीवर्णनात्मकं गीतम् (१८१--१८४) ।
- (५) पुष्कराक्षेण सह कुण्डिनं गच्छतो नलस्य वने गजदर्शनम्, गजवर्णनं
च (१८५--१८८), विन्ध्याचलवर्णनम् (१८९--१९०),
कुण्डिनपुरीयप्रदेशस्थवस्तुवर्णनम् (१९१--१९७) ।

सप्तम उच्छ्वासे ।

(१९८--२३३ पृ.)

- (१) नलसमीपे विदर्भेश्वरागमनम् , विनयप्रदर्शनम्, ततो विदर्भाधिपस्य स्वभवने गमनं च (१९८--२०२) ।
- (२) दमयन्तीप्रहितानां सप्राभृतानां कुब्जवामनकिरातकन्यकानां नल-
निकटे आगमनम् , गृहीतकुशलवृत्तानां तासां दमयन्तीनिकटे प्रत्या-
वर्त्तनं च (२०३--२०५) ।
- (३) नलो दमयन्तीनिकटे पुष्कराक्षेण सह पर्वतकं प्रेषितवानिति प्रतिपा-
दनम् (२०५) ।
- (४) नलस्य सेनायाश्च विविधान्नभोजनवर्णनम् (२०६--२०९) ।
- (५) कुण्डिनपुरस्यपमां विलोकयतो नलस्य निकटे पर्वतकस्य प्रत्यागमनम्,
पर्वतककृतं कन्यान्तःपुरवर्णनं दमयन्तीवर्णनं च (२१०--२१६) ।
- (६) दमयन्ती भवतो देवदौत्यं श्रुत्वा परं विषादमापद्यतेति पर्वतकवा-
क्यम् (२१७--२१९) ।
- (७) चन्द्रोदयवर्णनम् (२२०--२२२), पुरन्दरवरप्रदानाददृश्यमानरूपस्य
नलस्य कन्यान्तःपुरे दमयन्तीविलोकनम् (२२३--२२४),
कन्यान्तःपुरे तत्सखीभिः सह परिहासं कुर्वतो नलस्य कथमियम-
मन्यार्थे प्रार्थयैतेति नलचिन्ता (२२५--२२९) ।
- (८) इन्द्रादयो लोकपाला मन्मुखेन त्वां वृण्वन्तीति दमयन्तीं प्रति
नलादेशः, दमयन्त्या “देवान् पतित्वे न स्वीकरिष्यामीति,,
प्रतिवचनम् , नलस्य स्वीयगृहागमनं ग्रन्थसमाप्तिश्च (२३०--२३२) ।
- (९) टिप्पणीनिर्मातुः परिचयः (२३३) ।

नलचम्पूस्थपात्रसूची ।

पुरुषाः—

अवसरपाठकद्वयम् = (राज्ञो भीमस्य नल-
स्य च सेवकम्) ।

इन्द्रः = (दमयन्तीस्वयंवरे समायातः) ।

कुबेरः = (") ।

दण्डपाशिकः = (भीमस्य राज्ञः सेवकः) ।

दमनकमुनिः = (अस्यैव प्रसादात् दमयन्ती
जन्म लेभे) ।

नलः = (चरित्रनायकः) ।

नारदः = (ऋषिः) ।

पर्वतकः = (नलसेवकः) ।

पान्थः = (उत्तराशातः समागतः) ।

पान्थः = (दक्षिणाशातः समायातः) ।

पुरुषः = (दिक्पालानुवरः) ।

पुरोधः = (राज्ञो भीमस्य) ।

पुष्कराक्षः = (दमयन्तीदूतः) ।

प्रतीहारः = (नलसेवकः) ।

प्रस्तावपाठकः = (नलानुयायी) ।

बाहुकः = (नलसेनापतिः) ।

ब्रह्मर्षयः = (नलाभिषेकार्थमागताः) ।

भद्रभूतिः = (नलदौवारिकः) ।

भीमराजा = (कुण्डिनपुराधीशो दमयन्ती-
पिता) ।

मृगयावनपालकः = (नलसेवकः) ।

मुनयः = (पयोष्णीतीरचारिणः) ।

मौहूर्त्तिकः = (राज्ञो वीरसेनस्य) ।

यमः = (दमयन्तीस्वयंवरायागतः) ।

वरुणः = (") ।

वीरसेनः = (निषधाधिपो नलपिता) ।

वैतालिकः = (नलसेवकः) ।

श्रुतशीलः = (सालङ्कायनपुत्रो नलमन्त्री) ।

सालङ्कायनः = (वीरसेनमन्त्री) ।

छन्दरकः = (दमयन्तीकिंनरः) ।

सूपकाराः = (दमयन्तीप्रहिताः) ।

सूपकाराः = (भीमस्य राज्ञः सेवकाः) ।

सोमशर्मा = (स्वयंवरमन्त्रणाद्योत्तरदिग्गन्ता)

हंसः = (नलस्य दमयन्तीप्रलोभको दूतः)

स्त्रियः—

कक्कोलिका = (दमयन्तीचेटी) ।

कलिका = (") ।

किरातकामिन्यः = (नर्मदातीरस्थाः) ।

कुन्दा = (दमयन्तीचेटी) ।

गोपी = (विदर्भातीरस्थाः) ।

गौरी = (दमयन्तीचेटी) ।

चकोरी = (") ।

चङ्गी = (") ।

चन्दना = (") ।

चन्द्रप्रभा = (") ।

चन्द्रवदना = (") ।

चन्द्री = (") ।

चम्पा = (") ।

दमयन्ती = (चरित्रनायिका) ।

नन्दिनी = (दमयन्तीचेटी) ।

परिहासशीला = (") ।

प्रियंवदिका = (") ।

प्रियङ्गुमञ्जरी = (भीमपत्नी दमय-
न्तीमाता) ।

मञ्जनकामिन्यः = (भीमस्य राज्ञः
सेविकाः) ।

मालती = (दमयन्तीचेटी) ।

रूपवती = (वीरसेनभूपत्नी नलमाता)

लवङ्गिका = (नलसरोरक्षिका) ।

लवङ्गी = (दमयन्तीचेटी) ।

विहङ्गवागुरिका = (दमयन्तीकिंनरी) ।

सारसिका = (नलवनपालिका) ।

छन्दरी = (दमयन्तीचेटी) ।

सूपकाराङ्गनाः = (भीमस्य राज्ञः सेविकाः) ।

हंसी = (दमयन्तीचेटी) ।

हंसी = (नलदूतस्य हंसस्य पत्नी) ।

स्त्रीपुरुषोभयम्—

किंनरमिश्रणम् = (दमयन्त्या नलस्य

भीमस्य च राज्ञः सेवकम्) ।

अथ भौगोलिकपदसंग्रहः ।

देशाः—		लङ्का—	
अङ्गः—	२०२ पृष्ठे ।	लाटः—	१७ पृष्ठे ।
अयोध्या—	२३ पृष्ठे ।	वङ्गः—	२०२ पृष्ठे ।
आर्यावर्तः—	९ पृष्ठे ।	विदर्भः—(बरार)	५३ पृष्ठे ।
कङ्गः—	२०२ पृष्ठे ।	विन्ध्यस्थली—	१३४ पृष्ठे ।
कर्णाटकः—	५८ पृष्ठे ।	विशेषकः—	१७ पृष्ठे ।
कलिङ्गः—	२०२ पृष्ठे ।	नद्यः—	
काञ्ची—	१७ पृष्ठे ।	कावेरी—	१५ पृष्ठे ।
कामरूपः—	१७ पृष्ठे ।	गोदावरी—	३२, १११ पृष्ठे ।
कुण्डिनपुरम्—	५५ पृष्ठे ।	तापी (यमुना) —	१११, १६७ पृष्ठे ।
कुन्तलः—	१७ पृष्ठे ।	नर्मदा—(रेवा)	१११, १३७ पृष्ठे ।
कुरुक्षेत्रम्—	१६७ पृष्ठे ।	पयोष्णी—	५५, १७३ पृष्ठे ।
गुर्जरः—	३९ पृष्ठे ।	मन्दाकिनी (गङ्गा)—	१११ पृष्ठे ।
त्रिपुराकरः—	६९ पृष्ठे ।	वरदा—	१९० पृष्ठे ।
नासिक्यः—	१७ पृष्ठे ।	विदर्भा—	१३१, १९१ पृष्ठे ।
निषधः—	१३ पृष्ठे ।	पर्वताः—	
पारसीकः—	८१ पृष्ठे ।	मलयः—	८२ पृष्ठे ।
प्रभासतीर्थम्—	८३ पृष्ठे ।	मेरुः—	१९ पृष्ठे ।
भोजकटः—	५५ पृष्ठे ।	लोकोलोकः—	१८ पृष्ठे ।
मगधः—	२०२ पृष्ठे ।	विन्ध्यचलः—	१३४ पृष्ठे ।
मध्यदेशः—	१७ पृष्ठे ।	हिमवान्—	५ पृष्ठे ।
महाराष्ट्रः—	१११, १९० पृष्ठे ।		

सर्वविधपुस्तकप्राप्तिस्थानम्

जयकृष्णदास हरिदास गुप्तः

चौखम्बा संस्कृत सेरिज् आफिस,

विद्याविलास प्रेस, बनारस सिटी ।

श्रीः ।

नलचम्पूः ।

(दमयन्तीकथा ।)

विषमपदप्रकाशटीकया समेता ।

प्रथम उच्छ्वासः ।

(१) जयति गिरिसुतायाः कामसंतापवाहिन्युरसि रसनिषेकश्चान्दनश्चन्द्रमौलिः ।
तदनु च विजयन्ते कीर्तिभाजां कवीनामसकृदमृतबिन्दुस्यन्दिनो वाग्विलासाः ॥

सृष्टिप्रबन्धे चतुराननस्य भावानशेषान्विलसद्विशेषान् ।
विवृण्वती स्वेन वचश्चयेन स्ताम्हारती बोधविवृद्धये वः ॥
शक्तिस्त्रिविक्रमस्येव जीयाल्लोकातिलङ्घनी ।
दमयन्तीप्रबन्धेन सदा बलितमोदिता ॥
त्रैविक्रमाणि विषमाणि पदानि यानि तेषां प्रकाशमभिनन्दति चण्डपालः ।
यं स्थायिभाववटनात्पटुदृष्टिभाजः संप्राप्य विभ्रतितरां रसनिर्भरत्वम् ॥
भङ्गश्लेषनिबन्धाः स्युर्गिरः संदेहमन्दिस्म ।
सम्यक्दर्थनिश्चित्यै निबन्धोऽयं विधीयते ॥
प्रथममुपमेयमस्मिन्नुपमानमतो विचार्यते सम्यक् ।
अविरोधविरोधावपि गम्यावेवं क्रमेणैव ॥
क्वचन विशेषेण मया यथोचितसमासकारकप्रभृति ।
सुगमत्वान्न यदुक्तं तन्मतिमद्भिः स्वयं ज्ञेयम् ॥

भावबोधिनी ।

वन्दामहे सकलदैवतपूर्वपूज्यं प्रत्यूहपर्वतविदारणवज्रदन्तम् ।
कात्यायनीनयननन्दनमिन्दुचूर्डं गण्डस्थलीगलदमन्दमर्दं गणेशम् ॥ १ ॥
प्रणम्य पितरौ तथा गुरुवरान् दयासागरान् कवीनपि पुरावनानमृतसोदरोक्तीन् पुनः ।
त्रिविक्रमविनिर्मितौ नलकथाप्रबन्धेऽधुना करोमि विषमस्थलीविशदटिप्पणीमादरात् ॥ २ ॥
चण्डपालेन विहिता टीका यद्यपि वर्तते ।
तथाऽपि भावबोधिण्याः सार्थक्यं भावबोधनात् ॥ ३ ॥
(१) सर्वविद्याधिपं शिवमेव वर्णयिष्यमाणकविवाग्विलासप्रयोजकं कलयन्नादौ तमेव

जयति मधुसहायः सर्वसंसारवल्लीजननजरठकन्दः कोऽपि कन्दर्पदेवः ।
तदनु पुनरपाङ्गोत्सङ्गसंचारितानां जयति तरुणयोषिल्लोचनानां विलासः । २ ।

(१) अगाधान्तःपरिरूपन्दं विबुधानन्दमन्दिरम् ।

वन्दे रसान्तरप्रौढं स्रोतः सारस्वतं वहत् ॥ ३ ॥

सूक्ष्मार्थाः प्रस्फुरिष्यन्ते कुशाग्राग्न्यधियां स्वतः ।

तद्व्याख्योपेक्षिता प्रायः संक्षेपाय ततो मया ॥

सकलमङ्गलकारणं दुरितनिवारणमभिषेधोपयोगि चावश्यमेवशास्त्रादौ कविना किमपि
प्रणेत्य तदेतन्मनसि कृत्वाभीष्टदेवताप्रणतिपूर्वकमेव समारब्धव्यमिति पूर्वाचार्यप्रणीतसमा-
चारमर्यादानुलङ्घनः सूक्तजलनिधिरपि जडैरलब्धमध्यो विचित्रपदपङ्क्तिरतिपाथोवीचि-
संघट्टः श्रीत्रिविक्रमभट्टः प्रतिपादनीयसर्वरसकथोपक्रमे सदाशृङ्गारत्वादिन्द्रादीनेकान्तशा-
न्तत्वाद्गीतरागप्रभृतीनपहाय सर्वरसात्मकं परमेस्वरं शंकरमेव प्रणुवन्नाह—जयतीत्यादि ॥
हैमवत्याः संबन्धिनि कामसंतापवाहिनि कंदर्पदेवपीडां दधान उरसि चान्दनो रसनिषेक
इव संतापापहरणाद्रौहणद्रुमरसाभिषेक इव योऽसौ भगवांश्चन्द्रमौलिः सुधासुशेखरः स
जयति सर्वोत्कृष्टो भवति । 'सर्वोत्कृष्टश्च सर्वेषां नमस्यः स्यात्' इति नमस्कारः प्रतीयते ।
नमस्कारेण च प्रबन्धकर्तृव्याख्यातृश्रोतृणामिष्टफलसंपत्तिः । रसा निषिच्यन्तेऽस्मिन्निति
रसनिषेको रसाधार इत्यप्येकदेशेन प्रतिपत्तव्यम् । रसाश्च शृङ्गारादयः । तांश्च कवय एव
व्यक्तीकर्तुं प्रभवन्ति । अतस्तदनु रसाधारस्य भगवतः पश्चाद्रसव्यक्तिनिमित्तानां कवीनां
वालमीकिव्यासकालिदासप्रभृतीनां निरन्तररसाविष्कारिणो वाग्विलासा विजयन्ते ॥ अत्र
च पूर्वार्धेन दक्ष्यमाणप्रबन्धार्थोऽपि सूच्यते । गिरिर्भीमनृपः । 'गिरिर्भीमनृपे सूर्ये स्वभावे
पर्वते जले' इत्युक्तेः । तस्य सताया दमयन्त्या दुर्वारस्मारविकारसंतप्त उरसि नलश्चन्दनर-
सनिषेको भविष्यति । स च चन्द्रवंश्यानां मौलिर्मुकुटायमान इति ॥ १ ॥

स किंसहायः किमूलः किमुपकरणश्च कामो यो जगतः शिवतातिभ्यां शिवाभ्यामपि
स्वीकृत इत्याह—जयतीति ॥ कोऽप्यद्भुतवैभवः कंदर्पदेवो जयति । किंभूतः । मधुस-
हायो वसन्तसखः । नहि सखायमन्तरेण कश्चिन्महाकार्यकरणाय प्रवर्तते । तथा सर्वस्याः
संसारवल्लीया उत्पादनाय कठिनकन्दः । कठिनकन्दाद्यविच्युता वीरुद्धिः । कंदर्पदेवादन-
न्तरं पुनः पुनर्नेत्रापाङ्गप्रदेशक्रोहे कामुकजनलक्ष्यीकरणाय प्रवर्तितानां नववयःसुन्दरीनेत्राणां
कटाक्षादिविभ्रमो जयति ॥ २ ॥

अथ यदवाचि 'तदनु च विजयन्ते वाग्विलासाः' इति तदुणानेव ब्रलोकत्रयेणाह—
अगाधेति ॥ सरस्वती भारती नदीविशेषश्च । तस्या इदं सारस्वतम् । स्रोतः प्रवाहं

स्तौति—*जयतीति* । पार्वत्याः कामोऽमपरितप्ते वक्षसि चन्दनरसनिषेक इव शीतलाङ्ग-
श्चन्द्रमौलिर्गङ्गाधरः शिवो जयति । तदनु = तत्कृपाप्रसादाप्राप्तेरनन्तरमित्यर्थः । प्रख्यात-
नाम्नां कवीनां शश्वत् अमृतबिन्दुमुचो वाचां विलासा अपि जयन्ति । अत्र चन्द्रमौले
रसनिषेकात्मतावर्णनेन सकलरससामरस्यं तत्र सूचितम् ।

(१) सारस्वतं स्रोतो वन्दे इत्यन्वयः । सरस्वतीनद्याः प्रवाहं, पक्षे वाक्स्वरूपायाः
सारस्वत्या नैरन्तर्यक्रमे च ।

(१) प्रसन्नाः कान्तिहारिण्यो नानाश्लेषविचक्षणाः ।

भवन्ति कस्यचित्पुण्यैर्मुखे वाचो गृहे स्त्रियः ॥ ४ ॥

किं कवेस्तेन काव्येन किं काण्डेन धनुष्मतः ।

परस्य हृदये लग्नं न घूर्णयति यच्छिरः ॥ ५ ॥

(२) अग्रगल्भाः पदन्यासे जननीरागहेतवः ।

सन्त्येके बहुलालापाः कवयो बालका इव ॥ ६ ॥

वन्दे नमस्कुर्वे स्तुवे वा । नदीपक्षे प्रवाहस्य तद्धर्मत्वान्न किंचिद्दुर्घटम् । परं भारतीपक्षेऽन्यधर्मस्यान्यत्रारोपलक्षणसमाधिना गिरां नैरन्वयैऽपि स्रोतःशब्दः । यथा 'उन्मिमोल कमलं सरसीनां कैरवं च निमिमोल मुहूर्ताव' इत्यत्रोन्मिमोलननिमोलने नेत्रधर्मावपि कमल-कुमुदयोरारोपिते । किं कुर्वत् । बहत्प्रवर्तमानम् । पक्षे प्रसरत् । तथा अगाधो महार्थत-यालब्धमध्येऽन्तर्मध्ये प्रकरणान्मनसि परिस्पन्दश्चमत्कारी स्फूर्तिविशेषो यस्य । पक्षेऽगाधो गम्भीरोऽन्तर्मध्ये परि समन्तात्स्पन्दश्चलनमावर्तविशेषो यस्य तथा । विबुधानां देवानां पण्डितानां वा हर्षस्थानम् । भारतीविलासेन हि सुराणामपि प्रमोदः संपद्यते । पक्षे वीनां पक्षिणां मध्ये बुधा राजहंसास्तेषां हर्षस्थानम् । तथा रसानां शृङ्गारादीनामन्तरेण विशेषेण प्रौढं प्रगल्भम् । पक्षे रसाया भूमेरन्तरे मध्ये प्रवहति स्म । कर्तारि क्तः । सरस्वती किल म्लेच्छदेशे न्यग्भूय तदन्ते पुनरुद्भवतीति लोकश्रुतिः ॥ ३ ॥

प्रसन्ना इति ॥ कीदृश्यो वाचः । नानानेकधा प्रसन्नाः प्रसादगुणोपेताः । शब्दगुणः प्रसाद ओजोमिश्रितशैथिल्यात्मा । अर्थगुणस्तु प्रसादो वैमल्यं झटित्यवबोधगोचरत्वम् । तथाच काव्यप्रकाशकारः—'श्रुतिमात्रेण शब्दानां येनार्थप्रत्ययो भवेत् । साधारणः सम-ग्राणां स प्रसादो गुणः स्मृतः' ॥ इति । यद्वा प्रसन्नाः समासरहिताः । उक्तं च—'माधुर्यमभिव्याज्यन्तः प्रसादं च समेधसः । समासवन्ति भूयांसि न पदानि प्रयुज्यते ॥' इति । तथानेकधा कान्तिगुणेन हर्तुं मनो वशीकर्तुं शीलं यासाम् । शब्दगुणः कान्तिरौज्ज्व-ल्यम् । ग्राम्यादिभिरनभिप्रयुक्तत्वमिति यावत् । अर्थगुणस्तु कान्तिर्दीप्तरसत्वम् । तथा नाना शब्दगुणार्थगुणार्थालंकारशब्दालंकाररूप चतुर्विधं श्लेषं विशेषेण चक्षते याः । शब्द-गुणो मसृणत्वं श्लेषः । अर्थगुणस्तु श्लेषो घटना । शब्दकृतः शब्दालंकारः श्लेषः । अर्थ-कृतस्तु श्लेषोऽर्थालंकारः । स्त्रियस्तु प्रसन्नास्तोषान्विताः । तथा कान्त्या वपुषो गुणवि-शेषेण मनोज्ञाः । तथा नानानेकविधे स्पष्टक-विद्धक-उद्धृष्ट-पीडन-लतावेष्टक-वृक्षाधिखुड-तिलतण्डुल-क्षीरनीर-ऊरु-पगूढ-जघनोपश्लेष-स्तनालिङ्गन-ललाटिक-रूपे द्वादशविधभालि-ङ्गने विचक्षणा दक्षाः ॥ ४ ॥ ५ ॥

अथ कुक्किनिन्दाव्याजेन विपरीतगिरामग्राह्यत्वमाह—अग्रगल्भा इति ॥ एके कवयो बालका इव सन्ति । किंभूताः कवयः । पदानां छसिङ्गन्तरूपाणां न्यासे नैवत्यप्र-योगेऽग्रगल्भा अनिपुणाः । तथा जनानां विदुषां नीरागे रागाभावे हेतवः कारणम् । नहि

(१) अत्र वाचः स्त्रिय इव, स्त्रियो वाच इवेति परस्परसुपमानोपमेयभावोऽपि ।

(२) एके कवयो बालका इवेत्यन्वयः ।

अक्षमालापवृत्तिज्ञा कुशासनपरिग्रहा ।

ब्राह्मीव दौर्जनी संसद्वन्दनीया समेखला ॥ ७ ॥

(१) रोहणं सूकरत्नानां वृन्दं वन्दे विपश्चिताम् ।

यन्मध्यपतितो नीचः काचोऽप्युच्चैर्मणीयते ॥ ८ ॥

(२) अत्रिजातस्य या मूर्तिः शशिनः सज्जनस्य च ।

क सा वै रात्रिजातस्य तमसो दुर्जनस्य च ॥ ९ ॥

निश्चितं ससुरः कोऽपि न कुलीनः समेऽमतिः ।

तादृशां काव्यं श्रुत्वा रसिकानां कश्चिच्चमत्कारः संजायते । तथा बहुल आलापो येषाम् ।
एतेन निःसारवक्तृत्वोक्तिः । बालकास्तु पदन्यासे चरणक्षेपेऽनिपुणाः । तथा जनन्या मातु
रागहेतवोऽनुरागकारणम् । तथा बह्वीर्लाला निष्ठीवनजलानि पिबन्तीति बहुलालापाः ।
यद्वा बह्व्यो लाला अप्स्वरूपा येषु ॥ 'अमृकपूः' इति सूत्रेण समासान्तः ॥ ६ ॥

कारणं विनापि केचित्परोत्कर्षमसहिष्णवः । ततस्तानेव क्षुद्रान्काव्यप्रवृत्तिभङ्गहेतु-
च्छब्दमात्रेण गौरवयन्नाह—अक्षेति ॥ दुष्टानां कृत्याकृत्यभव्याभव्यविशेषविवेकविक-
लानां जनानामियं दौर्जनी संसत्सभा वन्दनीया नमस्कार्येत्युपहासवाक्यम् । श्लेषतस्तु
वन्दे गुप्तौ करणीया वन्दनीया । केव । ब्रह्मणां विप्राणामियं ब्राह्मी द्विजसमेव । यथा
द्विजसभा वन्द्यते तथा दुर्जनसंसदपि वन्द्या । किम्भूता दौर्जनी । अक्षमया रूपा संभाषणस्य
वृत्तिं जानाति कोपोल्लापयुग्वाक्प्रसरा । तथा कुशासनस्य कुत्सितशिक्षणस्य स्वीकारो
यस्याः । तथा समे साधावपि खला प्रतिपक्षभूता । द्विजसभा त्वक्षमालाया अमर्णं जानाति
या । तथा दर्भासनस्य स्वीकारो यस्याः । तथा मेखलया मौञ्ज्या सहिता ॥ ७ ॥

रोहणमिति ॥ सभाषितान्येव रत्नानि तेषां प्रशस्तरत्नानां वा रोहणमुत्पत्तिस्थानं
माणिक्यशैलो वा । 'कच बन्धे' कच्यन्तेऽर्था अनेनास्मिन्वा काचः प्रबन्धः क्षारमृद्विका-
रश्च । विपश्चितो ह्येतादृशमपि प्रबन्धं व्याख्यानप्रागल्भ्यादनुगृह्योत्कर्षं लभयन्ति ॥ ८ ॥

आस्तां सज्जनदुर्जनयोः शीलेन साम्यम् । यावन्मृत्यापि महदन्तरमिति निरूपय-
न्नाह—अत्रीति ॥ अत्रिमुनिजातस्य शशाङ्कस्य न त्रिभिर्जातस्य सज्जनस्य च या मूर्तिः
सर्वोभीष्टा सा वै स्फुटं रात्रिजातस्य तमसस्त्रिजातस्य दुर्जनस्य च क । यतो दुर्जनस्य
वैरा वैरप्रधाना । सज्जनस्य त्ववैरा ॥ ९ ॥

निश्चितमिति ॥ छट्ठ रसाः शृङ्गारादयो यत्र तथा बह्वं रचितं काव्यं ग्रन्थं यो
नाभिन्नन्दति स निश्चितं ध्रुवं सद्यो मध्यपः कोऽपि । नच कुलीनः नाभिजातः । सर्वथा

(१) रोहणादौ रत्नानि सम्भवन्तीति प्रसिद्धिः ।

(२) श्लेषेण सज्जनदुर्जनयोः साम्यमस्तु, स्वरूपेण तु महदन्तरमस्तीत्याह—अत्रीति* ।

अत्रिमुनिसंभूतस्य चन्द्रस्य, एवं त्रिभिर्नै जातस्य एकस्मादेवोत्पन्नस्य सज्जनस्य
च या मूर्तिः सर्वप्रिया सा वै निश्चयेन रात्रिजातस्य तमसः त्रिभिर्जातस्य अनिश्रितजन-
कस्य दुर्जनस्य च क ? तत्राऽयं भेदः—दुर्जनस्य मूर्तिः वैरा=वैरप्रधाना ॥ सज्जनस्य च
अवैरा=मैत्र्यात्मिका ।

सर्वथासुरसंबद्धं काव्यं यो नाभिनन्दति ॥ १० ॥

(१)सदूषणापि निर्दोषा सखरापि सुकोमला ।

नमस्तस्मै कृता येन रम्या रामायणी कथा ॥ ११ ॥

(२)व्यासः क्षमाभृतां श्रेष्ठो वन्द्यः स हिमवानिव ।

सृष्टा गौरीदृशी येन भवे विस्तारिभारता ॥ १२ ॥

(३)कर्णान्तविभ्रमभ्रान्तकृष्णार्जुनविलोचना ।

करोति कस्य नाह्लादं कथा कान्तेव भारती ॥ १३ ॥

समे साधावमतिः । असुरैः संबद्धं मिलितं काव्यं भृगुं यो न नन्दति स स्रो देवः कोऽपि ।
तथा न कौ भूम्यां लीन आश्लिष्टः स्वर्ग एव तस्यावस्थानात् । तथा मा लक्ष्मीः, इः कामः,
ताभ्यां सहितः समेर्विष्णुस्तत्र सेवनाय मतिर्यस्य । विष्णुपक्षीय इति भावः ॥ १० ॥

संप्रति वाग्विलासाधारानुदासान्वाल्मीकिप्रभृतीन्कतिचित्कवीन्वर्णयन्नाह—सदूषणेति
अपि विरोधे । स च दूषणखरयोर्दोषार्थकठिनार्थकत्वे भवेत् । परिहारस्तु दूषणखरौ राक्षसौ
यत्र वर्णितौ । इहानुक्तोऽपि वाल्मीकिः प्रतीयते । ‘प्रौढविशेषणयोगाद्विशेष्यप्रतिपत्तिः’
इति वचनात् । किं चासौ भगवान्मर्त्यलोके काव्यसृष्टिप्रथममेवा निरुपमरमणीयकराम-
यणनिर्माणप्रवीणतयैव निर्दिश्यमानः प्रकृष्यते । नत्तितरसाधारणसंज्ञामात्रनिर्देशेन । अत
एव कवितोत्कर्षचमत्कृतेन वाक्यसमाप्तिं प्रतीक्षितुमक्षमेण त्रिविक्रमेण वाक्यगमैऽपि तस्मै
नम इति भक्तिप्रकर्षप्रकाशनमुक्तम् । अर्धयोर्व्यत्यासपाठे तु गर्भितदोषशङ्कैव न स्यात् ॥ ११ ॥

व्यास इति ॥ स कृष्णद्वैपायनो वन्द्यः । किंभूतः । क्षान्तानां मध्येऽतिशयेन प्रशस्यः ।
तथा येनेदृशी सर्वत्र विख्याता विस्तरणशीलं भारतं यस्यां सा भवे संसारे गौर्वाक्सृष्टा ।
क इव । हिमवानिव । किंभूतः सः । क्षमाभृतां भूभृतां श्रेष्ठः । तथा येन भवे शिवे रतानुर-
क्तैर्बभूता गौरी सृष्टा । किंभूता । विस्तारिणी भा कान्तिर्यस्याः ॥ १२ ॥

कर्णेति ॥ कर्णस्य राधेयस्यान्ते विनाशे सति विभ्रमेण विस्मयेन वेगैरुदस्य भ्रमेण
वाऽतिलाघवेन भ्रान्ता विचरितुं प्रवृत्ताः कृष्णपार्थवृतराष्ट्रा यस्याम् । केव । कान्तेव । किं-
भूता । श्रवणपर्यन्ते विलासेन भ्रान्ते स्फुरिते कृष्णार्जुने श्यामवलक्षे विलोचने नेत्रे यस्याः १३

(१) विरोधाभासेन वाल्मीकिं स्तौति—*सदूषणेति* । दूषणं दोषः तेन सहिताऽपि
निर्दोषेति विरोधः । पक्षे दूषणाख्येन रक्षसा सहितेति विरोधपरिहारः । एवमेव सखरेत्य-
त्राऽपि ।

(२) व्यासहिमवतोः साम्यम् । क्षमाभृतां=पर्वतानां पक्षे क्षमाशीलनाम् । व्यास-
पक्षे—येन व्यासेन भवे=संसारे विस्तारि भारतं यस्याः ईदृशी गौर्वाक् सृष्टा । हिमवत्पक्षे
येन हिमवता । भवे=शिवविषये विस्तारिण्यां भायां कान्तौ रता, ईदृशी गौरी नाम
कन्या सृष्टेत्यर्थः ।

(३) कान्तेव भारती कथेति कान्ताभारतकथयोः साम्यम् । तत्र कान्तापक्षे—कर्णान्तयोः
श्रवणप्रान्तयोर्विभ्रमेण विलासेन भ्रान्ते चञ्चले कृष्णार्जुने नीलश्वेतचञ्चवी विलोचने यस्याः ।
भारतकथा पक्षे—कर्णस्य अन्तकाले निधनसमये यो विभ्रमः विशेषेण भ्रमः ब्राह्मणशाप-
वशाद्विधाविस्मरणम्, तत्र तद्दर्शनप्रसङ्गे भ्रान्ते भ्रमणशीले कृष्णार्जुनयोर्वासुदेवचनज्ञययो-
र्लोचने यस्यां सा ।

शश्वद्वाणद्वितीयेन नमदाकारधारिणा ।

धनुषेव गुणाढ्येन निःशेषो रञ्जितो जनः ॥ १४ ॥

इत्थं काव्यकथाकथानकरसैरेपां कवीनाममी

विद्वांसः परिपूर्णकर्णहृदयाः कुम्भाः पयोभिर्यथा ।

वाचो वाच्यविवेकविक्लवधियामीदृग्बिधा मादृशां

लप्स्यन्ते क किलावकाशमथवा सर्वसहाः सूरयः ॥ १५ ॥

वाचः काठिन्यमायान्ति भङ्गश्लेषविशेषतः ।

नोद्वेगस्तत्र कर्तव्यो यस्मान्नैको हसः कवेः ॥ १६ ॥

काव्यस्यान्नफलस्येव कोमलस्येतरस्य च ।

(१) बन्धच्छायाविशेषेण रसोऽप्यन्यादृशो भवेत् ॥ १७ ॥

अस्ति समस्तमुनिमनुजवृन्दवृन्दारकवन्दनीयपादारविन्दस्य भगवतो
विधेर्विश्वव्यापिव्यापारपारवश्यादवतीर्णस्य संसारचक्रे क्रतुक्रियाकारण-
शौण्डस्य शाण्डिल्यनाम्नो महर्षेर्वंशः ॥ क ॥

श्रूयन्ते च यत्र श्रवणोचिताश्चन्दनपल्लवा इव केचिदनूचानाः शुचयः
सत्यवाचो विरञ्चिवर्चसोऽर्चनीयाचारा ब्रह्मविदो ब्राह्मणाः । पुण्यजनाश्च
नच ये लङ्कापुरुषाः, ससूत्राश्च नच ये लम्पटाः, प्रसिद्धाश्च नच ये लम्पाकाः,
कामवर्षाश्च नच ये लङ्कनाः सन्मार्गस्य, नववयसोऽपि नच ये लम्बालकाः,

शश्वदिति ॥ बाणः कविः शरश्च । गुणाढ्यकविर्वृहत्कथाकारो गुणेन ज्यया युक्तश्च ।
न मदाकारं स्तब्धत्वादिरूपं धरतीत्येवंशीलः कविः । बाणकर्षणाय नमदाकारं धरतीत्येवं-
शीलं धनुः । रञ्जितः प्रमोदं प्रापितः । अरमत्यर्थं जितो जनः प्रतिपक्षलोकाश्च ॥ १४ ॥

इत्थं कविवर्णनं संक्षिपन्नाह—इत्थमिति ॥ तर्हि कथाग्रथनप्रयत्नेन किमित्याह—
अथवेति ॥ १५ ॥

भङ्गश्लेषमुक्तिविशेषेण संवृण्वन्नाह—वाच इति ॥ यतो हेतोः कवेः काव्यकर्तुर्नैको
रसो नैका रुचिः प्रसत्तिलक्षणा व्युत्पत्तिलक्षणाप्यस्ति ॥ १६ ॥

ननु प्रसत्तिमार्गेण कोमलमेव काव्यं निबद्धयताम्, किमितरेण व्युत्पत्तिमार्गेण भङ्ग-
श्लेषकृतकाठिन्येनोद्वेगहेतुनेत्यत आह—काव्यस्येति ॥ कोमलस्य प्रसन्नस्येतरस्य व्युत्प-
न्नस्य काव्यस्य रचनाचारुत्वेन रसोऽपि शृङ्गारादिरसोऽप्यन्यादृशोऽन्यरूपो व्युत्पत्तिचर्यया
सोत्कर्ष इव स्यात् । कस्येव । आन्नफलस्येव । यथात्रफलस्याकारवैसादृश्यं बन्धस्य
वृन्तस्य नीलपीतादिच्छायायाश्च विशेषेण यावद्रसः सस्वादोऽप्यन्यादृशमवति । बध्यते-
ऽनेनेति कृत्वा बन्धो वृन्तं फलारम्भकरसकणिकारूपो वा । काव्यपक्षे बन्धो रचना ॥ १७ ॥ क ॥

श्रूयन्त इति ॥ यत्र महर्षेर्वंश ईदृशा ब्राह्मणाः श्रूयन्त इत्यन्वयः । कीदृशाः ।
श्रवण आकर्षण उचिता योग्याः । पुण्यरूपत्वात् । चन्दनपल्लवास्तु श्रवणयोः कर्णयोर-
वतंसीकरणाय योग्याः । पुण्यजना यातुधाना लङ्कावासिनो नेति विरोधः । पुण्याः पवित्रा

(१) बन्धः = पदरचनाकौशलम्, वृन्तं वा, छाया = अर्थप्रतिष्ठाविशेषो, वर्णो वा ।

महाभारतिकाश्च नच ये रङ्गोपजीविनः, सेविताप्सरसोऽपि नच ये रम्भयान्विताः ॥ ख ॥

किं बहुना ।

जानन्ति हि गुणान्वक्तुं तद्विधा एव तादृशाम् ।

वेत्ति विश्वंभरा भारं गिरीणां गरिमाश्रयम् ॥ १८ ॥

तेषां वंशे विशदयशसां श्रीधरस्यात्मजोऽभू-

द्देवादित्यः स्वमतिविकसद्देविद्याविवेकः ।

उत्कललोलां दिशि दिशि जनाः कीर्तिपीयूषसिन्धुं

यस्याद्यापि श्रवणपुटकैः कृणिताक्षाः पिवन्ति ॥ १९ ॥

तैस्तैरात्मगुणैर्येन त्रिलोक्यास्तिलकायितम् ।

तस्मादस्मि सुतो जातो जाड्यपात्रं त्रिविक्रमः ॥ २० ॥

सोऽहं हंसायितुं मोहादुबकः पङ्कुर्यथेच्छति ।

मन्दधीस्तद्वदिच्छामि कविवृन्दारकायितुम् ॥ २१ ॥

भङ्गश्लेषकथाबन्धं दुष्करं कुर्वता मया ।

दुर्गन्तरीतुमारब्धो बाहुभ्यामम्भसां पतिः ॥ २२ ॥

उत्फुल्लगलैरालापाः क्रियन्ते दुर्मुखैः सुखम् ।

जानाति हि पुनः सम्यक्कविरेव कवेः श्रमम् ॥ २३ ॥

जना लोका अलमत्यर्थं न कापुरुषा इति विरोधपरिहारेण ब्राह्मणाः प्रशस्यन्ते । एवमग्ने-
ऽपि । तथा सूत्रेण तन्तुना सहिता अप्यत्यन्तं पटाभाववन्तः । सूत्रेणोपवीतेन वेदपाठेन
वा युक्ता अपि न लम्पटा लालसाः । तथा प्रकर्षेण सिद्धा अग्निसेंस्कारे निष्ठां प्राप्ता अपि
पूपाद्यास्ते कथमलं न पच्यन्ते स्म । प्रसिद्धा विख्याता न लम्पाका लम्पटाः । तथा का-
मवर्षिणोऽपि नालं मेवाः । अभिलषितदातारोऽपि सन्मार्गस्य लङ्घना न । तथा लपाव-
स्था अपि नालं शिशवः । तरुणावस्था अपि न दीर्घकेशाः । अग्निहोत्रित्वात् । तथा
महान्तो नटा अपि न नृत्यभूम्युपजीविनः । महान्तो भारताख्यायका अपि नात्यर्थं गोपा-
नृपाज्जीवन्ति । 'राजान्नं तेज आदत्ते' इति दोषश्रवणात् । तथा भुक्तेवाङ्गना अपि न
रम्भया युताः । सेवितानि जलप्रधानानि सरांसि यैस्तथाविधा अपि नच येऽरमत्यर्थं भ-
यान्विताः ॥ ख ॥ १८ ॥

तेषामिति ॥ कृणिताक्षाः सुखार्त्किचिन्निमीलितनेत्राः ॥ १९ ॥ २० ॥

सोऽहमिति ॥ मोहादाज्ञानाद्भूतिमानपि बकः स्वभावसुभगतेर्हंस्यापेक्षया पङ्कुः
अथवा दैवात्कथंचिद्भग्नचरणत्वाद्बकः पङ्कुः ॥ २१ ॥

भङ्गेति ॥ यथा बाहुभ्यां दुस्तरः समुद्रस्तथा भङ्गश्लेषकथाबन्धोऽपि दुष्कर इत्यौ-
पम्याद्भूतसंबन्धः । 'अभवन्वस्तुसंबन्ध उपमा परिकल्पकः' इति ॥ २२ ॥

उत्फुल्लेति ॥ दुर्मुखैः क्रियमाणत्वादालापा अपि दुष्टा निन्दारकाः ॥ 'उल्लापाः'
इति पाठे काकुभाषितानि ॥ दुर्मुखैः स्वैरं क्रियन्ते । गल्लगन्दो ग्राम्योऽप्यत्र दुर्मुखानाम-

(१) संगता सुरसार्थेन रम्या मेरुचिराश्रया ।

नन्दनोद्यानमालेव स्वस्थैरालोक्यतां कथा ॥ २४ ॥

उदात्तनायकोपेता गुणवद्बुत्तमुक्ता ।

चम्पूश्च हारयष्टिश्च केन न क्रियते हृदि ॥ २५ ॥

अस्ति समस्तविश्वभराभोगभास्वल्ललामलीलायमानः, समानः सेव्य-
तया नाकलोकस्य, ग्राम्यकविकथाबन्ध इव नीरस(२)स्य मनोहरः, भीम इव
भारतालंकारभूतः, कान्ताकुचमण्डलस्पर्श इवाग्रणीः सर्वविषया(३)णाम्,
(४)अनधीतव्याकरण इवादृष्टप्रकृतिनिपातोपसर्गलोपवर्णविकारः, पशुपति-

कवीनां ग्राम्याणां निन्दाभिधाने प्रयुक्तः समुचित एव ॥ २३ ॥

संगतेति ॥ रुचिरो रम्य आश्रयो नलोपाख्यानलक्षणो यस्याः सेयं मम स्वस्थैरन्य-
ग्रैरालोक्यतां विमृश्यताम् । स्वस्थे चित्ते बुद्धयः संचरन्ति । किंभूता । शोभनो रसः
शृङ्गारादिर्यत्र तथोक्तेनाथेन संगतोचिता । औचित्यं हि रसस्य परमरहस्यम् । उक्तं च—
'अनौचित्यादृते नान्यद्रसमङ्गस्य कारणम् । प्रसिद्धौचित्यबन्धो हि रसस्योपनिषत्परा ॥'
तथा रम्या भङ्गश्लेषोक्तिभिर्मनोहरा । पक्षे स्वः स्वर्गे तिष्ठन्तीति कृत्वा स्वस्थैः स्वर्ग-
वासिभिः ॥ "स्वर्परे शरि वा विसर्गलोपः" ॥ किंभूता । छराणां सार्थो वृन्दं तेन संगता
कृतसङ्गा । तथा मेरुः छरगिरिश्चिरमाश्रयो यस्याः ॥ २४ ॥

उदात्तेति ॥ उदात्तेन महात्मना नायकेन नलेनोपेता । तथोजः प्रसादादिगुणयुक्तं
वृत्तं छन्दोबद्धं मुक्तकं गद्यात्मकं च यस्यां सा चम्पूगद्यमयी साङ्गोच्छ्वासा कथोदात्तेन
महाघेण नायकेन हारमध्यरत्नेनोपेता । तथा तन्तुमत्यो वृत्तमुक्ता वर्तुलमौक्तिकानि यस्यां
सा मुक्ताहारलता च केन चित्ते वक्षसि च न क्रियते ॥ २५ ॥

अस्तीति ॥ 'आ समुद्रात्तु वै पूर्वादा समुद्राच्च पश्चिमात् । तयोरेवान्तरं गिर्योरा-
र्यावत् विदुर्बुधाः ॥' इति मनुकलक्षण आर्यावर्तो नाम प्रसिद्धो देशोऽस्ति । किंभूतः ।
नीरेण धान्येन च मनोज्ञः । पक्षेऽरसिकस्य मनोज्ञः । तथा भरतवर्षस्य मण्डनभूतः । पक्षे
भारतस्येतिहासस्य । तथा विषयो देशः । पक्षे इन्द्रियार्थः । तथा न दृष्टः प्रकृतीनां निपातः

(१) नन्दनोद्यानमालाकथयोः साम्यम् । नन्दनोद्यानमालापक्षे—सुराणां सार्थेन
सहिता । कथापक्षे सुरसेनार्थेन सहिता मेरौ चिरमाश्रयो निवासो यस्याः । मे इति
पृथक् पदम्—रुचिराश्रया इति वा । स्वस्थै सावधानैः स्वर्गस्थैर्वा । चम्पूहारयष्टिश्च तुल्या ।
उदात्तेन धीरोदात्तगुणवता नायकेनोपेता, उज्ज्वलमध्यमणिसहिता वा । गुणवन्ति वृत्तानि
छन्दांसि मुक्तकानि गद्यानि च यस्यां सा । गुणवत्यो वृत्ता मुक्ता एव मुक्तका यस्यां सा
इति वा ।

(२) ग्राम्यकविकथाबन्धस्तु नीरसस्य पुरुषस्य मनोहरो भवति । देशस्तु नीरेण जलेन
सस्येन धान्येन च मनोहरः ।

(३) विषयो देशः कामोपभोगश्च ।

(४) अदृष्टाः प्रकृतिनिपातोपसर्गलोपवर्णविकारा येन, पक्षे अदृष्टः प्रकृतीनां प्रजानां
निपातः उपसर्गोः लोपो वर्णानां ब्राह्मणादीनां मध्ये विकारश्च यस्मिन् सः ।

जटाबन्ध इव विकसितकनकमलकुवलयोच्छलितरजः पुष्पपिञ्जरितहंसा-
वतंसया प्रचुरचलच्चकोरचक्रवाककारण्डवमण्डलीमण्डिततीरया भगी-
रथभूपालकीर्तिपताकया स्वर्गगमनसोपानवीथीयमानरिङ्गतरङ्गया गङ्गाया
पुण्यसलिलैः प्लावितश्चन्द्रभागालंकृतैकदेशश्च, सारः सकलसंसारचक्रस्य,
शरण्यः पुण्यकारिणाम्, आरामो रामणायककदलीवनस्य, धाम धर्मस्य,
आस्पदं संपदाम्, आश्रयः श्रेयसाम्, आकरः साधुव्यवहाररत्नानाम्, आ-
चार्यभवनमार्यमर्यादोपदेशानामार्यावितो नाम देशः ॥ क ॥

यस्मिन्ननवरतधर्मकर्मोपदेशशान्तसमस्तव्याधिव्यतिकराः पुरुषायुषजी-
विन्यः सकलसंसारसुखभाजः प्रजाः । तथाहि । कुप्रयोगो गान्धिकापणेषु,
स्फोटप्रवादो वैयाकरणेषु, संनिपातस्तालेषु, ग्रहसंक्रान्तिर्ज्ञोतिःशास्त्रेषु,
भूतविकारवादः सांख्येषु, ज्ञयस्तिथिषु, गुल्मवृद्धिर्वनभूमिषु, गलग्रहो
मत्स्येषु, गण्डकोत्थानं पर्वतवनभूमिषु, शूलसम्बन्धश्चरिडकायतनेषु, दृश्यते
न प्रजासु ॥ ख ॥

(१) यत्र चतुरङ्गोपशोभिताः सङ्ग्रामा इव ग्रामाः, तुङ्गसकलभवनाः सर्वत्र
स्वपदात्पतनम्, उपसर्गो धनापहारादिरुपद्रवः, लोपो देवदायब्रह्मदायाद्यपालनम्, वर्णवि-
कारश्चातुर्वर्ण्यव्यवस्था यस्मिन् । पक्षे प्रकृतयो धात्वादयः, निपाताश्चादयः, उपसर्गाः
प्रादयः, लोपः प्रसक्तस्यादर्शनम्, वर्णविकारोऽक्षरविकृतिः । तथा चन्द्रभागया नद्या च-
न्द्रखण्डेन च भूषितैकदेशः ॥ क ॥

यस्मिन्निति ॥ कुष्ठमौषधविशेषो रोगविशेषश्च । स्फुट्यते व्यज्यतेऽर्थोऽनेनेति स्फो-
टो वैयाकरणप्रसिद्धं शब्दब्रह्म । स च वाक्यस्फोटः पदस्फोटश्चेति द्विधा नित्यश्च । तस्य
प्रकर्षेण वादः कथनम् । स्फोटस्य पिटकस्य प्रवादश्च । संनिपात उभयहस्तयोजनम् ।
यदुक्तम्—‘यस्यां दक्षिणहस्तेन तालं वामेन योजयेत् । उभयोर्हस्तयोः पातः संनिपातः
स उच्यते ॥’ वातपित्तश्लेष्मणामेकत्र योगो रोगविशेषश्च । ग्रहाणां सूर्यादीनां मेषादिराशौ
संक्रान्तिः । ग्रहो बन्धनं तस्य संक्रान्तिश्च । भूतः प्रधानाख्यं तत्त्वं मूलप्रकृतिः । ततो
महान् । महत्तत्त्वस्मादहंकारः । अहंकाराच्च पञ्च तन्मात्राणि (पृथिव्यादिपञ्चतन्मात्रा-
णि) । एवमष्टौ । तत एकादशेन्द्रियाणि पञ्च भूतानि चेति षोडश विकाराः । एवं चतु-
र्विंशति तत्त्वानि । पञ्चविंशस्तु पुरुषः । तथाच—‘मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिवि-
कृतयः सप्त । षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः ॥’ इति सांख्याः । ततश्च
तेष्वेव भूतविकाराणां वादः प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः सिद्धान्ताविरुद्धः पञ्चावयवोपपन्नः
पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहः । पक्षे भूतस्य प्रेतस्य विकारः । श्वयः सूर्योदयकालावृत्तित्वं रोगवि-
शेषश्च । गुल्मः स्तम्बो रुग्वा । गले ग्रहणं बडिशेन रोगविशेषश्च । गण्डकाः खड्गपशवो
ह्रस्वस्फोटका वा । शूल आयुधविशेषो रोगविशेषश्च ॥ ख ॥

यत्रेति ॥ यत्र देश एते पदार्थाः । तद्यथा । येषु परिषन्मण्डपेषु ग्रामवृद्धा उपविश-

(१) ग्रामपक्षे यत्र चतुरैर्गोपैः शोभिताः ग्रामाः । संग्रामपक्षे ‘च’ इति पृथक् पदम् यत्र
च तुरगैरश्वैरुपशोभिताः सङ्ग्रामा इत्यर्थः ।

नगा इव नगरप्रदेशाः, सदाचरणमण्डनानि नूपुराणीव पुराणि, सदान-
भोगाः प्रभञ्जनो इव जनाः, प्रियालपनसाराणि यौवनानीव वनानि, विट-
पिहिताश्चेटिका इव वाटिकाः, निर्वृतिस्थानानि सुकलत्राणीवैश्वेनस-
त्राणि, जलाविलक्षणाः पशुपुरुषा इवाप्रमाणास्तडागभागाः, कुपितकपिकु-
लाकुलिता लङ्केश्वरकिंकरा इव (१) भग्नकुम्भकर्णघनस्वापाः कृपाः, पीवरो-
धसः सरित इव गावः, (२) सतीव्रतापदोषाः सूर्यद्युतय इव कुलस्त्रियः ॥ क ॥

यत्र च मनोहारिसारसद्वन्द्वास्तत्पुरुषेण द्विगुना चाधिष्ठिताः कादम्ब-

न्ति ते चतुरास्तैस्तथा गोपैरुपशोभिताः । यद्वा चतुरैर्दक्षैर्गोपैः पाशुपाल्यजीविभिरुपशो-
भिताः । गोशब्दस्य पशुमाश्रयचनत्वात् । सङ्ग्रामपक्षे 'च' इति छेदनीयम् । तुङ्गान्यु-
च्चानि सकलानि सर्वाणि संपूर्णानि वा भवनानि गृहा यत्र । नगाश्च तुङ्गैः पुंनागैरुपलक्षितं
कलभैरिभडिभैः सहितं वनं यत्र । पुंनागकरिपोतयुता इत्यर्थः । यद्विश्वप्रकाशः—'तुङ्गः
पुंनागनागयोः । तुङ्गः स्यादुन्नतेऽन्यवत्' । पुराणि शोभनमाचरणमेव मण्डनं यत्र । नूपु-
राणि सर्वथा चरणभूषणानि । दानभोगाभ्यां सहिता जनाः । शशन्नभोगा वायवः ।
दयितानां सकामोल्लापेन साराणि यौवनानि । वनानि प्रियालं राजादनं पनसं चेयति प्रा-
प्नुवन्ति । विटपिभ्यस्तस्म्यो हिता वाटिकाः । चेटिका दास्यस्तु विटैः पिहिता वेष्टिताः ।
इक्षुक्षेत्रे सत्राणि दानशालाः । निर्वृत्या वृतेरभावेन स्वच्छन्दं स्थीयते यत्र । निर्वृतेः छल-
स्यास्पदानि कलत्राणि । तडागभागा जलाविला जलार्थिभिः सदा सेव्यतया जलपिच्छि-
लाः क्षणाः अवतारादितोरप्रदेशा यत्र । यद्वा जलैराविला नीरन्ध्राः पूर्णा क्षणाः खातकानि
यत्र । अगाधाः । पशुपुरुषास्तु जडा विलक्षणा व्यपेतशास्त्राः । यद्वा अविभिमेण्डैर्लक्ष्य-
न्ते । यद्वा वीन्मेण्डाँल्लक्षयन्ति । पश्चात्कर्मधारयः । प्रत्यक्षादिप्रमाणरहिताश्च । कृपा
भग्नकुम्भकर्णाः स्फुटितघटकण्ठाः । घनाः प्राचुराः स्वाः स्वकीयाः पातालमूलोत्था न तु
प्रवाहादिपूरिता आपः पानीयानि येषु । यद्वा घनत्वा बहुद्वया आपो येषु । वापीकृपादौ
हि जीर्णोद्धारार्थं निधिर्भवतीति कथातिः । किंकरास्तु भग्नः श्रीरामागमनकथनेन कुम्भ-
कर्णस्य रक्षसो घनः प्रचुरः षण्मासावधिकः स्वापः शयनं यैः । गावः पीवरं च तदूधश्च
पीवरोधस्तस्मात्पीवरोधसो हेतोः सरित इव । यद्वा पीवर्मूध आपीनं येषाम् । अत्र 'गो-
शब्दो धेन्वर्थोऽपि स्त्रीनरलिङ्ग' इति व्याडिः । ततः पुंस्त्वादनङ् न । सरितस्तु पीव स्थूलं
रोधस्तटं यासाम् । कुलस्त्रियः सतीव्रतेनापगता नष्टा दाषाः कलङ्का यासाम् । सूर्यद्युत-
यस्तु तीव्रतापदोषेण सहिताः ॥ क ॥

यत्रेति ॥ किंभूताः केदाराः । मनोहारीणि सारसानां द्वन्द्वानि येषु । तथा तत्पु-
रुषेण तत्स्वामिना द्विगुना गोयुगयुक्तेनाधिष्ठिताः बहवोऽपि गावः सन्ति । द्विगुनेति

(१) कृपा लङ्केश्वरकिंकराश्च तुल्याः । कृपपक्षे कुम्भानां कर्णाः कुम्भकर्णाः भग्नाः
कुम्भकर्णां येषु ते च ते घनाः सुष्ठुआपो येषु ते तथाविधाः । राक्षसपक्षे भग्नो नाशितः कुम्भ-
कर्णस्य राक्षसश्चातुर्वर्णस्वापो गाढनिद्रा यैस्ते तथाविधा इत्यर्थः ।

(२) सूर्यद्युतिपक्षे तीव्रतापदोषसहिताः । कुलस्त्रीपक्षे सतीव्रताः अपदोषाश्चेत्यर्थः ।

रीगद्यबन्धा इव दृश्यमानबहुव्रीहयः केदाराः ॥ क ॥

किं बहुना ।

नास्ति सा नगरी यत्र न वापी न पयोधरा ।

दृश्यते न च यत्र स्त्री नवापीनपयोधरा ॥ २६ ॥

अपि च ।

भवन्ति फाल्गुने वृक्षशाखा विपल्लवाः ।

जायन्ते न तु लोकस्य कदापि च विपल्लवाः ॥ २७ ॥

यत्र सौराज्यरजितमनसः सकलसमृद्धिर्वर्धितमहोत्सवपरम्परारम्भ-
निर्भराः, सततमकुलीनं कुलीनाः, प्राप्तविमानमप्राप्तविमानभङ्गाः, कतिपय-
वसुविराजितमनेकवसवः, समुपहसन्ति स्वर्गवासिनं जनं जनाः ॥ क ॥

कथं चासौ स्वर्गान्न विशिष्यते ॥ ख ॥

यत्र गृहे गृहे गौर्याः स्त्रियः, महेश्वरो लोकः, सश्रीका हरयः, पदे पदे

चोपलक्षणम् । अथवा चकारोऽप्यर्थः । द्विगुनापि तत्पुरुषेणाधिष्ठिताः । तथा दृश्यमाना
बहवो व्रीहयो येष्विति भूमेः सस्यसंपदुक्ता । गद्यबन्धास्तु मनोहारिणः साराः श्रेष्ठाः ।
सद्वन्द्वाः द्वन्द्वसमाससहिताः । तथा तत्पुरुषेण द्विगुना च समासेनाधिष्ठिताः । तथा दृश्य-
मानबहुव्रीहिसमासाः । तथाच द्वन्द्वतत्पुरुषद्विगुबहुव्रीहिसमासबहुला इत्यर्थः ॥ क ॥

नास्ति सेति ॥ यत्र देशे सा कापि नगरी नास्ति । यस्यां न वापी निपानम् ।
न पयोधरा पयः प्रधाना भूमिः । नच तरुणी पीनस्तनी स्त्री दृश्यते । यदि पुनस्तत्त्रयमपि
चतुर्थपादेन विशेषणीकर्तुमाग्रहस्तर्हि पयोभूम्योरेवं व्याख्यायते । 'णु स्तुतौ' । नवं स्तुति-
माप्नुतोऽभीक्षणमिति नवापिनी । तथाभूते इनपयसी स्वामिजले धरतीति तथोक्ता वापी ।
भूस्तु वपन्त्यभीक्षणमिति वापिनः कर्षकास्तेषामिना आजीवहेतुत्वात्स्वामिनः पयोधरा
मेघा यस्यां तथाभूता । पश्चान्नसंबन्धः । अवृष्टिनिष्पाद्यसस्येति भावः । अयमर्थस्ते-
नार्हः । प्रशस्तस्वामिपयस्का वापी, अवृष्टिनिष्पादितसस्या भूमिः, तरुणी पीनस्तनी च
कान्ता, यस्यां दृश्यते सैव नगरी यत्र देशोऽस्तीति, अथवा यत्र देशे सा नगरी नास्ति
यस्यां नगर्थां वापी स्त्री च न दृश्यते । कीदृशी वापी । न न पयोधरा । अपि तु पयो-
धरा । नन्द्वयस्य प्रकृतार्थसूचकत्वात् । स्त्री च किंभूता । नवा तरुणी । तथा
पीनपयोधरा । सर्वास्वपि नगरीषु पयोधरा वाप्यस्तस्यः पीनस्तन्यश्च स्त्रियो दृश्यन्त
इति भावः ॥ २६ ॥

भवन्तीति ॥ शाखा विगतपल्लवा यत्र भवन्ति । जनस्य विपदां लवा अपि
न स्युः ॥ २७ ॥

यत्रति ॥ यत्र जनाः स्वर्गिणमपि न्यक्कुर्वन्ति । कुलीना अभिजाताः । विमानता
तिरस्कारः । वस धनम् । पक्षे कुः पृथ्वी तस्यां स्त्रीनाः । विमानं देवयानम् । वसवोऽष्टौ
भुवादयः । देवन्यक्कारस्तुल्यार्थं व्याख्येयः ॥ क ॥

कथं चायं स्वर्गान्नाधिकः ॥ ख ॥

यत्रेति ॥ गौर्यो गौराङ्गयः शुद्धोभयान्वया वा स्त्रियः । महानीश्वरोऽतिसमृद्धः ।

धनदाः सन्ति लोकपालाः । केवलं न सुराधिपो राजा । नच विनायकः
कश्चित् ॥ ग ॥

(१) यत्र चलतासंबन्धः कलिकोपक्रमश्च पादपेषु दृश्यते न पुरुषेषु ॥ घ ॥
यत्र चमरकवार्ता परमहिमोपघातश्च तुहिनाचलस्थलीषु श्रूयते न
प्रजासु ॥ ङ ॥

यश्च नीतिमत्पुरुषाधिष्ठितोऽप्यनीतिः, (२) सटोऽप्यवटसंकुलः, कारूप-
युतोऽप्यगतरूपशोभः ॥ च ॥

यत्र च गुरुव्यतिक्रमं नक्षत्रराशयः, मात्राकलहं लेखशालिकाः, मित्वो-
दयद्वेषमुलूकाः, श्रपत्यत्यागं कोकिलाः, बन्धुजीवविघातं ग्रीष्मदिवसाः,
कुर्वन्ति न जनाः ॥ क ॥

किं बहुना ।

देशः पुरयतमोद्देशः कस्यासौ न प्रियो भवेत् ।

शुक्तोऽनुक्रोशसंपन्नैर्यो जनैरिव योजनैः ॥ २८ ॥

सहश्रिया शोभया सश्रीकाः । हरयोऽश्वाः । धनप्रदा नृपाः । स्वर्गं त्वेकस्मिन्नेव गृहे गौरी
उमा । एक एव महेश्वरः शिवः । सलक्ष्मीको विष्णुरेक एव । न बहवः । धनदः कुबेर एक-
स्मिन्नेव स्थान एव । केवलं परम् । अधिपिबतीत्यधिपः । सुराया मद्यस्याधिपः
सुराधिपो न राजा । नच कोऽपि विरुदनायकः । सुरामधिपिबतीति वाक्ये लक्ष्यदूषणम-
प्रसङ्गात् । सुराप्रशानत् । स्वर्गं तु सुराणामधिप इन्द्रः । विनायको गणेशः ॥ ग ॥

यत्रेति ॥ लतासंबन्धो वल्लीयोगः । कलिकाया उपक्रमः । पक्षे 'चलतासंबन्धः'
इति समुदितं पदम् । चलता लौल्यम् । कलिः कलहः । कोपः क्रुध् । तयोः क्रमः ॥ घ ॥

यत्रेति ॥ चमरका गोविशेषाः । परममुत्कृष्टं हिमं तुहिनम् । पक्षे मरको मरणबाहु-
ल्यम् । परस्य महिमा माहात्म्यम् । तस्योपघातः ॥ ङ ॥

यश्चेति ॥ न विद्यत ईतिरुपद्रवोऽस्मिन्नित्यनीतिः । वटा न्यग्रोधा । अवटाः कूपादि-
गताः । कारवः शिल्पिनः । तथा न गता न भ्रष्टा रूपशोभा यस्य । अगैर्नगैस्तर्भुमिश्रोपशो-
भा यस्येति वा । अपिर्विरोधे । स च तुल्यार्थव्याख्या । कुत्सितमीषद्वा रूपंका रूपम् ॥ च ॥

यत्र चेति ॥ इदमेते कुर्वन्ति न जनाः । गुरुर्वृहस्पतिः । मात्रा वर्णावयवः । मित्रः
सूर्यः । बन्धुजीवं बन्धूकम् पक्षे स्रगमम् । मात्रा जनन्या सह ॥ क ॥

देश इति ॥ अनुक्रोशेन कृपया संपन्नैर्जनैर्युक्तोऽसौ देशः सर्वस्यापि प्रियः । पक्षे-
ऽनुक्रोशे संपन्नान्यन्नजलवृणादिभिः समृद्धानि । अथवानुगताः परस्परसंबन्धाः क्रोशा अनु-
क्रोशास्तैः संपन्नानि ॥ २८ ॥

(१) पादपेषु लतासंबन्धः, कलिकानामुपक्रमश्च । पुरुषेषु चलतायाश्चाञ्चल्यस्य न
संबन्धः कलेः कोपस्य क्रमश्च न ।

(२) ईतिरहित इत्यर्थः । अतिवृष्टिरनावृष्टिर्मूषकाः शलभाः शुकाः । प्रत्यासन्नाश्च
सज्जानः षडेता ईतयः स्मृताः ।

तस्य विषयमध्ये निषधो नामास्ति जनपदः प्रथितः ।

तत्र पुरीं पुरुषोत्तमनिवासयोग्यास्ति निषधेति ॥ २९ ॥

जननीतिमुदितमनसा सततं सुस्वामिना कृतानन्दा ।

(१) सा नगरी नगतनया गौरीव मनोहरा भाति ॥ ३० ॥

यस्यामभ्रलिहन्तीलशालशिखरसहस्रनिभृतांशुजालवालशाद्वलाङ्कु-
राग्रप्रासलालसाः स्खलन्तः खे खेदयन्ति मध्येदिनं सादिनं रविरथतुर-
ङ्गमाः ॥ क ॥

यस्यां च स्फटिकमाणशिलानियतभवनप्राङ्गणगतासु संचरद्गृहिणी-
चरणालकपदपाङ्क्तिषु पतन्ति निमलसलिलाभ्यन्तरतरत्तरुणारुणकमलका-
ङ्क्षया मुग्धमधुपपटलानि ॥ ख ॥

यस्यां च विविधमणिनिमित्तासुभवनभव्यभित्तिषु स्वच्छासु स्वां छा-
यामवलोकयन्त्यः कृतापरस्त्रीशङ्काः कथमपि प्रत्यानीयन्ते प्रियैः प्रियतमाः ।

यस्यां च दिव्यदेवकुलालंकृताः स्वर्गाः इव मार्गाः, सततमपांसुवसनाः
सागरा इव नागराः, समत्तवारणानि जनानीव भवनानि, (२) सुरसेनान्विताः
स्वर्गभूपा इव कूपाः, अधिकंधरोद्देशमुद्गासयन्तो हारा इव विहाराः ॥ ग ॥

तस्याति ॥ पुरुषोत्तमो विष्णुः पुंश्रेयांश्च ॥ २९ ॥

जनेति ॥ जनस्य नीत्या हृष्टमनसा सप्रभुणा कृतहर्षा । तथा न अष्टनया अपि तु
सन्नोतिमतो । सा पुरी रम्या भाति । यत एवानष्टनया अतएव जनो नीतिमान् । गौरी
तु नगस्थहिमाद्रेस्तनया । तथा जननी मातेति हेतोर्हृष्टमनसा । अतएव शोभनेन हर्षो-
चिताकृतिमुन्द्रेण स्वामिना स्कन्देन कृतानन्दा । तथा मनसि हरो यस्याः ॥ ३० ॥

यस्यामिति ॥ शालः प्राकारः । इन्द्रनीलमणिकिरणाञ्जलितृणतुल्याल्लिलक्षवः
सप्तसप्तिसप्तयः स्खलन्ति ॥ क ॥

यस्यां चेति ॥ स्फटिकस्य सलिलं पदपङ्क्तेश्च कमलमुपमानम् ॥ ख ॥

यस्यां चेति ॥ दिवि भवैरिव दिव्यै रम्यैर्देवकुलैर्देवगृहैः पक्षे दिव्यैः स्वर्गोद्भवैः
कल्पद्रुमादिभिर्देवानां कुलैरन्वयैर्वालंकृताः । अपांसु रेणुरहितं वसनं वस्त्रं येषाम् । पक्षे
सृष्टु वसन्त्येष्विति सुवसनाः । 'अपाम्' इति कर्तरि पष्ठौ । जलाधारा इत्यर्थः । मत्तवा-
रणोऽपाश्रयो मत्तेश्च । सुरसेन सजलेन । स्वर्गभूपास्तु सुरसेनया त्रिदशसैन्येनान्विताः ।
अधिकमिति क्रियाविशेषणम् । धरोद्देशः पृथ्वीप्रदेशः । विहाराश्चैत्यानि । पक्षे कंधरोद्देश
इत्यधिकरोद्देशम् । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः ॥ ग ॥

(१) नगरी गौरीवेति साम्यम् । नगरीपक्षे जनानां नीत्या मुदितमनसा सुस्वामिना
योग्यभूपालेन कृता नन्दा । नगतनया । अत्र निषेधार्थको न शब्दः । ततो न गतः = न
विनष्टः नयोनीतिर्यस्यामित्यर्थः । मनोहरा = रमणीया, गौरीपक्षे जननीति मातेति कृत्वा
मुदितमनसा सुस्वामिना स्कन्देन कृतानन्दा । नगस्य हिमवतस्तनया । मनसि हरो
यस्याः सा गौरीवेत्यर्थः

(२) सुराणां सेनयाऽन्विताः स्वर्गभूपाः । सुरसेन = मधुरसेन अन्विताः कूपाः ।

यस्यां च बहुलक्षणा सुधावन्तो दृश्यन्तेऽन्तः प्रचुराः प्रसादा बहिश्च
वारणोन्दाः । सुशोभितरङ्गाः समालोक्यन्तेऽन्तः संगीतशाला बहिश्चक्रोडा-
कमलदीर्घिकाः । बहुधान्यनिरुद्धाः कथमप्यभिगम्यन्तेऽन्तः परयस्त्रिया ब-
हिश्च क्षेत्रभूमयः । नानाशुकविभूषणाः शोभन्तेऽन्तः सभा बहिश्च सहका-
रवनराज्यः । ससौगन्धिकप्रसारा विराजन्तेऽन्तर्विपणयो बहिश्चसलिला-
शयाः ॥ क ॥

किं बहुना ।

भूमयो बहिरन्तश्च नानाराभोपशोभताः ।

कुर्वन्ति सर्वदा यत्र विचित्रवयसां मुदम् ॥ ३१ ॥

यस्यां च भक्तभाजो देवतायतनेषु देवताः संनिधाना दृश्यन्ते हृदेषु वणि-
ग्जनाः । (१) अक्षरसावधानाः कविगोष्ठीषु कवयो विलोक्यन्ते द्यूतस्थानेषु
द्यूतकाराः । कान्तारागप्रियाः करिणो राजद्वारेषु संचरन्ति वेश्याङ्गणेषु भु-
जङ्गाः ॥ ख ॥

यस्यां च चतुरुद्विधेलाविराजितसकलधराचक्रचूडामणौ मणिकर्मनि-
र्मितरम्यहर्म्यतया सुरपतिपुरीपराभवकारिण्याम् । अव्ययभावो व्याकर-
णोपसर्गेषु न धनिनां धनेषु । दानविच्छित्तिरुन्माद्यत्करिकपोलमण्डलेषु
न त्यागिगृहेषु । भोगभङ्गो भुजङ्गेषु न विलासिलोकेषु । स्नेहक्षयो रज-
निविरामविरमत्प्रदीपपात्रेषु न प्रतिपन्नजनहृदयेषु । कूटप्रयोगो गीतता-

यस्यां चेति ॥ क्षणो भूमिका । सुधा लेपविशेषः । पक्षे बहूनि लक्षणानि येषाम् ।
तथा सुष्ठु धावन्तः । रङ्गो नर्तनस्थानम् । पक्षे सुशोभिनस्तरङ्गा येषु । बहुधेति भिन्नं पदम् ।
अन्यैर्विद्वैर्निरुद्धाः । पक्षे बहुभिधान्यैर्निरुद्धाः । आशुकविः शीघ्रकविः । पक्षे शुकः
पक्षिणः । सुगन्धीनि द्रव्याणि पण्यमेषां ते सौगन्धिका वणिजः कलहाराणि वा । प्रसारो
लघ्वापणो विस्तरश्च ॥ क ॥

भूमय इति ॥ बाह्ये आरामैर्मध्ये रामाभिरुपशोभिताः । यस्यां रम्यवयसां यूनां
विविधपक्षिणां च मुदं कुर्वन्ति । वपुष्मतां कालकृतावस्था पक्षी च वयः ॥ ३१ ॥

यस्यां चेति ॥ भक्तो भक्तिमान् । भक्तं चान्नम् । संनिधानं नैकव्यम् । सम्यङ्निधिश्च ।
अक्षरं वर्णः । पक्षे अक्षः पाशकः । अक्षरसे स्थितमवधानं येषाम् । कान्तारे वने अगः
सलस्यादिवृक्षस्तत्प्रियाः । पक्षे कान्ता वधूः ॥ ख ॥

यस्यां चेति ॥ अव्ययभावोऽव्ययत्वम् । पक्षे व्ययो दानादिनोपयोगस्तदभावः ।
दानविच्छित्तिर्मदशोभा त्यागविच्छेदश्च । भोगः सर्ववपुर्विलासश्च । भङ्ग आमर्दनम् । कुण्ड-
ख्याश्चतुर्दश । एवमेकोनपञ्चाशत् । तेषां विशेषेषु कूटशब्दप्रयोगः । पक्षे कूटं कपटं प्रयोगो
व्यापारः । वृत्तिः शास्त्रविवरणम् । आजीवनं च । स्थानकभेदः संमुखं पराङ्मुखं संपूर्णव-

(१) अक्षरेषु = अक्षरन्यासेषु सावधानाः कवयः । अक्षाणां पाशानां रसे अवधानं येषां
ते तथाविधा द्यूतकाराः ।

नविशेषेषु न व्यवहारेषु । वृत्तिकलहो वैयाकरणच्छात्रेषु न स्वामिभृत्येषु ।
स्थानकभेदश्चित्रकेषु न सत्पुरुषेषु ॥ क ॥

किं बहुना—

त्रिदिवपुरसमृद्धिस्पर्धया भान्ति यस्य

सुरसदनशिखाग्रेष्वाग्रहग्रन्थिनद्धाः ।

नभसि पवनवेत्तपल्लवैरुल्लसद्भिः

परमभिह वहन्त्यो वैभवं वैजयन्त्यः ॥ ३२ ॥

अपि च ।

चार्वा सदा सदाचारसज्जसजनसेविता ।

नगरी न गरीयस्या संपदा सा विवर्जिता ॥ ३३ ॥

तस्यामासीन्नजभुजगुगलवलविलितसकलवैरिवृन्दसुन्दरीनेत्रनीलो-
त्पलगलद्वहलवाष्पपूरप्लवमानप्रतापराजहंसः, सकलजलनिधिवेलावननि-
खातकीर्तिस्तम्भभूषितभुवनवलयः, विश्वभराभोग इव बहुधारणक्षमः,
प्रासाद इव नवसुधाहारी, रविरिवानेकधामाश्रयः । दनुजलोक इव सदान-
वः स्त्रीजनस्य, वसिष्ठ इव विश्वामित्रत्रासजननः जनमेजय इव परीक्षित-
नयः, परशुराम इव परशुभासितः, राघव इवालयुकोदण्डभङ्गरक्षितजनकः,

लीकरणमिति यावत् । व्याघातश्च । स्नेहस्तैलादिः प्रेमा वा । प्रतिपन्नानि परस्परप्रतीतानि
च तानि जनहृदयाणि च । गीतस्य ताना द्वये । एके कूटाख्याः पञ्चत्रिंशत् । अन्ये च शुद्धा-
यवरूपं पादवांगतम् । ततो भागद्वयेनैकतः पततान्यत्र च चटता क्रमेण ऋजुऋजुवागतद्वय-
धोक्षार्धऋजुसंज्ञानि चेति स्थितस्थानकानि पञ्च । गमनमालोढं त्वरितं त्रिभङ्गमित्या-
ख्यानि च चत्वारि गच्छत्स्थानकानीति । एवं च नवानां स्थानकानां भेदश्चित्रेषु । पक्षे
स्थानकस्य रक्षणीयनगरादेर्भेद उपजापो न सत्पुरुषेषु सत्त्वात् ॥ क ॥

त्रिदिवेति ॥ छराणां सदनानि प्रासादा विमानानि च । आगृह्यन्त एभिरित्याग्रहा
अङ्कटास्तेषु ये ग्रन्थयस्तैर्नद्धाः । वेलत्पल्लवैश्चलदञ्जलैः । उल्लसद्भी राजद्भिः । वैभवं साहा-
त्म्यम् । सर्वोऽपि विजिगीषुर्बद्धपरिकरः पताकां दर्शयतीति भावः ॥ ३२ ॥

चार्वाति ॥ चार्वा मनोज्ञा । सततं साध्वाचारप्रद्वसाशुश्रिता सा नगरी पुरी गरी-
यस्या श्रिया न त्यक्ता ॥ ३३ ॥

तस्यामिति ॥ शत्रुकान्ताश्रुपुं तरन्प्रताप एव राजहंसो यस्य । तथा जयस्तम्भै-
भूषितभूमण्डलः । तथा स्तम्भोपमदोर्दण्डे न्यस्ता शालभञ्जिकेव जयलक्ष्मीर्यस्य । स वी-
रसेनसूनुर्नल इति प्रसिद्धो नृप आसीत् । बहुधानेकशो रणे क्षमः । पक्षे बहुनां धारणे क्षमः ।
आभोगः पूर्णता । वसुधां देवद्विजसंख्यां हरत्येवंशीलो न । पक्षे नवया सुधया लेपविशेषेण
हारी रम्यः । अनेकधा सप्ताङ्गत्वाद्वहुधा माया लक्ष्म्या आश्रयः । पक्षेऽनेकस्य प्रचुरस्य
धाम्न आश्रयः । सदा नित्यं नवो रम्यतयापूर्वं एव । पक्षे दानवैः सह । विश्वेषाममि-
त्राणां त्रासकृत् । पक्षे विश्वामित्रो मुनिः । परीक्षितो नयः षाड्गुण्यं येन । पक्षे परीक्षे-
र-

सुमेरुरिषि जातरूपसंपत्तिः, तुहिनाचल इव पुण्यभागीरथीसहितः, चिन्ताम-
णिः प्रणयिनाम्, अग्रणीः सांग्रामिकाणाम्, उपाध्यायाऽध्ययनविदाम्,
आदर्शो दर्शनानाम् आचार्यः शौर्यशालिनाम् उपदेशकः शस्त्रशास्त्रस्य, परि-
वृढो दृढप्रहारिणाम्, अग्रगण्यः पुण्यकारिणाम्, अपश्चिमो विपश्चिताम्, अ-
पाश्चात्यस्त्यागवताम्, अचरमश्चातुर्याचार्याणाम्, अपर्यन्तभूभाराधारस्त-
म्भभूतभुजकाण्डकोलितशालभस्त्रिकायमानविजयश्रीः, श्रीवीरसेनसूनुः, स-
मस्तजगत्प्रासादशिरःशेखरीभूतकान्तकीर्तिध्वजो, राजा, राज्यलक्ष्मीकरेणु-
काचापलसंयमनशृङ्खलः, खलवृन्दकन्दलदावानलो नलो नाम ॥ क ॥

यस्येन्दुकुन्दकुमुदकान्तयः सकललोककर्णप्रियातिथयो गुणाः सततमे-
कब्रह्माण्डसंपुटसंकोर्णनिवासव्यसनविपादिनः पुनरनेकब्रह्माण्डकोटिघट-
नामभ्यर्थयमाना इव भगवतो विश्वसृजः कमलसंभवस्य कर्णलम्बाः स्वर्ग-
लोकमधिवसन्ति स्म ॥ ख ॥

यस्मिंश्च राजनि जनितजनानन्दे नन्दयति मेदिनीम्, गीतेषु जातिसं-
कराः, तालेषु नानालयभङ्गाः, नृत्येषु विषमकरणप्रयोगाः, वाद्येषु दण्डक-
रप्रहाराः पुण्यकर्मारम्भेषु प्रबन्धाः, सारिद्यूतेषु पाशप्रयोगाः, पुष्पितकेत-
कीषु हस्तच्छेदाः, न्यग्रोधेषु पादकल्पनाः, कञ्चुकमण्डनेषु नेत्रविकर्तनानि,
आसन् । न प्रजासु ॥ ग ॥

भिमन्युसुतस्य सुतः । परस्मिन्नुभे आसितः । पक्षे परशुः कुडारः । अलवुको गौरवार्हः ।
तथा दण्डस्य वधपरिक्लेशार्थहरणलक्षणस्य भङ्गेन मुक्त्या रजितलोकः । पक्षे बृहद्धनु-
र्भङ्गहर्षितजनकाख्यवृषः । जाता रूपसंपत्तिर्यस्य । पक्षे जातरूपं सुवर्णं संपत्तिर्यस्य ॥
पुण्यभजनशीलः । रथवान् । द्वितैः सह । पक्षे पुण्यगङ्गान्वितः । प्रणयिनामर्थिनां चिन्ति-
तप्रदो मणिरिव । जगतः प्रासादः कीर्तेश्च ध्वज उपमानम् ॥ क ॥

यस्येति ॥ यस्य नलस्य प्राचुर्यादेकस्मिन्ब्रह्माण्डेऽमान्तोऽनेकब्रह्माण्डनिर्माणं कारयि-
ष्यन्त इव स्वमिभित्त्यमेव श्लाघ्यमानत्वात्कर्णलम्बाः श्रुतौ विज्ञापनार्थं निकटीभूताः ॥ ख ॥

यस्मिंश्चेति ॥ गीतादिष्वेव जातिसंकरादीनि न प्रजास्त्विति परिसंख्ययाव-
धारणम् । गीतेषु नन्दयन्तीप्रभृतयो जातयोऽष्टादश । तासु संकरो मिश्रप्रतीतिः । पक्षे
जातयो विप्राद्याः । संकरोऽनुवितसंबन्धेन विप्लवः । तालश्चञ्चलपुटादिः । लया द्रुतमध्य-
विलम्बितलक्षणाः । पक्षे आलयो गृहम् । करणानि तलपुष्पपटादीन्यष्टोत्तरशतसंख्यानि ।
पक्षे विषमात्स्वार्थं कः । रणो युद्धम् । दण्डः कोणः । करः पाणिः । पक्षे दण्डो वधादिः ।
करो राज्ञे देवोऽंशः । प्रहारो घातनम् । प्रबन्धाः सातत्यानि प्रकृष्टबन्धाश्च । पाशो बन्धो
बन्धनरज्जुश्च । सारयो हि दायैर्वध्यन्ते । अक्षार्थस्तु पाशक एव प्रतीतः । हस्तः केतकी-
गर्भः पाणिश्च । पादस्य मूलस्य रचना । न्यग्रोधपादपः पादानुचयति कल्पयति । पक्षे
पादस्याङ्ग्रेः कल्पना कर्तनम् । नेत्रं वस्त्रविशेषो नयनं च । विशेषेणाङ्गप्रमाणेन कर्तनं
विकर्तनं विखण्डनं च ॥ ग ॥

यश्च कोऽप्यन्यादृश एव लोकपालः । तथाहि । अपूर्वो विबुधपतिः,
अदण्डकरो धर्मराजः, अजघन्यः प्रचेताः अनुत्तरो धनदः ॥ क ॥

येन प्रचण्डदोर्दण्डमण्डलीवश्रान्तविजयश्रिया श्रवणात्पलदलायमान-
मानिनीमानलुण्टाकलोचनेन पृथ्वी प्रिया च कामरूपधारिणी सा तेन
भुक्ता ॥ ख ॥

यस्याः सकलजनमनोहारिविशेषकम्, पृथुललाटमण्डलम्, अभिलष-
णीयकान्तयः कुन्तलाः, श्लाघनीयो नासिक्यभागः, बहुलवलीकः सरोमा-
लिकालंकारश्च मध्यदेशः, प्रकटितकामकोटिविलासः काञ्चीप्रदेशः ॥ ग ॥

किं बहुना ।

यस्याः कृष्णागुरुचन्दनामोदबहुलकुचाभोगभूषणा नृत्यतीवाङ्गरङ्गे रम-
णीयतया निरुपमा नवा यौवनश्रीः ॥ घ ॥

किं चान्यत् ।

अन्य एव नवावतारः स कोऽपि पुरुषोत्तमो यो न मीनरूपदूषितः,

यश्चेति ॥ कोऽपि विस्मयहेतुः । लोकं जगत्पालयन्ति ये तेभ्योऽन्यादृशो विसदृश
एव लोकं प्रजां पालयतीति कृत्वा लोकपालः । स्वोक्तमेव द्रढयति—तथाहीत्यादिना ।
यतो विबुधानां साराणां पतिः सपूर्वः पूर्वदिग्युक्तत्वात् । नलस्त्वपूर्व उत्कृष्टो विबुधानां
विदुषां पतिः । दण्डपाणिर्धर्मः । नलस्तु न दण्डो वधादिः, करो राज्ञे देयोऽशो यस्मादि-
त्यदण्डकरः । तथा धर्मप्रधानो राजा धर्मराजः । धर्मविजयत्वात् । प्रचेता वरुणः सह
जघन्यया पश्चिमया वर्तते । नलस्त्वजघन्योऽकुत्सितः प्रकृष्टचेताश्च । यदुक्तम्—‘जघन्यं
चरमे शिशने जघन्यं गृहितेऽन्यवत्’ । धनदः कुबेरः सहांत्तरया दिशा वर्तते । नलस्तु न
विद्यत उत्तर उत्कृष्टोऽस्मादित्यनुत्तरः । तथा धनं ददातीति धनदः ॥ क ॥

येनेति ॥ विजयता छेत्रेण येन भूः कान्ता च सातेन छत्रेण निर्विष्टा भुक्ता ।
सातं छत्रम् । यदमरसिंहः—‘शर्मसातछत्रानि च’ इति । कामरूपो देशविशेषः । प्रिया
तु काम्यत इति काममभिलषणीयं रूपम्, काममतिशयेन रूपं वा धरतोत्येवंशीला ॥ ख ॥

यस्या इति ॥ यस्या भुवः विशेषक-लाट कुन्तल-नासिक्य मध्यदेश-काञ्चीइत्येवं
रूपा देशाः । लवली लताविशेषः । सरसां मालिका श्रेणि । कामकोटिनाम्नी देवी ।
प्रियापक्षे विशेषकं तिलकम् । ललाटमलकम् । कुन्तलाः केशाः । नासिकायां भवो ना-
सिक्यः । मध्यदेशः ऽदरम् । बहुला बह्व्यो बल्य उदरेखा यत्र तथा सह रोमपङ्क्तिमण्ड-
नेन । प्रकटितानङ्गोत्कर्षविलासः काञ्चीप्रदेशः श्रोणी ॥ ग ॥

यस्या इति । अङ्गेऽङ्गाख्यदेश एव रङ्गे नर्तनस्थाने निरुपमवायौ सति वनश्रीवृ-
त्त्यतीव । वाततरलनमेव नर्तनम् । कृष्णा पिप्पली । अगुरुचन्दनौ वृक्षविशेषौ तेषामा-
मोदः । बहुनां लकुचानामाभोगो विस्तारः । तौ भूषणं यस्याः । पक्षे चर्वावशात्काला-
गरुचन्दनयोराभोगेन व्याप्तस्तनविस्तारमण्डना । नवेति यौवनश्रीरिति च भिन्नम् ॥ घ ॥

किं चेति ॥ कोऽप्यपरिच्छेद्यमहिमा । तथा नवः पूर्वविलक्षणोऽवतारो जन्म यस्या

नाङ्गीकृतविश्वविश्वंभराभारोऽपि कूर्मीकृतात्मा, न वराहवपुषा क्लेशेन
पृथ्वीं वभार, नच नरसिंहः समुत्सन्नहिरण्यकशिपुः, न बलिराजबन्धन-
विधौ वामनो दैन्यमकरोत् : नापि रामो लङ्केश्वरश्रियमपाहरत्, नापि
बुद्धः कल्किकुलावतारो ॥ क ॥

किं बहुना ।

(१) धन्यास्ते दिवसाः स येषु समभूद् भूपालचूडामणि-

लौकालोकगिरीन्द्रमुद्रितमहीविश्रान्तकीर्तिर्नलः ।

लौकास्तेऽपि चिरंतनाः सुकृतिनस्तद्वत्कपङ्केश्वरे

यैर्विस्फारितनेत्रपट्टकैर्लावण्यमास्वादितम् ॥ ३४ ॥

अपिच ।

(२) ये कुन्दद्युतयः समस्तभुवनैः कर्णवितंसीकृता

यैः सर्वत्र शलाकयेव लिखितैर्दिग्भित्तयश्चित्रिताः ।

स तथाभूतः । यदि वा 'णु स्तुतौ' इत्यस्य नवाः स्तुतयोऽवतार्यन्ते यस्मिन्निति स्तवा-
स्पदम् । सर्वोर्वीपतिभ्योऽन्योऽसाधारण एव स नलो राजा । पुरुषोत्तमः । तथा असौ
रोगोऽस्यास्तीत्यमी । नामी अनमी नौरोगः । यदि वा नमयति शत्रूनवश्यमिति कृत्वा
नमी । प्रतापाक्रान्ताश्चक्र इत्यर्थः । तथा न रूपे दूषितः । तथा स्वीकृतवराधुरोऽपि न
कूर्मिर्भङ्गरः । कुतस्तोर्मिः पीडा यस्य स कूर्मिः । अङ्गीकृतभारो हि पीडावान्भवति ।
यदुक्तम्—'जर्मिः पीडाजवोत्कण्ठाभङ्गप्राकाश्यवीचिपु' । तथा वरमाहवं पुष्पता क्लेशेन
न धरामपि तु सत्तेनेत्यर्थः । नरेषु सिंह शौर्यात् । नच समुत्पन्नं हिरण्यं धनं कशिपु
भोजनाच्छादनादि यस्मात् । तथा बलिनां राज्ञां बन्धने विधाने वा मनोदैर्न्यं न चाक-
रोत् । रामः सुन्दरः । अलमत्यर्थं कस्य ब्रह्मण ईश्वरस्य शोभोश्च श्रियं नापि नच हतवान्
देवस्वापहारी नेत्यर्थः । ब्रह्मेशौ देवानामुपलक्षणम् । बुद्धो विद्वान्न पापिकुलोत्पन्नः । अन्य
एव पुराणपुरुषादशावताराद्विसदृश एव नवावतारो नवसंख्यावतारः । कोऽप्ययं पुरुषोत्तमो
विष्णुरित्युक्तिलेशः । तत्पक्षे मीनकूर्मवराहनरसिंहवामनरामबुद्धकल्किनोऽवताराः । हिर-
ण्यकशिपुबलिलङ्केश्वरास्तत्प्रतिपक्षाः । रामः परशुरामोऽपि । तदा । अलमिति भित्तवा
कु ईपदीश्वरः केश्वरः सहस्राजुं नो जमदग्निहोमाजुं नोमात्रहरणात् । रामः कृष्णः तथा केन
वायुनेष्टे समर्थो भवति पवनाशनत्वात् । यद्वा कस्य पानीयस्य यमुनाहदलक्षणस्येश्वरः
स्वामी केश्वरः कालीयसर्पस्य श्रियमपजहार ॥ क ॥

(१) धन्याइति ॥ येषु दिवसेषु । लोकालोकगिरीन्द्राभ्यां = लोकालोकपर्वताभ्यां,
मुद्रिता समाच्छन्ना या मही पृथ्वी, तस्यां विश्रान्ता कीर्तिर्यस्यासौ । भूपालचूडामणिः
स नलो बभूव । ते दिवसा धन्याः । इतरे नेत्यर्थः । यैर्लोकैः । तद्वत्कपङ्केश्वरे = नलमुखार-
विन्दे । विस्फारितनेत्रपट्टकैर्लावण्यमास्वादितम् । दृष्टमिति भावः । चिरंतनाः सनातनाः ।
प्राचीना इति यावत् । ते लोका अपि । सुकृतिनो नान्ये । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः ॥ ३४ ॥

(२) य इति ये गुणाः सर्वत्र भुवनेषु दिक्षु विदिक्षु च समाच्छन्नाः । येषां च स्मरणेनापि
व्यमुत्पुलकाः । तेषां गुणानां समाश्रयो नल इति भावः ॥ ३५ ॥

यैर्वक्तुं हृदि कल्पितैरपि वयं हर्षेण रोमाञ्जिता-

स्तेषां पार्थिवपुंगवः स महतामेको गुणानां निधिः ॥ ३५ ॥

यस्य च युधिष्ठिरस्येव न कचिदपार्था वचनक्रमः मरुमण्डलमिवापा-
पमानसम्, महानसमिव सूषकारसारं कर्म, कार्मुकमिव सत्कोटिगुणं दानम्,
दानवकुलमिव दृष्टवृषपर्वोत्सवं राज्यम्, राजीवमिव भ्रमरहितं सर्वदा
हृदयम् ॥ क ॥

यश्च परमहेलाभिरतोऽप्यपारदारिकः । शान्तनुतनयोऽपि न कुरूप-
युक्तः ॥ ख ॥

किं बहुना ।

सदाहंसाकुलं विभ्रन्मानसं प्रचलज्जलम् ।

भूभृज्जायाऽपि नो याति यस्य सामर्थ्यं हिमाचलः ॥ ३६ ॥

अपिच ।

(१) नक्षत्रभूः क्षत्रकुलप्रसूतेर्युक्तो नभोगैः खलु भोगभाजः ।

सुजातरूपोऽपि न याति यस्य समानतां कांचन काञ्चनाद्रिः ॥ ३७ ॥

यस्य चेति ॥ अर्थादपेतोऽपार्थः । अन्यत्र पृथाया अपत्यत्वात् । अपार्थं निष्पा-
पम् । पक्षेऽपेता आपो यस्मात् । छुष्ट उपकारेण सारम् । पक्षे सूषकारैः सूदैः सारम् ।
सत्पात्रप्रतिपादनाद्दानं सच्छोभनम् । कोटिः संख्या । पक्षे कोटिरटनिः । गुणो ज्या ।
वृषो धर्मः । पर्व पौर्णमास्यादि उत्सवः पुत्रजन्मविवाहादिस्ते दृष्टा अनुष्ठिता यत्र । पक्षे
वृषपर्वो दानवः । भ्रमः संशयः । पक्षे भ्रमरभ्यो हितम् ॥ क ॥

यश्चेति ॥ हेला शृङ्गारचेष्टा । यद्वा पर उत्कृष्टो मह उत्सवो यस्य तस्यामिलायां
पृथिव्यां स्तः । राजन्वती हि महो सदुत्सवा । विरोधे महेला स्त्री शान्तश्चासौ नुतनयश्च ।
शान्तो जितेन्द्रियः । तथा नुतः स्तुतो नयो नीतिर्यस्य । तथा न कुत्सितरूपयुक्तः ।
पक्षे शान्तनुपुत्रो गाङ्गेयः कुरूणां क्षत्रियाणामुपयोगी ॥ ख ॥

सदेति ॥ भुञ्जतो गिरयो नृपाश्च । तन्नाथत्वं द्वयोरपि । सत्यप्येवं हिमाचलो
यस्य सामर्थ्यं नाथाति । यतः । सदाहं सखेदम् । साकुलं व्यग्रम् । प्रचलत्कम्पमानम् ।
जडं व्यामूढम् । मानसं चेतः । विभर्ति । सिद्धान्ते तु मानसं सरः । सदेति भिन्नम् ।
प्रचलज्जलं यत्र । शेषं प्रतीतम् । आकुलशब्दो भावप्रधानो यथा “तिष्ठन्ति च निरा-
कुलाः” ॥ ३६ ॥

नक्षत्रेति ॥ यस्य नलस्य काञ्चनाद्रिमैरुः कांचन कांचिदपि समानतां नाथाति ।
छुष्ट जातरूपं छत्रणं यत्र । नलपक्षे रूपं सौन्दर्यम् । अतो द्वयोरपि सुजातरूपत्वात्साम्ये
निषेधः । यतो नाथं क्षत्राद्भति स्म । तथा भोगैर्न युक्तः । नलस्तु क्षत्रप्रसूतिर्भोग-
भाक् । सिद्धान्ते तु नक्षत्राणां भूः स्थानम् । तथा नभसि गच्छन्ति येतैर्नभोगैर्देवैर्युक्तः ॥ ३७ ॥

(१) उपजाति वृत्तम् ।

तस्य च महामहोपतेरस्ति स्म प्रशस्तिस्तम्भः सकलश्रुतिशास्त्रशासना-
क्षरमालिकानाम्, न्यग्रोधपादपः पुण्यकर्मप्ररोहणाम्, आकरः साधुव्यव-
हाररत्नानाम्, इन्दुः पार्थिवनीतिज्योत्स्नायाः, कन्दः सकलकलाङ्कुरकला-
पस्य, सागरः समस्तपुरुषगुणमणीनाम्, (१) आलानस्तम्भश्चपलराज्यल-
क्ष्मीकरेणुकायाः, सकलभुवनव्यापारपारावारनौकर्णधारः, सुधाम्भोनिधिडि-
ण्डीरपिण्डपाण्डुरयशःकुशेशयखण्डमण्डितसकलसंसारसराः, सरागीकृत-
समस्तपार्थिवानुजीवी, जीवितसमः, प्राणसमः, हृदयसमः, शरीरमात्रमिन्द्रो
द्वितीय इवात्मा, कुलकमागतः, संक्रान्तिदर्पणः सुखदुःखयोः, स्वभावानु-
रक्तः, शुचिः, सत्यपूतवाक्, कृतज्ञः, ब्राह्मणः सालङ्कायनस्य सूनुः श्रुतशी-
लोनाम महामन्त्री ॥ क ॥

मित्त्रं च मन्त्री च सुहृत्प्रियश्च विद्यावयःशीलगुणैः समानः ।

वभूव भूपस्य स तस्य विप्रो विश्वंभराभारसहः सहायः ॥ ३८ ॥

अपि च ।

ब्रह्मण्योऽपि ब्रह्मविज्ञापहारी स्त्रीयुक्तोऽपि प्रायशो विप्रयुक्तः ।

सद्वेषोऽपि द्वेषनिर्मुक्तचेताः को वा तादृग्दृश्यते श्रूयते वा ॥ ३९ ॥

अथ स पार्थिवस्तस्मिन्नमात्ये परिजनपरिवृद्धे प्रौढप्रमणि निगुढमन्त्रे
मन्त्रिणि तृणीकृतस्त्रैणविषयरसे सौराज्यरागजनने जननीयमाने जनस्य,
सर्वोपधा(२)शुद्धबुद्धौ निधाय राज्यप्राज्यचिन्ताभारमभिनवयौवनारम्भरम-
णीये रम्यरमणीजननयनहृदयप्रिये प्रियङ्गभासि जित(३)मदनमहस्यपहसित-
सुरासुरसौभाग्ययशसि विस्मापितसमस्तजनमनसि लसत्तावययपुञ्जपराजि-
त सकलसमुद्राम्भास कान्तिकटाक्षितचन्द्रमसि वयसि वर्तमानो मा(४)नि-

तस्य चेति ॥ तस्य नरपतः श्रुतशीलो नामामात्योऽस्ति स्म आसीत् । यशसां
कुशेशयानि, संसारस्य सर उपमानम् ॥ क ॥

ब्रह्मण्य इति ॥ ब्रह्मणे हितो ब्रह्मण्यः । तथा ब्रह्म वेत्ति । तथा तापहारी । तथा
विप्रैर्द्विजैर्युक्तः । तथा सज्जोभनो वेपोयस्य । विरोधांशः उगम एव । ब्रह्मवित्तं ब्रह्मस्त्वम् ।
विप्रयुक्तो वियुक्तः ॥ ३९ ॥

अथेति ॥ अथानन्तरमेवं वर्णनीयेऽमात्ये राज्यभारं निदेद्वैवं वर्णनीये वयसि वर्तमानो

(१) 'आलानेति' ।—चपला या राज्यलक्ष्मीरेव करेणुका तस्याः । आलानस्तम्भो-
बन्धनस्तम्भः । चञ्चला हि राज्यलक्ष्मीर्नैकत्रावतिष्ठते । अतएव भारविः 'अचिरांशुविलास-
चञ्चला ननु लक्ष्मीः फलमानुपङ्गिकम्' इत्युक्तवान् ।

(२) 'सर्वोपधेति'—सर्वाभिरुपधाभिः कपटैः शुद्धा बुद्धिर्यस्य तस्मिन् ।

(३) जितेति—जितं मदनमहो येन तत् तस्मिन् ।

(४) मानितेति—मानितं समाहृतं मानिनीजनानां मानिनोकामिनीनां यौवनमेव ।
सर्वस्वं येन । पार्थिवविशेषणमेतत् ।

तमामानिनीजनयौवनसर्वस्वः स्वयमनवरतं सकलसंसारसुखसंदोहमन्वभूत्
॥ क ॥

तथाहि ।

(१) कदाचिदनुत्पन्नविषमरणो गरुड इवाहितापकारी हरिवाहनविलासमकरोत् ॥ ख ॥

कदाचिच्चन्द्रमौलिरिव मदनबाणासनातिमुक्तशरसंघादितायां पर्वतभुवि विजहार ॥ ग ॥

कदाचिदच्युत इव शिशिरकमलाकरावगाहनोत्पन्नपुलककोरकिततनुरनन्तभोगभाक्सुखमन्वितिष्ठत् ॥ घ ॥

कदाचन्निलिनयोनिरिव राजसभावस्थितः प्रजाव्यापारमचिन्तयत् ॥ ङ ॥
कदाचिन्मयूर इव कान्तोन्नमत्पयोधरमण्डलिविलासेन हर्षमभजत् ॥ च ॥

कदाचिन्नत्तराशिरिवाश्विन्या सेनया समन्वितो मृगानुसारी बहुश-

राजा सुखातिशयं सिषेवे ॥ क ॥

कदाचिदिति ॥ असंजातविषमयुद्धभीरहितानामपकारी । हरिश्चस्तस्य वाहनं वाह्यालीप्रवहणम् । स एव विलासः । पक्षे विषान्मरणभयम् । अहिः सर्पः । हरेर्विष्णोः वाहनविलासो यानलीला ॥ ख ॥

कदाचिदिति ॥ मदनो बाणोऽसनोऽतिमुक्तकः शरश्च मुञ्ज एभिर्वृक्षैः सम्यक्छादितायां पर्वतक्षोण्याम् । पक्षे मदनः कामस्तस्य बाणासनं धनुस्तत्प्रक्षिप्तैः शरैर्बाणैर्विधुरायां पर्वतभुवि । पर्वताद्भवति स्मेति पार्वत्याम् ॥ ग ॥

कदाचिदिति ॥ कमलानामाकरो वनम् । पक्षे कमलायाः श्रियाः करः पाणिः । अनन्ताभोगोऽनेकविलासः शेषादिवपुश्च ॥ घ ॥

कदाचिदिति ॥ राज्ञः सभा । पक्षे रजसा गुणेन निर्वृत्ते भावे स्थितः ॥ व्यापारो व्यवहारो निर्माणं च ॥ ङ ॥

कदाचिदिति ॥ कान्ताङ्गना काम्या च । पयोधरः स्तनो मेघश्च । विलास उपभोगः स्फुरणं च ॥ च ॥

कदाचिदिति ॥ अश्वाः सन्त्यस्यां तथा सेनया युक्तः तथा मृगानुगामी बहुबालनृणपथेऽभ्राम्यत् । पक्षे अश्विनीमृगौ नक्षत्रे । इनेन रविणा सह सेनयेत्यश्विनीविशेषणम् । बहुश इति भिन्नम् । पवनमार्गो द्यौः । अत्र पकारात्प्राग्विसर्जनीय उपध्मानीयो वा । शष्पपदे तु षकार एव । तदेवंरूपभेदेऽपि श्रुतिसाम्यान्न दोष इति कवियमयः । तथाच चण्डदासकृते श्रीचण्डिकाविरिते महाकाव्ये—‘पुष्पादपामिह सदाधिगमे समृद्ध्या पुष्पादपाः फलभराच्च विनम्रभावम् । पुष्पादपापि दधतो मुनिवत्छजन्मापुष्पादपाति मधु साधु मधुव्रतौघाः’ । अस्यार्थः—अपां जलानाम् । अधिगमे प्राप्तौ सत्याम् । पुष्पात्कुलमात् । फलभरात्फलातिशयात् च या समृद्धिस्तथा । पादपास्तरवो विनम्रभावमापुः । समृद्धौ

(१) कदाचिदिति—अत्र सर्वत्र शब्दमात्रसाम्याच्छाब्दी पूर्णोपमा ।

पवनमार्गं वभ्राम ॥ क ॥

कदाचिदाञ्जनेय इवाक्षविनोदमन्वतिष्ठत् ॥ ख ॥

कदाचिद्गानरेश्वर इव सुग्रीवो वैदेहीति ब्रुवाणस्यालघुकाकुस्थस्यार्थि-
नः प्रार्थना क्रियतां सफलेति वानरपुंगवानादिदेशः ॥ ग ॥

कदाचिन्मकरकेतन इव सुमनसो मार्गणान्विधाय स्वगुणं कर्णपूरीच-
कार ॥ घ ॥

कदाचिदम्भोनिधिरिवोच्चैःस्तननाभिरम्याः, कृतानिमेषनयनविभ्रमाः,

हि नम्रता स्यात् । जलाधिगमः पुष्पफलानां हेतुः । तानि च समृद्धेः । सा च नम्राताया
इति । तथा पुष्पाणामद्भक्षणं यत्र । तथाऽपि पापरहितम् । शोभनं जन्म तथा मुनयो
दधति । तद्वदेतेऽपि मधुव्रतौघाः सजन्म धारयन्तः सन्तो मधु मकरन्दमपुः पिबन्ति स्म ।
पादैरङ्घ्रिभिः पादेषु मूलेषु वा पतन्त्यभीक्ष्णमित्यनेन सधुप्राचुर्योक्तिः । अत्रायुक्पादयोः
पकार एव । युक्पादयोस्तु विसर्जनीयोपध्मानीयान्यतर एव न तु पकारः । परं श्रुतिसा-
म्यान्न दोषः । एवमेव विसर्जनीयजिह्वामूलीयपकारेऽपि तथा 'ये सहजनिष्कलङ्काचार-
ग अपि भान्ति निस्त्रिदशगमात् । उधियः काष्ठादशकंधराधिकं सपदि तेऽञ्जुवते' । अस्यार्थः—
सहजोऽकृत्रिमो निःकलङ्को निर्दोष आचारो येषां ते उधियः काष्ठादशकं दिक्चक्रं धरैः पर्व-
तैरधिकमश्नुवते व्याप्नुवन्ति । स्त्रीणामभावो निस्त्रि । कूटं छद्म । तस्य गमो भ्रंशः इति
समाहारद्वन्द्वः । एतेन जितेन्द्रियत्वोक्तिः । अपिर्विरोधे । येषां किल सहजस्वर्णायां लङ्का-
यां चारो गतिः । ते कथं त्रिकूटाचलगमनाभावेन भान्ति । दशकंधरो रावणः । काष्ठा
दिशः । अत्र स्वर्णार्थनिष्कशब्दे पकार एव निष्कलङ्कशब्दे जिह्वामूलीयविसर्गौ इति
बोध्यम् ॥ क ॥

कदाचिदिति ॥ अक्षैः पाशकैः विनोदं क्रीडाम् । पक्षे अक्षस्य रावणेः । विनोदं
वधम् ॥ ख ॥

कदाचिदिति ॥ शोभना ग्रीवा यस्य । वै स्फुटार्थं । मह्यं देहीति ब्रुवाणस्य । तथा
मा समन्ताल्लब्ध्यां काकौ भिन्नकण्ठध्वनौ तिष्ठतीत्यलघुकाकुस्थस्तस्य याचन्यावशात्स्व-
रभेदवतोऽर्थिनो याचकस्य प्रार्थना सफला क्रियतामित्यमुना प्रकारेण नरपुंगवाञ्जरेष्टेष्टाना-
दिष्टवान् । वा समुच्चये । पक्षे वैदेही सीतेति प्रलपतोऽलघोर्गुरो रामस्य काकुस्थस्य सप्र-
योजनस्य प्रार्थना सफला क्रियतामिति वानरपुंगवान्कपीशः सुग्रीवो निश्चुक्तवान् ॥ ग ॥

कदाचिदिति ॥ मार्गणान्याचकान् । इष्टार्थसंप्रदानेन सौमनस्ययुक्तान्विधाय स्व-
स्य गुणं त्यागाख्यं जगतोऽपि कर्णौ पूर्येते अनेनेति कर्णपूरः । चयौ कर्णपूरीचकार । पक्षे
सुमनसः पुष्पाणि । मार्गणा बाणाः । गुणो ज्या । कर्णपूरः कर्णान्तर्कर्षणम् ॥ घ ॥

कदाचिदिति ॥ उच्चैः स्तनाभ्यां नाभ्यां च रम्या । तथा निर्निमेषनेत्रलीलाः स-
कामाः । वेलायां वारके विलसन्ति भोगायोपतिष्ठन्त इत्येवंशीला वारस्त्रीः । सिषेवे ।
अम्भोनिधिस्तु वेला अम्भोवृद्धीः । कीदृशीस्ताः । उच्चैःस्तननेन शब्देनाभिरम्याः ।
तथा कृतमनिमेषाणां मत्स्यानां नयनं प्रापणं यैस्तथोक्ता विविधाभ्रमा आवर्ता यासु ।

सकंदर्पाः, सिपेवे वेलाविलासिनोः ॥ क ॥

कदाचिद्दशरथ त्वायोध्यायां पुरि स्थितः सुमित्रोपेतो रममाणरामभ-
रतप्रेक्षणेन क्षणमाह्लादमन्वभूत् ॥ ख ॥

एवमस्य सकलजीवलोकमुखसंतानमनुभवतो यान्ति दिनानि ॥ ग ॥

अथ कदाचिदुन्नमत्पयोधरास्तरपतद्धारावलीविराजिताः, कमलदल-
कान्तनयनाः, सुरचापचक्रवक्रभुवः, विद्युन्मणिमेखलालंकारधारिण्यः,
शिञ्जानामुक्तकलहंसकाः, प्रौढकरेणुसंचारहारण्यः, कप्रकंधराः, तिरस्कृ-
तशशाङ्ककान्तिकलापोच्चमुखमण्डलाः सकलजगज्जेगीयमानगुणमिममनुप-
मरूपलावण्यराशिराजितं राजानमवलोकयितुमिवावतरन्ति स्म वर्षाः ॥ घ ॥

यत्र च ।

आकरयै स्मरयौवराज्यपटहं जीमूतनूतध्वनिं
नृत्यत्केकिकुटुम्बकस्य दधतं मन्द्रां मृदङ्गक्रियाम् ।

तथा कं जलं तस्य दपेण मोक्षेण सह । हपेमोचनार्थत्वात् । तथा विलसन्त्यभीक्ष्णम् ॥ क ॥

कदाचिदिति ॥ न योद्धुं शक्याऽयोध्या संज्ञा च । तस्यां पुरि । सुमित्रैरुपेतः
सुमित्रया कलत्रेण । विलसन्त्यो रामा विलासिन्यो यत्र तेन भरतसंगीतेन विक्रीडद्रामभर-
तयोरवलोकनेन चाह्लादं नलो दशरथश्च भेजे ॥ ख ॥ ग ॥

अथेति ॥ अनन्तरं कस्मिन्नपि समये नृपमवेक्षितुं वर्षा अवातरन् । वर्षाशब्दगतस्त्री-
त्वेन वर्षाणां साक्षात्स्त्रीत्वमध्यवसितम् । ततश्च पयोधरा मेघाः स्तनाश्च । पतद्धारावली
पतन्ती धाराश्रेणी चलन्ती हारावली च । यद्वा पयोधरयोः स्तनयोरन्तर्मध्येऽपतन्तीऽति-
संहतत्वादप्रविशन्तो हारा यासाम् । तथा वलीभिरुदरे लेखाभिर्विराजिताः । कमलदला-
नां कान्तमिष्टं नयनमतिवाहनं यासाम् । वर्षाणां ह्यतिवाहने कमलानामुच्छ्वासः । पक्षे कम-
लदलवत्कान्तनेत्राः । इन्द्रधनुश्चक्रमेव वक्रं भ्रुवौ यासाम् । पक्षे सुरचापचक्रवद्वक्रभ्रुवः ।
विद्युदेव मणिमेखला तां तथालमत्यर्थं कस्य जलस्यारं वेगं धारयन्ति । यद्वा कारस्य राज्ञे
देयांशस्य धारिण्यः । वर्षा हि सत्यादिसाधकत्वात्करस्यापि साधनम् । पक्षे विद्योतमान-
मणिक्काञ्चीभूषणधारिण्यः । शिञ्जाना गर्जन्त्यस्तथा मुक्ता मानसं प्रति प्रस्थापिता हंस-
का याभिः । यद्वा मुक्तहंसानि कानि जलानि याष्टु । तत्समये हंसानां मानसे गमनात् ।
पक्षे शिञ्जाने शब्दायमाने आमुक्ते वद्धे हंसके चरणाभरणे यासाम् । प्रकपेणोढं कं जलं
तेन रजः संचारोधिकाः । पक्षे प्रगल्भजगमनमनोज्ञाः । कं जलं धरन्तीनि कंधरा मेघास्ते
कम्परा रम्या याष्टु । पक्षे कंधरा ग्रीवा ॥ छादितशशाङ्ककान्तयः । तथा काय पानीयाय
लापाः कलापाः । कुटुम्बिनीजनगीयमानरासकाः । तैश्चमुखा मेघालोकनायोन्मुखा म-
ण्डला देशा याष्टु । पश्चात्कर्मधारयः । पक्षे निर्जितेन्दुदीप्त्यतिशयमुच्चमुत्कृष्टमुन्नतकपोलं
वा मुखबिम्बं यासाम् ॥ घ ॥

आकरयैति ॥ युवांचासौ राजा चेति युवराजस्तस्य भावो यौवराज्यम् । कामस्य
तरुणराजत्वपटहोपमं नृत्यत्केकिनां च मृदङ्गावर्धिं दधानं धनगर्जितं श्रुत्वा मुदेव विकस-

उन्मीलन्नवनीलकन्ददलव्याजेन रोमाञ्चित्वा
हर्षेणैव समुच्छ्रिता वसुमती दध्रे शिलोन्ध्रध्वजान् ॥ ४० ॥

अपिच ।

पणैः कर्णपुटायितैर्नवरसप्राग्भारविस्फारितैः
शृण्वन्तो मधुरं द्युमण्डलमिलन्मेघावलीगर्जितम् ।
शाखाग्रग्रथमानसौरभभरभ्रान्तालिलालिध्वजा-
स्तापेणैव वहन्ति पुष्पपुलकं धाराकदम्बद्रुमाः ॥ ४१ ॥

अथ क्रमेण

नारं नीरजनिमुक्तं नीरजस्कं भुवस्तलम् ॥
जातं जातिलतापुष्पगन्धान्प्रमधुपवनम् ॥ ४२ ॥

अपिच ।

ध्रुतकदम्बकदम्बकनिष्पतन्नवपरागपरागममन्थराः ।

हृतनुषारतुषा रतिरागिणां प्रियतमा मरुतो मरुतो वधुः ॥ ४३ ॥

ततश्च । तिरस्कृततरणित्विधि, विगल(१)झारिविपुषि, शान्तचातकतृषि,

तकन्दलच्छलेन पुलकिता भूरभूत । शिलोन्ध्रध्वजानधारयत् ॥ ४० ॥

पणैरिति ॥ वसन्ते पुष्पयन्ति ते धूलीकदम्बा वर्षाद्य च धाराकदम्बाः ॥ शाखाग्रे
मिलन्तः सौरभभराद्भ्रान्ता उर्ध्वपर्यटन्तश्च तेऽल्यश्च त एव पालिध्वजाः प्रसिद्धचिन्हानि
येषां ते धाराकदम्बद्रुमाः पुष्पमेव पुलकं मदेन वहन्ति ॥ हर्षहेतुर्गर्जनश्रवणमेव । रसो
जलं रागश्च । अन्याऽपि द्युमण्डलान्मिलन्त्या योषितः शब्दं श्रुत्वैवंविधो भवति 'ग्रन्थ
बन्धन' इति यौजादिकाद्विकल्पितं णिचि ग्रथितुं शीलमेवामिति चानशि ग्रथमानाः । य-
त्कविरहस्ये 'गाथां ग्रन्थयति ग्रन्थयतिरतं श्लोकांश्च लोकोत्तरान्गद्य' ग्रन्थयति स्फुटार्थल-
लितं यो नाटकं ग्रन्थयति । ग्रन्थाति श्रुतिशास्त्रयोर्विवरणं ग्रन्थाननेकांश्च यः स्वच्छं यस्य
मनः स्वभावसरलं न ग्रन्थते कुत्रचित् इति । अस्मादात्मनेपदमपि । तथा च । 'वहति
जलमियं पिनष्टि गन्धानियमियमुद्ग्रथते स्रजो विचित्राः । मुसलमिदमियं च पातकाले
सुहृनुयाति कलेन हुङ्कतेन' इति ॥ ४१ ॥

नीरमिति ॥ नीरं जलमम्भोजमुक्तं भूतलं निःपाद्य वनं च जातीपुष्पसौरभान्धमृद्गं
जातम् ॥ ४२ ॥

ध्रुतेति ॥ कम्पितकदम्बद्रुमसमूहान्निसरन्त्योऽसौ नवः परागस्तत्संगमेन मन्थरा
मन्दाः ॥ तथा ऊढसीकराणाः ॥ तथा रतिरागोऽस्ति येषां तेषामतिदयिता मरुतो वाता
मरोः पर्वताद्वान्ति स्म ॥ परागमेति परापुर्वः पर उत्कृष्ट आगमो वा ॥ ४३ ॥

ततश्चेति ॥ तिरस्कृता रवित्विषो येन । इन्द्रगोपा वर्षाद्य जाताः क्षुद्रजन्तवः ॥

(१) विगलदिति—विगलन्ति पतन्ति, वारीणां जलानां विपूषि बिन्दवो यत्र सः । अत्र
सप्तम्यन्तपदानि 'जौमूतसमये' इत्यस्य विशेषणानि ।

निर्वाणवारणवपुषि, मानिनोमानग्रहग्रन्थिमुषि, जनितजवासकशुषि,
विधववधुविद्धिषि, वर्धितमण्डकहृषि, मुद्रितचन्द्रमसि, विद्राणपङ्कज-
सरसि, स्वाधीनप्रियप्रेयसि, प्रोषितकलहंसवयसि, नष्टनक्षत्रमण्डलमहसि,
मेचकितनभसि, निष्पतन्त्रीपरजसि, स्फुटकुटजरजःपुञ्जपिञ्जलिताष्टदिग्भासि,
भा(१)सुरसुरचापचक्रभृति, मयूरमदकृति, महिषशोषहृति, विस्तरत्स-
रिति, विद्योतमानविद्युति, वहन्मन्दमेघंकरमरुति, हृष्यन्कृपाणयोपिति, पुण्य-
त्केतकीगन्धपानमत्तमधुकृति, प्रो(२)द्रुभूतभूरुहि, दरिद्रनिद्रा(३)द्रुहि, स-
गर्वगोदुहि, कदम्बस्तम्बालम्बिमधुलिहि, मुदि(४)तमदनादृहासायमानघन-
नादमुचि, पच्यमानजम्बूफलश्यामलितवनान्तररुचि, रचितपान्थसार्थशु-
चि, श्रूयमाणमदमधुरमयूरवाचि, विनि(५)द्रकोशातकीशालिनि, यूथि(६)
काजालिनि, नवमालिकामालिनि, कन्दलभाजि, पच्य(७)मानजम्बूतरुवन-
राजिभ्राजि, भिन्नाक्षणक्षपितपरिभ्राजि, शान्तसारङ्गरुजि, नीडनिर्माणाकुल-
वालभुजि, सान्द्रेन्द्रगोपयुजि, श्च्योतत्त(८)मालधारागृहसदृशि, श्यामाय-
मानदशदिशि, दिवापि श्रूयमाणरजनिशङ्काकुलचक्रवाकचक्रकुशि, श(९)-
कटसंचाररुधि, पल्लवितवीरुधि, विश्रान्तजिष्णुक्षमापालयुधि, क्षीणोक्षधुधि,
क्षीर(१०)समुद्रनिद्राणवाणवाहुच्छिदि, सिन्धुरोधोभिदि, दवदहननुदि, विर-
हिमनस्तुदि, जनितजनमुदि, तापिच्छच्छायानुच्छेदिनि, लुन्नकुटीमध्यवध्य-
मानवाजिनि, विकसितबकुलवनविराजिनि, सीरसीमन्तितग्रामसीमनि, वि-
जयमानमनोजन्मनि, जाते जगज्जीविनि, जीमूतसमये कदाचिदम्भसि दिवसे

श्च्योतत्क्षरत्तमालानां संबन्धि यद्द्वारागृहं तस्य सदृशि ॥ क्षीरोदधौ निद्रायमाणो बाणा-

(१) भासुरेति—विभर्तीति भृत् । भासुरसुरचापचक्रस्य भृत् । तस्मिन् ।

(२) प्रोद्भूतेति—प्रोद्भूता उत्पन्ना भूरुहो वृक्षा यस्मिंस्तत् तत्र ।

(३) “दरिद्रेति” दरिद्राणां गृहाभावात् निद्राद्रोहो युज्यत एव ।

(४) “मुदितेति”—मुदितो हृषितो यो मदनः कामः । तस्यादृहासायमाना ये घनास्तेषां
नादं गजितं मुञ्चतीति तथोक्ते ।

(५) “विनिद्रेति”—विनिद्रा विकसिता या कोशातकी फलविशेषः । तथा शालते
शोभते इति विनिद्रकोशातकीशाली तस्मिन् ।

(६) यूथिकेति—यूथिकाजालमस्यास्तीति तत्र ।

(७) “पच्यमानेति”—पच्यमाना जम्बूतरवो येषु । एतादृशा या वनराजयो वनमालाः ।
बहुव्रीहिगर्भवहुव्रीहिः । ताभिर्भ्राजतेऽसौ तस्मिन् ।

(८) श्रोतदिति—श्रोतन्त्यस्तमालधारा येषु तादृशा ये गृहास्तेषां सदृक् = समानः ।
तस्मिन् ।

(९) शकटेति—‘शकटानां यानानां संचारं गमनं रुणद्धीति तत्र ।

(१०) क्षीरेति—क्षीरसमुद्रे क्षीरसागरे निद्राणो बाणबाहुं बाणासुरभुजं छिनत्तीति बाण-
बाहुच्छिद्व यत्र तत्र ।

मृगयावनपालकः प्रविश्य राजानं विज्ञापयामास ॥ क ॥

‘देव,

किं स्या(१)दञ्जनपर्वतः स्फटिकयोर्द्वन्द्वं दधद्दीर्घयो-
रम्भोमेदुरमेघ एष किमुत शिल्प्यद्वलाकाद्वयः ।

शून्यः किं नु करेण कुञ्जर इति भ्रान्तिं समुत्पादय-

न्दं द्वा द्वन्द्वकरालकालवदनः कोलः कुतोऽप्यागतः ॥ ४४ ॥

ततश्चासौ

भिन्दन्कन्दकसेरुकन्दलभृतः क्षिग्धप्रदेशान् भुवो

भञ्जनञ्जनशैलशृङ्गसदृशः फुल्ललतामण्डपान् ।

मन्दं मन्दरलीलयाब्धिसदृशं मथनंश्च लीलासरः

क्रोडः क्रीडति भाययन्निव भवत्क्रोडावने रत्नकान् ॥ ४५ ॥

राजा नु तदाकर्ण्य चिन्तितवान्--

‘अच्छाच्छैः शुकपिच्छुगुच्छहरितैश्छन्ना वनान्तास्तृणैः

सेऽयाः संप्रति सान्द्रचन्द्रकिकुलैरुत्ताण्डवैर्मंडिताः ।

येषु क्षीरविपाण्डु पल्वलपयः कल्लोलयन्तो मना-

ग्वाता वान्ति विनिद्रकेतकवनस्कन्धे लुठन्तः शनैः ॥ ४६ ॥

माद्यन्ति च तेषु संप्रति प्रोथिनः । तद्युज्यते विहर्तुम्’ इत्यवधारयन्नाह्वय
बाहुकनामानं सेनापतिमादिदेश ॥ ख ॥

‘भद्र द्रुतमनुष्ठीयताम्, समादिश्यन्तां कृतवैरिवि(२)पत्तयः पत्तयः,
पर्याणयन्तां मनस्तुरगास्तुरगाः, सज्जीक्रियन्तां नि(३)जवेगनिर्जितमात-

छरबाहुच्छिद्विष्णुर्ध्वज ॥ सीमन्त इव सीमन्तः । ततः करोतिष्यन्तात् के तारकादित्वा-
दित्ति वा रूपम् ॥ तस्मिन्नित्थंभृते मेघसमय आखेटकारण्यपालको नृपं व्यज्ञापयत् ॥ क ॥

किं स्यादिति ॥ दीर्घस्फटिकद्वयोपेतोऽञ्जनगिरिः, बलाकाद्वयान्वितः सजलो
जलदः, शुण्डाशून्यो हस्ती, किमिति भ्रान्तिं जनयन्देव कुतोऽपि कोलः सूकर आगात् ॥ ४४ ॥

भिन्दन्निनि ॥ मन्दरलीलया करणभूतया भाययन् ॥ अत्र करणाद्रयेनात्वमात्मने-
पदं पुगागमश्च न भवति ॥ ४५ ॥

अच्छाच्छैरिति ॥ चन्द्रकिणो मयूराः । पल्वलमखातं सरः ॥ ४६ ॥

माद्यन्तीति ॥ प्रोथिनः सूकराः ॥ क ॥

भद्रेति ॥ पर्याणं करोत्यश्वानाम् । ‘तत्करोति तदाचष्टे’ इति णिचि पर्याणयत्य-
श्वान् । पश्चात्संयन्धनिवृत्तौ व्याकरणं सूत्रयतीति त्रिलोकीं तिलकयतीतिवत्कर्मत्वम् ।

(१) किं स्यादिति--अत्र दंष्ट्राद्वन्द्वस्य स्फटिकद्वन्द्वं बलाकाद्वन्द्वं चोपमानम् ।

(२) कृतेति--कृता वैरिणां विपत्तयो वैस्ते ।

(३) निजवेगेति--निजवेगेन निर्जितो मातरिश्वा पवनो वैस्ते । मातर्यन्तरिक्षे श्वयति
गच्छतीति मातरिश्वा । आखेटसमये राज्ञा सह श्वानोऽपि नीयन्त इति समयः ।

रिश्वानः श्वानः, समारोप्यन्तामपनीताहितायूंषि धनूंषि, गृह्यन्तां निर्मथित-
प्रोथियूथपाशाः पाशाः' इति ॥ क ॥

अथ मौलिमिलन्मुकुलितकरकमलयुगलेन सेनापोतना 'यदाज्ञापयति
देवः इत्यभिधाय त्वरया तथा कृते सति ॥ ख ॥

स्वयमपि

निर्मासं मुखमण्डले परिमितं मध्ये लघुं कर्णयोः

स्कन्धे बन्धुरमप्रमाणमुरसि स्निग्धं च रोमोद्गमे ।

पीनं पश्चिमपार्श्वयोः पृथुतरं पृष्ठे प्रधानं जवे

राजा वाजिनमारोह सकलैर्युक्तं प्रशस्तैर्गुरौः ॥ ४७ ॥

आरुह्य च क्रमेण कार्दमि(१)ककर्षटावनद्धमूर्धजैर्दण्डखण्डपाणिभिः क्रूर-
कर्मोचिताकारैर्वागुरावाहिभिरनन्तैः कृतान्तदूतैरिव पाशहस्तैः पापदिकैर-
नुगम्यमानः, दूरादुन्नमितकन्धैस्तथोर्ध्वकर्णसंपुटैरकारण्डोद्गुनप्राणैरिव वन-
प्राणिभिराकर्ण्यमानहर्षितहयहेषारवः, पवनकम्पिततरुशाखाप्रपल्लवव्याजेन
दूरादेवोत्क्षिप्तहस्ताभिरुद्गुह्यमानशकुनिकुलकोलाहलच्छलेन भयान्निवार्यमाण
इव वनदेवताभिः, अग्निमुखागतैरुन्मिषत्तरुपुष्पप्रकरमकरन्दबिन्दुवर्षवाहि-
भिर्वनविनाशशङ्कितैरर्घ्यमिवोपपादयद्भिरुपरुध्यमान इव वनमारुहैः' उन्निद्र-
सान्द्रकुसुमकेसराङ्कुरजालजटिलाभिर्भयादुद्गतरोमाञ्चप्रपञ्चवाभिरिवोद्ग्रा-
न्तभृङ्गरवगद्गदरुदितैर्न निषिध्यमान इव वनवीरुद्भिः, उन्निद्रभास्वदमन्दक-
न्दलावलोकेनानन्धमानः श्वानुगतोऽप्यश्वानुगतः सगजमप्यगजं तद्वनमा-
ससाद् ॥ ग ॥

ततश्च केचिदुद्यत्परश्वधा गणपतयः, केऽपि दृष्टसिंहिकासुतविक्रमाः
शशधराः, केऽपि पाशपाणयो जम्बुकदिकपालाः, केऽपि हरिमर्गानुसारिणो
बलभद्राः, केऽपि चक्रपाणयो मधुसूदनाः, केऽपि शिवागमावर्तिनो रौद्राः,

मन इव तुराः शीघ्रा गच्छन्तीति । निर्मथिताः प्रोथियूथपानां वराहयूथपानामाशा इच्छा
यैः ॥ क ४७ ॥

आरुह्य चेति ॥ कर्दमेन नीलीलोहमलादिना रक्तं कार्दमिकम् । अभिरुद्वै-
श्वानुगतो राजा । गजोपेतम् । अगः पर्वतस्समीपोद्देशोऽप्यगस्तत्र जातगमजं तद्वन-
माप ॥ ग ॥

ततश्चेति ॥ उद्यन्तः पलायमानाः परे उत्कृष्टाः श्वानस्तान्दधति । तथा गणस्य
सेनायाः पतयः हेरम्बाश्च उद्गृह्यमाणपरशवः । सिंहिकाद्यतः केसरिकिशोरो राहुश्च । शशं
धरतीति शशधरः पत्तिश्चन्द्रश्च । पाशः पाणौ यस्य स पाशपाणिर्वरुणश्च । जम्बुकः

(१) कार्दमिकेति—अत्र मृगयानुरूपवेषवर्णनम् । कृतान्तदूतैरिवेत्यत्रेवशब्दस्य सं-
भावनापरत्वादुत्प्रेक्षा । आकर्ण्यमानो हर्षितहयस्य हेषारवो यस्य सः । अश्वशब्दार्थकं
हेषापदम् । अत्र *हेषारवे* चूतवृक्षवदपौनुरुक्त्यम् ।

केऽप्याहिताग्नयो विप्रलोकाः, केऽपि खण्डिताञ्जनाधरप्रवालाः प्रभञ्जनाः,
केऽप्युत्खातदन्तिदन्तमुष्टयो निखिशाः, तस्य पृथ्वीपतेराकुलितश्वापदाः
पदातयो वनं रुधुः ॥ क ॥

ततश्च तैः क्रियन्ते विकलभा वननिकुञ्जाः कुञ्जराश्च, ध्रियन्तेऽनेकधारया-
तिपातिनः खड्गाः खड्गिनश्च, कृष्यन्ते कूजन्तः कोदण्डदण्डा गण्डकाश्च,
विक्षिप्यन्ते परितः शराः शरभाश्च, भज्यन्ते तरवस्तरक्षवश्च ॥ ख ॥

क्षणेन च पतन्ति पीवरा वराहाः, सीदन्ति दन्तिनः, विरसं रसन्ति
सातङ्का रङ्गवः, प्रकाशैलं शैलं भयादाराहन्ति रोहिताः, शरसंघातधूर्णिता
यान्ति महौ महिषाः, दुर्गसंश्रयं श्रयन्ते तरलितनेत्राश्चित्रकाः, त्वरिततरं तर-
न्तीवोत्पतन्तो नभसि निजजवनिर्जिततुरंगाः कुरङ्गाः ॥ ग ॥

तत्र च व्यतिकरे

(१)जाताकस्मिकविस्मयैः किमिदमित्याकर्ण्यमानः सुरैः

संत्रासोज्झितकर्णतालचलनान्दिदन्तिनः कम्पयन् ।

जन्तूनां जनितज्वरः स मृगयाकोलाहलः कोऽप्यभू-

येनदं स्फुटतीव निर्भरभृतं ब्रह्माण्डभाण्डोदरम् ॥ ४८ ॥

शृगालो वरुणश्च । यद्विश्वप्रकाशः—‘जम्बुकः फेरवे नीचे प्रतीचीदिक्पतावपि’ । हरिं सिंहं
मार्गं मृगसमूहं चानुसरन्ति । बलेन भद्रा शक्ताः । पक्षे हरेर्विष्णोर्मागोऽध्वा बलभद्रो
बलदेवः । चक्रं पाणौ यस्य स चक्रपाणिर्विष्णुश्च । मधु क्षौद्रं दैत्यश्च । सूदनं क्षरणं मारणं च ।
शिवा शृगाली तस्या गमो गतिः पक्षे शिवस्यागमाः शास्त्राणि । शैवाश्च । गृहीतहविर्भुजो
वीजशकुन्तान्प्रलोकयन्तः पापार्द्धिका हि कपोतादिपातनाय तरुणामघस्तात्तापनीसंज्ञका-
मग्नीष्टिकाः कुर्वन्ति । पक्षे सामिहोत्रा विप्रलोकाः । खण्डिता अञ्जनस्य पञ्चिकपक्षिणोऽ-
धरप्रवालाः पुच्छानि यैः । यद्वाऽञ्जनस्य शाखिनोऽधःपल्लवाः । वातास्तु खण्डितोऽञ्जना-
ख्यायाः प्रियाया ओष्ठपल्लवो यैः । उत्खाता दन्तिदन्ता यैस्तथोक्ता मुष्टयः संग्रहा येषाम् ।
पक्ष उत्क्षिप्तदन्तिदन्तप्रधानो मुष्टिः तस्यैषु । निखिशाः क्रूरकर्माणाः खड्गाश्च । ईदृशा-
स्तस्य पत्तयो वनं वेष्टयामासुः ॥ क ॥

ततश्चेति ॥ विगताः कलभा येभ्यस्ते व्यपेत्करिपोताः । कुञ्जरास्तु विकलका-
न्तयो भयादिति शेषः । खड्गा द्विधारत्वादनेकया धारया पतन्त्यभीक्ष्णम् । गण्डकास्तु
रथेनातिपतन्ति । य उज्झिन्नशृङ्गाः प्रौढास्ते खड्गिनः । अतएव रथाभिपातिनः । त एव
बालकाः गण्डकाः । अत एव कूजन्तः । तरक्षवश्चित्रकाद्याः ॥ ख ॥

क्षणेन चेति ॥ सातङ्काः सभयाः । रङ्गवो मृगाः । प्रकाशाः स्पष्टा पला लता

(१) जातेति—जात आकस्मिको विस्मयो येषां ते तैः सुरैरिदं किमिति हेतोराकर्ण्य-
मानः श्रूयमाणः । संत्रासेन भयेन, उज्झितानि परित्यक्तानि कर्णतालचलनानि यैस्ते तान् ।
दिग्दन्तिनो दिग्गजान् । कम्पयन् । जन्तूनां जनितज्वरः । स कोऽप्यपूर्वः । मृगयाकलकलः ।
अभूत् । येन निर्भरभृतं व्यासम् । इदं ब्रह्माण्डभाण्डोदरं स्फुटतीव । स्फुटतिस्तौदादिः ॥ ४८ ॥

(१) राजाप्येकशरप्रहारपातितमत्तमातङ्गः सर्वतो विहारिहरिहरिणशशक-
शम्बरवराहहननहेलथाविचरन्नितस्ततस्तदणतरतमालमञ्जरीजालनीलोदुधु-
पितस्कन्धकेसरमूर्ध्वस्तवधकर्णसंपुटमश्वचक्राय क्रुध्यन्तमाधूर्णितघोणमनव-
रतकृतघनघोरघर्घररवमुत्क्षिप्तपुच्छगुच्छमाभमुखमेकस्मिन्नतिसान्द्रभद्रमुस्ता-
स्तम्बभाजि पङ्क्तिपल्लवप्रदेशे तं शूरशूकरमपरमिव दवदहनदग्धाद्रिमद्रा-
क्षीत् ॥ क ॥

दृष्ट्वा च रचितशरसन्धानलाघवो राघव इव राज्ञसेश्वरस्य तस्योपरि
परिणद्धविविधपत्नौः पतत्त्रिभिरभ्यवर्षत् ॥ ख ॥

तत्र च व्यतिकरे

किम(२)श्वः पार्श्वेषु प्लवनचतुरः किं नु नृपतिः

शरान्मुञ्चन्नुच्चैश्चलतरकराकृष्टधनुषा ।

किमालोलः कोलः परिहृतशरः शौर्यरसिको

न जानीमस्तेषां क इह परमो वर्यत इति ॥ ४९ ॥

अपिच—

अज(३)नि जनितपृथ्वीमण्डलोत्पादकम्पं

किमपि चलितशैलं द्वन्द्वयुद्धं तयोस्तत् ।

स्खलिततुरगवेगो विस्मयेनैव यस्मि-

न्दिनपतिरपि शौर्याश्चर्यसाक्षी बभूव ॥ ५० ॥

अ(४)थ कथमपि नाथं प्रोथियूथस्य जित्वा

ज्वरित इव विशालं सालसः सालमूले ।

सुखमभजत राजा राजमानः श्रमाम्भः-

कणकलितकपोलालोललीलालकेन ॥ ५१ ॥

यत्र शैले । रोहितः श्वापदः । चित्रकोऽपि तद्विशेषः ॥ क ॥ ४८ ॥

अजनीति ॥ स्वभावतोऽपि मध्यंदिने स्खलिताश्ववेगो रविस्तत्र कथेरुहः ॥ ५० ॥

अथेति ॥ ज्वरित इव सालस इत्यनेन श्रमातिशयोक्तिः । अन्योऽपि ज्वरितो
मूलादीनि सेवमानः स्वेदबिन्दुलक्ष्यमाणज्वरापगमो राजते ॥ ५१ ॥

(१) राजेति—राजा नलः पङ्क्तिपल्लवप्रदेशेऽपरं दवनहनदग्धाद्रिमिव तं शूरशूकरमद्राक्षी
दित्यन्वयः । आधूर्णिता घोणा नासा यस्य तम । अतिसान्द्रा घना ये भद्रमुस्तास्तम्बा मु-
स्ताफलगुच्छाः । तान् । भजतीति तत्र ।

(२) किमिति—शिखरिणीवृत्तम् । प्लवनचतुरः किमश्वो, वा त्वरया शरान्मुञ्चन् नृपति-
स्तरलः । यद्वा निवारितशरः कोलो लोल इति नास्माकं निश्चयः ।

(३) अजनीति—उत्पादितभूमण्डलकम्पनं उच्चालितपर्वतं तयोर्द्वन्द्वयुद्धं जातम् । यद्
युद्धं विलोकयितुं निरुद्धतुरगवेगः सूर्योऽपि समुत्सुको बभूव ॥ ५० ॥

(४) अथेति—तं शूकरनाथं जित्वा नलः सालवृक्षमूले श्रमापनोदार्थमवतस्थे । श्रमा-
म्भःकणैः श्रमजनितस्वेदजलवैः कलितौ यौ कपोलौ तयोर्लीला लीलालका यस्य ।

तत्र च स्थितं श्रममुकुलितनयनारविन्दम्, आन्दोलयन्तः कुसुमिततरुन्, तरलयन्तः शिखिशिखण्डमण्डलानि, ताण्डवयन्तस्तनुलतापल्लवनिवहान्, वहन्तो वहन्निर्भरजलशिशिरशीकरनिकरान्, करालयन्तः कुटजकुड्मलानि, मकरन्दविन्दुमुचो मन्दमानन्दयामासुः (१)कम्पितनीपवनाः पवनाः ॥ क ॥

अन(२)न्तरमनवरतकरालकाकौलेयककुलकवलनाकुलितकोलकरिकुरङ्गकण्ठीरवकिशोरद्वपटपृष्ठधाविते परितः परिजने, जनितविविधमृगवधूवधव्याधीन्याधानिवारयितुमिवान्तरान्तरा प्रसारितकरे मध्यस्थतां गतवति गभस्तिमालिनि, सहसंवर्धितमृगविनाशशोकभरादिव वनवीरुधां पतत्सु पुष्पलोचनेभ्यो वाष्पेष्विव मध्याह्णविलीनमकरन्दविन्दुषु, श्रूयमाणेषु वनदेवतानां वनविमर्दोपालम्भेष्विव तरुखण्डोद्धीनविविधविहङ्गविरतेषु, विघट्टितार्भककुरङ्गकुटुम्बिनीकरुणकूजितव्याजेनान्यायमिव पूत्कुर्वतीषु वनराजिषु, इतस्ततः संचरच्चटुलतरतुरङ्गखुरशिखरशिखोत्खातधरणिमण्डलाद्वनविनाशवार्तां गगनचरेभ्यः कथयितुमिवोत्पतितेऽम्बरतलमकृतपरित्राणे च मूर्छित इव पुनः पुनः पतति भुवि भवनपारावतपतत्रिपत्रधूसरे धूलिपटले, सकम्पकपिकलापोल्ललनलुलिततरुतरुणमञ्जरीपुञ्जिनिकुञ्जादुद्धेजिते मञ्जु गुञ्जति वनान्तरमपरमुञ्चलिते चञ्चलचञ्चरीकचक्रवाले, चङ्क्रमणक्रमेण च संपन्ने सैन्यस्थ श्रमावसरे तस्यैव सरससरलशालद्रुमस्याधस्तान्निषण्णे श्रमभाजि राजनि ॥ ख ॥

अक्रस्मात्कुतोऽपि

व(३)ललीवलकपिनद्धधूसरशिराः स्कन्धे दधद्दण्डकं

तत्र चेति ॥ श्रममुकुलितनेत्रकमलं नृपं कम्पितनीपकाननाः पवनाः हर्षयांचक्रुः । कुटजकलिकानां करालनं विकासनम् ॥ क ॥

अनन्तरमिति ॥ कौलेयकः श्वा । कोलः सूकरः । पूत्करणमार्तव्याहरणम् ॥ ख ॥

वल्लोति ॥ कुथितवती सटिते कौपीनवाससो यस्य । 'परिकुथत' इति पाठे कुथो

(१) कम्पितेति—कम्पितानि नीपवनानि कदम्बकाननानि यैस्ते पवनाः ।

(२) अनन्तरमिति—एतादृशि राजनि सति कुतोऽप्यध्वग आयात इति श्लोकेनान्वयः । अनवरतं करालानि यानि काककौलेयकुलानि । तेषां कवलनाय भक्षणाय । आकुलितानां कोलककुरङ्गकण्ठीरवकिशोरद्वपटं पृष्ठे पश्चाद्भागे धाविते । विघट्टिता वियोजिता अर्भका यासां ताः । याः कुरङ्गकुटुम्बिन्यः कुरङ्गयः । तासां यत् करुणकूजितं तस्य व्याजेन । सचरन्तो ये चटुलतरास्तुरङ्गास्तेषां खुरशिखरशिखा खुरशिखराग्रभागाः । ताभिस्तृखातं यद् धरणिमण्डलं तस्मात् । सकम्पा ये कपयः । तेषां कलापानां समूहानामुल्ललेनोत्प्लवनेन लुलिताः खण्डितास्तस्तरुणमञ्जरीपुञ्जा यस्मिन् । तादृशो यो निकुञ्जो लतामण्डपः । तस्मात् ।

(३) वल्लीति—तमध्वगमेव वर्णयति—वललीवलकलाबद्धोक्तमाङ्गो दण्डधारी, मृन्मणिसहितः कौपीनभृत्, चरणन्यस्तजीर्णवासाः, भिक्षापात्रं वहन् समागत इति ॥ ५२ ॥

ग्रीवालम्बितमृन्मणिः परिकुथत्कौपीनवासाः कृशः ।

एकः कोऽपि पटच्चरं चरणयोर्वद्ध्वाऽध्वगः श्रान्तवा-

नायातः क्रमुकत्वचा विरचितां भिन्नापुटीमुद्रहन् ॥ ५२ ॥

आगत्य च राजानमवलोक्य सविस्मयमेव चिन्तयांचकार ॥ क ॥

‘अ(१)ब्जश्रीसुभगं युगं नयनयोर्मौलिर्महोष्णीषवा-

नूर्णारोमसखं मुखं च शशिनः पूर्णस्य धत्त श्रियम् ।

पद्मं पाणितले गले च सदृशं शङ्खस्य रेखात्रयं

तेजोऽप्यस्य यथा तथा लज्जलयेः कोऽप्येष भर्ता भुवः ॥ ५३ ॥

तदेवंविधाः खलु महनीया महानुभावा भवन्ति’ इत्येवमवधार्य समुप-

सृत्य ‘स्वस्ति स्वकान्तिर्निर्जितमकरध्वजाय तुभ्यम्’ इत्यवादीत् ॥ ख ॥

राजापि सविस्मयमना मनागुन्नमितमस्तकः स्वागतप्रश्नेनाभिनन्द्य

‘तीर्थयात्रिक, कुतः प्रष्टव्योऽसि । क्व च कियच्चाद्यापि गन्तव्यम् । उपविश ।

विश्रम्य कथय काञ्चिदपूर्वां किंवदन्तीम् । अनेकदेशद्रुधानः किलाश्चर्यद-

र्शिनो भवन्तीति । न चाकस्मिन् दर्शनमपूर्वं परिचयः स्वल्पा प्रीतिरित्ये-

कमप्याशङ्कनीयम् । अपूर्वदर्शनेऽपि न जात्या मणयः स्वच्छतामपह्नुवते ।

तदेहि । मुहूर्तमेकत्र गोष्ठीसुखमनुभवावः’ इत्येवमवादीत् ॥ ग ॥

असावपि ‘अपूर्वकौतुककथाकर्णनरसिक, श्रूयतां यद्येवम्’ इत्यभिधाय

सुखोपविष्टस्यास्य समीपे स्वयमुपविश्य कथयितुमारभत ॥ घ ॥

‘अस्ति (२)स्वर्गसमः समस्तजगतां सेव्यत्वसंख्याग्रणी-

देशो दक्षिणदिङ्मुखस्य तिलकः स्त्रीपुंसरत्नाकरः ।

वर्णकम्बलः । रथ्यानिपतितजरत्पटखण्डैर्निर्मितत्वात् । पटच्चरो जोर्णवस्त्रखण्डम् । क्रमु-

कत्वचा पूगद्रुमवल्केन ॥ ५२ ॥

अब्जेति ॥ सजलयेरिति भुवो विशेषणम् । उष्णीषमुत्तमाङ्गे लक्षणविशेषः ।

तथोर्णां भ्रूमध्ये शुभरोमावर्तः । यद्विश्वः—‘उष्णीषं तु शिरोवेष्टे किरीटे लक्षणान्तरे’ ।

तथा । ‘उर्णां मेघादिलोम्नि त्यादन्तरावर्त्तके भ्रुवोः’ ॥ ५३ ॥

राजापीति ॥ किम्बदन्तीं वातांम् । जात्या मणयो विशिष्टजातीयरत्नानि ।

॥ ग ॥ घ ॥

अस्तीति ॥ स्त्री च पुमांश्च स्त्रीपुंसौ । ‘अचतुर—’ इत्यादिना निपात्यते ॥ ५४ ॥

(१) अब्जेति—अध्वगश्चिन्तयते—यदयं समुद्रमेखलाया भुवो भर्ता सम्राट् । तथाच दृश्यन्ते सम्राजां लक्षणानि । नयनकान्तिः कमलकमनीया । सोष्णीषमुत्तमाङ्गम् । सुखाभा च पूर्णचन्द्रं तिरस्कुर्वते । हस्तावपि पद्मचिन्हाङ्कितौ । भ्रूमध्ये चोर्णां, कम्बुसदृशी गोवेति ॥ ५३ ॥

(२) अस्तीति—दक्षिणस्यां दिशि स्वर्गसमो दानशूरजैरशून्यो विद्रुभाख्यो देशोऽस्ति । यं द्रष्टुं सर्वेऽपि सोत्सुका जायन्ते ॥ ५४ ॥

यस्मिन्स्यागमहोत्सव्यसनिभिर्धन्यैरशून्या जनै-

रुदेशाः स्पृहणीयभावभरिताः कं नोत्सुकं कुर्वते ॥ ५४ ॥

कथं चासौ न प्रशस्यते ॥ क ॥

यत्र (१) त्रिपुरपुरनिधरोध्रतिलकहारिणा हरिविरञ्चिचूडामणिमरीचि-
चक्रचकोरचुम्बितचरणनखचन्द्ररुचिनिचयेन भगवता सेव्यते सेव्यतयाऽ-
पहसितकैलासश्रीः श्रीशूलः शूलपाणिना ॥ ख ॥

यत्र च (२) विकचविविधवनविहारसुरभिसमीरणान्दोलितकदलीदलव्य-
जनवीज्यमाननिधुवनविनोदखेदविद्राणनिद्रालुद्रविडमिथुनसनाथपरिसराः
सरसघननिचुलतलचलच्चकोरचक्रवाककुलकपिञ्जलमयूरहारिण्यो नाकलो-
ककमनीयतां कलयन्ति कलमकैदारसाराः सरससहकारकारस्कराः कावे-
रीतीरभूमयः ॥ ग ॥

किं बहुना--

(३) अस्तु स्वस्ति समस्तरत्ननिधये श्रीदक्षिणस्थै दिशे

स्वर्गस्पर्धिसमृद्धये हृदयहृद्रोदावरीरोधसे ।

यत्र त्रस्तकुरङ्गकार्भकद्वयः संभोगलीलाभुवः

सौख्यस्यायतनं भवन्ति रसिकाः कंदर्पशखं स्त्रियः ॥ ५५ ॥

तत्र (४) प्रणतसुरासुरशिरःशोणमरीचिचयबहलकुङ्कुमानुलेपपल्लवि-
तपादारविन्दद्वयस्य क्रौञ्चमिदो भगवतः सुगन्धिगन्धमादनाधिवासिनः
स्कन्ददेवस्य दर्शनार्थमितो गतवानस्मि ॥ घ ॥

तस्माच्च निघर्तमानेन कचिदेकस्मिन्नध्वरोधिनि न्यग्रोधपादपतले दीर्घा-
ध्वश्रान्तेन विश्राम्यता मया श्रूयतां यदाश्चर्यमालोकितम् ॥ ङ ॥

यत्रेति ॥ त्रिशूलपाणिना त्रिपुरान्तकेन । तत्रस्थेन हि त्रिपुरासुरो हतः ॥ ख ॥

(१) यत्रेति—दर्शनार्थमागतो यो हरिर्विष्णुविरञ्चिर्ब्रह्मा, तयोर्थाश्चूडामणिमरी-
चयः । तासां चक्रमेव चकोरः । तेन चुम्बितचरणनखचन्द्ररुचिनिचयो यस्य तेन । चकोर-
स्य चन्द्रचन्द्रिकाचर्वणापरत्वादिति भावः ।

(२) विकचेति—विकचानि यानि विविधवनानि तेषु विहारैः क्रीडनैः सुरभिः सुगन्धी यः
समीरणः । तेन । आन्दोलितानि कदलीदलान्येव व्यजनानि । तैः । वीज्यमानानि, निधुवन-
विनोदखेदविद्रावणार्थं सुरतश्रमापनयनार्थं निद्रालुनि द्रविडमिथुनानि तैः सनाथा युक्ताः
परिसराः प्रान्ता यासु ताः । सरसा घना ये निचुलास्तेषां तलं तत्र ये चलन्तश्चकोराश्चक्रवाक
कुलानि, कपिञ्जलाः, मयूरा, हारीतास्तै हारिण्यो मनोहराः ।

(३) अस्तिवति—दमयन्त्यामभिलापोत्पादार्थं तत्रत्याः स्त्रीः स्तौति—गोदावरीयुक्तायै
स्वर्गस्पर्धिन्यै समस्तरत्नाधारायै दक्षिणस्थै दिशे स्वस्ति । अस्तु । यत्र । चञ्चलकुरङ्गशाव-
नयनाः कन्दर्पशखं स्त्रियः सौख्यायतनं जायन्त इति ॥ ५५ ॥

(४) प्रणतेति—प्रणता नञ्जा ये सुरासुरास्तेषां शिरःसु ये शोणमरीचिचया रक्तकिरण-
सेवाः, एव बहलकुङ्कुमास्तेषामनुलेपेन पल्लवितं पादारविन्दद्वयं यस्य तस्य ।

अतिललितपदविन्याससारसाधुसिन्धुरवधूसकन्धमधिरूढा, प्रौढसखीस-
हायप्राया, प्रान्तपतच्चारुचामरमरुन्नतितालकवल्लरी, कर्णकुवलयालंकारधा-
रिणी, रुचिररुचिमच्चरणनुपूरा, पुरः(१)सरसरागगान्धर्विककण्ठकन्दरवि-
निःसरत्सरसगीतप्रेङ्खोलनप्रयोगेषु दत्तावधाना, नेत्रे मनाङ्गीलयन्ती, ध्रियमा-
णमायूरातपत्रमण्डला, मण्डलितमदनचापचक्रवक्रभ्रूः, भूपालपुत्रिका कापि
कापि कुतोऽप्युच्चलिता तदेव न्यग्रोधपादपच्छायायामण्डपमशिश्रियत् ॥ क ॥

तां चालोक्य चिन्तितवानस्मि विस्मितमनाः ॥ ख ॥

(१) किं लस्मीः स्वयममागता मुररिपोर्देवस्य वक्षस्थला-
त्कोपात्पत्युरुतावतारमकारोद्देवी भवानी भुवि ।
श्यामाम्भोजसदृक्षपक्ष्मलचलन्नेत्रामिमां पश्यतो
धातस्तात करोषि किं न वदने चक्षुःसहस्रं मम ॥ ५६ ॥

अपिच—

(१) इन्दोः सौन्दर्यमास्यं कलयति कमलस्पृधिनी नेत्रपत्रे
कालिन्ध्याः कुन्तलाली तुलयति विभवं भव्यमङ्गैस्तरङ्गैः ।
तस्याः किं श्लाघ्यतेऽन्यत्सुभगगुणनिधेः काप्यपूर्वैव यस्याः
पुष्पेषोर्वैजयन्ती जयति युवजनोन्मादिनी यौवनश्रीः ॥ ५७ ॥

अपिच—

आका(४)रः स मनोहरः स महिमा तद्वैभवं तद्वयः
सा कान्तिः स च विश्वविस्मयकरः सौभाग्यभाग्योदयः ।

आकार इति ॥ उरगप्रभोर्वाङ्मयेथा जिह्वासहस्रद्वयं वर्तते तथा यस्यैतावत्यो
जिह्वा भवेयुः स एव वर्णयितुं क्षमो भवेत् । यदा 'जिह्वासहस्रं मुखे' इति पाठः । तदा

(१) पुरः सरेति—पुरः सरन्तीति पुरःसरा याः सरागयुक्ता गान्धर्विकास्तासां कण्ठा
एव कन्दराः । ताभ्यो विनिःसरन्ति यानि गीतानि गानानि तेषां प्रेङ्खोलनप्रयोगेषु दत्ताव-
धाना । भूपकन्याविशेषणम् ।

(२) किमिति—दमयन्ती विलोक्याध्वगविशेकः प्रवृत्ते—मुररिपोर्देवस्य विष्णो-
र्वक्षस्थलालक्ष्मीरेवेयं स्वयमागता किमिति विकल्पे । उत । पत्युः शिवस्य कोपात् हेतो-
र्भवानी देवी पार्वती । भुवि । अवतारमकरोत् किम् । हे धातः । तात ? श्यामाम्भोजसदृक्षे
पक्ष्मले पक्ष्मयुक्ते चलती चले नेत्रे यस्यास्ताम् । इमां । पश्यतो मम । वदने । चक्षुःसहस्रं
किं न करोषि । अपि तु कर्तव्यमित्याशयः ॥ ५६ ॥

(३) इन्दोरिति—तदेव सौन्दर्यमुपवर्णयति—इन्दुसुन्दरमाननम् । कमलस्पृधिनी नेत्रे ।
कालिन्दीप्रवाहतुलिता कुन्तलाली । निखिलसुन्दरगुणास्पदायाः कामवैजयन्त्यास्तस्या
यौवनश्रीरपूर्वैव । वर्णनातीतं हि तत्सौन्दर्यमिति भावः ॥ ५७ ॥

(४) आकार इति—शेषाद्देवि यस्य जनस्य जिह्वासहस्रद्वयं भवेत्स एव तस्याः सौ-
न्दर्यं वर्णयितुं क्षमः यतः स मनोहर आकारः । स महिमा । तद्वैभवम् । तद्वयः । सा कान्तिः ।
सर्वाश्चर्यकृत् स सौभाग्यभाग्योदयः । अत्र तच्छब्देनानुभवविषया अर्थाः प्रतीयन्ते ।
अतः पदप्रकाशालक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यम् ।

एकैकस्य विशेषवर्णनविधौ तस्याः स एव क्षमो

यस्यास्मिन्नुरगप्रभोरिव भवेज्जिह्वासहस्रद्वयम् ॥ ५८ ॥

सापि यथा त्वमिदानीं ममिह पृच्छसि तथार्थपथमिलितं कंचिदुदीची-
नमध्वगं दक्षिणस्यां दिशि प्रस्थितमादरेण पृच्छन्ती मुहूर्तमिव तत्रैव विश्र-
मितुमारभत ॥ क ॥

श्रुतश्चायं मयापि तेन तस्याः पुरः कस्यचिदुदीच्यनरपतेः श्लाघ्यमान-
कथावशेषालापः ॥ ख ॥

तस्मिन्स्मितमुखे यूनि यूपदीर्घभुजद्वये ।

ते धन्या न्यपतन्येषां कंदर्पसदृशे दृशः ॥ ५९ ॥

किं बहुना—

सा (१)त्वं मन्मथमञ्जरी स च युवा भृङ्गस्तवैवोचितः

श्लाघ्यं तद्भवतोः किमन्यदपरं किं त्वेतादाशास्महे ।

भाग्यैर्योग्यसमागमेन युवयोर्मानुष्यमाणिक्ययोः

श्रेयानस्तु विधेर्विचित्ररचनासंकल्पशिल्पश्रमः ॥ ६० ॥

तत्र जाने स कः सुकृती तेन तस्याः श्रवणादेवोत्तमसद्वहुलपुलकाङ्कुरो-
त्तम्भितांशुकायाः पुरो विस्तरेणैवं वर्णितः ॥ ग ॥

न च मयापि विस्मयविस्मृतविवेकेन केयं कस्येयं कुत्र कुतो वा प्रस्थि-
तेति प्रश्नाग्रहः कृतः । केवलमदृष्टपूर्वरूपोत्पन्ना कस्मिन्कौतुकातिरेकास्त-
मितसमस्तान्यव्यापारेणैकाग्रतया ग्रहणिरुद्धनेत्रान्धेनेव मूकेनेव मूर्छितेनेव
विषविधूणितेनेव स्तोभस्तम्भितेनेव गतायामपि तस्यां तेनाध्वनीनेन सह
तत्रैव न्यग्रोधतरुतले सुचिरमासितमासीत् ॥ घ ॥

तदायुष्यन्नेष कथितः स्ववृत्तान्तः ॥ ङ ॥

तस्यां दिशि तया सकलजगज्ज्योत्स्नया, अस्मिन्नपि देशे निःशेषजनन-
यनकुमुदेन्दुना त्वया दृष्टेन, दृष्टं यद्दृष्टव्यम् । अभूच्च मे श्लाघ्यं जन्म ।
जाते कृतार्थे चक्षुषी । संपन्नः सफलः परिभ्रमणप्रयासः ॥ च ॥

तदिदानीं किमन्यत् ॥ छ ॥

सहस्रशब्दोऽनन्तबहुत्ववचनः ॥ ५८ ॥

सा त्वमिति ॥ अत्राप्रत्यक्षमपि बुद्धिकल्पितं प्रत्यक्षमिव मन्यमानो भवतोरि-
त्याह । भवती च भवांश्च भवन्तौ । 'पुमान्निष्ठा' इत्येकशेषः ॥ मानुषत्वे भूषणभूतत्वा-
त्तयोर्माणिक्यत्वम् ॥ ६० ॥

नेति ॥ स्तोभश्चेष्टाविधातः ॥ छ ॥

(१) सा त्वमिति—मानुष्यमाणिक्ययोर्युवयो र्योग्यसमागमेन विधेः शिल्पश्रमः सफलो
भवतु । विवित्रा या रचना तस्याः संकल्पो यत्र तादृशः शिल्पश्रमो यस्य तस्य ।

अनुमन्यस्व स्वविषयगमनाय माम् इत्यभिधाय व्यरंसीत् ॥ क ॥
राजाप्येतदाकर्ण्य चिन्तितवान् ॥ ख ॥

(२) स्त्रीमाणिक्यमहाकरः स विषयः पान्थोऽप्ययं तथ्यवा-
ग्व्यापारोऽपि विधेर्विचित्ररचनस्तत्किं न संभाव्यते ।

किं त्वाश्चर्यमदृष्टरूपविभवाप्याकर्ण्यमाना सती
कान्तेत्युन्नतचेतसोऽपि कुरुते नाम्नैव निम्न मनः ॥ ६१ ॥

तथाहि—

नो नेत्राञ्जलिना निपीतमसकृत्तस्याः स्वरूपामृतं
नो नामान्वयपल्लवोऽपि च मया कर्णवितंसीकृतः ।

चित्रं चुम्बति चुम्बकाश्मकमयो यद्वद्वलादूरत-
स्तद्वत्तजितधैर्यमेतदपि मे तस्यां मनो धावति ॥ ६२ ॥

सोऽयं दुर्लभैश्चनुरागः पुंसाम्, अज्वर(२)मस्वास्थ्यम्, अदौर्गत्यं दौ-
स्थ्यम्, अविषास्वादनमाघूर्णनम्, असाध्वसं कम्पनम्, अनात्मविकथं पा-
रवस्थम्, अजरं जाड्यम्, अनिन्धनं ज्वलनम्, अलग्नग्रहमुन्मादनम्, अवा-
त्याघातमुद्भयम्, अमौनं मौक्यम्, अहीनश्रुति बाधिर्यम्, अनष्टदृष्टिकम-
न्धत्वम्, अस्खलितमनोरथं मनःस्तम्भनम्, अमन्त्र आवेशः ॥ ग ॥

सर्वथा नमः सुस्थितजनदुर्जनाय मनोजन्मने, यस्यायमेवंविधो व्यापा-
रः इत्यवधारयन्नवतार्यं सर्वाङ्गेभ्यो भूषणानि तस्मै सदयमदात् ॥ घ ॥

तैस्तैरालापैः स्थित्वा च कंचित्समयमिममथ यथाप्रस्थितं पान्थं कथम-
पि प्रेषयामास ॥ ङ ॥

स्वयमपि तत्कालान्तरालमिलितैर्नक्षत्रैस्त्रिंशद्गृहशिरोहस्तैः सश्रवण-

स्त्रीति ॥ निम्नमभिलाषदीनत्वात्लाववास्पदम् ॥ ६१ ॥

नो नेत्रेति ॥ यद्वद्वला चुम्बकसंज्ञमश्मकम् । पापाणं कर्म ॥ अयो लोहं कर्तुं ॥

चुम्बति । तथा मेऽपि मनस्तस्यां धावति ॥ ६२ ॥

सोऽयमिति ॥ आवेशो व्यन्तरादेर्मनसि प्रवेशः ॥ ग ॥

स्वयमपीति ॥ राजा निजहर्म्यमगात् । तत्कालं तत्क्षणात् । अन्तरालेऽध्वमध्ये ।

राजा चन्द्रोऽपि । तदा तस्मिञ्ज्योतिःप्रसिद्धे काले कलासमूहे अष्टशतीलक्षणे यदन्तरालं
तत्र । मिलितैः परिजनैरनुगम्यमानः । कीदृशैः । साद्राणि सास्त्रत्वाच्च्योतन्ति हरिण-

(१) स्त्रीमाणिक्येति—स्त्रीमाणिक्यखनिः स देशः । पथिकोऽयं सत्यवाक् । विधे-
र्विचित्ररचनो व्यापारः । एतत्सर्वं तथ्यम् । किन्तु—अदृष्टरूपविभवा । आकर्ण्यमानैव सती ।
उन्नतमनसोऽपि धीरमनसोऽपि मम मानसं नाम्नैव निम्नं कुरुते । इत्येतदाश्चर्यम् । उन्नतमान-
समपि निम्नमिति विरोधः । अत्र कविना भावी योग्यसमागताः सूचितः । यथोक्तं “भाव-
स्थिराणि जननान्तरसौहृदानि” इति कालिदासेन ॥ ६१ ॥

(२) अज्वरमिति—अत्र सर्वत्र विभावनालङ्कारः । कारणं विनापि कार्योत्पत्तिकथनात् ।
तथा हि अस्वास्थ्ये निमित्तं ज्वरः । तस्याभावेऽप्यस्वास्थ्यमिति शरीरम् ।

चित्रकृत्तिकोपस्करवाहिभिः पार्पाद्विकपरिजतैरनुगम्यमानो राजा निजावा-
समयासीत् ॥ क ॥

ततः प्रभृति च

(१) हृद्योद्यानमरुत्तरङ्गितसरिन्तीरे तरूणामध-

स्तल्पेऽनल्पसरोजिनीनवदलप्रायेऽपि खिन्नात्मनः ।

धीरस्यापि मनाङ्गमनस्तृणकुटीकोणान्तराले बला-

ल्लग्नोऽस्येति विभाव्यते परवशैरङ्गैरनङ्गानलः ॥ ६३ ॥

एवमस्य

(२) पुनरपि तदभिज्ञानपृच्छतः पान्थसार्थान्प्रतिपथमथ यूनो यान्ति तस्य क्रमेण ।

हरचरणसरोजद्वन्द्वमुद्राङ्गमौलेर्मदनमदनिवासा वासराः प्रावृषेय्याः ॥ ६४ ॥

इति श्रीत्रकमभट्टविरचितायां दमयन्तीकथायां हरचरणसरो-

जाङ्कायां प्रथम उच्छ्वासः समाप्तः

शिरांसि येषु तथाविधा हस्ता येषां तैः । सश्रवणां सकर्णाम् । चित्रस्य चित्रकायस्य
कृत्तिकां त्वचम् । उपस्करं मृगयोपयोगि वहन्ति तैः । आर्द्रशब्दो भाववचनः । पक्षे सह
आर्द्रया नक्षत्रेण, सार्धं मृगशिरा हस्तश्च नक्षत्रं येषु । श्रवणचित्रे नक्षत्रे । अनयोः समा-
हारद्वन्द्वः । तेन सह । ताश्च ताः कृत्तिकाश्च तासामुपस्करं समवायं वहन्ति ॥ च ॥

हृद्यति ॥ हृद्यस्य बन्धनं हृद्यम् ॥ ६३ ॥

तमसो यत्र विनाशः पथिकोच्छ्वासः पदार्थनिर्भासः ।

उदयं प्रतिपाद्यासौ भुवनमुद्रे जयति चण्डरुचिः ॥

इति विपमपदप्रकाशमेतं दमयन्त्यास्तनुते स्म चण्डपालः ।

शिशुमतिलतिकाविकासचौत्रं चतुरमतिस्फुटमिति चारुचित्रम् ॥

इति चण्डपालविरचिते दमयन्तीकथाविवरणे प्रथम उच्छ्वासः समाप्तः ॥

(१) हृद्यति-हृद्योद्याने मनोहरोपवने, मरुता वायुना तरङ्गिता संजाततरङ्गा या सरित्
तस्यास्तीरे । तरूणामधः । अनल्पा याः सरोजिन्यस्तासां नवदलानि तत्प्राये तत्प्रचुरे ।
तल्पेऽपि शयनेऽपि खिन्नात्मनो विरहाग्निपीडयाशान्तस्य । धीरस्याप्यस्य नलस्य । मनो
मानसमेव तृणकुटी तस्याः कोणान्तराले कोणमध्ये । परवशैरङ्गैरनङ्गानलः कामवद्धिः
बलाल्लग्न इति विभाव्यते । कविनात्र विप्रलम्भशृङ्गरो वर्णितः । उचितं च प्रथमं विप्रलम्भ-
वर्णनम् । यथोच्यते—‘न विना विप्रलम्भेन संभोगः पुष्टि मश्नुते । कषायिते हि वखादौ
भूयान् रागः प्रवर्धते ॥ ६३ ॥

(२) पुनरपीति-पुनरपि प्रतिपथं प्रतिवर्त्म । तदभिज्ञानं = दमयन्तीवृत्तान्तज्ञानं । पान्थ-
सार्थान् पथिकवर्गान् । पृच्छतस्तस्य यूनो मदनमदनिवासाः प्रावृषि भवा प्रावृषेय्याः वास-
रा दिवसाः । क्रमेण यान्ति । न तु ‘अविदितगतयामा रात्रिरेव व्यरंसीत्’ इत्यनुसारेणाक्रमे-
णेति भावः । कीदृशस्य तस्य यूनः । हरचरणद्वरोजद्वन्द्वमुद्राया अङ्गुलिर्नहं यत्र तादृशो
मौलिर्यस्य तस्य । अत्र चम्पूनां प्रत्युच्छ्वासान्तिमपद्यं हरचरणसरोजपदाङ्कितमिति चम्पूरेषा
हरचरणसरोजाङ्किता निगद्यते । यथा च वारभट्टः—“गद्यपद्यमयी साङ्का सोच्छ्वासा चम्पू-
रिति लक्षितवान् ॥ ६४ ॥

अथ द्वितीय उच्छ्वासः ।

अथ कदाचिद्वगलदुबहलपरिमलमिलदलिकुलाकुलितकुटजकदम्बकुसुम-
कर्णपूरशून्यकाननासु, विश्राम्यन्मदमुखरमयूररसनावलीकलकणितासु, वि-
रलतरतडिल्लताललितलावण्यासु, विगतहंसद्विजराजिषु, पतत्पयोधरासु,
क्षीणशुक्रासु, वृद्धास्विव गतप्रायासु वर्षासु, रतिमकुर्वाणा मदकलकलहं-
सहासहारिण्यामुत्सुकस्तरुण्यामिवागतायां, शरदि, द्विरदमदगन्धसम्बन्धा-
नुधाविते कुसुमितससच्छदच्छायासु विस्फूर्जति रोषोद्द्युपितकेसरकरालकरटे
करटीरवकदम्बके, गृहदीर्घिकासृणालिकाकाण्डखण्डनविरामरमणीयमुन्न-
दत्सु शरत्समयप्रवेशमङ्गलमृदङ्गेष्विव हंसमण्डलेषु, स्मरशरनिकरनिर्मथि-
तपान्थसार्धप्रहाररुधिरनिप्यन्दविन्दुसंदोह इव वनस्थलीपून्मपति वन्धुर-
वन्धूककुसुमप्रकरे, प्रसरन्तीषु शरत्क्षमोप्रवेशानन्दवन्दनमालासु निःशङ्कशु-
ककुलावलीषु, धूयमाणसु स्मरराजराज्यविजयघोषणासु पक्ककलमगन्ध-

अथेति ॥ अनन्तरमितीति सति स राजा निकटकानने विचरन्किन्नरमिशुनेन गीय-
मानं रागविशेषेणोच्चार्यमाणमिदमिति वक्ष्यमाणमनश्लीलमग्राम्यं श्लोकत्रितयमाकर्णितवान् ।
किंविशिष्टः । कलहंसा एव हासस्तेन स्म्यार्यां तरुण्यामभिनवप्रवृत्तायाम् । अथ च शरदेव
तरुणा युवतिः । तस्यामागतायां रागात्स्वयं प्राप्तायाम् । उत्कृष्ट उत्क इत्युक्त्यन्तरम् ।
तदा मदेन क्षीयतया तरुणिमोद्रेकेण वा कलकलो यस्याः । तथा शुभ्रत्वाद्धंलोपमौ हासहारौ
स्तोऽस्यामिति कर्मधारयान्मत्वर्थीयः । न कर्मधारयादिति तु प्रायिकम् । किं विदधानः
कुर्वाणः । काम् । रतिं चित्तासक्तिम् । काष्ठ । वर्षासु । किंभूतासु । गतप्रायासु स्वल्प-
शेषासु । तथा कुसुमान्येव कर्णपूरा उत्तसास्तेः शून्यानि काननानि वनानि यासु । तथा
मदेन मुखराणां मयूराणां या रसनावली जिह्वाश्रेणिस्तस्याः कलकणितान् । तद्विश्राम्यद्वि-
रमद्यासु । वर्षादये हि केकायन्ते न प्रान्ते । मदाभावात् । तथा स्तोकाद्विद्युदुद्योतासु ।
व्यपेतहंसपक्षिपङ्क्तिषु भ्रश्यद्वनासु । क्षीणशुक्राण्यग्रहासु । कास्विव । वृद्धास्विव । तदा ।
रतिः संभोगः । गतं प्रकृष्टमयमिष्टफलं दैवं यासाम् । तथा कुष्ठमैः पुष्पदामभिः कर्णपूरैश्च
शून्यं कं शिर आननं च यासाम् । तथा रसनायाः काञ्चयाः कणितस्य मुखरमयूरवो
ललितस्य मधुराङ्गविन्यासस्य लावण्यस्य च लोचनलेह्यकमनीयगुणस्य विरलतडिदुपमा-
नम् । तथा व्यपेतहंसशुभ्रदन्तराजिषु पतत्कुवासु । तथा क्षीणं गर्भसंभवाभावाद्दिनष्टं शुक्रं
पुंवोर्यं यासु । न पुननिवृत्तवीर्यास्त्विति व्याख्येयम् । पुंसां वीर्यं स्त्रीणां रज इति प्रसिद्धेः ।
अतएव न विद्यते बलं वीर्यं यासामित्यबलाः । रसनाशदः काञ्चीपक्षे न परं तालव्यः ।
दन्त्योऽप्यस्ति । तथा च विश्वप्रकाशः—‘रसना काञ्चिजिह्वयोः’ इति । द्विरदमदगन्धस्य
सम्बन्धो द्विरदमदगन्धोऽयमिति प्रत्यभिज्ञा तयानुधाविते । सन्धानपाठे तु सन्धानं
सन्धिर्मेत्रौ सादृश्यमिति यावत् । शरदि ससच्छदाः पुष्पयन्ति । ते च—मदगन्धयस्ततो
गजभ्रान्त्या सरोषं विस्फूर्जति सिंहवृन्दे । मृणालिकाकाण्डस्य खण्डनाय योऽसौ विरामो-

शालिपालिकाबालिकाहर्षगीतिषु, शरच्छीकटान्नेषून्मीलत्सु नीलनीरजेषु,
कणति वर्षावधूप्रस्थानपटहे पट्चरणचक्रवाले, प्रभात इव घनतिमिरविरा-
मरमणीये जाते जलनिधिशयनशायिशार्ङ्गनिद्राद्बुहि विनिद्रसान्द्रसरससरो-
जराजिराजितसरसि शरत्समये' स महीपतिः समासन्नवनविहारिकिनरमि-
थुनेन गीयमनमिदमनश्लीलं श्लोकत्रयमभ्युणोत् ॥ क ॥

धन्याः शरदि सेवन्ते प्रोल्लसच्चित्रशालिकान् ॥

प्रासादान्स्त्रीसखाः पौराः केदारांश्च कृषीवलाः ॥ १ ॥

नमिताः फलभारेण न मिता शालिमञ्जरीः ॥

केदारेषु हि पश्यन्तः के दारेषु विनिःस्पृहाः ॥ २ ॥

प्रावृषं शरदं चापि बहुधाकाशहारिणीम् ॥

विलोक्य नोत्सुकः कः स्यान्नरो नीरजसंगताम् ॥ ३ ॥

(१) अनेन मृदुमूर्च्छनातरङ्गरङ्गिताक्षरेण श्रवणपथप्रथमप्रियातिथिना श्लो-
कत्रयेण विषयविषमविषयवैरस्यव्रतव्रततिकठिनकुठारेण, दारपरिग्रहपराङ्मुखोऽपि
शृङ्गारशृङ्गशृङ्गमुत्तुङ्गमारोप्यमाणस्तदेवोद्यानममन्दमन्दारमकरन्द-

ऽधोन्नादस्यैव । तेनरम्यं यथा भवति स्थित्वा स्थित्वा मृगालं चर्वन्ति तत्कषायसंशुद्धकण्ठाश्च
नादं कुर्वन्तीत्यर्थः । हंसमण्डलानि शरत्प्रवेशमङ्गलमृदङ्गाः । बन्धूककुलमस्यातिलौहि-
त्याद्विरहिजनरुधिरत्वम् । शुकावलितस्तोरणम् । कलमस्य श्वेतशालेः, गन्धशालेश्च रक्षिका
गीतयः वंदर्पराजजयघोषणाः । विकसन्नीलोत्पलानि शरलक्ष्मीकटाक्षाः । शृङ्गगणश्च यान्त्या
वर्षावध्वाः प्रयाणपणवः । घनो मेघो घनं च सान्द्रम् । शयनस्थानम् । निद्राद्रोहो विनि-
द्रसान्द्रसरोजराजितसरस्त्वं च शरत्प्रभातयोः समानम् ॥ क ॥

धन्या इति ॥ प्रोल्लसन्त्यश्चित्रशालिका आलेख्यभूमिका येषु । पक्षे चित्रा बहुविधाः
शालयः । स्त्रीसखा इत्युभयत्र योज्यम् ॥ १ ॥

कुतः स्त्रीसखा इत्याह—नमिता इति ॥ हि यस्मात्कारणात् । दारेषु के निःस्पृहाः
स्युः । किं कुर्वन्तः । फलभारेण नमिता वक्रिता न मिताः स्तोकाः केदारेषु क्षेत्रेषु
शालिमञ्जरीः पश्यन्तः । तद्दर्शनं बह्वीपनविभावः ॥ २ ॥

प्रावृषमिति ॥ रमणीयत्वात् । बहुधा पुनः पुनर्विलोक्य प्रावृषमाकाशस्य व्योम्न-
स्तिरोधायिनी नीरजसं निःपांशुं गतामतिक्रान्तां शरदं च काशपुष्परम्याम् । तथा नीरजैः
पद्मैः संगतामन्विताम् ॥ ३ ॥

अनेन श्लोकत्रयेण प्रियाग्रहविमुखोऽप्युच्चैः शृङ्गारगिरिशिखरं नीयमानस्तदेव वनं

(१) अनेनेति—“धन्याः” इत्यादिश्लोकत्रयेण दारपरिग्रहपराङ्मुखोऽपि शृङ्गारपरमा-
वस्थां नीयमानो नलो रम्यमारामं गन्तुमारभतेत्यन्वयः । विषयविषमो गरलवद् दुरुद्धो
यो विषयस्तस्मिन् यद् वैरस्यव्रतं विरसतानिश्चयः, तदेव व्रततिर्वली तदर्थं कठिनकुठारेण त-
द्विनाशकेनेतिभावः । अमन्दो यो मन्दाराणां मकरन्दः पुष्परसः, तस्यामोदेन गन्धेन मत्ता ये
मधुकराः पट्पदाः, तेषां मधुरझङ्कारै रमणीयझङ्कारवैः । रमणीयम् । उद्यानविशेषणमेतत् ।

मोदमत्तमधुरमधुरभङ्गारमणीयमुपसतुमारभत ॥ क ॥

प्रथमसंमुखप्रेङ्खितेन चलच्चन्दनामोदनन्दिनान्दोलनवेगवित्रस्तकुसुमि-
ततरुशिखरसुमसुरतश्रमखिन्नकिनरीनिविडतरपरिरभ्यमाणकिनरनमस्कृ-
तेन क्रीडाकमलदीर्घिकातरङ्गोत्सङ्गरङ्गुत्तरुणतामरसरसविसरोद्गारहारिणा
यौवनमदनिरुद्धनैपथीधम्मिल्लयल्लरीचलनविलासलासकेन वनमारुतेनोत्पुल-
किततनुः स्तोकमन्तरमतिक्रम्य 'देव, भवद्वैरिवधूवदने वने च नारंगतरूप-
शोभे भान्ति गण्डशैलस्थलालङ्कारधारिण्यो लोभ्रलताः, नागरुचिताश्चन्द-
नपत्रभङ्गाः, नालिकेरचितस्तिलकः, नवा दृष्टिपथमवतरति घनाञ्जनयष्टिका,
नाभिरम्या नीलतमालका, नाधोरकृतस्ताम्बूलीरागः, पल्लवितमेतदुद्गश्यतेऽ
शोकजालम् । इतश्च काञ्चनगिरिरिव सुरचितः क्रीडापर्वतः । इतश्च गूर्ज-
रकूर्चमिवाखण्डितप्रवालं वालशालवनम् । इतश्च भवद्वैरिनगरमिवानेक-
विधवकुलसंकुलं कूपकुलम् । इतश्च धूर्जटिजटाजूट इव पुंनागवेष्टितो वा-
पापरिसरः । इतश्च कुरुसेनेव कृताश्वत्थामहिता च क्रीडासरिपुलिनपा-
लिः ।' इति भङ्गश्लेषोक्तिकुशलया वनपालिकया निवेद्यमानानि वनविनो-
दस्थानान्यवलोकयांचकार ॥ ख ॥

गन्तुमारभे ॥ क ॥

तत ईदृग्विधेन वायुना रोमाञ्चिततनुः देवेत्याद्यामन्त्र्य तवारिखीमुखे वने चेदमिति
भङ्गश्लेषोक्तिदक्षया वनरक्षिकया कथ्यमानानि वनकौतुकस्थानानि नलो व्यलोकयत् ।
आन्दोलनवेगेत्यादावान्दोलनं तरोरेव पवनकृतम् । त्वदरिखीमुखे अरमत्यर्थं गतसौन्दर्यं
कपोलफलकालङ्कारिण्यो लोभ्रस्य विलेपनाख्यस्य लता मण्डनवल्लर्यो न भान्ति । अग्रह-
द्रवेण चिताश्चन्दनद्रव्यस्य पत्रभङ्गाः पत्रवल्लयः । अलिकं ललाटं तिलकं पुण्ड्रम् ।
वा समुच्चये । घनं सान्द्रमञ्जनं तस्य यष्टिः शलाका । अभिरम्या संस्कृता । प्रकपेण
नीलाः कुटिलकेशाः अधरोऽस्यास्तीत्यधरी ओष्ठवान् । ताम्बूलराग ओष्ठसंबद्धः कृत इति
भावः । सर्वत्र नञ्संबन्धः । अवतरतीति तु संनिहितमेव योज्यं न प्रत्येकम् । पल्लवित-
शब्दो लक्षणया प्रवृद्धार्थः । शोकात्सप्रलापमनोदौस्थ्यज्जातं शोकजम् । अलमनर्थः ।
वने च नारङ्गतस्मिः कृतशोभे सहजच्युतस्थूलपाषाणस्थलीभूषणा लोभ्रस्य तरुविशेषस्य
लताः शाखा भान्ति । नागेभ्यो रुचिताश्चन्दनतरोः पत्राणां भङ्गा विशेषाः । तिलको
वृक्षो नालिकेरैस्तस्मिन्विर्भासः । नवा नदीना । अञ्जनस्य शाखिनो यष्टिः प्रकाण्डः ।
तमालका इति ह्रस्वे कः । अतएव नाभिरम्या नाभिदघ्ना इति भावः । नाधरीकृतो न
हानीकृतः । ताम्बूली वल्ली । रागः सक्तिः । किसलयितमशोकानां जालं खण्डः । इतश्च
छट्टु रचितः सुरैश्चितो व्यासश्च । प्रवालाः पल्लवाः । पक्षे अखण्डिताः अत एव प्रवृद्धा
वालाः केशा यत्र । अनेकविधैर्दकुलैः संकुलम् । पक्षे अनेका विधवा मृतमर्तुका येषु कुलेषु
तैः कुलैर्गोत्रैः संकुलम् । पुंनागमगः । अन्यत्र पुमान्नागो वासकिः । कृता उत्पादिता
अश्वत्थाः पिप्पला यस्याम् । तथा महिता चावी । पक्षे कृतमश्वत्थाम्ने द्रोणछताय हितं
यया ॥ ख ॥

(१) चलच्चकोरचक्रवाकचक्रचञ्चुचञ्चलचञ्चरीचरणचूर्णितचम्पका-
ङ्कुरमरिचमञ्जरीदलदन्तुरेण वनमार्गेण स्तोकमन्तरमतिकान्तस्तथा पुनरेवं
वभाषे ॥ क ॥

‘देव, पुरन्दरानन्दनन्दनोद्यानस्पर्धिनोऽस्य वनस्य किं किं वर्ण्यते ॥ ख ॥

यत्र । त्रिजटाश्रयमनेकजटाः, स्फुरदेकपुष्पकमनेकपुष्पाः, समुद्वेजितरा-
ममानन्दितरामाः, समुपहसन्ति लङ्केश्वरं तरवः ॥ ग ॥

यस्मिंश्च मत्तमयूरहारिणि भद्रभुजङ्गप्रयाते विचित्रकौञ्चपदे छन्दःशा-
ख इव वैतालीयं मालिनी शिखरिणी पुष्पिताग्रा च दृश्यते विविधा जा-
तिः ॥ घ ॥

यस्मिंश्च । एकभीमार्जुनविनिर्जितानाक्रान्तानेकभीमार्जुनाः, कोपि-
तैकनकुलानाहृदितानेकनकुला, सहदेवेनैकेन स्पर्धमानानेकैः सहदेवैः
संगताः । न बहु मन्यन्ते कुरुवीरान्वीरुधः ॥ ङ ॥

किं चान्यदवलोकयतु देवः ।

(२) पटलमलिकुलानामुन्नमन्मेघनीलं भ्रमदुपरितरूणां पुष्पितानां विलोक्य ।

चलदिति ॥ सञ्चारयोग्येन मार्गेण कियदपि व्यवधानमतिक्रान्तः पुनरपि तथैव
वभाषे ॥ क ॥

देवेति ॥ देव, नन्दनस्पर्धिनोऽस्य किं वर्ण्यते ॥ ख ॥

यत्रेति ॥ रावणं तरवो हसन्ति । त्रिजटा रावणस्वसा । जटा मूलानि पुष्पकं
विमानं कुलमं च । रामो दाशरथिः । रामाः स्त्रियः । अनेकजटा इत्येकशब्देन संख्योपल-
क्ष्यते । ततोऽनेकशब्दोऽसंख्यातवचनः ॥ ग ॥

यस्मिंश्छेति ॥ वै स्फुटमिदं ताली तालद्रुमः । इयं जातिमालती दृश्यते । द्वे अपि
कीदृश्यौ । माला अस्यामस्ति । तथा शिखरयुक्ता कुष्ठमिताग्रभागा च । किम्विशिष्टे
वने मत्तैर्मयूरै रम्ये । तथा भद्रं मनोज्ञं भुजङ्गनामहीनां विटानां च प्रयातं यत्र । कौञ्चः
पक्षी । पक्षे मत्तमयूरं भुजङ्गप्रयातं कौञ्चपदा वैतालीयं मालिनी शिखरिणी पुष्पिताग्रा च
छन्दोनामानि । जातिश्च उक्तदिस्तत्कृत्यन्ता ॥ घ ॥

यस्मिंश्छेति ॥ वने वीरुधो लताः कुरुवीरान्न गौरवयन्ति । आक्रान्ता अनेके
वहवो भीमा अमलवेतसा अर्जुनाश्च याभिः । यद्विश्वप्रकाशः—‘भीमोऽमलवेतसे
शंभौ घोरे वापि वृकोदरे’ । नकुला जीवाः । सहदेवास्तरवः । कुरुवीरपक्षे भीमार्जुननकु-
लसहदेवाः पाण्डवाः ॥ ङ ॥

(१) चलदिति—चलतां चञ्चलानां चकोराणां चक्रवाकाणां च चक्राणि समूहास्तेषां
चञ्चवस्तुण्डानि ताभिः चञ्चलचञ्चरीकाणां चटुलभ्रमराणां चरणैः पादैश्च चूर्णिताः खण्डिताः,
ये चम्पकाङ्कुराः, मरीचमञ्जरीदलानि च मरीचमञ्जरीः पत्राणि च तैर्दन्तुरेण निम्नोन्नतेन ।

(२) पटलेति—पुष्पितानां तरूणामुपरि भ्रमत्, उन्नमन्त उद्भ्रजन्तो ये मेघा जलधरा-

मृदुमदकलकेकानिर्भरो नृत्यसक्तस्तरलयति कलापं मन्दमन्दं मयूरः ॥ ४ ॥
अपिच ।

(१) भ्राम्यद्विरेफाणि विकासभाञ्जि संयोज्य पुष्पाणि शिलीमुखेषु ।

इह स्थितः सर्वजगज्जयाय धनुःश्रमं पुष्पशरः करोति ॥ ५ ॥

इतश्च ।

(२) हरिति हरिणयूथं यूथिकाजालमूले कुसुमजमधुबिन्दुस्यन्दसंदोहभाजि ।
मधुरमधुकरालीगीतदत्तावधानं लिखितमिव न दूर्वापल्लवानुल्लुनाति ॥ ६ ॥

इतोऽपि

सोऽयं क्रीडाचलो भव्य लोभव्यसनवर्जित ।

यस्मिन्नासन्नसारङ्गा सारं गायति किंनरी ॥ ७ ॥

राजते राजतेनायं सानुना सानुनायकः ।

यस्मिन्निशम्य गायन्तं किंनरं किं न रंस्यते ॥ ८ ॥

भ्राम्येति ॥ शिलीमुखाः शराः । इहेत्युद्यानस्योद्दीपनविभावातिशयोक्त्या कामस्य
स्थितिरुच्यते । एतावता स्त्रभिर्कुसुमसंपदुक्ता ॥ ५ ॥

हरितीति ॥ हरिति शाद्वले यूथिकासमूहस्याधःप्रदेशे मधुबिन्दुसंदोहसंबन्धात्पृष्ठ-
णीयेऽपि गीतिरसिकतया मृगाणां दूर्वाङ्कुराग्रहणमुक्तम् ॥ ६ ॥

सोऽयमिति ॥ हे भव्य, हे लोभेन व्यसनैश्च विवर्जित, सोऽयं क्रीडागिरिः ।
यस्मिन्गिरावासन्नमृगा किंनरी सारमुत्कृष्टं गायति । गीतप्रकर्षाद्दृष्टत्वात्सारङ्गाणामा-
सन्नता ॥ ७ ॥

राजत इति ॥ अयं सानुनायको गिरी रजतनिर्मितेन सानुना तटेन राजते । यस्मि-
न्गायन्तं किंनरं निशम्य श्रुत्वा न किं रंस्यते । रंस्यत एव ॥ ८ ॥

स्तद्वज्रीलं नीलवर्णम् । अलिकुलानां द्विरेफाणां पटलं समुदायं विलोक्य मृदुमेन कला
मनोहरा या केका वाणी तथा निर्भरः संपृक्तः । नृत्ये नर्तने सक्तो युक्तः । मयूरो बह्वी
कलापं बह्वं मन्दमन्दं यथा तथा तरलयति चालयति । अयं भावः—मेघद्वयामं भ्रमरपटलं
विलोक्य मयूरो वर्षाप्रारम्भभ्रान्त्या नृत्यति बह्वमुन्नमयति चेति ॥ ४ ॥

(१) भ्राम्यदिति—पुष्पशरः कुसुमायुधो मदनः । इह स्थितः सन् = अस्मिन्नुद्याने वर्त-
मानः सन् । भ्राम्यन्तः = इतस्ततो गमनशीला द्विरेफा भ्रमरा येषु तानि । विकासं भज-
न्तीति तथोक्तानि कुसुमानि शिलीमुखेषु बाणेषु संयोज्य, नियोज्य, सकलभुवनविजयार्थं
धनुःश्रमं कुर्वते । अन्नारामे कामोद्दीपनानि नानाविधानि प्रसूनानि वर्तन्त इति भावः ॥ ५ ॥

(२) हरितीति—कुसुमजं पुष्पजन्यं यन्मधु कुसुमरसः, तस्य बिन्दुवस्तेषां स्यन्दस्य प्रसव-
णस्य, सन्दोहं निवहं भजतीति तथोक्ते । हरिद्वर्णं यूथिकाजालमूले । मधुरा या मधुकराली
भ्रमरावलिः । तासां गीतेषु दत्तमवधानं येन तत् । हरिणयूथं हरिणसंघः । चित्रापितमिव ।
दूर्वापल्लवान् । नोल्लुनाति = नोच्छिनत्ति । हरितयासचर्वणार्थं समागतमपि हरिणयूथं मधु-
करगीताद्दृष्टमानसं सत् स्वव्यापारे विस्मरतीति सारः ॥ ६ ॥

इतश्चास्य

(१) जनयति जलवुद्धिं बाललीलामृगाणा-
मयमिह पटुकान्तिः स्फाटिको भित्तिभागः ।
इह हरितमणीनामुल्लसन्तो मयूखाः
सरसनवतृणालीलोभमुत्पादयन्ति ॥ ९ ॥

इयं च

गौरवं गौरवंशस्य पर्वतः पर्वतस्थले ।
भ्रमरी भ्रमरीणस्य कुरुतेऽकुरुतेन ते ॥ १० ॥

अपि च ।

(२) इह कवलितकन्दं कन्दरे कन्दलिन्यां भुवि विरचितकेलि क्रीडति कोडयूथम्
इह सरसिजगर्भभ्रान्तभृङ्गं कुरङ्गाः सरसि सरलयन्तः कंधरां कं धयन्ति ११
(३) इह पुनरनिशं निशम्य भिन्नद्रुममुकुलानि कुलानि षट्पदानाम् ।
श्रुतिसुखकरणं रणन्ति वीणां तदनुगुणं गुणयन्ति किंनरेन्द्राः ॥ १२ ॥
इतश्च क्रीडाचलस्थलकमलदीर्घिकातीरतरुतलमनुसरत देवः ॥ क ॥

यत्र च

(४) वहति नवविकासोत्सासिर्किञ्चलकुम्भ्यन्मधुकरकृतगीता नर्तयन्नञ्जराजोः ।

गौरेति ॥ गौरो वंशोऽन्वयो यस्य तस्य ते । पर्वतस्थले गिरिस्थले । पर्वतो गच्छ-
तः । अतएव भ्रमेण देहवैकुण्ठ्येन भ्रमिसंज्ञेन खिन्नस्य सतोऽकुत्सितरुतेन भ्रमरी भृङ्गी
गौरवं प्रतिपत्तिविशेषं कुरुते ॥ १० ॥

इहेति ॥ कं जलम् । धयन्ति पिबन्ति ॥ ११ ॥

इहेति ॥ रणन्तीति शत्रुन्तं षट्पदकुलविशेषणम् । तस्य भृङ्गरणितस्यानुगुणामनु-
गामिनीम् ॥ १२ ॥

वहतीति ॥ कुलमजकणा मकरन्दलवास्तैः शारः शबलः शरदि भवानि सुदादीनि

(१) जनयतीति—इहायं पटुभ्रान्तिजनने समर्था कान्तिर्यस्य सः । स्फटिकमगिरचितो
भित्तिभागः । बाला ये लीलामृगास्तेषाम्, जलभ्रान्ति जनयति । सादृश्यात् । इह च । उल्ल-
सन्तः शोभमानाः । हरितमणीनां नीलमणीनां किरणाः । सरसा नवीना या तृणाली तस्या
लोभं स्पृहां, उत्पादयन्ति । भ्रान्तमदलङ्कारः ॥ ९ ॥

(२) इहेति—इह कन्दरे गुहायां, कन्दलिन्यां कन्दल्युतायां भुवि कवलितकन्दं चर्वि-
तकन्दं, विरचिता केलियेन तत्, क्रीडयूथं वराहयूथं क्रीडति । इह सरसि—तडागे । कुरङ्गा
मृगाः । कन्धरां = ग्रीवां । सरलयन्तोऽवक्रोर्कुर्वन्तः । सरसिजगर्भेभ्यो भ्रान्ता भृङ्गा यस्मिन्स्तत् ।
कं जलं धयन्ति = पिबन्ति । स्वभावोक्तिरलङ्कृतिः ॥ ११ ॥

(३) इहेति—इह पुनरनिशं भिन्नानि द्रुमकुलानि वृक्षयूथानि यैस्तानि, श्रुतिसुखकरं
कर्णमनोहरं रणन्ति कूजन्ति, भ्रमरकुलानि निशम्य भ्रमरकुलशब्दं श्रुत्वेति यावत्, किंनरेन्द्रा
भ्रमररणनानुकूलं वीणां गुणयन्ति कुर्वन्तीतिभावः ॥ १२ ॥

(४) वहतीति—शारङ्गीनः शरत्कालिकः । सपरो वहति । क्रीडशः सः । नवविकासो-

वनकरिमदगन्धस्पर्शिसत्तच्छदाली कुसुमजकणशारः शारदीनः समीरः' १३

राजा तु तेन तस्याः सकलललितवनप्रदेशप्रकटनप्रियालापप्रपञ्चेन परितोषितः 'साधुः भोः सारसिके शुभापितमञ्जरि, साधु । गृहाण पारितोषिकम्' इत्यभिधाय सर्वाङ्गीणाभरणप्रदानेन प्रसन्नाननां तामकरोत् ॥ क ॥

(१) ततश्च संचरच्चटुलभृङ्गविहंगवेगवेल्लद्वकुलचम्पकचूतचन्दनमन्दरामन्दस्यन्दमानमकरन्दविन्दुसंदोहाडम्बरिताकाण्डप्रावृषि, प्रलम्बताम्बूलवल्ली-वलयितनितम्बानिम्बकिम्बजम्बीरजम्बूस्तम्बकदम्बके, कुसुमितकरवीरवीरु-धि कोरकितकरञ्जाञ्जननिकुञ्जशिञ्जानशुककपिञ्जले, जलदसमयनीरदनीलत-मतमालतलताण्डवितशिखण्डिनि, मण्डलितमदकलकलहंसोत्तंसकमलवा-पीमण्डिते, मञ्जरितसिन्दुवारसुन्दरामोदनन्दिनि मन्दतरमारुतान्दोलनवि-लोलककलकुटुम्बलफलनालिकेरलवङ्गपूगपुंनागनारङ्गरङ्गिनविहङ्गे भृङ्गमु-खनखरपञ्जरजर्जरितसर्जखजू रमञ्जरारजःपुञ्जपांसुलभुवि, भुवो भूषणायमाने, सर्वर्तुनिवासनामनि वने विहर्तुं भारत ॥ ख ॥

(२) तत्र च व्यतिकरे प्रलयप्रचण्डपवनोल्लासिततनुतुहिनाचलगण्डशैलली-

विद्यन्ते येषां ते शारदिनः कृषीवलास्तेषामिनः स्वामी । तत्तत्सत्यसंपत्तिहेतुत्वात् ॥ १३ ॥

ततश्चेति । भृङ्गमुखनखरेत्यादौ भृङ्गो धूम्याटः पक्षी ॥ ख ॥

तत्रचेति शकलोदितेति ॥ शकलः खण्डशशी हंससदृशो भवति । मन्दरगिरिरेव

ल्लासिनो नवीनविकासेन शोभमानाः । ये किञ्जल्काः कमलकेसराः । तेभ्यो लुब्धन्तो मे मधु-करास्तैः कृतानि गीतानि यासु ताः । कमलमालाः । नर्त्तयन् । तथा वनकरिणां मदगन्धेन स्पर्धन्त इति स्पर्धिनः, सत्तच्छदाः, तेषां श्रेण्यस्तासां कुसुमेषु जाता ये कणा बिन्दवस्तैः शारः शबलः संमिश्रित इति यावत् ॥ १३ ॥

(१) ततश्चेति--सर्वर्तुनिवासनामनि वने विहर्तुमारभतत्यन्वयः । संचरन्तो विचरन्तः, चटुला ये भृङ्गा भ्रमरा विहङ्गाश्च, तेषां वेगेन वेल्लन्तो ये वकुलाः, चम्पकाः, चूताः, चन्दनाः, मन्दरास्तेभ्योऽमन्दं स्यन्दमाना मकरन्दविन्दुसन्दोहास्तैराडम्बरिता = आटोपिता, अकाण्डे-ऽकाले प्रावृट् वर्षा यस्मिंस्तत् । वनविशेषणमेतत् । प्रलम्बा लम्बमाना यास्ताम्बूललता-स्ताभिर्वलयिता नितम्बा अधोभागा येषां ते तादृशा ये निम्बाः, किम्बाः, जम्बीरा = जम्भ-लाः, जम्बूस्तम्बाः कदम्बाश्च यत्र । कोरकितानां करञ्जानामञ्जनानां च निकुञ्जे लतामण्डपे, शिञ्जानाः शब्दायमानाः शुकाः कपिञ्जलाश्च यत्र । जलदसमये नीरदनीलतमा ये तमा-लास्तेषां तलेषु ताण्डविताः शिखण्डिनो मयूरा यत्र तत्र । मन्दतरमारुतान्दोलनेन मन्दमन्द-वायुचलेन विलोलानि कक्कोलानां कुड्मला मुकुला एव फलानि, नालिकेराः, लवङ्गाः, पूगाः, पुंनागाः, नारङ्गाः, तै रङ्गिता विहङ्गा यस्मिन् ।

(२) तत्र चेति--तत्र च व्यतिकरे राजहंसाः कुतोऽपि निपेतुरिति सम्बन्धः । प्रलये प्रच-ण्डपवनेनोल्लासिता उल्लिख्य ये तुहिनाचलस्य हिमालयस्य गण्डशैला च्युतस्थूलोपला-स्तेषामनुकृतिं कुर्वन्तः । सुरवारणेन्द्रेणैरावतेन क्षोभिता संचालिता या गगनमन्दाकिनी व्योमगङ्गा तस्याः पतन्ति पाण्डुराणि सितानि डिण्डीरपिण्डपटलानि पिण्डीभूतफेनकुलानि ।

लामाकलयन्तः, मन्दमरुत्तरङ्गिततनुतरशरदभ्रविभ्रमायमाणाः, सुरवारणेन्द्र-
विक्षोभितगगनमन्दाकिनीपतपाण्डुरडिण्डीरपिण्डपटलानि विडम्बयन्तः,
शकलोदितेन्दुमण्डलसहस्रसंछादितामिव गगनमापादयन्तो, मन्दगिरिप-
रिक्षेपक्षुभितक्षीरवारिधिदूरसमुच्छलितदुग्धकल्लोललीलां दर्शयन्तः, शेषा-
ह्मिणचक्रवालध्रुवाः, प्रमुदितहराद्दहासलवा इव मूर्तिमन्तः पतन्तः, अ-
मन्दमन्द्रकोलाहलभरितभुवनान्तरालाः, सपदि धरातलमुत्फुल्लपाण्डुपङ्क-
जप्रकरप्रकारेण मण्डयन्तो निपेतुः कुतोऽपि पुण्डरीकपाण्डुपक्षपत्रराजयो
सपदि रासहंसाः ॥ क ॥

तथाविधे च व्यतिकरे विस्मयविस्मृतनिमेषतया निर्वातनिश्चलनीलो-
त्पलपलाशशोभायमानलोचनः कौतुकाकूततरलितमनाः सपरिजनो नरप-
तिरवलोकयन्निश्चल एवावतस्थे ॥ ख ॥

ते च धार्तराष्ट्रा अपि कृतपाण्डुपक्षपाताः, द्विजातयोऽपि सुराजिताः,
(१) केचिदुच्चचञ्चुपुटविघटितनिकटबालस्थलकमलकुट्टमलाः सरसविस-
किसलयानि कवलयन्तः, केऽप्युन्नतसरलगलनालयो नलिनवनविमुखाः ख-
मालोकयन्तः, केचिदुत्क्षिप्तपक्षविक्षेपपवनकम्पितकन्दलाः सलीलमुत्पतन्तः,
के(२) चिन्मदमधुरनिजनिनादनिर्जितशिञ्जाननूपुराः, पुरः पुरोऽस्य धावन्तो
विचरितुमारभन्त ॥ ग ॥

राजापि परिधावितविहङ्गग्रहणाग्रहसमग्रव्यग्रपरिग्रहः परिहासोन्मील-
दमलदन्तकान्तिस्तवकिताधरपल्लवो विहसन्नेव तेषामन्यतममुच्चचञ्चुल-

परिक्षेपो मन्थाः ॥ क ॥

तथेति ॥ शोभायमानलोचनेत्यत्र शोभाशब्दात्तद्वृत्ति वर्तमानादुपमानात्कर्तृवा-
चकादाचारेऽर्थक्यम् । एवं विभ्रमायमाणेत्यादयोऽपि व्याख्याताः ॥ ख ॥

ते चेति ॥ कृष्णैश्चरणानैर्हंसा धार्तराष्ट्राः । कृतः पाण्डुपक्षाणां शुभ्रपक्षतीनां पातो
न्यासो यैः । तथा द्विजातयः पक्षिणः स्रष्टु राजिताश्च । विरोधे धार्तराष्ट्राः कुरवः पाण्डु-
नृपः । पक्षपातस्तद्वृत्त्यत्वम् । द्विजातयो विप्राः । सुरया जिताः । गलनालिः
कण्ठकाण्डम् ॥ ग ॥

राजेति ॥ सलयश्चरणन्यासश्चारी ॥ क ॥

मन्दगिरिपरिक्षेपेण मन्दराचलपरिपातेन क्षुभितः क्षोभं प्राप्नो यः क्षीरवारिधिः क्षीरसागरः
तस्य दूरं समुच्छलिता ये दुग्धकल्लोलः क्षीरवीचयस्तेषां लीलामनुकृतिम् ।

(१) केचिदिति—उच्चचञ्चुपुटेन । विघटिता विथोजिता निकटे समीपे बालस्थलकम-
लानां कुट्टमलाः कोरका यैस्ते ।

(२) केचिदिति—मदेन सुधुरो यो निजनिनादः कलध्वनिस्तेन निर्जिताः शिञ्जाननू-
पुरा यैस्ते ।

चरणचारीचर्यया चारु संचरन्तमीष(१)दुत्तिसपक्षविलासविहसितविला-
सिनीलास्यलीलमुन्नमिताग्रशीवं जग्राह हेलया हंसम् ॥ क ॥

उत्तिसः स च तेन रक्तकमलगर्भविभ्रमायमाणपाणिपल्लवे, पाण्डुपद्म
इव पद्मरागशुक्तितले, क्षणमुदयशैलशोणमाणिक्यशिखरशिखायामिन्दुरि-
व, विराजितो राजहंसो मृदुवाद्यमानरौप्यघनघर्घरीजर्जरस्वरेण कृतस्वस्ति-
शब्दो विस्पष्टवर्णविशेषं राजानमुपश्लोक्यांचकार ॥ ख ॥

पाण्डुपद्मजसंलीनमधुपालीसमं गलम् ।

यो विभर्ति विधेयात्ते ना कपाली स मङ्गलम् ॥ १४ ॥

अपिच ।

सरलप्रियं गुणाढ्यं लम्बितमालं विचित्रतिलकं च ।

वनमिव वपुस्तच्चैतत्कथमवनं नृपजनस्याभूत् ॥ १५ ॥

अपिच ।

(२) वरसहकारकरञ्जकवीरतरोऽशोकमदनापुनाग ।

उत्तिस इति ॥ पाणिपल्लवस्य पद्मरागशुक्तिः शोणमाणिक्यशिला चोपमानम् ।

हंसस्य तु पाण्डुपद्म इन्दुश्च ॥ ख ॥

पाण्डुद्विती ॥ श्वेतसरोजलीनालिश्रेणिनिभं कण्ठं यो धारयति स ना पुरुषः कपाली
कपालमाली । अर्थाच्छिवस्तव मंगलं क्रियात् ॥ १४

सरलेति ॥ सरला अकुटिलाः प्रिया यस्य । तथा गुणाढ्यं शौर्याद्याढ्यम् ।
तथा लम्बितस्तक् । यथा विविधपुण्ड्रं तव वपुर्जनस्यावनं रक्षकमभूत् । वनमिव तदा सर-
लप्रियगुणेति समाहारद्वन्द्वः । तथा लम्बिनः प्रलम्बास्तमाला यत्र तथा विशिष्टाश्चित्र-
कायास्तिलकवृक्षाश्च यत्र । नृपत्यामन्त्रणे । कथमिति विरोधे । अवनशब्दस्य वनप्रतिपे-
धार्थत्वात् ॥ १५ ॥

वरेति ॥ वराः सहकारकाः साचिवादयो यस्य । तथा रञ्जयतीति रञ्जकः । तथा
वीराणां शूद्रकादीनामिव तरो बलं जवो वा यस्येति संबुद्धौ न दीर्घः । न शोको यस्य ।
एतेन धीरत्वोक्तिः । मदन इव मदनः कामः । पुनाग इति नागशब्दः प्रशंसायाम् ।
इत्यामन्त्रणैः प्रकृतोऽर्थः । विविधद्रुममयेतिपदाद् द्रुमार्थोऽप्युक्तः । तद्यथा । सहकार-
आम्रः, करञ्जको नक्तमालः, वीरतरुर्नदीसर्जः । यदमरः—‘नदीसर्जो वीरतरुरिन्द्रद्रुः ककुभोऽ-

(१) ईषदिति—ईषदुत्क्षिप्तादुच्चालितौ यौ पक्षौ तयोर्विलावद विहसिता या विला-
सिनी नर्तकी तस्या लास्यं तद्वललीलानुकृतियस्य तम् ।

(२) वरेति—हे राजस्त्वं विविधोत्तमद्रुममयोऽपि विभीतकः कलिद्रुमः, तन्मयः कथमसि ।
विविधद्रुममयत्वं यथा—वरसहकार-करञ्जक-वीरतर्वशोक-मदन-पुनागवृक्षाः । तत्सम्बु-
द्धौ । प्रकृत्यार्थं च—वरसहकारक ? रञ्जक ? वीरतरु, अशोक, मदन, पुनागेतिषद् सम्बो-
न्धनपदानि । अत्र व्याजरूपया राज्ञो निन्दया प्रभावातिशयस्तुतिकथनात् व्याजस्तुत्य
लङ्कारः । ॥ १६ ॥

विविधद्रुममय राजन्कथमसि न विभीतकः कापि ॥ १६ ॥

अपिच ।

(१) बाणकरवीरदमनकशतपत्रकबन्धुजीवकसुजाते ।

नृप विविधविटपरूपस्तथापि विटपः कथं नासि ॥ १७ ॥

राजा तु तदाकर्ण्य सविस्मयम् 'अहो अस्य धैर्यं मनुष्यसंनिधौ, आश्चर्यं रूपे, माधुर्यं वाचि, प्राचुर्यं प्रज्ञायाम्, औदार्यमर्थे, गाम्भीर्यं वर्णव्यक्तौ । प्रायेणाहारमैथुननिद्राभयभ्रमणमात्रविवेकास्तु कथं प्रागल्भ्यमेतत्पक्षिजातिषु । तदेष विहंगव्यञ्जनः कोऽपि कामचारी भविष्यति ॥ सर्वथा मनसापि नावज्ञेयाः केऽपि प्राणिनः । यतः कर्मतः कामतः शापतः संलुन्नरूपाण्यपि भ्रमन्ति विविधाश्चर्यभाजि भूतानि' इति चिन्तयन्नुचितज्ञस्तमीषदुल्लसितसिन्दुवारमञ्जरीभिरिव कुन्दकान्तदीप्तिभिरर्चयन्स्वागतमपृच्छत् ॥ क ॥

आसावपि प्रणयप्रणतशिराः शुचिरोचिषां चयेन पाण्डुपुष्पप्रकरप्रकारेण प्रतिपूजयन्निव 'देव, भवदवलोकनेनाल्हादितमनसो ममाद्य स्वागतम्' इति ब्रुवाणो राजानं रञ्जयांचकार ॥ ख ॥

अत्रान्तरे त्रासतरलतरतरत्तारकमकाण्डाडम्बरितबाष्पपल्लवपल्लवमानमिव वहन्ती चक्षुः, उत्क्षिप्तपद्मपत्रपल्लवाजेन संगृहीते सहचरे शाखोद्धारमिव दर्शयन्ती, हंसी दूरादवनिपालमवाप्य रौप्यमयघण्टाटंकारकोमलया गिरा श्लोकद्वयमपठत् ॥ ग ॥

जुनः, । अशोकः कङ्कलिः, मदनः शल्यः, यत्फलं विवाहे वधूवरपाणौ बध्यते । पुंनागः छरपणिका । कथमिति विरोधे । विभीतकस्याक्षार्थत्वात् । प्रकृते तु विभीतको विशेषेण भीत इति कुत्सायमनुकम्पायां वा कन् ॥ १६ ॥

बाणेति ॥ बाणः करवीरो दमनकः शतपत्रं बन्धुजीवकं जातिश्चेति विटपाः । एतन्मयस्त्वमसि शब्दतः । अर्थतस्तु बाणाः को यस्य । वीरान्दमयसि । शतसंख्यं पत्रं वाहनं यस्य शेषादिति कप् । बन्धून् जीवयत्युपकरोषि । शोभना जातिः क्षत्रत्राख्या यस्य । उभयथाप्येतानि नृपेति च सम्बोधनानि । असीति त्वव्ययं त्वमित्यर्थे । त्वं न विटान्पासीति विटपः । अपान्नभर्ता नेत्यर्थः । तथापि कथमिति विरोधोद्भावेन विटपशब्दस्य वीरुदर्थत्वात् ॥ १७ ॥

राजेति ॥ कामचारी विद्याधरादिः ॥ क ॥

अत्रेति ॥ शाखोद्धारमन्यायपूत्कारचिह्नं शाखाग्रहणम् ॥ ग ॥

(१) बाणेति--त्वं विविधविटपरूपोऽपि विटपो वृक्षो नासीति विरोधः । परिहारे तु विटान्पातीति विटपो धूर्तराट्, नासि । विविधविटपरूपत्वे च-बाण-करवीर-दमनक-शतपत्रक-बन्धुजीवक-सुजातीनि पदानि सम्बोध्यनानि वृक्षवाचकानि च । विरोधनिरासे तु बाण-कर-वीरदमनक-शतपत्रक-बन्धुजीवक सुजातिपदानि भिन्नार्थानि । व्याजस्तुतिरल्लेख्यः ॥ १७ ॥

(१) एकान्ते सेवते योगं मुक्ताहारपरिच्छदः ।

हंसः समोक्षयोग्योऽपि देव किं बध्यते त्वया ॥ १८ ॥

(२) नीरञ्जनपदे तिष्ठन्विश्वसंसारसङ्गतः ।

हंसः किं बध्यते कापि यस्य नालम्बनं प्रियम् ॥ १९ ॥

अन्यच्च ।

राजन्, जलपक्षिणो मुनय इव ये मीनाहारं वाञ्छन्ति, बहुधावनव्य-
सन्तिनो विसाधाराः । तदलमाग्रहेण ॥ क ॥

एकेति ॥ अस्यापत्यमिः । हरिव हः कंदर्पप्रतिमः । ततः संबुद्धौ ए इति देव इति
चोपच्छन्दयितुं संबोध्य मुमोचयिषुः पतिं, हंयो वृषमाह । मुक्ताहारो मौक्तिकहारस्तद्वत्परि-
च्छदौ पक्षी यस्य शुभ्रत्वात् । स तथोक्तः । कस्य जलस्यान्ते वर्तमानमगं दुर्मं यः
सेवते । मोक्षस्य मोचनस्य योग्योऽपि स हंसो वार्चस्त्वया भवता किं किमर्थं बध्यते
इत्येकोऽर्थः । अथवा एकान्त इति समस्तं विजनार्थम् । अथ च हंस आत्मा पुरुषः स
मोक्षयोग्योऽपि किं बध्यते । न बध्यत एवेत्यर्थः । कया । त्वया । त्वरादः सर्वादिगणेऽ
न्यार्थः अतः पुरुषापेक्ष्यान्यया प्रकृत्येत्यर्थः । कस्मान्न बध्यत इत्याह—कान्ते कमनीये
परमानन्दस्वरूपे ए कृष्णे त्यक्ताहारपरिवारः सन्योगमध्यात्मं यः सेवते ॥ अत्र पक्षे अ
इत्यस्माद्विष्णुवाच सात्सप्तयेकवचने ए इति रूपम् । यदि वा समोक्षयोग्योऽपीति समः
समदर्शनः । अक्षयोग्योऽपि इन्द्रियसंबद्धोऽपि ॥ १८ ॥

नीरेति ॥ जनानां पदे स्थाने पुष्पाभादावतिष्ठन्यः सरस इदं सारसम् । तथा श्वस-
न्तीति श्वसाः प्राणिनाः, वयः पक्षिणः श्वसा यत्र तथाभूतं नीरं जलम्, गतः स हंसः किं
कापि बध्यते, न बध्यत एव । यस्य नालम्बेदं नालं तृणसंवन्धि, वनं काननं प्रियम् । अथ-
वा नीरञ्जनपदे नीरागपदे तिष्ठन्हंस आत्मा किं कापि बध्यते, न बध्यत एव । यस्य विश्व-
भ्यः संसारसङ्गेभ्य आलम्बनमासक्तिर्न प्रियम् । विश्वसंसारसङ्गत इति तसिलन्तम् ॥ १९ ॥

राजन्निति ॥ मोनो मत्स्यः । बह्विति भिन्नम् । विसं पश्चिनीकन्द आधारो जीवनं
येषाम् ॥ मुनिपक्षे अमी इति नेति च पदद्वयम् । बहुधा, अनेकधा वनव्यसन्तिनो वनस्थाः ।
तथा व्यपेतः साधारः साधारणतिथिपूर्वोत्सवादिभ्यः । लोकोत्तरवृत्तत्वात् । 'विसादनाः'
इति पाठे तु विसमदनं येषाम् । पक्षे विगतं सादनं येभ्यः । अपोडाकरा इत्यर्थः ॥ क ॥

(१) एकान्त इति—ए, कान्ते, एकान्ते वा, सेवते, यः, अगं, मुक्ताहारपरिच्छदः,
हंसः, सः, मोक्षयोग्यः, अपि, देव, किं, बध्यते, त्वया इति हंसपक्षिपक्षे पदच्छेदः । ए, कान्ते,
एकान्ते वा, सेवते, योगं, मुक्ताहारपरिच्छदः हंसः, सः, मोक्षयोग्यः, अपि देव, किं, बध्यते,
त्वया,, इत्यात्मपक्षे पदच्छेदः ॥ १८ ॥

(२) नीरेति—नीरं, जनपदे, अतिष्ठन्, विश्वसं, सारसं, गतः, हंसः, किं, बध्यते, क,
अपि, यस्य, नालं, वनं, प्रियमिति हंसपक्षे पदच्छेदः । आत्मपक्षे च—नीरञ्जनपदे, तिष्ठन्, विश्व-
संसारसंगतः, हंसः, किं, बध्यते, क, अपि, यस्य, न, आलम्बनं प्रियमिति पदच्छेदः ॥ १९ ॥

राजा तु तेन तस्याः श्लेषश्लाघिना श्लोकोक्तिरसेनाह्लाद्यमानो नर्मालापलीलया तां बभाषे ॥ क ॥

(१) 'अनेकधा यः किल पक्षपातं सदा सद्भोजगतः करोति ।

स हंसिकेदारविहारशीलो न बध्यते किं बहुनाशकुन्तः' ॥ २० ॥

किं चान्यदपि श्रूयतां बन्धस्य कारणम् ॥ ख ॥

अस्ति मत्परिग्रहे मृणालिकानामवननायिका, सापरागस्थगितमुख-
कमलापि बलादनेन विनाशिता, विनिपत्योपरि जर्जरिता नखैः खण्डितम-

राजेति ॥ श्लेषश्लाघिना श्लेषप्रकाशनशीलेन । एतेन एकान्त इत्यादिवचसां श्लिष्टा-
र्थत्वमभिहितम् ॥ क ॥

अनेकेति ॥ हे हंसिके, यः सदा जगतोऽपि सर्वस्यापि सद्भो दाम्भिकः । तथाने-
कश्लोकोऽपि प्रणतिप्रत्युपकारादिना पक्षपातं ममत्वं करोति । तथा दारक्रीडारतोऽब्रह्मवा-
री । तथा बहुन्नाशयत्येवंविधः कुन्तः प्राप्तो यस्येति हिंसापापसतः । स कथं न बध्यते ।
संसारकारायामिति शेषः । इति हंसीवचनप्रतिवचनौचित्येन समपक्षे व्याख्या ॥ अथवा
यो दाम्भिकः सदा जगतोऽपि पक्षस्य मित्रवर्गस्य पातं नाशं करोति । तथा जगतोऽपि
दारेषु क्रीडापरः । तथा बहुघातिकुन्ताच्छः । स महापराधी बध्यत एव । नर्मणैव हंसीवच-
सोऽन्यथात्वम् । तत्त्वतस्तु प्रामाण्यम् । तद्यथा । हे हंसि । किं बहुना किं बहुकथा ।
सद्भोजं सत्पन्नं, गत प्राप्तः, सन्यः पक्षतिपातं करोति केदारविहारं च शीलयति स
शकुन्तः पक्षी न बध्यते । किं तर्हि मुच्यत एव । तस्माद्युक्तमुक्तं त्वयेति वास्तवोऽर्थः ।
एवमुत्तरापि ॥ २० ॥

अपरपरिभोगप्रतिपादनेर्ष्योत्कृष्टदोषदर्शनेन च हंसं प्रति हंसी कलहयन्नाह—किंचे-
ति ॥ चकारः पराभिप्रायाक्षेपपूर्वकं विशेषे । एवं नामासौ दुरात्मा निःशङ्को निर्मर्त्यादश्च
॥ ख ॥

अस्तीति ॥ येन । आसतां लोकद्वाराः । मम राज्ञोऽपि परिग्रहे स्थितायां नायि-
कायां प्रवृत्तम् । मृणालिकानां पद्मिनीनामवने रक्षणे, नायिका स्वामिनी, सा ततोऽपरा-
गाद्वागाभावात्, संवृतवक्त्रकमलापि' बलात्कारादनेन त्वज्जत्रां विनाशिता । विनाशोऽत्र
शीलखण्डनम् । तदाह—विनिपत्येति । अधर ओष्ठः, अलिकं ललाटं तस्य, तथा अलकानां
केशानां च मण्डनम् । लुप्तम् । उद्धतः झकुमारभावः । अर्थात्कन्यात्वम् ॥ वास्तवे तु ।
मृणालिका पद्मिनी । नामेति संबोधने । वनयस्य नायिकेव । परागो मकरन्दस्तेन छन्नमु-
खाणि कमलानि यस्याम् । बलादपि अनेन विना पक्षिणा सा अशिता भक्षिता । अशे-

(१) अनेकेति—अनेकधा, यः, किल, पक्षपातं, सदा, सद्भोः, जगतः, करोति, सः
हंसिके, दारविहारशीलः, न, बध्यते, किं, बहुनाशकुन्तः,, इति निन्दाद्योतकनर्मवाक्ये पद-
च्छेदः । अनेकधा, यः, किल, पक्षपातं, सदा, सद्भोजगतः, करोति, सः, हंसि, केदार-
विहारशीलः, न, बध्यते, किं, बहुना, शकुन्तः, इति वास्तविकार्थं पदच्छेदः ॥ २० ॥

२. धरदलम्, दलितमलिकालकमण्डनम्, अपनीतः सुकुमारभावः ॥ क ॥

किं वापीवरेणानेन न कृतम् ॥ ख ॥

तदेष यावन्मध्यं बहुधापाञ्जरन्नावगाहते तावन्मे कुतः संतोषः । न च नदीक्षिते द्विजन्मनि निगृहीतेऽपि गरीयः पातकमस्ति ॥ ग ॥

अयि मुग्धे कलहंसिके, त्वं पुनः मानसंगतापि विमाननां सहसे, विपरीतः स्वल्पेयः । यतः सङ्गशकान्तारागविमुखो मधुपश्रेणिश्रयणीयां सुराजीविनीं कान्तां कामयते । तदलमनेन । गच्छ वत्से, यथाप्रियम्' इत्यभिहितवति वसुंधरेश्वरे ॥ घ ॥

सापि सपरिहासं हंसी 'हंहो विहंगभुजंग, मृणालिकां तामरसान्तरसानुरागरञ्जितमनाः कामयसे किं वापीनदेहे नीरसेवके त्वयिन संभाव्यते' इत्याकलितकलहं कलहंसमवादीत् ॥ ङ ॥

भोजनार्थात्कर्मणि कः । अधरदलमधःपलम् । अलय एव कालं कृष्णं कस्य शिरस उपरिभागस्य मण्डनम् । अपनीतो मृदुभावः । नखैर्जर्जरितत्वात् ॥ क ॥

किमिति ॥ अथवानेन पीवरेण स्थूलेन किं न कृतम् । सर्वं कृतमेव तदित्युपसंहारे ॥ वास्तवे तु वाण्यां वरेण प्रधानेनानेन ॥ ख ॥

तदिति ॥ तस्मादेषोऽपराधी, पाञ्जरस्येदं पाञ्जरं मध्यं यावन्नावगाहते । मे मम । तावत्कुतः संतोषः । अथायं द्विजन्मत्वादिग्राह्य इत्यत आह—न चेति ॥ द्वाभ्यां सकाशाज्जन्म यस्य स द्विजन्मा न द्विजन्मा तथोक्ते अर्थाखिलाते निगृहीतेऽपि गरीयोऽत्यर्थं पातकं न च नैवास्ति । तस्मिन्कीदृशे । नदीक्षिते दीक्षा शैवादिमतपरिग्रहः संजातोऽस्येति । एतेन दीक्षितो लिङ्गी त्रिजातोऽप्यवध्य एव । अथवा अपिः समुच्चयार्थो भिन्नक्रमो द्विजन्मनीत्यनेन संयोज्यः । तद्यथा दीक्षिते व्रतिनि द्विजन्मनि ब्राह्मणे निगृहीते न च न पातकम् । पातकमेवेत्यर्थः । वास्तवे तु तस्मादेष त्वत्पतिः । अपां जलानां मध्यं जरन्धावद्धार्षकावधि नावगाहते तावन्मे कुतः संतोषः । नद्यां क्षित उपिते द्विजन्मनि विहंगे नितरां गृहीते स्नेहात्स्वीकृते गरीयोऽत्यर्थं न च पातकमस्ति । श्रेय एवास्तीत्यर्थः । गरीय इति क्रियाविशेषणम् । अपिर्विरोधोद्भावने गृहीतशब्दस्य दण्डितार्थत्वात् ॥ ग ॥

अथीति ॥ मानेन संगता । विमानना अवगणना । पक्षे मानसं सरः । विषु पक्षिषु मानना पूजा । विपरीतो विरुद्धवृत्तः । पक्षे विभिः पक्षिभिः परिवृतः । कादम्बककदम्बकेश्वरत्वात् । सदन्यकान्तानुरागपराङ्मुखे । मधुपश्रेणिसेव्याम् । छरया जीवति याताम् । इच्छति । पक्षे शोभना वंशा मस्करा येषु तेषु कान्तारेषु नगेश्यो विमुखो भृङ्गपङ्क्तिश्रितां छट्टु शोभनां राजीविनीं नलिनीम् । प्रियस्यानतिक्रमेण यथाप्रियम् । प्रियो भर्ता इष्टप्रदेशश्च । इत्युक्तवति वृषे ॥ घ ॥

सापीति ॥ हंस्यपि हंसमवादीत् । हंहो इति प्रश्नपूर्वामन्त्रणे । विहंगविलासिन् । तां राजनिवेदिताम् । मृणालिकानां पालननायिकाम् । अरसां निःस्नेहाम् । तरसा बलेन । अनुरागेण स्वासक्त्या रञ्जितचित्त इच्छति । नुः किमर्थं । न चायं विलासिधर्मः ।

सोऽपि 'वैदग्ध्यधुरंधर, धूर्तालापपरिडित, प्रज्ञाप्राग्भारगुरो, चातुर्याचार्य, मा मे प्रियां प्रकोपय । सद्गुणा एव यूयं वयं च राजहंसाः । सरसां श्रियमनुभवामः । नदीनां पात्रेष्ववस्थितिं कुर्मः । न चरणचर्यायां न श्लाघ्यामहे । तत्सपक्षेषु विपक्षो माम्भूः ॥ क ॥

एषा मे हृदयं जीव उच्छ्वासः प्राण एव च ।

संसारमुखसर्वस्वं प्राणिनां हि प्रियो जनः ॥ २१ ॥

(१) रूपसंपन्नमग्राभ्यं प्रेमप्रायं प्रियंवदम् ।

कुलीनमनुकूलं च कलत्रं कुत्र लभ्यते ॥ २२ ॥

तदलमलीककलहारम्भेण भवानप्येवं प्रेमप्रपञ्चनाटकनायको नातिचिरादेव यथा भवति तथा कमप्युपकारं करिष्यामि' इति राजानमवादीत् ॥ख॥

अत्रान्तरेऽन्तरिक्षमण्डलादतिस्पष्टवर्णव्यक्तिमनोहारिणी वागश्रूयत ॥ग॥

राजनराजीवपत्राक्ष क्षिप्रं हंसो विमुच्यताम् ।

अविष्यत्येष ते दूतो दमयन्त्याः प्रलोभने ॥ २३ ॥

राजा तु तस्याः सोऽप्यबलातैलपूरेणैवाङ्गमुत्पुलकयता, कर्णान्तरमवती-

वस्तुतस्तु मृणालिकां पश्चिनीम् । तामरसान्ते अम्भोजे रसो निर्वासस्तत्रानुरागो यस्येति संबोधनम् । अन्तःशब्दः स्वरूपार्थः । अथवा तामरसस्यान्तरे मध्ये सानुरागेति संबोधनम् । अथवा पीने स्थुलाङ्गे । नीरसे निःस्नेहे । निर्वीर्ये वा । वक्त्राये त्वयि किं न संभाव्यते । अन्यत्र । त्वयि किंभूते वाप्यश्व नदाश्च तेष्वीहा यस्य । तथा नीरं जलं सेवते यः । किं न संभाव्यत इति । संभावना प्रशंसाविषया । एकमेव हि वाक्यं प्रकरणादौचित्याच्च प्रशंसां निन्दां च प्रतिपादयति । यथा 'त्वमस्माकं किं किं न करिष्यसि' इति प्रसन्नेनोक्तं प्रशंसां गमयति, स्तेन च निन्दाम् ॥ ङ ॥

सोऽपीति ॥ राजहंसा राजमुख्या यूयं सरसां जनानुरागकर्त्री लक्ष्मीमनुभवथ । तथा प्रात्रेषु धर्मपात्रादिषु दीनां स्थितिं व्यवस्थां न दुरुह्य ॥ तथा रणविधौ न न श्लाघ्यध्वे । चः समुच्चये । वयं पक्षे सरसां तडागानाम् । नदीनां सरितां कूलमध्येषु । चरणं चर्या गतिविशेषः ॥ तत्तस्मादुक्तप्रकारेण समानपक्षेषु पक्षतिसहितेषु च । विरुद्धपक्षो माम्भूः ॥ क ॥

एषेति ॥ एषैव मे हृदयं मनः । अभिन्नभावात् । जीवो जीवितम् । तत्सद्भावे जीवनात् । उच्छ्वासः श्वासरोधकचिन्तादिदुःखभरापगमहेतुत्वात् । प्राणः प्रधानभूतो वायुः । देहाधारत्वात् । प्राणो बलमपि । जीवितार्थो बलार्थो न तु वाच्यर्थः । यत्प्रशस्तप्रादः—'प्राणोऽन्तःशरीरे रसमलधातूनां प्रेरणादिहेतुः' इति ॥ २१ ॥

रूपेति ॥ प्रेम्णा तुल्यं प्रेमप्रायम् । सस्नेहमित्यर्थः ॥ २२ ॥

राजा त्विति ॥ बला गन्धद्रव्यविशेषस्तस्य तैलम् ॥ क ॥

(१) रूपेति—रूपसंपन्नं नागरिकभावानुविद्धं सस्नेहं प्रियालापि सद्गुणं प्रियतमानुकूलं कलत्रं भाग्येनैवोपलभ्यते नान्यथा ॥ २२ ॥

शैनं, दमयन्तीति नाम्ना कोमलतैत्तिरपिच्छस्पर्शसुखमिवानुभवन्मनाङ्गिनी-
मीलिताक्षश्चिन्तयांचकार ॥ क ॥

(१) 'आलहादयन्ति सौख्याम्भःशातकुम्भीयकुम्भिकाः ।

काञ्चीकलापसश्रीकाः श्रोणीविम्बाः श्रुता अपि ॥ २४ ॥

तत्केयं दमयन्ती, कश्चायमाश्चर्यभूतो विहंगः का चेयं नभोभारती,
सर्वमेतद्विस्तरेण वेदितव्यम्' इत्यवधारयन्नेकस्यामुत्फुल्लपल्लवितलतामण्ड-
पच्छायायामुन्नि(२)द्रकुसुममकरन्दशीकरासारशिशिरे शिलातले निषद्य तं
हंसमवादीत् ॥ ख ॥

(३) 'भद्र, साप्तपदीनं सख्यम्, उत्पन्नकतिपयप्रियालापा प्रीतिः, प्रयोजन-
निरपेक्षं दाक्षिण्यम्, (४) अकारणप्रगुणं वात्सल्यम्, अनिमित्तसुन्दरो मैत्री-
भावः सतां लक्षणम् ॥ ग ॥

अस्ति च तत्सर्वं भवन्मूर्तावतो निःशङ्कमभिधीयसे कथय केयं दमय-
न्ती, कस्य सुता, कीदृग्रूपम, कुत्र सा वसति, कश्च भवानस्माकमुपकर्तुमि-
च्छति, का चेयं दिव्यवाणी इत्येवमुक्तः स कथयितुमारभे ॥ घ ॥

'शृङ्गाररसभृङ्गार तस्याः सौन्दर्यवीरुधः ।

कर्णमारोप्यतां देव वार्ताविस्मयपल्लवः ॥ २५ ॥

अस्ति विस्तीर्णमेदिनीमण्डलमण्डनायमानो नगनगरपुरविहाराराम-

आलहादेति ॥ सौख्यजलसौवर्णकलश्यः । आसतां दृष्टाः स्पृष्टा वा । श्रुता अप्या-
लहादयन्ति । यतः सौख्यस्य सर्वात्मना आधारभूताः ॥ २४ ॥

भद्रेति ॥ सप्त पदानि गम्यन्त उच्यन्ते वा यत्र सख्ये तत्साप्तपदीनम् । मैत्र्याः
प्रीतेर्भावोऽभिप्रायः ॥ ग ॥

शृङ्गारेति ॥ रसेन सिच्यमाना वीरुध्वन्ते । शृङ्गारोऽपि कर्णकण्ठे निहितेन पल्लवेन
शोभत इत्युभयसमागमौचित्यात् । सौन्दर्येण वीरुदिव सौकुमायात् । वार्ताया विस्मयो
वार्ताविस्मयः स एव पल्लवः ॥ २५ ॥

अस्तीति ॥ देशानामुत्तरो मुख्यो दक्षिणदेशोऽस्ति । अपिर्विरोधे । उत्तरशब्दस्य

(१) आलहादेति—सौख्यमेवाम्भो जलं तस्य, शातकुम्भे पर्वते भवं शातकुम्भं सुवर्णं
तत्सम्बन्धिन्यः कुम्भिकाः । सौख्यजलपूरितसौवर्णकलश्य इति भावः । काञ्चीकलापेन =
काञ्चीविभूषणेन सलक्ष्मीकाः । श्रोणीविम्बाः श्रोणतीति श्रोणी "श्रोणु संघाते" इति धातो-
रिन्, ततश्च डीप् । श्रुता अपि समाकर्णिता अपि । आलहादयन्ति सुखयन्ति ॥ २४ ॥

(२) उन्निद्वेति—उन्निद्राणि विकसितानि । यानि कुसुमानि प्रसूनानि तेषां मकरन्दशी-
कराणां पुष्परसबिन्दूनामासारोऽनवरतप्रस्रवणं तेन शिशिरे ।

(३) साप्तपदेति—'साप्तपदीनं सख्यमिति' पाणिनिसूत्रोद्धारः (१।२।२२) । सप्तभिः
पदैरवाप्यते साप्तपदीम् । अत्र खञ् प्रत्ययः ।

(४) अकारणेति—अकारणेन निर्निमित्तेन प्रगुणमवक्रं वात्सल्यम् ।

रमणीयः सीतासहायसंचरितरघुपतिपादपद्मपवित्रारण्यः (१) पुण्यतरतरङ्ग-
गङ्गागोदावरीवारिवारितदुरितदावानलप्रसरः मन्दर इव बलिराजजनितप-
रिवर्तनः, कैलास इव महेश्वरलोककृतवसतिः, मेरुरिव सुवर्णप्रकृतिकमनीयो,
यदुवंश इव दृष्टशूरपुरुषावतारः, सोमान्वय इव बुधप्रधानो, वेदपाठ इवाने-
कैः सवनैरुपेतः, पर्वते पर्वते स्थाणुभिः, पुरे पुरे पुराणपुरुषैः, जले जले कम-
लोद्भवैः, पदे पदे देवकुलैः, वने वने वरुणैः, स्थाने स्थाने नन्दनोद्यानैः, अर्ग-
लः स्वर्गस्य, तापीप्रायोऽप्यनुपतापी जनस्य, विन्ध्याद्रिमुद्रितायां दिशि
देशानामुत्तरोऽपि दक्षिणो देशः ॥ क ॥

यत्र । शास्त्रे शस्त्रे च वेदे वैद्ये च भरते भारते च कल्पे शिल्पे च प्रधा-
नो, धनी, धन्यो, धान्यवान्, विदग्धो वाचि, मुग्धो मुखे स्निग्धो मनसि,
वसति निरन्तरमशोको लोकः ॥ ख ॥

यत्र कुङ्कुभूर्जटिललाटलोचनानलज्वालाकवलनाकुलः, त्रासादपाङ्गाव-
लोकनमात्रनिर्जितपरमेश्वरमनसां विलासिनीनामुच्चकुचकुम्भयोः शृङ्गा-
रसर्वस्वम्, अधरपल्लवेषु मधु, भ्रूमङ्गेषु धनुः, कटाक्षेषु पुष्पवाणान्निधाय
निलीनोऽङ्गेषु जघनस्थलस्थापितरतिर्मकरकेतनः ॥ ग ॥

दिग्देशार्थत्वात् । बलिना बलवता, राज्ञा भीमलक्षणेन जनितं परि समन्ताद्वर्तनं परिपा-
लनं यस्य । पक्षे बलिराजो दैत्यः । परिवर्तनं भ्रमणम् । महानीश्वरोऽतिसमृद्धः शिवश्च ।
सृष्टुं वर्णा द्विजातयः । प्रकृतयोऽस्मात्प्राद्याः । पक्षे सुवर्णप्रकृत्या स्वर्णस्वभावेन काम्यः ।
शूरो विक्रमी वसुदेवपिता च । बुधो विद्वान्ग्रहविशेषश्च । स इति भिन्नम् । वनैः काननैः ।
पक्षे सवनैर्यज्ञैर्युक्तः ॥ स्थाणुः कीलः स्थिरपदार्थश्च । पुराणपुरुषो वृद्धो विष्णुश्च ।
कमलोद्भवैः कमलोत्पत्तिभिर्ब्रह्मभिश्च । कुलं गृहं वृन्दं च । वरुणो वृक्षो जलं वा । पक्षे
प्रचेताः सूर्यो वा । नन्दन इति क्रियावचन इन्द्रवनसंज्ञा च । तैस्तैर्बहुत्वविशिष्टैर्दिवोऽर्ग-
लोऽधिकः । स्वर्गे ह्येकैक एव स्थाणुप्रभृतिः । अस्मिन्स्तु बहव इत्यर्थः । तापी नदी प्राये-
ण यत्र । विरोधे तु तापयत्यवश्यमिति तापी ॥ क ॥

यत्रेति ॥ कल्पे शिल्पे चेति । कल्पो यज्ञकर्मणामुपदेशकः । प्रधान इति । प्रकृष्टं
धानं धारणं यस्य । शस्त्रशास्त्रादीनि प्रकर्षेण धारयतीत्यर्थः । एवं सर्वत्र वाच्यलिङ्गता ।
मुख्यार्थस्य हि प्रधानशब्दस्याविष्टनपुंसकलिङ्गत्वम् ॥ ख ॥

यत्रेति ॥ देशे विलासिनीनां कुचादिष्ववयवेषु स्वापकरणानि शृङ्गारादीनि स्थापयि-
त्वा त्रासान्निलीनो मन्मथः । यतः । किंविशष्टानां तासाम् । निर्जितं परमेश्वराणां
धनिनां मनो याभिः ॥ अथ च परमेश्वरो धूर्जटिः सोऽपि ताभिर्निर्जित इत्युक्तिलेशः ।
एतेन शरणागतत्राणवैभवम् ॥ ग ॥

(१)—पुण्येति—पुण्यतराः पवित्रास्तरङ्गाः । वीचयो यस्याः सा गङ्गा गोदावरी च तयो-
वारि तेन वारितो दूरीकृतो दुरितदावानलप्रसरो दुरितमेव दावाग्निस्तस्य विसरो येन ।

यासां तारुण्यमेव सर्वाङ्गेषु शोभार्थमाभरणम्, उत्तुङ्गस्तनमण्डल-
लावण्यमेव मुखकमलावलोकनाय दर्पणः, तारतरनयनकान्तिरेव मुखम-
ण्डलमण्डनाय चन्दनललाटिका, भ्रूमङ्गा एव विभ्रमाय मृगमदपद्मभङ्गाः,
कटाक्षा एव युवजनजयाय परमास्त्राणि, बन्धूककुसुमकान्तिदन्तच्छुद् एव
लोकलोचनमनोमोहनाय माहेन्द्रमणिः, मुखकमलपरिमलागतमधुकरमधु-
रभङ्कार एव विनोदाय वीणाध्वनिः ॥ क ॥

किं बहुना—

ता एव निर्वृतिस्थानमहं मन्ये मृगेक्षणः ।

मुक्तानामस्पदं येन तासामेव स्तनान्तरम् ॥ २६ ॥

मन्ये च । ताभिरेव विविधनिधुवननिधानकुम्भीभिः कुम्भोद्भवोऽपि
भगवान् प्रलोभितो भविष्यति, येनाद्यापि न मुञ्चति दक्षिणां दिशमेव ॥ ख ॥

अथवा ।

(१) देशो भवेत्कस्य न वल्लभोऽसौ स्त्रीसंकुलः सुस्थितकामकोटिः ।

दग्धैककामं त्रिदिवं विहाय यस्मिन्कुमारोऽपि रतिं चकार ॥ २७ ॥

(२) तस्यान्तर्भूतवैदर्भमण्डलस्यालङ्कारभूतमनाकुलममरपतिपुरप्रतिरूप-
धिपरितः परिखाप्रान्तरूढप्रौढहृद्योद्यानमालावलयितमदभ्रयुग्माभ्रंलिहप्रसा-

यासामिति ॥ माहेन्द्रमिन्द्रजालम् । तन्त्रबलेनाविद्यमानवस्तुप्रकासनमिति यावत् ।
तदर्थो मणिमाहेन्द्रमणिः ॥ क ॥

ता एवेति ॥ निर्वृतिर्मुक्तिः शर्म च । मुक्ता मुक्तात्मानो मौक्तिकानि च ॥ २६ ॥ ख ॥

देश इति ॥ कामकोटिर्देवी वन्दर्पकोट्यश्च । कुमारः कार्तिकेयो डिम्भश्च । रति-
रास्यार्थः । छरतार्थेन च विरोधोद्भावना ॥ २७ ॥

तस्येति ॥ तस्य दक्षिणदेशस्यान्तर्भूतं वैदर्भं मण्डलं तदलङ्कारभूतम् । एवं विशेष-
णोपेतम् । निरुपद्रवम् । सुङ्गतरङ्गेषु रङ्गन्ति तस्मानि नवान्यर्जुनानि धवलानि यानि
राजीवानि तद्गद्गजमाना ये राजहंसास्तैर्विराजितं वारि यस्यैतस्या वरदायास्तीरे
कुण्डिनं पुरं वर्तत इति शेषः । एकत्र ब्राह्मणैरध्यासितम् । कीदृशिमः । आहुतिहतो-
पद्रवसंघैः । तथा कृतक्रतुभिः । तथा कोपशून्यैः । निरुक्तं ग्रन्थविशेषो वचनाभावश्च ।

(१) देश इति—स दक्षिणो देशः कस्य न प्रियः । यतः स्त्रीभिर्व्याप्तः । सुस्थिताः काम-
कोटिर्देवी कन्दर्पकोट्यश्च यत्र । यत्र च दग्धकामः कुमारः=कार्तिकेयोऽपि त्रिदिवं स्वर्ग
विहाय निवासं चक्रे । तथा कुमारो बालोऽपि यत्र रतिं सुरतं चकारेति विरोधेन देशस्य
वैशिष्ट्यं प्रबोध्यते ।

(२) तस्येति—तत्र दक्षिणदेशप्रान्तवर्त्ति वैदर्भमण्डले कुण्डिनं नाम नगरम् । परितो या-
परिखा तत्प्रान्ते निकटे रूढोत्पन्ना प्रौढा योद्यानमाला ताभिर्वलयितम् । अदभ्रा बहवो ये
शुभ्रा धवलाः, अञ्जलिहा आकाशचुम्बिनः प्रसादा म्हर्याणि तेषां शिखरशिखाः शिखाग्रभा-
गास्तासामाभोगस्तेन भग्नो विनाशितो रविरथतुरंगानां सप्तसप्तिसप्ताधानां वेगो येन तत् ।

दशिखरशिखाभोगभग्नरविरथतुरंगवेगम्, एकत्राग्निहोत्रमन्त्रपवित्राहुतिहत-
समस्तदिव्यान्तरिक्षभौमोत्पातसंघातैः, कृतमन्युभिरपि मन्यूश्चैः, उक्त-
सूक्तैरपि निरुक्तपरैः, सम्मार्गस्थैरपि गृहस्थैः, सकलत्रैरपि ब्रह्मचारिभिः,
अभ्यस्ततिथिभिरप्यतिथिकुशलैः, सामप्रयोगप्रधानैरपि दण्डावलम्बिभिः,
शतपथानुसारिभिरप्येकमार्गैः, ब्राह्मणैरप्यासितम् । एकत्र कुरुभिरिव द्रोण-
पुरःसरैः, प्रासादैरिव तुलाधारिभिः, नैयायिकैरिवानुमेयानुमाननिपुणैः,
वैशेषिकैरिव द्रव्यानुगुणकर्मविशेषपरिदतैः, वैयाकरणैरिव रूपसिद्धिप्रधानैः,
रुद्रैरिवानेकग्रन्थिवद्धकपर्दकैः, विपणिवणिग्जनैरधिष्ठितम् । एकत्र विट-
कौलदम्भदीक्षाभिरिव कुचरूपलोभितलोकाभिः, कुकविकाव्यपद्धतिभिरिव
भग्नयतिगणवृत्ताभिः, निशाचरोभिरिव रजनिरागिणीभिः, सर्वतोमुखज-
घनचपलाभिरप्यनार्याभिः, कर्णाटचेटीभिर्भरितम् । एकत्र बालकमिव
कुलालाकीर्णम् । एकत्र वृद्धिमिव कुजराजितम् । एकत्र चित्रविद्ययेव प्रव-
र्धमानसकलशिष्टशोभितया विन्यस्तस्वस्तिकया सर्वतोभद्रभूषणया भवन-
मालयालंकृतम् । एकत्र नाटकैरिव पताकाङ्कसंधिसंगतैः, दुष्टकिरातैरिव
दृष्टकूटकर्मभिः, शस्त्रैरिव सुधारैः, विचित्रैरपि सवित्रैः, सतुलैरप्यतुलैर्देव-

सम्मार्गः सदाचारः श्रेष्ठाध्वा च । सकलं सर्वं त्रायन्त इति सकलत्राः । ब्रह्म वेदं चरन्ति
जानन्त्यवश्यम् । 'ब्रह्मचारिभिरपि सकलत्रैः' इति पाठे ब्रह्मचारिभिर्निषिद्धकामैः । अति-
थीनागन्तून्, कुशांश्च लान्ति स्वीकुर्वन्ति । साम वेदः सान्त्वं च । दण्ड आषाढो दमनं
च । शतपथो यजुर्वेदभागः शतसंख्यः पन्थाश्च । एकमार्गैर्ऋजुभिः । सर्वत्रापि विरोधार्थे ।
स तु प्रतीयमानव्याख्यया । पुनरप्येकत्र । वणिग्भिरधिष्ठितम् । द्रोणो मानं कौरवगुरुश्च ।
सूत्रादिमानं गृहादिनां तिर्यग्धारणस्तम्भश्च तुला । अनुमेयं कणादि तत्पथानुमानमुद्देश-
ज्ञानम् । पक्षे अनुमीयते तदनुमेयम् । अनुमीयतेऽनेन तदनुमानम् । यथाऽयं वह्निमान्भू-
मवस्वादित्यत्र भूमोऽनुमानम् । वह्निरनुमेयः । द्रव्यस्य रूप्यकादेरनुगुणः संकलना तत्कर्म-
विशेषविज्ञाः । पक्षे द्रव्यानुगता गुणकर्मविशेषाः पदार्थाः । रूपं टङ्ककरूपकादिनागकं
शब्दश्च । कपर्दो वराटो जटाबन्धश्च । एकत्र । कर्णाटदासोभिर्भरितम् । कुचयो रूपेण
लोभितलोकाः । शाक्तदम्भदीक्षाश्च कुत्सितेन चरुणा मांसादिनोपलोभितलोकाः । भद्र-
मुनिवृत्तशीलाभिः । पक्षे भग्नयतिगणानि वृत्तानि याव । यतिर्विरतिः । गणा मगणा-
दयोऽष्टौ । वृत्तं पद्यम् ॥ रजनी हरिद्रा निशा च । रागो वर्णान्तरारोपणमासक्तिश्च ।
कर्णाटे हि हरिद्रैवाङ्गरागः । मुखे जघने च चपलाः । आर्या साध्वी मात्रावृत्तभेदश्च । ततो
नज्योगः । अपि विरोधः । मुखजघनचपलाशब्दस्यार्याङ्गद्वयवचित्वात् । एकत्र ।
कुलालैः कुम्भकारैः कुत्सितलालया चाकीर्णम् । कुजैस्तस्मिन् राजितम् । पक्षे कुत्सित-
जरया जितम् । एकत्र । गृहश्रेण्या भूषितम् । प्रवर्धमानैः सकलैः कलावद्भिः । शिशुभि-
र्हिम्नैः शोभितया । तथा विन्यस्ताः स्वस्तिका मौक्तिकादिशोदाचिताश्चतुष्का
यस्याम् । सर्वत इति भिन्नम् । भद्राणि वास्तुशास्त्रख्यातानि भूषणं यस्याम् । यदि वा

कुलैः संकुलम् । विशालमपि शालासंपन्नम्, चतुश्चरणसंयुक्तमपि चरणरहितम्, विट्संभृतमपि शुचिमार्गम्, सर्वत्र चत्वारधिकमपि स्थिरप्रकृति, मज्जमहाराष्ट्रकुटुम्बिनीमुखमण्डलविधीयमानोत्फुल्लकमलशोभायास्तुङ्गत-ङ्गरङ्गचरणजुनराजीवराजमानराजहंसविराजितवारेर्वरदायास्तीरे रमणी-यकरसकुण्डं कुरिडनं नाम नगरम् ॥ क ॥

(१) यस्य नातिदूरे दर्शनदूरीकृतदुरितोपप्लवाऽऽप्लवनजनितपातकभङ्गां गङ्गामुपहसन्ती स्वर्गमार्गाश्रयनिश्रेणी पुरयपयाः पयोष्णी वहति ॥ ख ॥

यस्य च पश्चिमदेशे (२) प्रणतसुरासुरमौलिनीलमणिमरीचिचञ्चरी-कचकचुम्बितचरणाम्भोजस्य भोजकटकूपजन्मनो जरापातितययातेः (३) प्र-चण्डदण्डदाण्डिक्यदण्डनाडम्बरितगण्डपाषाणविदलितवैदर्भमण्डलस्य भ-

स्वस्तिकवर्धमानौ गृहावयवविशेषौ । पक्षे शिशुः सकलः स्वस्तिको वर्धमानः सर्वतोभद्र इत्याख्यानि पञ्चपत्राणि । एकत्र देवकुलैः संकुलम् । पताका ध्वजवासः सैवाङ्को येषाम् । तथा संधिषु संगतानि । अविभाव्यसंधीनित्यर्थः । नाटकेषु तु मुख्यनायकोपरि उप-नायकचरितं पताका । अङ्कः प्रबन्धविभागः । मुख-प्रतिमुख-गर्भ-अवमर्श-निबर्हणख्याः पञ्च संधयः । कूटं शिखरं कपटं च । सुधां लेपविशेषमियति प्राप्नुवन्ति । पक्षे शोभना धारा येषाम् । विचित्रैरनेकप्रकारैः । न विगतचित्रैः । न तुला साम्यं येषाम् । तथा तुल्या धारणस्तम्भेन सह । उभयत्रापिविशेषे । विशालं विस्तीर्णम् । व्यपेतशालम् । शाला गजाद्यालयः । चत्वारश्चरणा ऋग्वेदादयः । अपि चेति विरोधे । तदा रणेन युद्धेन रहितम् । विड्भिर्वैश्यैः संवृतम् । न विष्टाभिः । चत्वरं चतुष्पथम् । प्रकृति-रमात्यादिः । विरोधस्तु चत्वेरिति चकारस्य समुच्चयार्थस्य पूर्वपदेन योगे ॥ क ॥

यस्येति ॥ यस्य (पुरस्य) । नातिदूरे (निकटे) । गङ्गा स्नानात्पुण्यहेतुः । पयो-ष्णी तु दर्शनादपीत्यस्या विशेषः ॥ ख ॥

यस्य चेति ॥ भार्गवः शुक्रः । भोजकटकूपेति अधिष्ठाननाम । तत्र जन्मास्येति । तथा च श्रुतिः—‘शुक्रो भोजकटेऽभवत्’ । कूपादिप्रसिद्ध्या हि अधिष्ठानिनामानि दृश्यन्ते । तथा च मरुदेशे शिवकूपः किराटकूपो जाङ्गलकूप इत्याद्यधिष्ठाननामानि । वृषपर्व-दैत्यघृतां शर्मिष्ठां शुक्रघृतां देवयानीं च ययातिवृषतिरूपयेमे । ततोऽसौ शर्मिष्ठाप्रीत्या देवयानीमवजानन् ‘तवाङ्गे जरा पततु’ इति शुक्रेण शप्तः । तथा दाण्डिक्यो नाम भोजकट-

(१) यस्येति—दर्शनेन दूरीकृतो दुरितोपसर्गो यथा सा स्वर्गमार्गश्रयणनिःश्रेणिका पयोष्णी, आप्लवनेन स्नानेन जनितः पातकभङ्गो यथा सा तां गङ्गामुपहसति ॥

(२) प्रणतेति—प्रणता ये सुरासुरास्तेषां मौलौ ये नीलमणयस्तेषां मरीचय एव चञ्चरीका भ्रमरास्तेषां चक्रेण चुम्बितं चरणाम्भोजं यस्य ।

(३) प्रचण्डेति—प्रचण्डो दण्डो यस्य तादृशो यो दाण्डिक्यो नाम राजा तस्य दण्डनं तेनाडम्बरीता क्षिप्त्वा “डबि क्षेपे” इति धातुः, ये गण्डपाषाणास्तेविदलितं वैदर्भमण्डलं येन तस्य ।

गवतो भार्गवस्याश्रमः ॥ क ॥

यत्र च विपत्त्राः सन्ति साधवो न तु तरवः, विजृम्भमाणकमलानि
सरांसि न जनमनांसि, कुवलयालंकाराः क्रीडादीधिका न सोमन्तिन्यः,
विपदाक्रान्तानि सारङ्कुलानि न कुलानि ॥ ख ॥

किं बहुना—

देशानां दक्षिणो देशस्तत्र वैदर्भमण्डलम् ।

तत्रापि वरदातीरमण्डलं कुरिडनं पुरम् ॥ २८ ॥

तत्रास्ति (१)समस्तरिपुपक्षक्षोदप्रवोणानामप्यनुकूलानां राज्ञां मौलिमणिनिकष-
निकषनिर्मलितचरणनखदर्पणश्च (२)चतुर्दधिपुलिनचक्रवालवालुकासंख्य-
संख्याविख्यातकीर्तनीयकीर्तिसुधाधवलितवसुंधरावलयो (३)निजभुजपञ्च-
रान्तरनिरुद्धशारिकायमाणरणरङ्गाङ्गणार्जितोजितजयश्रीः, (४)यौवनमदम-
त्तकान्तकुन्तलविलासिनीनयननीलोत्पलदलमालार्च्यमानलावण्यपुण्यप्रति-
मः, रविरिव नासत्यजनकः, पुरंदर इव नाकविख्यातः, गरुत्मानि वनागमा-
धिक्षेपी, पद्मखण्ड इव नालसहितः, व्याकरणप्रबन्ध इव नामसंपन्नः, धाम

देशाधिपः शुक्रधृतामरजःसंज्ञां क्षत्रियः किल हठाद्विजकन्यां परिणीतवान् । इति परिश्रुतं-
मन्येन शुक्रेण मन्थुना पातालशैलगण्डवृष्टिना स वैदर्भमण्डलो हतः ॥ क ॥

यत्रेति ॥ विपदस्त्रायन्त इति विपत्त्राः सन्त न वृक्षा विपर्णाः । एवं विकसत्क-
मलानि । न तु कृत्स्ितो विजृम्भमाणः प्रसरन्मलः पापं येष्विति । यद्विश्वः—‘मलं
किं पुरीषे च पापे च कृपणे मलः’ । कुवलयं सरोजं कुत्सितवलयं च । वीनां पदैराक्रा-
न्तानि कुलानि । कुलानि तु न विपदा विपत्त्या ॥ ख ॥

तत्रेति ॥ तत्र कुरिडने रिपुपक्षक्षोदप्रवोणानामप्यनुकूलानां राज्ञां मौलिमणिनिकष-
निर्माजितनखादर्शः । तथा चतुर्दधिद्वीपपुञ्जवालुकावदसंख्यसंख्येयवनेकरणेषु विख्यात-
कित्यैव स्रवया शुभ्रितभूमण्डलः । तथा ‘जयश्रीः सारिकोपमा यस्य । एवंविधो भीमो
नाम राजास्ति ॥ कुन्तलस्य देशविशेषस्य विलासिन्यः । लावण्यमेव पुण्यप्रतिमा ।
रविरिवेति । सर्वत्र नेति भिन्नम् । असत्यवक्ता न । अकविषु कुकविषु न प्रतीतः ।

(१) समस्तेति—समस्तरिपुपक्षक्षोदे संपूर्णशत्रुविनाशे दक्षाश्रुतुरा ये दक्षिणक्षोणीपाला
दक्षिणात्यराजानस्तेषां मौलिमालिक्यनिकषेण निर्मलितचरणनखदर्पणो यस्य सः ।

(२) चतुरिति—चतुर्दधिपुलिनचक्रवालेषु चतुःसमुद्रतटसमुदायेषु या वालुका रेण-
वस्तत्र यान्यसंख्यसंख्यानि = अगण्ययुद्धानि तैर्विख्याता कीर्त्तनीया या कीर्त्तिसुधा तथा धव-
लितं वसुंधरावल्यं भूमण्डलं येन सः ।

(३) निजेति—निजभुजपञ्चरान्तरे निरुद्धा शारिकायमाणा ‘पञ्जरस्येव शारिकेतित्व’
रणरङ्गाङ्गणेऽजितोपाजितोजिता जयश्रीयेन सः ।

(४) यौवनेति—यौवनमदत्ताः कान्ताः कमनीया याः कुन्तलदेशस्थविलासिन्यस्तासां
नयनान्येव नीलोत्पलदलानि तेषां मालास्ताभिरर्च्यमाना लावण्यमेव पुण्यप्रतिमा यस्य सः ।

धाम्नाम्, आधारो धीरतायाः, पुरं पुरुषकारस्य, आश्रयः श्रेयसां, श्रियां श्रुतीनां च, राजा राणाङ्गोऽप्यगणितभीर्भीमो नाम ॥ क ॥

यस्यानवरतमुत्कृष्टालयः क्रीडावनपादपाः पौरलोकश्च, अपरुषो दायदा वाग्विभवश्च, विमत्सरा सभासदो देशश्च, विकसद्बुचयोऽङ्गावयवाः क्रीडापर्वतश्च, अपराजयो मण्डनमणयः सेनासमूहश्च, अगतरुजो वने विनाशमन्वभन्नितान्तं रिपवः पुष्पप्रकरश्च ॥ ख ॥

तस्य च कन्दर्पकमनीयकान्तेर्मत्ताः करिणः सदांमानो न मानिनीलोकः, कृतविटपानमनाः क्रीडोद्यानतरवो नावरोधजनः, कटुकालंकृतदोषः सीमन्तिन्यो न परिपन्थिकः ॥ ग ॥

यस्य च चरणाभोजयुगलं विमलीक्रियते नमज्जनेन न मज्जनेन ॥ घ ॥

(१)यः शृङ्गारं जनयति नारीणां नारीणाम् ॥ छ ॥

यः करोत्याश्रितस्य नवं धनं न बन्धनम् ॥ च ॥

यो गुणेषु रज्यते नरमणीनां न रमणीनाम् ॥ छ ॥

यस्य च नमस्याग्रहारेणु श्रूयते नलोपाख्यानं न लोपाख्यानम् ॥ ज ॥

आगमाञ्छास्त्राणि न तिरस्करोति । अलसेभ्यो हितः । आलेनानर्थेन सहितो वा न । आमेन रोगेण न युक्तः । पक्षे नासत्ययोर्द्वैवैद्ययोजनकः पिता । नाकः स्वर्गः । नागानां सर्पाणां मां लक्ष्मीमधिक्षिपति लुम्पति । नालं काण्डम् । नाम प्रातिपदिकम् ॥ क ॥

यस्येति ॥ अत्र बहुत्वैकत्वश्लेषः ॥ उटप्राबल्येन । अर्थात्सौरभजनितेन कृष्टा आनोता अल्यो यैः । तथोक्तास्तस्य राज्ञः संबन्धिनः क्रीडार्थं वनवृक्षाः । जनस्तु उट्कृष्ट-आल्यो गृहं यस्य । अपगता रुट् येभ्यः । पक्षे परुषशब्दस्य नञ्प्रत्ययस्य अरुक्षः स्तिरग्न इत्यर्थः । विगतो मत्सरो येभ्यः । एकत्वे तु विमन्ति पक्षियुक्तानि सर्गांसि यस्मिन् । विकसन्ती रुचिः कान्तियेषु । अन्यत्र द्रुवृक्षस्तस्य चयः । अपगता राज्ञिः संधिर्येभ्यः । पक्षे न पराजीयत इत्यच् । अगतरुजोऽगतपीडाः शत्रवः । इतः प्राप्तोऽन्तो मरणं यत्र तथाभूतं विशिष्टं नाशं नशनं भयाददर्शनं वनेऽनुभूतवन्तः । इणः क्ते 'इतः' इति रूपम् । पुष्पप्रकरस्तु पर्वतवृक्षजो वने नितान्तं शृशं प्रवृत्तमनुबभूव । अनुभवन्नितान्तमिति ह्यस्तन्या बहुत्वैकत्वयोः ॥ ख ॥

तस्य चेति ॥ सह दास्त्रा अर्गलनेन । पक्षे सदा मानो गर्वो यस्य । विटपानां विस्तराणामानमनं कृतं तद्यैः । अन्यत्र कृतं विद्यानां पाने लुम्बने मनो येन । कटकैर्व-ल्यैरलंकृतौ दोषौ बाहू यासाम् । परिपन्थी तु स्कन्धावारेऽलमत्यर्थं कृतोपद्रवः ॥ ग ॥

यस्य चेति ॥ नमता जनेन न क्षालनेन । एतेन जनानुरागसंपत्तिः । एवमग्रेऽप्युत्तरपदेषु नञ्संबन्धः ॥ घ ॥

यस्य चेति ॥ नलस्थोपाख्यानं भारतप्रतीतम् । नमस्थानां पूज्यानां देवह्वजिदीनां ग्रामेषु लोपकथा नैव ॥ ज ॥

(१) य इति—नारीणां कामिनीनां शृङ्गारं जनयति । अरीणां शृङ्गारं न जनयति ।

यस्य च राज्ये साक्षरस्य पुस्तकस्य बन्धः, सगुणस्य कार्मुकस्याकर्षणम्, सुवंशप्रभवस्य च्छत्रस्य दण्डः, सुजातेष्ट्यानविशेषस्योत्खननम्, कुलीनस्य कन्दस्योन्मूलनारम्भः, सन्मार्गलक्षस्य पुनर्वसुभाजश्चन्द्रस्यैव ग्रहणालोकनमभूत् ॥ क ॥

किं बहुना—

(१) देवो दक्षिणदिङ्मुखस्य तिलकः कर्णाटकान्ताकुच-
क्रीडाशैलमृगः प्रतापकदलीकन्दः स किं वर्ण्यते ।

यस्यारातिकरीन्द्रकुम्भरुधिरकिलञ्जासिद्धाङ्कुरा

शौर्यश्रीर्भुजदण्डमण्डपतले सिंहीव विश्राम्यति ॥ २६ ॥

(२) तस्य च महामहोपतेरात्मरूपापहसितसमस्तसुरसुन्दरीसौन्दर्य-
सारसंपत्तिकलङ्कुलकन्दकन्दलीकन्दर्पदर्पगजेन्द्रावष्टम्भस्तम्भयष्टिरखिलज-
ननयकुरङ्गागुरा रामणीयकपताकायमानोद्भिन्ननययौवनश्रीः, शृङ्गारस्या-
गारम्, अवनिर्वनिताविभ्रामाङ्कुराणाम्, आभोगः सौभाग्यभागस्य, रङ्ग-
शाला रागवृत्तनृत्तस्य, सर्वान्तःपुरपुराङ्गिकाप्रधानभूताऽस्ति प्रिया प्रिङ्गु-
मञ्जरी नाम ॥ ख ॥

यस्य चेति ॥ साक्षरं लिखिताक्षरः अर्धाताक्षरश्च । गुणो ज्या शौर्यादिश्च
आकर्षणं कर्णान्तप्रापणम् आक्षेपश्च । वंशो वेगुरन्वयश्च । दण्डो यष्टिर्मनं च । जातिर्मांशः ॥
लती विप्रादिश्च । उत्खननं वृक्षपुष्टय अलवालमार्दवायोत्कृष्टं खननं गोर्दनमिति प्रती-
तम् । पक्ष उच्छेदनम् । कुलीनः कौ क्षितौ लीनोऽभिजातश्च । सद्विद्यमानं मृगस्येदं
मार्गम् । लक्षं सक्तं संयोगो यस्य । पुनर्वसू नक्षत्रम् । ग्रहणं राहुयोगः । पक्षे सन्मार्गः
सदाचारः । पुनरिति भिन्नम् । वल्लभाग्धनी । ग्रहणं धारणम् । सन्नित्यतान्वितो मार्गः ।
अर्थान्नम इति वा । व्याख्यानगतित्यथा । साक्षरस्य वर्णोपेतस्य पुस्तकस्यैव बन्धनं न
जनस्येति ॥ क ॥

तस्येति ॥ भीमस्य प्रिया प्रिङ्गुमञ्जरी नामास्ति ॥ ख ॥

(१) देव इति—दक्षिणदिङ्मुखस्य तिलकः कर्णाटकान्तानां कुचावेव क्रीडाशैलः
केलिपर्वतस्तत्र मृगः । स्वेच्छया विहरणशीलः । प्रतापकदलीवृक्षस्य कन्दो मूलम् । स
देवो भीमनृपः । किं वर्ण्यते । अरातय एव करीन्द्रास्तेषां कुम्भस्थलस्थरुधिरेण रक्तेन क्लिञ्जा-
ऽसिरेव = खड्ग एव दंष्ट्राङ्कुरो यस्याः सा । शौर्यश्रीर्वीरत्वलक्ष्मीः । सिंहीव । यस्य नृपस्य ।
भुजदण्डमण्डपतले दोर्दण्डमण्डपे । विश्राम्यति श्रान्ता सती निषीदति । सर्वातिशायि
शौर्यमस्येति सारः ॥ २९ ॥

(२) तस्य प्रियङ्गुमञ्जरी नाम प्रियासीत् । कीदृशी सा । आत्मरूपेण निजसौन्दर्येणा-
पहसिता तिरस्कृता समस्तसुरसुन्दरीणां सवदेवरमणीनां सौन्दर्यस्य या सारसम्पत्तिः सैव
कलङ्कः = सौन्दर्यसारसम्पत्तिरिस्कारजनितापवादरूपस्तस्य । कुलस्य समूहस्य कन्दो मूलं
तस्य कन्दली = अङ्कुरभूता, तथा कन्दर्प एव मदन एव दर्पगजेन्द्रो गन्धहस्तो तस्यावष्टम्भाय
बन्धनाय स्तम्भयष्टिभूता प्रियङ्गुमञ्जरी । तथा—निखिलजननयनान्येव कुरङ्गा मृगास्तदर्थं
वागुरा बन्धनरज्जुः । रामणीयवैजयन्तीभूतोत्पन्ना तरुणतास्त्रयशोभा यस्याः सा ।

यस्याः पद्मानुकारिणी कान्तिर्लोचने च, रम्भाप्रतिस्पर्धिनी रूपसंप-
चिरुस्मण्डले च, सुमनोहारिणी केशकवरी भ्रूभङ्गचक्रे च, भ्रमरकोङ्गासिनी
ललाटपट्टिका कर्णोत्पले च, प्रवालुकाकारिणी दन्तच्छदच्छाया करचरण-
युगले च ॥ क ॥

यस्याः सुवर्णमयं वचनं नूपुरं च पदे पदे मनोहरति ॥ ख ॥

यस्या सुमधुरया वाचा सद्गुणी शोभते कण्ठे कुसुममालिका । अलि-
कालयाऽप्यलकवल्लरीमालया सह विराजते तिलकमञ्जरी ॥ ग ॥

किं बहुना—

(१) तस्याः कान्तिनिरुद्धमुग्धहरिणीलीलाचलचक्षुष-

स्तारुण्यस्य भरादनालसलसल्लावण्यलक्ष्मीरसः ।

लुभ्यल्लोकविलोचनाञ्जलिपुटैः पेपीयमानोऽपि स-

न्नङ्गेष्वेव न माति सुन्दरतरो रङ्गस्तरङ्गैरिव ॥ ३० ॥

एवमनयोः सकलसंसारसुखरसास्वादमुदितमनसोर्यान्ति दिवसाः ॥ घ ॥

कदाचिच्चटु(२)लतरतरुणषट्चरणचक्रचुम्बनाक्रमणभरभज्यमानमञ्ज-

यस्या इति ॥ अत्रप्रथमैकत्वद्वित्वयोः स्त्रीस्त्रीवयोश्च श्लेषः । सर्वत्र नान्तत्वात् ।
पञ्चा श्री पद्ममञ्जम् । रम्भा अप्सरोन्तरं कदली च । सुमनसः पुष्पाणि । पक्षे सुशब्देन
समासः । भ्रमरकं ललाटस्थमलकं भृङ्गश्च प्रवालो विद्रुमः पल्लवश्च ॥ क ॥

यस्या इति ॥ सुष्ठु वर्णोऽकारादिः सुवर्णं च । तेन निर्वृत्तं पदं प्रकृतिविभक्तिसमु-
दायः पादन्यासश्च ॥ ख ॥

यस्या इति ॥ अत्र तृतीयाप्रथमयोः श्लेषः । सुष्ठु मधुनो मकरन्दस्य रयः प्रसरो
यत्र । अलिकं ललाटमालयः स्थानमस्याः सा तिलकमेव मञ्जरीति रूपकम् । तृतीया-
पक्षे अलिक्त्वालो वर्णो यस्याः । यदा त्वलिक्त्वालेति क्रियते तदा ङीप् प्रसज्येत ॥ ग ॥

तस्या इति ॥ आ समन्तादलस आलसः । पश्चान्नज्योगः । तस्या लावण्यलक्ष्मी-
रसः सुन्दरतरश्चास्तरः । तरङ्गै रङ्गन्विलसन्निव । रसो हि भरादजिह्वो लसति तरङ्गैश्च रङ्गति ॥ ३० ॥

कदेति ॥ मधुबिन्दुकर्दमवत्सु । पर्णदन्तुरमण्येषु । सुगन्धिगन्धवाह एव वाजी तस्य

(१) तस्या इति—कान्त्या स्वमौन्दर्व्येण निरुद्धा मुग्धा या हरिणी तस्या लोलां
चाञ्चल्यं तद्वत् चलन्ती चक्षुषी यस्याः सा तस्याः । तारुण्यस्य यौवनस्य । भरात्, अनालसं
लसन् लावण्यलक्ष्म्या रसः । लुभ्यन्तो दर्शनार्थं स्पृहां कुर्वन्तो ये लोकास्तेषां त्रिलोचना-
न्येवाञ्जलिपुटानि तैः पेपीयमानोऽपि सन् तथा तरङ्गै रङ्गन्निव । अङ्गेष्वेव न माति न पारि-
मित्यं लभते । तस्या लोकोत्तरां कान्तिं सर्वं त्रिलोकयितुमीहन्ति इति भावः ॥ ३० ॥

(२) चटुलेति—चटुलतरा अतिचपलास्तर्हणा युवानो ये षट्चरणा भ्रमरास्तेषां चक्रा-
णां निवहानां यश्चुम्बनायाक्रमणभरस्तेन भज्यमानि विदीर्यमाणानि यानि मञ्जरीजालानि
तेभ्यो गलन्तो निपतन्तोऽमन्दा बहवो ये मकरन्दबिन्दवो मरन्दकणास्तैः कर्दमिलेषु
पिच्छिलेषु ।

रीजालगलदमन्दमकरन्दविन्दुर्दमिलेषु विविधाङ्गविहंगविहारविदलितदल-
दन्तुरान्तरालेषु स्मरवन्धुसुगन्धिगन्धवाहवाजिबाह्यालीषु वरदायाः पुण्य-
पुलिनपालिपादपतलेषु रममाणयोः परिणतेन्द्रवारुणारुणकपोलकान्तिरुद्-
घुषितदेहपिण्डकण्डूयनाकूततरलितकरकिसलया बालकमेकमुदरदेशलभ-
परमपि पृष्ठप्रतिष्ठितमुद्रहन्ती कापि कपिकुटुम्बिनी दृष्टिपथमवातरत् ॥ क ॥

तां चावलोक्य चेतस्थास्पदमकरोत्तथोरनपत्ययोर्विषमविषादवेदनाव्य-
तिकरः ॥ ख ॥

(१) करपत्रधाराकर्तनदुःसहदुःखदूनमनसोर्वैमनस्यमभूद् भूमिन् राज्ये
जने जीविते च । किमनेनाधिपत्येनापत्यशून्येन ॥ ग ॥

(२) सर्वथा सकलसुरासुरकिरीटकोटीकोणशोणमणिमरीचिचञ्चरीक-
चुम्बितचरणाम्बुजमम्बिकाप्रियं प्रतिपद्यामहे महेश्वरमित्यन्योन्यमालो-
चयान्वक्रतुः ॥ घ ॥

अथ विपुलवियद्विलङ्घनश्रमप्रशमनार्थमरुणेन वारुणीं प्रतिपानार्थमिवा-
वतार्थमाणेषु रविरथतुरंगमेषु, अपरासक्ते दिवसभर्तुरि शोकभरादिव तमः-
पटलेनापूर्णमाणामाश्वासयितुमिव पूर्वा दिशमभिधावमानासु पादपच्छा-
यासु, हारीतहरितहरिहारिणस्तरणेररणयान्तराच्च मन्दमपवर्त्तमानेषु गोम-
ण्डलेषु, अस्ताचलवनदेवतादत्तरक्तचन्दनार्घसलिलप्लवप्लाव्यमान इव
लोहितायति पश्चिमाशामुखे, वारविलासिनीभिः कपोलमण्डलीमण्डनाय
क्रियमाणेषु पत्रभङ्गेषु । भयेनेव पादपैः प्रारब्धे पत्रसंक्रोचकर्मणि, विघट्टिष्य-
न्नाणचक्रवाककामिनीकरुणकूजितव्याजेन दिवसभर्तुरस्ताचलगमनं निवार-
यन्तीभिरिव विरहविधुराभिः कमलिनीभिर्विधोयमानेषु प्रार्थनाप्रणामाञ्जलि-
बाह्यालिप्रायेषु । वरदातरुतलेषु क्रीडतोरसुयोः कपिपत्नी इन्द्रवारुणीफलपिङ्गगलकान्ति-
वार्तनी नयनपथं गता हृष्येत्यर्थः ॥ क ॥

तामिति ॥ तां च वीक्ष्य विषादव्यथालंपर्को हृदि पदमकरोत् ॥ ख ॥

अथेति ॥ अथानन्तरं श्रमशान्त्यर्थं वारुणीं पश्चिमां प्रति लक्ष्यीकृत्य नीयमानेषु
रविरथास्येषु । प्रतिपानपक्षे वारुणी सुरा । अपरा दिग् अङ्गानान्तरं च । तमो मोहो ध्वा-
न्तं च । तथा गोमण्डलेषु किरणौघेषु च । यथालक्ष्यं रवेर्दान्तराच्चमन्दं चलमानेषु ।
द्वयादपि कीदृयूपात् । हारीताः शुकाभाः पक्षिणस्तद्वद्वरिता नीला ये हरयोऽश्वास्तैर्ग-
च्छति । तस्मात् । वनाच्च हारीतैः शुकाभपक्षिभिर्हरितैः शाद्वलैर्हरिभिर्वानरैश्च हारिणो
मनोज्ञात् । रक्तचन्दनार्घः प्रस्तावाद्भवेरेव । पत्रभङ्गो विलेपनचित्रं पत्रवल्लीसंज्ञं पर्णानां

(१) करपत्रेति—करपत्रधारया क्रकचधारया यत्कर्तनं तेन यद्दुःसहदुःखं तद्दूदूनं
मनो ययोः ।

(२) सर्वथेति—सकलसुरासुराणां याः किरीटकोटयस्तासां कोणे प्रान्ते याः शोणमरीचय
एव रक्तकिरणा एव चञ्चरीका भ्रमरास्तैश्चुम्बितं चरणाम्बुजं चरणारविन्दं यस्य तम् ।

पुटेष्विव कमलमुकुलेषु, क्रमेण (१) पश्चिमाम्भोधितरङ्गान्तरतस्तत्तत्तरताम्र-
तामरसानुकारिकेसरायमाणरश्मिमञ्जरीजालजटिलमवलोक्य तरणिमण्ड-
लमतिसंभ्रमभ्रमदुभ्रमरनिकुरम्ब इव प्रधावमाने दूरं तिमिरपटले, कृष्णागु-
रुपङ्कपत्रभङ्गभूष्यमाणेष्विव दिगङ्गनामुखेषु, कोकिलकलापैराकम्पमाणेष्विव
वनान्तरेषु, विकचकुवलयवहलमेचकरुचिनिचयश्यामलोकियमाणेष्विव
सलिलाशयेषु, तापिच्छगुच्छच्छदच्छाद्यमानास्विव वनवृत्तिषु, नृत्यत्कलापि-
कुलकलापैः कालीकिमाणेष्विव शैलशिरःशिलातलेषु, कज्जालालेख्यचित्रचर्च्य-
मानास्विव भवनभित्तिषु, विरहिणीनिःश्वासधूमश्यामलोकियमाणेष्विव
धान्यावसथेषु, कस्तूरीकासलिलसिच्यमानास्विव कामुकविलासवासवे-
श्मवाटीषु, मदान्धसिन्धुरनिरुध्यमानेष्विव नृपभवनाङ्गेषु, कलितकालकञ्चु-
कायामिव गगनलक्ष्म्याम्, (२) मदनशरनिकरविद्रुतदरिद्रविटविषादान-
लस्फुलिङ्गेष्विव रङ्गसु ज्योतिरिङ्गणेषु, काञ्चनीषु तिमिरकरिकुम्भमेदमङ्गी-
ष्विव निशितासु प्रदीप्यमानासु प्रदीपकलिकासु, (३) प्लवमानापाण्डुगु-
ण्डरीककलमाषितकालिन्दीपरिस्यन्दसुन्दरेऽमृतमयनक्षत्रधुधतोरसागर-
सविन्दुस्तवकितनारायणवत्स्थल इव कांचिदपि श्रियं कलयति ताराविरा-
जिते वियति, विटङ्गान्तमनुसरन्तीषु वेश्यासु वेशमपारावतपतत्रिपङ्क्तिषु च,
भ्रमरसंगतासु कुलटासु कुमुदिनीषु च, नदीपालिविरहितेषु चत्वरेषु चक्र-
वाकमिथुनेषु च, जाते जरद्रवयकायकालकान्तिकाशिनि निशावतारे, तरुण-
तमालकाननमिवाञ्जनगिरिगुहागर्भमिवेन्द्रनीलमणिमहामन्दिरादरमिव वि-
शति सकलजीवलोक्ये स लोकेश्वरः 'प्रिये प्रियङ्गुमञ्जरि, प्रसादय प्रणतप्रिय-
कारिणमभङ्गानङ्गदर्पहरं हरम् । अहं च तदाराधनावधनामनुविधास्यामि,

अञ्जनं च । तथा कांचिदपि श्रियं शोभां नारायणवक्षसि तु श्रियमब्धिवुर्त्रां प्राप्नुवति
नक्षत्रालङ्कृते नभसि । कालिन्दीपरिस्यन्दो नारायणवक्षश्च वियत उपमानम् । पाण्डुगुण्ड-
रीकाणि क्षीरसविन्दवश्च ताराणाम् । परिस्यन्दः प्रस्रवणम् । प्रवाह इति यावत् । विटो
भुजंगः । कान्तः पतिः । पक्षे पक्षिणामावासयष्टेरुन्नतौऽशो विटङ्गस्तस्यान्तः । अमो
अमणं तत्र रसस्तात्पर्यम् । अन्यत्र अमरा भृङ्गाः । नेति भिन्नम् । पक्षे नदीनां पालिः

(१) पश्चिमेति—सूर्यास्तमनवर्णनप्रस्तावः । पश्चिमाम्भोधितरङ्गान्तरतः पश्चिमसमुद्र-
वीचिमध्यात्, तत्तत्तराणि नवीनतराणि ताम्राणि रक्तानि यानि तामरसानि कमलानि, तद-
नुकारीणि तत्सदृशानि केसरायमाणानि च रश्मयः किरणा एव मञ्जर्यस्तासां जालानि तैर्ज-
टिलम् । अत्रोपमरूपकयोः समप्रधान्यात्समप्रधानसंकरः ।

(२) मदनेति—मदनशरनिकरेण कामबाणनिवहेन विद्रुता विशेषेण द्वीभूता दरिद्रा
निर्धना ये विटास्तेषां विषाददावानलोज्ज्वलस्तस्य विस्फुलिङ्गेषु = ज्वलत्कणेषु ।

(३) प्लवेति—प्लवमानानि तरन्ति पाण्डुपङ्कजानि धवलकमलानि यत्र, कलमाषि-
त्वा कृष्णवर्णा या कालिन्दी कलिन्दकन्या यमुना तस्याः परिस्यन्देन प्रस्रवेण सुन्दरे ।

इत्यभिधाय यथावासमयासीत् ॥ क ॥

ततश्च ।

(१) अखण्डितप्रभावोऽथ प्रदोषेणान्धकारिणा ।

तस्याश्चित्ते स्थितः शम्भुरुदयाद्रौ च चन्द्रमाः ॥ ३१ ॥

(२) विभ्रते हारिणीं छायां चन्द्राय च शिवाय च ।

नभोगरुचये तस्मै नमस्कारं चकार सा ॥ ३२ ॥

नित्यमुद्रहते तुभ्यमन्तः सारङ्गरञ्जितम् ॥

(३) भूतिपाण्डुर गोवाह सोम स्वामिन्नमो नमः ॥ ३३ ॥

एवं च नातिचिरात्

सेतुः । इतीति सति स राजा यथावासमयासीत् । किं कृत्वा हे प्रिये, प्रसादय हरमहमपि तदारधनमनुपृष्टलघ्नः करिष्यामीत्यभिधाय ॥ क ॥

अखण्डितेति ॥ शम्भुशशिनोः श्लेषः । प्रकृष्टदोषेण अन्धकनाम्ना प्रतिपक्षेण । अव्याहतवैभवः । शशी च प्रदोषेण रजनीमुखेन । अन्धत्वविधायिना अन्धकारयुक्तेन वा । न खण्डितः प्रभाया आवो वृद्धिर्यस्य । अत्र अत्र वृद्धयर्थः ॥ ३१ ॥

विभ्रत इति ॥ चन्द्रपक्षे हरिणस्येयं हारिणी छाया । कलङ्क इत्यर्थः । नभोगा विद्वद्यापिनी रुचिर्यस्य । शिवस्तु हारिणीं छायां कान्तिम् । तथा भोगे विलासे रुचिरमिलापो यस्य पश्चात्तन्योगः ॥ ३२ ॥

नित्यमिति ॥ सहोमया वर्तत इति सोमः तस्य संबोधनम् । तद्विशेषणं स्वामिन्निति । तथा भूत्या भस्मना पाण्डुरः शुभ्रः । तथा गौर्दृषो वाहनं यस्य । एवंभूत उमापते । अन्तर्मध्ये । सारमुत्कृष्टम् । गरं कालकृष्टम् । जितं महिम्ना स्तम्भितशक्तिः । नित्यमुद्रहते विश्राणाय तुभ्यं नमो नमः । अत्र प्रकर्षे द्विवचनम् । सोमश्चन्द्रोऽपि । तदा भवनं भूतिर्जन्म । जन्मना पाण्डुरः स्वभावश्चेतः । तथा गाः किरणान् वहतीत्यण् । पाण्डुराश्च ता गावश्चेति समासे कृते समासान्तो दुर्वारः । अन्तरिति कर्मपदम् । सारङ्गो मृगस्तेन रञ्जितं लाञ्छितमिति तद्विशेषणम् ॥ ३३ ॥

(१) अखण्डितेति—तस्याश्चित्ते शम्भुः स्थितः । कीदृशः सः अन्धकासुरेण । तथा प्रदोषेण = प्रदोषाख्यव्रतेन । अखण्डितप्रभावोऽव्याहतैश्वर्यः । यद्वा प्रदोषेणान्धकासुरेणेति योज्यम् । चन्द्रमा अपि उदयाचले स्थितः सोऽपि । अन्धं तिमिरं करोतीत्यन्धकारी तेन प्रदोषेण रजनीमुखेन न खण्डितः प्रभाया आवो वृद्धिर्यस्य सः ॥ ३१ ॥

(२) विभ्रत इति—सा प्रियङ्गुमञ्जरी चन्द्राय चन्द्रचूडाय च प्रणनामेति भावः । चन्द्रो मृगाङ्गुत्वात् हरिणाङ्गुभूत्, गगनगतकान्तिश्च । चन्द्रचूडश्च, “परशुमृगवराभीतिहस्तं” इत्युक्तत्वात् हारिणीं मृगसम्बन्धिनीं छायां कान्तिं बभार । यद्वा हारिणीं रम्यामिति ग्राह्यम् । तथा नभसि गगने योऽगः कैलासः । अञ्जलिहत्वात्कैलासस्येयमुक्तिः तत्र रुचिः प्रीतिर्यस्य तस्मै । यद्वा न भोगे विलासे रुचिः स्पृहा यस्य तस्मै ॥ ३२ ॥

(३) भूतीति—चन्द्रपक्षे भूतिवत्पाण्डुरः शुभ्र इत्यर्थोऽपि बोध्यः ।

(१) क्षुभ्यत्क्षीरसमुद्रसान्द्रसलिलोल्लोलैरिव प्लावयँ-
ल्लोकं लोचनलोभनः स्मरसुहृज्जातः स चन्द्रोदयः ।

यस्मिन्संभृतवैरदारुणरणप्रारम्भिणो भ्राम्यतः

क्रुद्धोलूककदम्बकस्य पुरतः काकोऽपि हंसायते ॥ ३४ ॥

अपिच—

(२) श्च्योतच्चन्द्रनचारुचन्द्ररुचिभिर्विस्तारिणीभिर्भरा-

ज्जातेयं जगती तथा कथमपि श्वेतायमानद्युतिः ।

उन्निद्रो दिनशङ्कया कृतस्तः काको वराकः प्रिया-

मन्विष्यन्पुरतः स्थितामपि यथा चक्रभ्रमं भ्राम्यति ॥ ३५ ॥

अपिच—

(३) मुग्धा दुग्धधिया गवां विदधते कुम्भानधो बल्लवाः

कर्णे कैरवशङ्कया कुवलयं कुर्वन्ति कान्ता अपि ।

कर्कन्धूफलमुच्चिनोति शबरी मुक्ताफलाकाङ्क्षया

सान्द्रा चन्द्रमसो न कस्य कुरुते चित्तभ्रमं चन्द्रिका ॥ ३६ ॥

क्षुभ्यदिति ॥ स धवलितारोषभुवनतलश्चन्द्रोदय उत्प्रेक्ष्यते । क्षुभ्यत्क्षीरसमुद्रसा-
न्द्रसलिलोल्लोलैर्लोकं प्लावयन्निव जातः । क्षीरसमुद्रक्षोभस्य तत्सहचरितत्वात् ॥ ३४ ॥

श्च्योतदिति ॥ सातत्यभ्रमणेन कुलालप्रेषितचक्रवद्भ्रमो यत्रेति भ्रमणक्रियाविशेष-
णम् । अथवा चक्रः कोकस्तस्येव भ्रमो यस्य । सोऽपि रात्रौ समीपवर्तिनीमपि प्रियाम-
न्विष्यन् भ्रमति ॥ ३५ ॥

मुग्धेति ॥ बल्लवा बालगोपालाः । शबर्योऽप्यारण्यकस्त्रियो विपर्यस्ता भवन्तु ।
सततपरिचितोत्तंसरचनाः कान्ता उत्तमस्त्रियोऽपि विपर्यस्ता इति अपिर्विस्मये ॥ ३६ ॥

(१) क्षुभ्यदिति—क्षुभ्यन् क्षोभं प्राप्नोति यः क्षीरसागरस्तस्य सान्द्रे यथा तथा सलिल-
स्य जलस्योल्लोला ऊर्ध्वगमनानि तः । लोकं प्लावयन्निवोत्प्रेक्षा । तथा लोचनप्रियः । स्मर-
स्य सुहृन्मित्रं स चन्द्रोदयो जातः । यत्र संभृतं संचितं यद्वैरं तेन दारुणो भीमो रणप्रारम्भोऽ-
स्यास्तीति तस्य । तदर्थं च भ्राम्यतोऽन्येषणार्थं गच्छतः । क्रुद्धस्य कुपितस्योलूककदम्बस्य
पुरतोऽग्रे । काकोऽपि । हंसायते हंस इवाचरति । अयं भावः शशाङ्कचन्द्रिकया धवलितःकाकः
कृष्णवर्णोऽपि श्वेतवर्णस्य हंसस्य साम्यं भजते । सितवर्णत्वात् ॥ ३४ ॥

(२) श्च्योतदिति—विस्तारिणीभिः श्च्योतन्ति स्रवन्ति यानि चन्द्रनानि तद्विचारवो
या हच्यो ज्योत्स्नास्ताभिः । इयं जगती तथा श्वेतश्वेतायमानद्युतिर्धवलकान्तिः, जाता ।
यथा दिनशङ्कया दिनभ्रान्त्योन्निद्रो जातजागरः । वराको दीनः काकः । कृतं स्तं शब्दो
शेदनं वा येन सः । पुरतः स्थितामपि प्रियामन्विष्यन् गवेषयन् । चक्रभ्रमं चक्रवत् । भ्राम्य-
ति । चन्द्रिकाधवलमाकाशं निशाम्य दिनभ्रान्त्योन्निद्रः काकश्चन्द्रिकया सितवर्णां प्रिया-
मपश्यन् गवेषयन् भ्राम्यति विरौति चेति फलितार्थः ॥ ३५ ॥

(३) मुग्धेति—बल्लवा गोपाः । मुग्धाः सन्तः । दुग्धधिया गवामधो नीचैः कुम्भान्
कुर्वते । तथा मुग्धाः कान्ता अपि कुवलयं नोलकमलं कैरवशङ्कया सितोत्पलभ्रान्त्या कर्णे

यत्र च—(१)

मुक्तादाममनोरथेन वनिता गृह्णन्ति वातायने

गोष्ठे गोपवधूर्द्धीति मथितुं कुम्भोगतान्वाञ्छति ।

उच्चिन्वन्ति च मालतीषु कुसुमश्रद्धालवो मालिकाः

शुभ्रान्विभ्रमकारिणः शशिकरान्पश्यन् को मुह्यति ॥ ३७ ॥

अपिच—

(२) किं कर्पूरकणाः स्रवन्ति वियतः किं वा मनोनन्दिनो

मन्दाश्रन्दनविन्दवः किमु सुधानिष्यन्दधारा इमाः ।

इत्थं भ्रान्तिममो जनस्य जनयन्त्यङ्गे लगन्तः परा-

मिन्दोः कुन्दविकासिकुड्मलदलस्रक्सुन्दरा रश्मयः ॥ ३८ ॥

इति जनितमुदिन्दोः सिन्दुवारस्रगाभं

किरति किरणजालं मण्डले दिङ्मुखेषु ।

हरचरणसरोजद्वन्द्वमाराधयन्ती

शुचिकुशशयनीये साथ निद्रां जगाम ॥ ३९ ॥

इति श्रीत्रिविक्रमभट्टविरचितायां दयमन्तीकथायां

हरचरणसरोजाङ्गायां द्वितीय उल्लासः ॥

किमिति ॥ कुन्दस्य विकासिनां कुड्मलदलानां स्रक् । तद्वत्सुन्दरा इति शौक्यसौ-
कुमार्यातिशयार्थः । जरठकन्दस्य हि दलाग्राणि पक्ष्पाण्यरुणानि च भवन्तीति ॥ ३८ ॥

इतीति ॥ इत्यमुना प्रकारेण । जनितहर्षम् । निर्गुण्डीकुलममालाप्रतिमं करनिकरं
दिङ्मुखेषु किरति वितन्वति सतीन्दोर्मण्डले हरं ध्यायन्ती सा दर्भशय्यायामस्वपत् ।
समाधिलयं गतेति भावः ॥ ३९ ॥

इति विषमपदप्रकाशमेतं दमयन्त्यास्तनुते स्म चण्डपालः ।

शिशुमतिलतिकाविकासचैत्रं चतुरमतिस्फुटभित्तिचारुचित्रम् ॥

इति चण्डपालविरचिते दमयन्तीकथाविवरणे द्वितीय उल्लासः समाप्तः ॥

कुर्वते । शबरी भिह्री । मौक्तिकेच्छया बदरीफलं संगृह्णाति । सान्द्रा चन्द्रमश्रन्दिका कस्य
चिन्ते भ्रान्ति न विधत्त इति भावः । श्लोकोऽयं साहित्यदर्पणे भ्रान्तिमदलङ्कारोदाहरणत्वे-
नोद्धृतः ॥ ३६ ॥

(१) मुक्तेति—वनिताः कान्ताः । वातायने गवाक्षे । मुक्तादाममनोरथेन मौक्तिकहा-
रस्पृहया शशिकरान् गृह्णन्ति । गोपवधूर्गोपी गोष्ठे कुम्भोगतान् तान् 'दधीतिः' भ्रान्त्या
मथितुं वाञ्छति । तथा मालतीषु जातिद्रुषु । कुसुमेषु श्रद्धालवो मालिन्यस्तान् उच्चिन्वन्ति ।
इत्थं भ्रान्तिजनकान् शुभ्रान् शशिकरान् विलोकयन् को न मुह्यति, मुह्यत्येवेत्यर्थः ॥ ३७ ॥

(२) किमिति—कुन्दस्य विकासिनो ये कुड्मलस्तेषां दलानां स्रङ्माला तद्वत्सु-
न्दराः । इन्दोः करा, जनस्याङ्गे लगन्तः परामित्थं भ्रान्तिं समुत्पादयन्ति । यथा—वियत
इमे कर्पूरकणाः क्षरन्ति किम् । वा मनोनन्दिनो मन्दाश्रन्दनकणाः इच्योतन्ति किम् । अथ
वा सुधाया अमृतस्य निष्यन्देन स्रवणेन या धाराः प्रवाहा इमाः किम् ॥ ३८ ॥

तृतीय उच्छ्वासः ।

अथ क्रमेण रजतकुम्भमम्भोभरणार्थमिवेन्दुमण्डलमादाय पश्चिमाम्भो-
निधिपुलिनमनुसरन्त्यां तरुण(१)कपोतकंधरा रोमराजिराजिन्यां रजन्याम्,
अखिलकमलखण्डकमलिनीनां विनिद्रायमाणकमलकुड्मलबिलोचनेषु कज्ज-
लरेखास्त्रिवोक्त्रसन्तीषु भ्रमरराजिषु, राजीवराजिपुञ्जनिकुञ्जे शिक्षानमञ्जी-
रमञ्जुलमुन्नदत्सु शरद्वलाहकवल्लपक्षविक्षेपपवनतरलिततरुणतामरसेषु
दीर्घिकावतंसेषु, हंसेषु केङ्कारयति च चक्रवाकमिथुनमेलकमङ्गलमृदङ्ग
इव रौप्यघर्घररवसरसं सारसकुले, अवश्यायजलशिशिरशीकरिणि मन्दा-
न्दोलितविनिद्रदुममञ्जरीरजःकणकषायिने (२)तमःसर्पसंदष्टोज्जीवितजगन्नि-
श्वासायमाने प्रस्खलति प्रभातसुरतश्रमखिन्नमुन्दरीकुचमण्डले मरुति, मनो-
हारिहारीतहरितहये हरिततिमिरपटलपटीं गगनलक्ष्म्याः करपराभृष्टपयोधरे
रागवति सवितरि, (३)मृगमदमिलितबहलकुड्कुममण्डनमञ्जरीभिरिव पि-
ञ्जरिते पुरंदरदिङ्मुखे सुखुप्रसुप्ता सा स्वप्नमद्राक्षीत् ॥ क ॥

किल सकलसुरासुरशिरःशेखरीकृतचरणकमलः, कमलाधिवासेन ब्रह्म-
णा नारायणेन च रवितरुचिरस्तुतिः, कृशानुरूपेण ललाटलोचनेन चन्द्रम-
सा च भासमानः, विकचं कर्णं कुवलयं करे कपालं च कलयन्, अर्हिंसा-
टोपं मनसा शिरसा च विभ्राणः, प्रोज्ज्वलन्नयनार्चिश्चित्ताभस्म च समुद्र-
हन, अधिकङ्कालेन स्कन्धेन कंधरार्धेन च विराजमानः, सालसदृशं भुज-
वनं भवार्तो च ध्यानः, सर्वदानववारं त्रिशूलं मन्दाकिनीं च धारयन्, देवो

अथेति ॥ अनन्तरं किरणसंस्पृष्टमेघे । रागवत्यारक्ते रवौ सप्ता सतो स्वप्नं ददर्श ।
अन्योऽपि रागवानासक्तः किल पटीमुत्सार्य कराम्भ्यां पाणिभ्यां स्तनौ स्पृशति । शरद्व-
लाहकवल्लक्षाः शरादभ्रधवलाः । क्रेकारो वाद्यविशेषः ॥ क ॥

स्वप्नमाह—किलेति । वार्तोक्तौ । हरः शक्तिमण्डलादुत्तीर्य पुत्रीत्यभिधाय ईदृशीं
पारिजातमञ्जरीमदात् । कीदृशो हरः । ब्रह्मणा विष्णुना च कृतस्तुतिः । द्वयेनापि कीदृशे-
न । कमलेऽधिवासोऽस्य पद्मासनत्वात् । विष्णुस्तु कमलायाः श्रिया अधिवासस्तेन ।
तथा बन्धिस्वरूपेण नेत्रेण चन्द्रमसा च कृशेन क्षामेण अनुगतरूपेणाविनाभावसंबद्धमूर्तिना
लसन् । तथा विकचं सविकासम् । कपालं तु विगताः कवाः केशा अस्मादिति विकचम् ।

(१) तरुणेति—तरुणो युवा यः कपोतस्तस्य कंधरार्थां ग्रीवायां या रोमराजिर्लोभश्रे-
णिस्तद्वद्राजिन्याम् । प्रभातप्रायामित्यर्थः ।

(२) तम इति—तम एव सर्पस्तेन संदष्टं पुनरुज्जीवितं यज्जगत् तस्य निष्वास इवा-
चरति ।

(३) मृगेति—मृगमदेन कस्तूर्या मिलितं संमिश्रितं यत्कुङ्कुममेवं मण्डनं भूषणं तस्य
मञ्जरीभिरिव ।

दर्पितदनुजेन्द्रनिद्राहरो हरश्चन्द्रमण्डलादवतीर्य 'पुत्रि प्रियं गुमञ्जरि, मञ्जरी-
मिमां गृहाण । मा भैषीः । प्रत्युपसि मन्त्रियोगादमनकनामा महामुनिरेष्यति
स तेऽनुग्रहं करिष्यति' इत्यभिधाय स्वश्रवणशिखरान्तरादः (१) मन्दमकरन्द-
स्यन्दसुन्दरामोदमाद्यन्मधुकररवरमणीयां पारिजातमञ्जरीमदात् ॥ क ॥

सापि 'प्रसादोऽयम्' इत्यभिधाय स्वप्न एव प्रणामपर्यस्तमस्तका स्तु-
तिमकरोत् ॥ ख ॥

(२) तुभ्यं नमो नमल्लोकशोकसंतापहारिणे ।

व्यर्थीकृतान्धकारातिदम्भारम्भाय शम्भवे ॥ १ ॥

विभो विभूतिसंपन्न पन्नगेन्द्रविभूषण ।

नमो नमोघसंकल्प तुभ्यमभ्यन्तरात्मने ॥ २ ॥

(३) अत्रान्तरे तरणिकोमलकान्तिभिन्नभास्वत्सरोजदलदीर्घविलोचनायाः ।

तस्याः प्रबोधमकरोद्रजनीविरामयामावसानमृदुमङ्गलतूर्यनादः ॥ ३ ॥

क्रमेण च प्राच्यां सिच्यमानायामिव बहलकुसुमभाम्भःकुम्भैः ककुभिः
प्रभवति तारकोच्छेदनाय सुकुमारे रश्मिजाले, पूर्वाचलस्थलीमधिरोहति

तथा अहिंसाया आटोपमावेशम् । अहिं च साटोपं सस्पन्दम् । प्रोज्ज्वलद्वीप्यमानम् ।
भस्म तु प्रकर्षेणोज्ज्वलम् । अधिगतं कङ्कालं शरीरास्थि अर्थात्खट्वाङ्गं येन । बंधरार्धेन
तु कालेन सह कालकूटत्वात् । अधिकमिति क्रियाविशेषणम् । सालद्रुमतुल्यं प्रांशुत्वात् ।
पक्षे सालसे लीलामन्थरे दृशौ यस्याः । सर्वान्दानवान्वायति । गङ्गा तु सर्वदा नित्यं
नवा अविच्छाया वाः पाथो यस्याः । अथवा सर्वं ददातीति सर्वदाः । आनृत्यन्त इत्यानवाः
तथोक्ता वारोऽस्याः । एतेन कामुकत्वेन नर्मवचनादात्मजलानां स्तुत्यत्वोक्तिः ॥ क ॥

तुभ्यमिति ॥ अन्धकारातीति कर्मधारयः ॥ १ ॥

विभो इति ॥ विभुः सर्वव्यापी । विशेषेण भूत्या भस्मना संपन्नः समृद्धः । यद्वा
विभूत्या चतुर्दशभुवनाधिपत्यलक्षणया । तथा वाद्यकिभूषणः । मोघो निष्फलः संकल्पो
ध्यानं यस्य । पाश्चात्त्ययोगः । एतानि शिवसंबोधनानि ॥ २ ॥

क्रमेणेति ॥ यथा माहेन्द्र इन्द्रः, तथा सुकुमारः कुमारः । स हि तारकासरोच्छेद-
नाय प्राभवत् । सुकुमारं मृदु रश्मिजालं तु तारकाणां नक्षत्राणामुच्छित्तये । वैजिकवैजवि-

(१) अमन्देति—अमन्देन बहुना मकरन्दप्रस्रवणेन सुन्दरो यो ह्यामोदो गन्धस्तेन
माद्यन्तो ये मधुकरा अमरास्तेषां रवेण शब्देन रमणीयां मनोहराम् ।

(२) तुभ्यमिति—नमन्तो ये लोकास्तेषां शोकजनितसंतापं हरतीति तस्मै । तथा
व्यर्थीकृतो विफलीकृतोऽन्धकारातेरन्धकासुरस्य दम्भस्य शाठ्यस्यारम्भो येन तस्मै
नमः ॥ १ ॥

(३) अत्रेति—तरणिकोमलकान्त्या प्रातःकालीनसूर्यकान्त्या भिन्नं विकसितं भास्वद्
दीप्यमानं यत्सरोजं नीरजं तस्य दलवद् दीर्घं विलोचने यस्याः सा । रजन्या विरामोऽवसानं
अत्रैतादृशो यो यामस्तस्य पर्यवसाने मृदुमङ्गलतूर्यनादो माङ्गलिकवाद्यघोषः प्रबोधं चक्रोऽः ।

जगत्प्रबोधप्रारम्भमङ्गलकलशोऽशुमालिमण्डले, ताण्डवाडम्बरिणि पुण्डरीक-
खण्डे, हिरण्मनासु दीर्घिकामण्डनमुण्डमालासु कारण्डवमण्डलीषु, वि-
श्राम्यति श्रवणपुटेषु हृदयानन्दनि वन्दिवृदारकवृन्दवन्दनारम्भरवे, रण-
यत्सु वीणावेणुकोणान्वैणिकवैणविकेषु, कण्ठकुहरप्रेङ्खोलनालंकारकुशले
तारातरं गायति ग्रामरागं गायनजने, जाते जरज्जपाप्रसूनभिन्नस्फुटस्फाटि-
ककान्तिसमप्रभे प्रभातसमये, सा समुत्थाय भूत्वा शुचिर्विकचनवनलिनगर्भ-
मर्धाञ्जलिमवकीर्य भगवतः सवितुःस्तुतिमकरोत् ॥ क ॥

(१) वासरश्रीमहावल्लीपल्लवाकारधारिणः ।

जयन्ति प्रथमारम्भसंभवा भास्वदंशवः ॥ ४ ॥

(२) जयत्यम्भोजिनीखण्डखण्डितालस्यसंचयम् ।

कौडूकुमं पूर्वदिग्गण्डमण्डनं मण्डलं रवेः ॥ ५ ॥

राजापि प्रथमप्रबुद्धप्रगीतगीतध्वनिरस्तनिद्रः, सान्द्रविद्रुमप्रभाभासि
संध्यावसरे, विधाय सान्ध्यं विधिम्, अधिकृतेन धर्मकर्मणि तत्कालपुरःसरे-
ण पुरोधसा सह तामेवान्वेषुमन्तःपुरमाजगाम ॥ ख ॥

दृष्ट्वा च विस्मयमानः स्फुरदरविन्दसुन्दराननाम् 'अनुगृहीतेयमिन्दु-
मौलिना' इत्यवधारयन्, अतिहर्षोत्कर्षमन्थरगिरा तां वभाषे ॥ ग ॥

(३) मुग्धस्निग्धनिरुद्धशब्दहसितस्फारीभवल्लोचनं

तिर्यक्कान्तिकपोलपालिपुलकस्पष्टीकृतान्तर्धृति ।

एतत्ते करभोरु पङ्कजसद्गृह्ण्वा मुखं मे वला-

दुच्चैः किञ्चिदचिन्त्यचर्चितचमत्कारं मनो हृष्यति ॥ ६ ॥

कौ वीणावेणुवादकौ । अलंकाराश्च मुद्रितविवृतानुनासिकादयः । तारोऽत्युच्चध्वनिः । ग्राम-
रागः पञ्चमः । यद्वा षड्जमध्यमगान्धारांस्त्रीस्त्रीप्रामान्नागं च भरतोक्तं षड्विधं गायके
गायति सति ॥ क ॥

राजापीति ॥ प्रथमप्रबुद्धा ये प्रकृष्टगीतास्तद्वीतध्वनिना ध्वस्तनिद्रः ॥ ख ॥

मुग्धस्निग्धेति ॥ मणिबन्धकनिष्ठिकयोर्मध्यं करमस्तद्वद्वरु यस्याः । तत् ऊङ् तस्याः

संबोधनम् । ईदृशं ते मुखं दृष्ट्वा सहसाचिन्त्याधिगतचमत्कारं मे मनो हृष्यति ॥ ६ ॥

(१) वासरेति—वासरश्रीरेव महावल्ली तस्याः पल्लवानामाकृतिं धरन्तीति ।

प्रथमारम्भ संभवा भास्वतः सूर्यस्यांशवः किरणाः । जयन्ति ॥ ४ ॥

(२) जयतीति—रवेर्मण्डलं जयति । अम्भोजिनीखण्डस्य खण्डितो विनाशित आलस्य-
संचयो येन तत् । तत्रा कुङ्कुमेन रक्तं पूर्वदिशो गण्डस्थमण्डनं सौरमण्डलम् ॥ ५ ॥

(३) मुग्धेति—मुग्धाः स्निग्धास्तथा निरुद्धा लज्जयेति भावः, शब्दा यत्र तद्
हसितं तेन स्फारीभवन्ती विकसिते नेत्रे यत्र तत् । तथा तिर्यक्कान्तियुता या कपोलपालि-
स्तत्र पुलकैः स्पष्टीकृता व्यक्तीकृतान्तर्धृतिर्येन । ते कमलवदानने विलोक्य समधिगत-
चमत्कारं मे मनो हृष्यति ॥ ६ ॥

तत्कथय शतासि ममज्ञया हर्षवृत्तान्तम्' इत्यभिहिता सा स्मितसुधानु-
विद्धमुग्धमुखवीणाकणकोमलालापेन सर्वमादितः स्वप्रदर्शनमाचचत्ते ॥ क ॥

क्षितिपतिस्तु तदाकर्ण्य 'प्रिये, मयापि स भगवान् । आत्मानुहारिणा
विनायकेन स्वामिना च शक्तिमता पुत्रेणानुगम्यमानो, दग्धकामः पूरितका-
मश्च, एककपर्दक ईश्वरश्च, ससोमश्चासोमः, सविभवश्चाविभूतिश्च, पिनाकी
चापिनाकी, दृष्टः स्वप्नान्तरे तरुणार्कमण्डलमध्यवर्ती प्रणतप्रियंकरः शंक्-
रः । तदेव ब्राह्मणः करोतु संवादिनोरनयोः स्वप्नयोरर्थपरामर्शम्' इत्यभिधा-
य तां, तमवस्थितं पुरः पुरोहितमभाषयत् ॥ ख ॥

सोऽपि 'देव, दिष्टया वर्धसे । अनल्पपुण्यप्राप्यमेतत्तरुणेन्दुमौलेरालोक-
नम्, अवश्यमवाप्स्यति देवो सकलराजवक्रचूडामणिकल्पमशेष(१)भुवन-
भ्रान्तशुभ्रयशःपिण्डडिण्डिममपत्यम्' इत्यनेकधा तयोराशंसयांचकार ॥ ग ॥

एवंविधे च व्यतिकरे कोऽपि कान्तकार्तस्वरस्वरूपमुत्फुल्लपारण्डपुष्पमा-
लया मेरुशिखरमिव प्रदक्षिणाक्षीणलग्नया नक्षत्रराज्या जनितशोभं जटाभा-
रमुद्रहन्, अतिबहुलमलयजरसरचितविचित्रपुण्ड्रकमण्डनाममरशैलशिला-
मिव रङ्गत्रिस्रोतसं ललाटपट्टिकां कलयन्, प्लवमान इवोज्ज्वलभृङ्गजकिंज-
ल्ककपिलकायकान्तिकल्लोलेषु, करुणारसपूर्णवक्षःस्थलदीर्घिकायामन्तस्तर-
न्तीं बालकलहंसपक्षिपङ्क्तिमिव स्फारस्फाटिकाक्षमालिकां बिभ्राणः, कुश-
कोपीनवासाः, करकलितकुशकाण्डकमण्डलुमण्डलैः, तरुभिरिव विविध-

क्षितिपतिस्त्विति ॥ अग्रे स्थितं पुरोहितमित्यमुना प्रकारेण राज्ञीकथनलक्षणेना-
वोचत् । यत् प्रिये, स भगवान्छंक्रो मयापि स्वप्नान्तरे दृष्टः । कीदृशः । सामर्थ्यवता
हेरस्त्रेण, शक्तिशस्त्रभृता षण्मुखेन चात्मप्रतिमेनानुगम्यमानः । शिशोऽपि विगतनायकः
सकललोकस्वामी शक्तिमांश्च शिवशक्तयोरविनाभावसंबन्धादित्यात्मसादृश्यम् । कामः स्मर
इच्छा च । कपर्दी जटाबन्धः । विरोधपक्षे वराटः ईश्वरो धनवान् । ससोमः सेन्दुः । सह
उभया वर्तत इति सोमः । ततो नञ्योगः । विगतो भवो येभ्यस्ते विभवा मुक्तात्मानः ।
तैः सह । भगवत्सायुज्यं हि मुक्तिरिति वृद्धाः । तथा विशिष्टा भूतिर्यस्य । अस्म च ।
पिनाकं धनुरस्यास्ति । अपीति भिन्नम् । नाकी स्वर्गी । यद्वा 'चप सान्त्वने' । चपयन्ति
सान्त्वयन्त्यनुनयन्त्यवश्यं चापिनः प्रसादका नाकिनो यस्य ॥ क ॥

एवंविध इति ॥ कोऽपि मुनिः सूर्यमण्डलाद्वातरत् । कनकपिङ्गवाभारस्य मेरु-
शिखरं पुष्पमालायाश्च नक्षत्रराजिरुपमानम् । लग्नं संबद्धं ज्योतिषप्रणीतं च । ललाटस्य
शिला तिलकानां च गङ्गोपमानम् । परिवृत्तो मुनिभिः । कीदृशैर्विविधशास्त्रैः । शाखा
कटवद्बृवादिता च जटा केशरचना मूलं च । वलकलं वृक्षत्वक् । तदेव तरुणां सहजं मुनीनां
चाहार्यम् । मे खला मौञ्जी नगान्तदेशश्च । रुद्राक्षजपमालान्वितैः । पक्षे रुद्राक्षा अक्षाश्च तरु-

(१) अशेषेति—अशेषभुवनेषु भ्रान्तः शुभ्रयशःपिण्डमेव डिण्डिमो यस्य तत् ।

शाखैर्विधृतजटावलकलैश्च, पर्वतैरिव समेखलैः सरुद्राक्षामालैश्च, नक्षत्रै-
रिव समृगकृत्तिकाश्लेषैः सज्येष्ठाषाढैश्च, ससंमदैरपि नमदाकारमाकलय-
द्भिः, अक्रीडैरपि चक्रीडापरैः, रोमशैरपि विप्रवालकः मुनिभिः परिवृतः,
सेवितपुराणपुरुषोऽप्यजनार्दनप्रियः, प्रसन्नशंकरोऽप्यनाश्रितभवः, प्रबुद्धोऽ-
प्यबन्दीकृतजनः, श्रमणोऽप्यजिनपरिग्रहः, ग्रहगण इव नवधात्मको लोका-
नाम्, धनुर्धर इव नालीकसंघः, हंस इव नदाम्भस्थानकप्रियः, पन्नग इव
नाकुलीनः, सरस्वतीसंनिवासस्य मुखमन्दिरस्य वन्दनमालयेव प्रथमोद्भेद-
भासिन्या दंष्ट्रिकारोमराजिरेखया श्यामलितोत्तरोष्ठपृष्ठः, कलिकालकलङ्क-
शङ्काशरणागतैस्त्रिभिः पुण्ययुगैरिव सुसूत्रीभूय देहलङ्घैः, त्रिपुष्करस्नानाव-
सरविलग्नसरसबिसकाण्डकुण्डलैरिव भक्त्याराधितत्रिपुरुषरचितरत्नासूक्ष्म-
रेखानुकारिभिः सितयज्ञोपवीततन्तुभिर्भूषितदेहः, शमी विद्रमाभाधरश्च,
प्रजापो विप्रजापश्च, सुतपाः कुतपश्श्लाघी च, विकलत्रः, सकलत्रश्च, यमा-
न्तानुसारी सकुशलश्च, विकचनवनलिनशङ्कया मिलन्मुक्तमुग्धमधुपमण्ड-
लेनेव रुद्राक्षवलयेन विराजितवामपाणिपल्लवः, न स्मृतः स्मरापस्मारेण,
नाङ्गीकृतः कृतघ्नतया, नालोकितः कितवचुरेन, नाकलितः कलिना, न निरु-
द्धो विरुद्धक्रियाभिः, अतितेजस्तया द्वितीय इव परब्रह्मणः, तृतीय इव सूर्याच-
न्द्रमसोः, चतुर्थ इव गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्नीनाम्, पञ्चम इव दिक्पती-
नाम्, षष्ठ इव महाभूताधिदेवतानाम्, सप्तम इव मूर्ततूर्णाम्, अष्टम इव
सप्तर्षीणाम्, नवम इव वसूनाम्, दशम इव ग्रहाणाम् अन(१)वरतद्दयक-

विशेषाः । मृगकृत्तिकाया मृगत्वचः श्लेषैः सहितैः ज्येष्ठाषाढेन प्रशस्यव्रतदण्डेन सहितैः ।
पक्षे मृगो मृगशिरः कृत्तिका अश्लेषा ज्येष्ठा आषाढाश्च नक्षत्राणि । सममदैस्त्वृष्णाक्षया-
त्सानन्दैः । तथा मदस्य गर्वस्याकारं नाकलयद्भिः । अपिर्विशेषे । स तु तुल्यार्थव्याख्याया
क्रीडा विषयासक्तिः । तथा चक्रिणो विष्णोरीडा स्तुतिस्तत्परैः । विरोधे तु चः पृथक् ।
भूमरोमयुक्तैः । विप्राणां बालकैर्दिम्भैः । विरोधे विशेषेण प्रगतकेशैः । पुराणपुरुषा वृद्धाः ।
जनानामर्दनं पीडा । प्रपन्नानामाश्रितानां शंकरः सुखंकरः । भवः संसारः । प्रबुद्धो
विद्वान् । बन्दीकृतो हटेन गृहीतः । श्रमणस्तपस्वी । अजितं मृगादित्वक् । विरोधे तु
पुराणपुरुषो जनार्दनश्च विष्णुः । शंको भवश्च शिवः । प्रबुद्धः सुगतः । बन्दा बन्दका
बौद्धव्रतस्थाः । श्रमणः क्षपणः । जिनोऽर्हन् । परिग्रहः सर्वत्र नेति भिन्नम् । वधो हिंसा ।
अलीकसंघो मिथ्याप्रतिज्ञः । दुर्भवेदिनो दाम्भा मायिकाः । अकुलीनो नाभिजातः ।
ग्रहगणस्तु नवसंख्यस्वरूपः । धन्वी च नालीके शरे संधानं यस्य । हंसस्तु नदस्याम्भ एव
स्थानकं तत्प्रियः । नाकुर्वलमीकस्तत्र लीनः । भक्त्याराधितत्रिपुरुषैरिति । त्रयः पुरुषा

(१) अनवरतेति-अनवरतं निरन्तरं दृढयकमलस्य कर्णिका पद्मबीजकोशस्तस्या मध्ये
स्फुरत्प्रकाशमानं ज्योतीरूपं तेजोमयं परमब्रह्म तस्य कान्तिकलापेनेव कान्तिनिवहेनेव ।

मलकणिकान्तःस्फुरज्ज्योतीरूपपरमब्रह्मकान्तिकलापेनेव बहिर्निर्गच्छताच्छुभ-
स्मानुलेपेन कनकगिरिरिव विरलचन्द्रातपेनापाण्डुरितदेहः, दीर्घसरसबिस-
काण्डपाण्डुना प्रचण्डपयनेनोर्ध्वमुल्लासितेन जटाजूटबन्धनपटप्रान्तपल्लवेन
शिरःपतद्गगनगलदङ्गाम्बुधाराहारिणो हरस्य स्वामिभक्त्या कृतानुकरणव्रत-
चर्यामिव कलयन्, कोमले महसि तरुणे वयसि वृद्धे तपसि पृथुनि यशसि
गुरुणि श्रेयसि वर्तमानः, सदः सदाचाराणाम्, आश्रयः श्रुतीनाम्, मही
महिम्नः, प्रपा कृपारसस्य, क्षेत्रं क्षमाङ्कुराणाम्, पात्रं मैत्रीसुधायाः, प्रासा-
दः प्रसादस्य, सिन्धुः साधुतायाः, तरुणार्कमण्डलमध्यान्मुनिरवातरत् ॥ क ॥

राजा तु दूरत एव तमायान्तमवलोक्य विस्मयविस्फारितविलोचनो
(१) हर्षवर्षविनिःसरद्वहलपुलकोत्तम्भितोत्तरीयवासाः ससंभ्रममासनादु-
त्थाय कियन्त्यपि पदान्यभिमुखं समेत्य क्षितितलमिलन्मौलिमण्डलः प्रणा-
ममकरोत् ॥ ख ॥

मुनिरपि सदारुणान्तयापि सौम्यया दृशा विद्रुमप्रभाभिन्नया सुधासि-
न्धुतरङ्गमालयेव प्लावयन्नाशिषमवादीत् ॥ ग ॥

(२) 'सिन्दूरस्पृहया स्पृशन्ति करिणां कुम्भस्थमाधोरणा
भिक्षो पल्लवशङ्कया विचिनुते सान्द्रद्रुमद्रोणिषु ।

यत्रेति समुदायिन एव समुदाय इति दर्शने बहुवचनम् । व्यतिरिक्तसमुदायपक्षस्तु नेहाश्रित
इति सेवितहरिहरब्रह्मभी रक्षार्थं रचितरेखातुल्यैर्यज्ञोपवीततन्तुभिर्भूषितदेहः । शमोऽस्या-
स्तीति शमी शान्तः । तथा विद्रुमं प्रवालं तुत्तुल्योष्ठः । प्रजां पाति क्रतुकृद्भयो हि प्रजा-
त्राणम् । विप्राञ्जयापयति जपं प्रापयति । भट्टदर्शनान्वयत्वात् । छष्टु तपो व्रतमस्य ।
तथा कौ भुवि तपसा लोकोत्तरेण धर्मेण श्लाघनशीलः । 'तपःश्चान्द्रायणादौ स्याद्धर्मे लोको-
त्तरेऽपि च' इति विश्वः । यदा कुतपो दर्भस्तदा कुतपश्चावीत्यत्र विसर्गाभावेऽपि (शस्य
द्वित्वेन) श्रुत्या विरोधप्रतीतिः । विगतकलत्रः । सकलं त्रायते । असिसासत्यास्तेयब्रह्म-
चर्यापरिग्रहा यमास्तेषामन्तः पारम् । कुशान्दर्भोल्लान्ति गृह्णन्ति ये ते कुशला दक्षास्तैः
सह । चः सर्वत्र विरोधे । तद्यथा शमोनामा तरुः । तथा द्रुमाभां धरति । विनञ्जर्थे ।
वि प्रजापवान् । कुतपः कुत्सितं तपः । सह कलत्रेण । यमस्यान्तकस्य समीपनुसरत्यव-
श्यम् । सह कुशलेन क्षेमेण ॥ क ॥

मुनिरिति ॥ राजप्रणामानन्तरम् । सर्वदा रक्तप्रान्तया दृशा प्रवालच्छुरितक्षीरोद-
वोच्येव प्लावयन्मुनिरप्याशिषमुवाच । रक्तान्तनेत्रत्वं शुभलक्षणम् । विरोधे स इति मुनि-
विशेषणम् । दारुणं रौद्रम् ॥ ग ॥

सिन्दूरेति ॥ भ्रमकरं भ्रान्तिजनकम् । तच्च सिन्दूरस्पृहयेत्यादिनाभिहितम् ॥ ७ ॥

(१) हर्षेति हर्षवशेन विनिसरन्तो निर्यन्तो बहलाः बहवः पुलकास्तैरुत्तम्भितं पतित-
मुत्तरीयवासां तुकूलं यस्य सः । उद्धतं स्तम्भितं प्रतिबन्धो यस्मादित्युत्तम्भितम् ।

(२) सिन्दूरेति-प्रथमोद्धवं सौरं सूरस्येदं तत्तेजश्चिरं वःपातु । कीदृशं तत् । भ्रान्तिजन-

कान्ताः कुङ्कुमकाङ्क्षया करतले मृद्वन्ति लग्नं च य-
त्तत्तेजः प्रथमोद्भवं भ्रमकरं सौरं चिरं पातु वः' ॥ ७ ॥

दत्ताशीश्च (१) प्रणामपर्यस्तकर्णपूरपल्लवपरामृष्टपादपांसुरवनिपालेन
स्वयमादरेणोपनीतमुच्चकञ्चनासनमध्यतिष्ठत् ॥ क ॥

(२) अथ नरपतिदत्ते प्राप्तसौन्दर्यनिर्यन्मणिमहसि स तस्मिन्नासने संनिविष्टः ।

रुचिररुचि सुमेरोः संगतः शृङ्गभागे कमल इव कान्तिं काञ्चिदुच्चैर्वभार ॥ ८ ॥

दत्तार्धमर्हणीयाय तस्मै सोऽपि महीपतिः ।

स्वहस्तधौतयोर्भक्त्या ववन्दे पादयोर्जलम् ॥ ९ ॥

कृत्वातिथ्यक्रियां सम्यग्विनयं च प्रकाशयन् ।

तस्याग्रे भूतलं भेजे नोपविष्टः स विष्टरे ॥ १० ॥

(३) ललाटपट्टविन्यस्तपाणिसंपुटकुङ्कुमलः ।

नीचैरुवाच वाचं च चञ्चदशनदीधितिः ॥ ११ ॥

(४) 'अद्य मे सुबहोः कालाच्छ्लाघनीयमभूदिदम् ।

त्वत्पादपद्मसंपर्शसंपन्नानुग्रहं गृहम् ॥ १२ ॥

यतः समस्तमुनिमनुजवृन्दारकवृन्दवन्दीयपादारविन्दाः, परमानन्द-
परिस्पन्दभाजः पांसूनिव पार्थिवान्, तृणमिव खैणम्, निधनमिव धनम्,
रोगानिव भोगान्, राजयत्नमाणमिव लक्ष्मीम्, आकलयन्तः सकलसंसार-
सुखविमुखाः कस्य भवादृशा भवनमवतरन्ति ॥ ख ॥

अथेति ॥ प्राप्तसौन्दर्यं रम्यं निर्यन्निःसरन्मणीनां महस्तेजो यस्मात् तत्रासने आसीनः ।
मुनिः काञ्चिदपूर्वां शोभां बभार ॥ रुचिरकान्तौ सुमेरोः शृङ्गभागे स्थितो ब्रह्मेव ॥ ८ ॥

कम् । तां आन्तिमेव दर्शयति—आधोरणा हस्तिपकाः करिणां कुम्भस्थं गण्डस्थं तेजः सिन्दूरा-
काङ्क्षया स्पृशन्ति । तथा भिच्छी किरातपत्नी सान्द्रा या द्रुमाणां द्रोणिस्तत्र लरन् तेजः पल्ल-
वशङ्कुया विचिनुते संगृह्णाति । कान्ताः कामिन्यः करतले लग्नं तेजः कुङ्कुमस्पृहया मृद्वन्ति
चूर्णयन्ति ॥ ७ ॥

(१) प्रणामेति—प्रणामेन नत्यां पर्यस्तः पतितो यः कर्णपूरपल्लवः कर्णाभरणपल्लवस्तेन
परामृष्टः स्पृष्टः पादपांसुः पादोर्णयस्य सः ।

(२) अथेति—अथ नरपतिदत्ते राज्ञा दत्ते । प्राप्तं सौन्दर्यं येन रम्यं तथा निर्यन् निर्ग-
च्छन् मणीनां महस्तेजो यस्यात् तथोक्ते । आसन आसीनः । रुचिरा रम्या रुक्कान्तियस्य
स तत्र । सुमेरोः शृङ्गभागे शिखरे संनिविष्टो ब्रह्मेव । स मुनिर्दमनकाख्यः । काञ्चन कान्तिं
शोभामुच्चैर्दधौ ॥ ८ ॥

(३) ललाटेति—ललाट एव पट्टो बृहदाकारत्वात्, तत्र विन्यस्तः स्थापितः पाणि-
संपुट एव हस्ताञ्जलिरिव कुङ्कुमलो मुकुलो येन । तथा चञ्चन्ती प्रकाशमाना दशनानां दन्तानां
दीधितिः कान्तियस्य सः । एतादृशो राजा नीचैर्वाचमुवाच । विनयावनतो बभाष इति भावः ॥ ११ ॥

(४) अद्येति—त्वत्पादपद्मयोः संस्पर्शेण सम्पन्नः संजातोऽनुग्रहोऽनुकम्पा यस्य तत् ।
मे गृहं विराय श्लाघनीयमभूत् । हे मुने तव पादस्पर्शेण मे गृहं पावनं संजातमिति मारः ॥ १२ ॥

तदहमद्यानवद्यस्य भगवन्नभूवं भूमनो यशोराशेर्भाजनम्, आरूढः पदं
श्लाघार्हम्, आगतो गुणेषु गौरवम्, उपलब्धवान्धन्यताम्, संपन्नः पुण्य-
वतामप्रणीः, जातो जनस्य वन्दनीयः ॥ क ॥

(१) तदित्यमनेकप्रकारोपकारिणां किं ब्रवीमि, किं करोऽस्मीति पौनरुक्त्यं
सर्वस्वामिनाम् । केनार्थित्वमित्यनुचितादरो निःस्पृहाणाम् । इदं मे सर्वस्व-
मात्मीक्रियतामिति स्वल्पोपचारः स्वाधीनाष्टगुणैश्वर्याणां भवताम् । तथापि
प्रणयेन भक्त्या च मुखरितः किञ्चिद्विश्रापयामि ॥ ख ॥

इदं राज्यमित्यं लक्ष्मीरिमे दारा इमे गृहाः ।

एते वयं विधेया वः कथ्यतां यदिहेप्सितम् ॥ १३ ॥

मुनिरप्यवनीशस्य विनयमभिनन्द्य स्निग्धमुग्धस्मितसुधाधवलिताधर-
पल्लवमब्रवीत्—‘उचितमेतद्भवा दूशां वक्तुं कर्तुं वा ॥ ग ॥

उपकर्तुं प्रियं वक्तुं कर्तुं स्नेहमकृत्रिमम् ।

सज्जनानां स्वभावोऽयं केनेन्दुः शिशिरीकृतः ॥ १४ ॥

अपिच—

(२) यथा चित्तं तथा वचो यथा वाचस्तथा क्रिया ।

चित्ते वाचि क्रियायां च साधूनामेकरूपता ॥ १५ ॥

अपिच—

विवेकः सह संपत्त्या विनयो विद्यया सह ।

प्रभुत्वं प्रश्रयोपेतं चिह्नमेतन्महात्मनाम् ॥ १६ ॥

तदेतत्समस्तमस्ति त्वयि दीर्घायुषि, श्रूयतामिदानीं प्रस्तुतम् । (३) अ-
नवरतसुरासुरचक्रचूडामणीकृतचरणरजसश्चन्द्रचूडामणौर्देवस्यादेशेनागता
वयम् । अवाप्त्यसि सकलजलधिजलकल्लोलमालालंकारभाजो भुवो भर्तु-
रुचितमतिमान्धं धन्यमसामान्यं कन्यारत्नम्’ इति ॥ घ ॥

उपेति ॥ इन्दुः केन शिशिरीकृतः । स्वभावादेव शिशिर इत्यर्थः ॥ १४ ॥

यथेति ॥ वाचीत्येकत्वेऽपि जात्या बहुत्वप्रतीति ॥ १५ ॥

विवेक इति ॥ प्रश्रयः प्रणयः ॥ १६ ॥

(१) तदित्यमिति—राजा तानि विनयवर्चांसि ब्रूते । अनेकधा परोपकारिणां भवतां
किमुपकारमारचयामि । कानि च वाक्यानि भवतां सविधे ब्रवीमि । स्वोक्तेरनकाशं प्रदर्श-
यति—यत्, अहं भवतां किङ्कर इत्यनुचितं वचः । सन्त्येव सर्वेषां स्वामिनो भवन्तः । इत्या-
दि सर्वत्र विज्ञेयम् ।

(२) यथा चित्तमिति—‘मनस्येकं वचस्येकं कर्मण्येकं महात्मना’मिति सूक्तेर्मूलस्या-
नमिदं पद्यम् ॥ १५ ॥

(३) अनवरतमिति—अनवरतं यथा तथा सुरासुरचक्रेण चूडामणीकृतं चरणयो रजो
धूलिर्यस्य तस्य ।

एवमुक्तवति तस्मिंस्तपस्विनि पुत्रार्थिनी कन्यालभं मन्यमाना विप्रियं प्रियंगुमञ्जरी (१) जरन्मञ्जीरवज्जरेविलक्ष्णाक्षरया गिरा कुर्वाणैव क्रोधपरिस्पन्दं निन्दास्तुतिधर्मेण नर्मलीलाकलहमकरोत् ॥ क ॥

(२) 'नयशोभाजन, कृतकुटीककुशास्त्राहिन्नवेदनोद्धारं कृतवानसि कापि । सर्वदानादेयेषु प्रतिकूलवर्तिषु जलेषु रतिं कुर्वाणः पाठीनहिंसको धीवर इवोपलक्ष्यसे । कुरङ्गेषु प्रीतिं बध्नासि । कदम्बैः कुरवकैर्बहुकदलीकैः पलाशप्रायैः कुजन्मभिः सह संवससि ॥ ख ॥

किमन्यद् ब्रूमो वयम् ।

यस्य ते सदाचारविरुद्धः पुष्पवत्कान्ताराग एव प्रियः ॥ ग ॥

एवमिति ॥ क्रोधस्य परिस्पन्दं चेष्टां कुर्वाणैव ॥ क ॥

नयेति ॥ यशोभाजनेत्यामन्त्रयस्य नययोगः । तथा कृतानि कृत्रिमाणि, नतु वेदवद्गौरवेष्याणि । कुत्सितटीकानि कुशास्त्राणि गुणहासीत्येवंशीलः यस्माद्वेदो वेदपाठरहितः । इदमपि द्वयमामन्त्रयम् । कापि न उद्धारमुच्चारणं कृतवानसि । वक्तुमपि न वेत्सीत्यर्थः । स्तुतिपक्षे नयश्च शोभा च ते जनयसि । यद्बहुमागतोऽसि तस्येति शेषः । तथा कृता कौ पृथिव्यां टीका गमनं येन । स्वर्गिणाप्यस्मदनुजिघृक्षयेति शेषः । कुतो दर्भ एवास्त्रं गुणहार्यवश्यम् । एतेनाहश्यशत्रूणामपि विघातोक्तिः । वेदना दुःखं तदर्थमुद्धारमुच्चारणं कापि नाकरोः । एतेन प्रियवद्वोक्तिः । निन्दायां अनादेयेष्वश्रद्धेयेषु जडेषु रतिं विद्वद्द्विंसको धीवर इवावबुध्यसे । धीवरोऽपि किल नादेयपथः कूलं कच्छं प्रति वर्त्तमानेषु रतिं कुरुते । पाठीनाहारत्वात् । पक्षे सर्वकालमेव नदीभवेषु कूलं कूलं प्रति वर्त्तमानेषु वारिषु रागमासक्तिं कुर्वाणः पाठवान् 'न हिंसाशीलो' धिया बुद्ध्या वर एवावगम्यसे । एतेन तीर्थस्थास्तुर्दयालुर्जानी च । कुत्सितो रङ्गो वासना येषां तेषु विषयेषु प्रीतिमान् । पक्षे कुरङ्गा मृगास्तेषु प्रीतः । कदम्बैः कुमातुकैः । कुत्सिता अम्बाः कदम्बाः ताश्च दुश्चेष्टितैः कुर्वन्ति आचक्षते वा हात णिजन्तादचि सिद्धम् । बहुमीहौ तु कोः कन्न भवति । कुत्सितो रवो येषां तैः । कुत्सितमलीकं कदलीकम् । कोः कत । बहु कदलीकं येषाम् । तथा पलं पिशितमश्नन्ति ये तेषां प्रायैः सहशैः । तथा कुत्सितं जन्म येषां तथाविधैः सह वासं विधत्से । पक्षे कदम्ब-कुरवक-कदली-पलाशा ये कुजन्मानः कौ पृथिव्यां जन्म येषामिति कृत्वा भूरुहस्तैः सह संवससि । मुनयो हि मृगनगप्रियाः । वनवासित्वात् ॥ ख ॥

यस्येति ॥ पुष्पवतीषु हि कान्तास्तु राग आसक्तिः । आचारविरुद्धः कुलधर्मानुचितः

(१) जरदिति—जरन्मञ्जीरवत् जीर्णाभवन्नूपुरशब्दवत् जर्जराणि विलक्षणाणि सविस्मयानि अक्षराणि यस्यां सा ।

(२) नयेति—न यशोभाजन, कृतकुटीक, कुशास्त्रग्राहिन्, अवेद, न, उद्धारं, कृतवान्, असि, क अपि, । सर्वदा, अनादेयेषु, प्रतिकूलवर्तिषु, जडेषु रतिं, कुर्वाणः, पाठीनहिंसकः, धीवर इव, उपलक्ष्यसे, इति नर्मवाक्ये पदच्छेदः । वास्तविकायं तु—नयशोभाजन, कृतकुटीक, कुशास्त्रग्राहिन्, न, वेदनोद्धारं, कृतवान्, असि, क, अपि, सर्वदा, नादेयेषु, प्रतिकूलवर्तिषु, जलेषु, रतिं, कुर्वाणः, पाठी, न, हिंसकः, धीवर, इव, उपलक्ष्यसे, इति, ।

तदलमेनन तापसहितेन कन्यावरप्रदानेन' इति ॥ क ॥

एवमभिहितः सोऽपि तां बभाषे ॥ ख ॥

'दोषाकरमुखि, किं मामुपालभसे । प्रायः प्राणिनामीशः शंभुरेव शुभा-
शुभं कर्मालोक्य तुलाधर इव तुलितं फलमुपकल्पयति ॥ ग ॥

तथाहि ।

यद्यावद्याद्दृश येन कृतं कर्म शुभाशुभम् ।

तत्तावत्ताद्दृशं तस्य फलमीशः प्रयच्छति ॥ १७ ॥

अथवा ।

मत्तमातङ्गगामिनि, यस्यास्तवाप्रमाणालोचनश्रीः सा त्वं बलिसंश्रया-
वलग्न्या कस्य नाधिक्षेपं जनयसि ॥ घ ॥

तदलमेननालापालसत्प्रपञ्चेन । गतो भूयिष्ठो दिवसः । समासन्नो
ऽस्माकमाह्निकसमयः । सीदत्येषा ब्रह्मपरिषद् । गगनमण्डलमध्यमारोहति
भगवानशेषकल्याणचिन्तामणिस्तरणिः । अरविन्दारुणवदने न नक्तं समय-

पक्षे सदाचारेत्यामन्त्रणम् । विभिः पक्षिभ्यो रुद्धः पुष्पवान्कान्तास्यागस्तस्त्रेव प्रियः ॥ ग ॥

तदिति ॥ तस्मात् तापस तपस्विन्, हि स्फुटं ते तव संबन्धिना कन्यावरप्रदानेन
नालं न पथांसं नेष्टं पुर्यत इति यावत् । यतोऽहं पुत्रार्थिनीति । अथवा तापःसंतापस्तत्स-
हितेन । पक्षे तापसेत्यामन्त्रणम् । तेनानेन कन्यावरप्रदानेनालं नान्यत्प्रार्थनीयमित्यर्थः ॥ क ॥

दोषेति ॥ दोषाणामाकरो मुखं यस्यास्तत्संबोधनम् । पक्षे दोषाकरश्चन्द्रः ॥ ग ॥

मत्तेति ॥ मत्तः क्षीवो मातङ्गः शवास्तद्गच्छसि चेष्टसेऽवश्यम् । स ह्यनुचि-
तचेष्टः त्वमपि तथा क्षीवा । म्लेच्छाभिगमस्त्वनुचितत्वान्न व्याख्येयः । पक्षे मातङ्गो
हस्ती । यस्या भवत्या आलोचनश्रीर्विवेकसंपदप्रमाणा प्रत्यक्षादिप्रमाणापेता सा त्वं बलिनो
बलवतो राज्ञः संश्रयेऽवलम्बावष्टब्धा कस्य पूज्यस्यापूज्यस्य वा अधिक्षेपं तिरस्कारं न
करोषि । सर्वस्यापि करोष्येव । पक्षे लोचनश्रियः प्रसृत्यादिप्रमाणातिरिक्तत्वम् । बलिरु-
दरेखा । अवलम्बं मध्यम् । एवंविधा सा त्वं शुभलक्षणा कस्य आधिक्षेपं मनःपीडया
अपनोदं न करोषि ॥ घ ॥

तदिति ॥ तस्माद् । अलं पुर्यतामनेन । अलापे संभाषे आलस्याभव्यस्य सतो भ-
व्यस्य च प्रपञ्चेन विस्तारेण । प्रकृतं प्रक्रियत इति भावः । उक्तयो हि सप्रतिपक्षा भव-
न्तीत्यालप्रतिषेधे सतोऽपि प्रतिषेधः । तथाहि—'सन्तः सच्चरितोदयव्यसनिनः प्रादुर्भवद्य-
न्त्रणाः सर्वत्रैव जनापवादचकिता जीवन्ति दुःखं सदा । अव्युत्पन्नमतिः कृतेन न सता
नैवासता व्यकुलो युक्तयुक्तविवेकशून्यहृदयो धन्यो जनः प्राकृतः' । अथवा । आलापस्य
आलेनावस्तुरूपेण सन् न परमार्थेन सन् योऽसौ प्रपञ्चस्तेनालं निरर्थकत्वात् । यदुक्तम्—य-
देवार्थक्रियाकारि तदेव परमार्थसत्' । दारुणं नयशोभाजनवाडीनर्हिसक्रेत्यादिकस्य मुनीनां
प्रतिपादनादौद्रं वदनं यस्यास्तस्याः संबोधनम् । न अरवि नक्तं समयम् । अपितु सखि
संध्यासमर्थं मुनयोऽध्यनुपालयन्ति । नक्तमित्यनेन संध्या लक्ष्यते । वयमपि मुनयस्ततोऽस्मा-
कं संध्यावसर इत्यभिप्रायः । स्तुतौ अरविन्दवदरुणं वदनं यस्यास्तस्याः संबोधनम् । नैते

मनुपालयन्त्यमी मुनयः । अनुमन्यस्व । यामो वयम् ॥ क ॥

इत्यभिहिता सा प्रियंगुमञ्जरी 'महर्षे, मर्षणीयोऽयमेकस्त्यक्तकुलवधु-
धर्मो नर्मापराधः । स्वीक्रियन्तामेतानि विविधान्यु(१)दलसन्मयूखमञ्जरीर-
चितेन्द्रचापचक्राण्याभरणानि । गृह्यतामिदमिन्दुद्युतिधवलमनलशौचं चीनां-
शुकपट्टपट्टिधानयुगलमियं च कुसुममालिका' इत्यभिधायास्यान्यदप्यतिथि-
स्तत्कारोचितमुपदौक्य प्रसादनाय प्रणाममकरोत् ॥ ख ॥

मुनिस्तु 'गौरवमुखि, वृत्तमुक्तोऽयं हारः, दोषालयमङ्गदम्, जघन्यपदा-
श्रयं काञ्चीदाम, सदापदाधिष्ठानं नूपुरम्, अलंकारो भवद्विधानामेव
राजते नास्माकम् । इयं च परिमलवाहिनी माला निबद्धमधुरालापाचीनं
वासश्च तवैवोचितम्' इत्यनेकधा श्लिष्टालापलीलयातिवाह्य काश्चित्काल-
कलाः करकलितकमण्डलुर्मण्डलेश्वरमापृच्छ्य तां च प्रियंगुमञ्जरीं जरठत-
मालनीलमम्बरतलमुदपतत् ॥ ग ॥

(२) वियति विशदविद्युदलोललीलायमाने
स्फुरदुरुपरिवेषाकारकान्तौ मुनीन्द्रे ।

मुनयः संख्याकालमनु पश्चात्पालयन्ति । अवश्यविधेयत्वात्तत्कालमेवेत्यर्थः । तस्मादनुजा-
नीहि यामो वयम् ॥ क ॥

इतीति ॥ इत्युक्ता सा राज्ञी महर्षे इत्याद्यभिधायातिथ्यस्तत्क्रियायोग्यमुपादाय हर्ष-
यितुं प्रणतिं चक्रे ॥ ख ॥

मुनिस्त्विति ॥ वृत्तमुक्तो वर्तुलमौक्तिकः शीलरहितश्च । दोषाशब्दो भुजपर्याय इति
दोषा बाहू आलयो यस्य । दोषा अवधानि च । यद्विश्वः—'दोषा रात्रौ भुजेऽपि च' ।
जघने भवं जघन्यं गृहितं च । तादृक् पदमाश्रयो यस्य । सदा शब्दवत् पदे पादावधिष्ठान-
माश्रयो यस्य । पक्षे सतामप्यापदामासमन्तादधिष्ठानं नगरम् । आपदामाधेश्च स्थानमिति
वाक्ये तु घृषामादित्वात्पत्वम् । इति प्रकृतेऽलंकारस्य वर्णनं गौणवृत्त्या दूषणम् । तस्मा-
देवं दोषयुक्तोऽलंकारो युष्मादृशीनामेव भाति; नास्माकं यतीनाम् । यतो हि चारित्रमण्ड-
नाः । नर्मणस्तु अलमत्यर्थं कारो राजग्राह्यभागस्त्वादृशीनां राजपत्नीनां संगच्छते, नास्माकं
वनवृत्तीनाम् । लोकस्योपकुर्म एव वयं, न कुतोऽपि किञ्चित्प्रतिगृहीम इति भावः । इयं
च घृगन्धिः सन्तुललापा स्त्रक् चीनमंशुकं च तवैव युक्तं, नास्माकम्, यस्मात् परितो मर्लं
ब्रह्मति । तथा निबद्धमधुना समवेतसुरया कराला एवंभूतासौ स्त्रक् । अपाचीनं निरुद्धं च
वासः । इति समर्थं कंचिच्छ्लेषोक्तिभिर्निर्गम्य गगनमुदगात् ॥ ग ॥

वियतीति ॥ विस्मयान्निश्चलाकृतिर्नृपः स्थानुनोपमितः ॥ १८ ॥

(१) उल्लसदिति—उल्लसन्त्यः शोभमाना मयूखमञ्जर्यस्ताभौ रचितमिन्द्रचापचक्रं
यैस्तानि ।

(२) वियतीति—अथ । विशदा स्फीता, विद्युद्वल्लोला चपलावच्छला या लीलानुक्र-
तिस्तामिवानुचरति सति । स्फुरन्प्रकाशमानो य उरुः परिवेषो मण्डलं, तस्याकार आकृति-

अथ गतवति तस्मिन्विस्मयोत्तानिताक्षः

क्षितिपतिरवतस्थे स्थाणुसंस्थां दधानः ॥ १८ ॥

स्थित्वा च तत्कथावस्थया काश्चित्कालकलाः कलापिकुलोत्कण्ठाकारिणि रणति नवजलधररचरमणीये मध्याह्नगम्भीरभेरीसखे शङ्खगुणकै, विशति विसकाण्डकवलनमपहाय (१) तीव्रतरतपनतापताम्यस्तनुनि नवनलिनीलदल्लायामण्डलमुपवनदीर्घिकावतसे हंसकुले कुमुदकुवलयाम्भोजपत्रपुञ्जपञ्जरान्तरमनुसरति परिहृतोष्णमधुनि, मुकुलितपद्मपुटे षट्चरणचक्रवाले, (२) चटुलाग्रिमखुरशिखरोलिलखितधरणिमण्डलेषु (३) खण्डितखर्वदूर्वानालनीलधुरधुरायमाणघोणाकोणेषु विमुच्यमानेषु पिपासातुरतुरंगेषु, घर्मविघूर्णितेषु ससृत्कारकरविमुक्तसीकरासारवर्षणाद्रिताङ्गणेषु मञ्जनाय सज्जितेषु सेवागतराजकुञ्जरेषु, क्रीडागिरिसरितमवतार्यमाणेषु लीलामृगमिश्रणेषु, पयोभिः पूर्वमाणासु पञ्जरपक्षिपयः पानपात्रीषु, उद्यानारघट्टतटी टीकमानासु कोयष्टिमयूरमण्डलीषु, क्रीडासरः सरत्सु संगीतश्रमस्विन्नखिन्नकिनरेषु, कूपकूलकुलायकोणकूणतेष्वातपातङ्गाकुलकलविङ्केषु, भवनवनवापीपुलिनपालिपांसुपटलमुत्तमपहाय शीतलशैवलावलिं श्रयति तरलितनके, क्रेकारयति क्रौञ्चचकोरचक्रवाकचक्रे, क्रीडाप्ररोपितप्राङ्गणप्रान्ततरुशिखरमध्ये मध्याह्नवलिपिण्डाय पिण्डिते क्रेकारयति काकवयसां कर्णकट्टु कुटुम्बके, बकवलयवलक्षान्तिपति दिक्षु दीप्रान्दीप्तिदण्डांश्चण्डरोचिषि, विसर्ज्य परिजनं राजा मञ्जनभवनारयोदचलत् ॥ क ॥

गत्वा च पृथ्वीवलयमिव पयःपूर्णसमुद्रद्रोणीकम्, केदारोदरमिव सकलशालिस्थानम्, श्रोत्रियद्विजजनभवनमिव सकलधौतपट्टम्, अतिरम-

स्थित्वा चेति ॥ राजापि निश्चलनेत्रस्तथा तमवलोक्य कंचिच्च समयं तत्कथाभिरेवातिवाह्य मध्याह्नस्नानसमये प्रतस्थे ॥ क ॥

गत्वा चेति ॥ मञ्जनगृहं गत्वा स्नानपीठे निषण्णः । गृहं विशिष्यते । पयसा पूर्णं समुद्रा मुद्राङ्किता द्रोणी जलपात्री कुण्डिका यत्र । स्नानीयजलादिषु मुद्रा दीयत इति राजधर्मः । तथा कलशाः कुम्भास्तेषामालिः पङ्क्तिस्तथा सह युक्तानि स्थानानि प्रदेशा

स्तद्वत्कान्तिः शोभा यस्य स तस्मिन् । तस्मिन्मुनीन्द्रे वियति गतवति सति । विस्मयेनाश्चर्येणोत्तानिते अक्षिणी यस्य सः । क्षितिपतिर्भूपः । स्थाणुसंस्थां निश्चलतां दधानः सन् । अवतस्थे ॥ १८ ॥

(१) तीव्रेति—तीव्रतरस्तीक्ष्णतरो यस्तपनतापः सूर्यातपस्तेन ताम्यन्ती क्षिद्यन्ती तनुवपुर्यस्य तत् तत्र ।

(२) चटुलेति—चटुलश्चक्रलोऽग्रिमोऽग्रभागो येषां तानि खुरशिखराणि खुराग्राणि तैरुल्लिखितं विलिखितं धरणिमण्डलं यैस्तेषु ।

(३) खण्डितेति—खण्डिता खर्वा ह्रस्वा या दूर्वा एव नालास्ताभिर्नीलवर्णो धुरधुरशब्दमाचरन् घोणाया नासायाः कोणो येषां ते तेषु ।

स्त्रीयं मज्जनभवनमवतारिताभरणः स्नानपीठे निषसाद ॥ क ॥

आसनस्थितश्चास्यावसरपाठकः पपाठ ॥

(१) 'वररजनीकरकान्ते चित्राभरणे निशानभःसदृशे ।

तव नृप मज्जनभवने सवितानाभाति परमश्रीः ॥ १६ ॥

अनन्तरमुत्तुङ्गकनककुम्भशोभास्पर्धिकुचमण्डलार्धवद्धोत्तरीयांशुकपरि-
कराः, सस्मरस्मितविकारकारिण्यः, दर्शितसीत्काराङ्गमलनविन्यासाः,
काश्चित्समुद्रवेला इव समकरोत्तितामलकाः, काश्चित्तरुणतस्मज्जरीराज्य
इव भृङ्गारभरभुग्नदेहाः, काश्चिदन्यायकारिण्य इव सभाजनोद्धूलनकराः,
काश्चिन्मलयाचलभूमय इवोत्कृष्टगन्धधारितैलाः, काश्चिद्देवलोक्वसतय
इव चामरधारिण्यः, काश्चित्पुरंदरपुरंधिका इव सविभ्रमकङ्कतिकोपान्तेना-

यत्र । तथा कलधौतस्य हेम्नः पट्ट आसनं तेन सह । अन्यत्र पयःपूर्णः समुद्रो द्रोणी च
यत्र । द्रोणी देशविशेषः । यद्विश्वः—'द्रोणी स्यान्नोद्गन्तरे' । केदारोदरं तु समग्रशालि-
स्थानम् । तथा सकलाः सर्वे धौताः क्षालिताः पट्टा आसनानि यत्र ॥ क ॥

वरेति ॥ नृप इति संबोधने । अधुना तद्विशेषणानि । वर श्रेष्ठ । रजनीकास्य चन्द्र-
स्येव कान्तिरस्येति चन्द्रयुते । रणे युद्धे चित्रो व्याघ्रस्तद्वदाभा अस्येति तथोक्त । तथा
निशानैस्तेजस्विभिर्बभस्तोति कृत्वा सभटस्य अथवा निशानं निर्मलं बभस्ति शोभते ।
तथा सदृश इः कामो यस्येति कृत्वा कंदर्पप्रतिम । मज्जनसदने सविताना सोल्लोवा उत्कृ-
ष्टश्रीर्द्योतते । अथ च मज्जनभवने सविता रविर्नाभाति । परं केवलम् । अश्रीर्निष्प्रभ
पुष्टेत्युक्तिलेशः । यतो निशायां यन्नभस्तत्सदृशे । प्रद्योतनानुद्योते हेतुरयम् । तथा चित्रा-
ण्यभरणानि यत्र । नभःपक्षे चित्रा नक्षत्रम् । तथा वरा श्रेष्ठा रजनी हरिद्रा तां कुर्वन्ति
सत्कुर्वन्तीति कृत्वा रजनीकरा गन्धकारास्तैः कान्ते । नभस्तु वरो दीप्तिमान् सूर्यभा-
वाद्यो रजनीकरः शशी तेन कान्तम् ॥ १९ ॥

अनन्तरमिति ॥ परिकरमाबध्येति जघने पटीवेष्टि कृत्वा कामिन्यो राजानमस्नर-
यन् । समेनाविषमेण करेणोत्क्षिप्तान्यामलकानि यकाभिः । आमलकचूर्णं हि स्नानीयम् ।
भृङ्गारः कनकालुका । भाजनं पात्रम् । तत्रोद्धूलनम् । चूर्णविशेषः । तेन सह करः
पाणिर्यासाम् । सभाजनोद्धूलनपाठे तूद्धूलनमुद्धर्तनम् । उत्कृष्टानि उद्धृतानि गन्धधारिणि
तैलानि याभिः । चामरं प्रकीर्णकम् । विशिष्टो भ्रमश्चलनं तेन सह या कङ्कृतिका केशमा-
र्जनी तस्या उपान्तेनासमन्ताकेशानां विरलीकणमाचरन्त्यः । पालिः पर्यायावसः ।
यदजयः—'पालिः कर्णलतायां स्यात्प्रदेशे पङ्क्तिचिह्नयोः । दृष्टव्यमशुस्त्रियामश्रौ पर्यायावसरे

(१) वरेति—मज्जनभवने निशानभ इवेति साम्यम् । तत्र मज्जनभवने सविताने, वरा
या रजनी हरिद्रा तां कुर्वन्तीति वररजनीकरा गन्धकारास्तैः कान्तं रम्यम् । विचित्राभरण-
युतम् । इति । निशानभश्च सूर्यशून्यं, वररजनीकाश्चन्द्रस्तेन रम्यं, चित्राभरणीनक्षत्रयुतं च,
इति ज्ञेयम् । किंच—वररजनीकरकान्ते, रणे चित्राभ, निशानभ, सदृशे, इति पदानि नृपस-
म्बोधनान्यपि ॥ १९ ॥

केशप्रसादनमाचरन्त्यः, काश्चिद्विन्ध्याटव्य इव दर्शितविविधपादपालिकाः,
काश्चिद्वाघवसेना इव कृतप्रहस्तमलनाः, काश्चिद्व्याकरणवृत्तय इव बाहु-
लतां संवाह्यन्त्यः, मञ्जननियुक्ताः कामिन्यो राजानं स्नपयामासुः ॥ क ॥

किं बहुना—

तास्तास्तं स्नपयामासुरङ्गनाः कुम्भवारिणा ।

एत्य याः स्युः प्रसन्नेन द्युलोकात्कुं भवारिणा ॥ २० ॥

(१) अथ विमलदुकूलप्रान्तनिर्नीरिताङ्गः

परिहितसितवासाः स्वल्पमाङ्गल्यभूषः ।

शुचिरुचितविधिज्ञः स स्वयं स्वस्थचित्तः

कुशकुसुमकरः सन्कर्म धर्म्यं चकार ॥ २१ ॥

अनन्तरमावर्तितानेकस्वर्णवल्लभो वल्लभो जनस्य भोजनस्य समये
स मयेन निर्मितया तथा सधर्माणं धर्मसुतसभया सभयागतजनजनिता-
रम्भोऽरं भोजनस्थानवेदीं जनस्थानवेदीं गतवान् ॥ ख ॥

क्रमे' । ततश्च दर्शिता विविधा पादपालिः पादमर्दनावसरो याभिः । कृतं प्रकर्षेण हस्त-
मलनं याभिः । बहुलतामिति बाहुल्येति । पक्षे मकरैः सह उत्क्षिप्तममलं कं जलं या-
भिः । शृङ्गाणामार आगमनं तस्माद्यो भरः । तथा अवाच्यवचनैः सभाजनस्योद्बूलनं
मालिन्यं कुर्वन्ति । उद्बूलनपाठे तु सभाजनादुद्बूलनमपसरणम् । उत्कृष्टगन्धधारिता एला
ओषविविशेषो याभिः । च पृथक् । अमरा देवाः । सविभ्रमं सविलासं कं सुखं यत्र ।
कतिकोपान्ते क्रियत्कोपविगमे नाकेशस्य दिवस्वपते प्रसादनं कुर्वन्ति । कतीति पुरंधिका-
विशेषणं वा । दर्शिता विविधाः पादपानामालयो याभिः । प्रहस्तो रावणप्रतिहारस्तस्य
मलनमभिभवः । बाहुलता बाहुल्यम् ॥ क ॥

ता इति ॥ भवस्य संसारस्यारिः शिवस्तेन । प्रसन्नेन हेतुना । द्युलोकात्स्वर्गलो-
कात् । कुं पृथ्वीम् । एत्यागत्य । याः स्युर्मवेयुः । तास्ताः स्त्रियः । तं कुम्भवारिणा
कलशोदकेन स्नपितवत्यः ॥ २० ॥

अथेति ॥ निर्नीरितं निर्जलीकृतमुद्रमितमित्यर्थः ॥ २१ ॥

अनन्तरमिति ॥ आवर्तिता येऽनेके स्वर्णस्य वल्लास्तौल्यमानविशेषास्तद्वज्रा-
यस्य । तथा वल्लभो दयितो लोकस्य भोजनस्य काले स राजा मयेन दैत्यवर्धकिना कृतया
तथा प्रतीतया युधिष्ठिरस्य सभया सधर्माणं सदृशीं भोजनस्थानवेदीम् । सभयानामाग-
तानां शरणं प्रपन्नानां जनानां जनितरक्षोपक्रमः । अरमत्यर्थं जनानां स्थानवेदी लोकस्यो-
चितासनज्ञः प्राप्तवान् ॥ ख ॥

(१) अथेति—विमलं निर्मलं यद् दुकूलं तस्य प्रान्तेन निर्नीरितं निर्जलीकृतमङ्ग-
यस्य सः । परिहितं सितं वासो वसनं येन सः । तथा स्वल्पा मङ्गलकर्मणि उपयुक्ता भूषा
भूषणं यस्य सः । कुशा दर्भाः कुसुमानि पुष्पाणि करे पाणौ यस्य सः । स्वस्थचित्तो नि-
र्विकारमनाः । उचितो यो विधिः पूजायास्तं जानातीति तथोक्तः । स राजा स्वयं धर्म्यं
धर्मादनपेतं कर्मान्हिकं चकार ॥ २१ ॥

तस्यां च बहुविस्तीर्णस्वर्णभोजनपात्रपत्रशङ्खशुक्तिसनाथायामुपविष्ट-
स्यास्य क्रमेण परिकरमाबध्य गाढमाढौकन्त स्वस्य स्वस्यानुहारिणोऽन्न-
विशेषानादाय सूपकाराः सूपकाराङ्गनाश्च ॥ क ॥

तथाहि ।

भक्तास्तस्य भक्तम्, मुद्रा मुद्रान्, मोदका मोदकान्, अशोकवर्तिन्योऽ-
शोकवर्तीः, समांसा मांसम्, नानाशाकाः शाकानि, व्यञ्जना व्यञ्जनम्,
अपरास्तु काश्चिदक्षीरा अपि क्षीरम्, अघारिका अपि घारिकाः परिवेष-
यामासुः ॥ ख ॥

सोऽप्यधीशो भूभुजां भुञ्जानो भोज्यम्, लिहँल्लेह्यम्, आस्वादयन्स्वादु,
चूषयञ्चुष्याणि, पिबन्पेयानि, आहारमकरोत् ॥ ग ॥

अनन्तरमाचम्य चन्दनेनोद्धतितपाणिपल्लवः शीघ्रमाघ्राय धूपधूमम्,
आस्ये निक्षिप्य कस्तूरिकाकुङ्कुमकर्पूरकर्बुराणि क्रमुकफलशकलानि, आदाय
च चित्रस्तम्भगतर्णकर्णकम्प्राणि शुक्तिशुक्लानि ताम्बूलीदलानि, तस्मात्प्रदे-
शादपरमवकीर्णकुसुमहारि विस्तीर्णास्तीर्णस्वर्णमयवैदूर्यपर्यन्तपर्यङ्काङ्क-
माप्तैः सह विनोदास्थाधिकास्थानमगात् ॥ घ ॥

तत्र च (१)सकामकामिनीकमलकोमलकरपुटपीड्यमानपादपल्लवो न-
र्तयन्नाटयपरिपाटीपदूझटान्, भावयन्नमृतस्रुतः कविवाचः, वाचयन्श्चिरन्तन-
कविकथाः, शृण्वन्वीणाप्रवीणकिनरमिथुनगीतानि, आलोकयँल्लोचनोत्सव-
करान्विलासिनीलास्यविलासान्, वादयन्मृदुवाद्यविशेषान्, अवधारयन्वां-
शिकवाद्यवेणुनिकाणान्, कलगिरः पाठयन्पञ्जरशुकान्, (२)कान्ताकुचकु-
म्भमण्डलावष्टम्भलीलयापराहस्यमयमतिवाहितवान् ॥ ङ ॥

तस्यां चेति ॥ सूपकारा औदनिका छठपकारकाश्च ॥ क ॥

भक्ता इति ॥ भक्ताः प्रसादकाः । मुदं गच्छन्तीति मुद्राः । मोदयन्तीति मोद-
काः । न शोके वर्ततेऽभीक्ष्णमशोकवर्ती नीर्नायको येषां यासां च । समोऽसौ यासाम् ।
नाना अनेकप्रकारा आशा येषां यासां च । 'शेषाद्विभाषा' इति कप् । विशिष्टाञ्जनाः ।
अक्षीणि ईरयन्ति विभ्रमात्कम्पयन्ति । अवस्य पापस्य अरिकाः शत्रुरूपाः । भक्तमित्या-
दि कर्मपदानि भक्ष्यार्थानि । परिवेषणमत्र भोजनस्य भाजने क्षेपणम् ॥ ख ॥

अनन्तरमिति ॥ व्रतस्य हि मृगशावस्य कर्णौ स्तब्धौ भवतः । ताम्बूलीदला-
न्यपि तादृशीति भावः ॥ घ ॥

(१) सकामेति—सकामा या कामिनी तस्याः कमलकौमलौ यौ करौ तयोः पुटेन
पीड्यमानः संवाह्यमानः पादपल्लवधरेणकिसलयो यस्य सः ।

(२) कान्तेति—कान्तायाः कमिन्याः कुचकुम्भयोः कुचकलशयोर्मण्डलं प्रदेश एवा-
वष्टम्भ उपधानं तस्य लीलया विलासेन ।

क्रमेण च (१) चषकायमाणविकचकमलमध्यमधुपानमत्त इव पुनर्वाह-
 रयाशयाभिभूतभासि मदादिव लोहितायमाने निपतति मुक्ताशुकैऽशुमालिनि,
 वनान्तररुशिरःश्रितशाखाशिखरेषु गलद्बहलकिञ्जल्कपुञ्जपिञ्जरासु मञ्जरी-
 श्विव विलम्बमानासु दिनकरदीधितिषु, विस्तीर्णशिलावकाशजघनाया-
 मुल्लसल्लोहिताधरपल्लवायामस्ताचलवनराजिरेखायामुपरि पतितमवलोक्य
 रागिणमहर्षतिम्रीष्यारोषभरादिव जाते जपापुष्पनिचयरुचि पश्चिमा-
 शामुखे, मुखरयति नभो (२) निजनीडनिलयनाकृतकूजितजरदण्डजव्रजे,
 व्रजति सरः संध्याविधिधित्सया द्विजन्मजनमुनिनिकाये, कालागुरुसा-
 ज्जनराग इव श्यामलयति गगनलक्ष्मीमभिसारिकावन्धावन्धकारे, राज्ञः
 संध्यावसरमावेदयन्किनरमिथुनमिदमगायत् ॥ क ॥

‘भोगान्भो गाङ्गवीचीविमलितशिरसः प्राप्य शंभोः प्रसादा-
 न्मोहान्मोहानभिज्ञाः कचिदपि भवत प्राणिनो दर्पभाजः ।

यस्माद्यः स्मार्तविप्रप्रणतिनुतपदः सर्वसंपन्नभोगो

भास्वान्भाः स्वाङ्गभूता अपि स परिहरन्नस्तमेष प्रयाति’ ॥ २२ ॥

एतदाकर्ण्य नरपतिः सांध्यं विधिमन्वतिष्ठत् ॥ ख ॥

क्रमेणेति ॥ अन्योऽपि मधुपानेन साधति । पुनःपुनर्मधुवाञ्छया निष्प्रभः स्यात् ।
 तथा क्षीवतया आरक्तः सन्निर्वहो भूमौ पतति । विस्तीर्णशिलावकाश एव जवनं श्रोणी
 यस्याः । तथा उल्लसन्तो अधरा अधःस्थिताः प्रवाला यस्याः । ईदृश्यामस्ताचलारण्य-
 राजौ उपरिष्ठात्प्राप्तं रागिणं रक्तं द्युमणिं वीक्ष्य रोषादिव पश्चिमदिगानने रक्ते जाते ।
 अन्यस्या अपि सुखमीदृगुणायामपरकान्तायामनुरागिणमुपरि पतितं पतिमवलोक्यैष्याव-
 शाद्वक्तं स्यात् ॥ क ॥

भोगानिति ॥ भोगानित्यनन्तरो भोःशब्द आमन्त्रणे । गाङ्गोर्मिनिर्मलीकृताङ्गस्य
 शंभोः शिवस्य प्रसादात् भोगान् प्राप्य भो दर्पभाजः प्राणिनः, मोहात्सकाशाद् ऊहान-
 भिज्ञा अविमर्शकाः कचिदपि विषये मा भवतेति । मायोगेऽपि सानुबन्धकत्वाद्विधौ पञ्च-
 मी । यस्माद्धेतोः स्मार्तविप्रैः प्रणामसमये स्तुतपादपद्मः । तथा सर्वसंपत् सकलश्रीको
 नभोगो वियद्गामी च यो भास्वान् रविः । सोऽपि स्वाङ्गभूता भा दीप्तीः परिहरन् एष
 भवतां प्रत्यक्षोऽस्तं प्रयाति सर्वे सुलभा दुर्लभाश्च संपन्ना भोगा अस्येत्युक्ताभिहितम् ।
 तस्मादेवंविधस्य महात्मनोऽपि खेरस्तं विलोक्य शंभोराराधनादिकार्यं न प्रमदितव्य-
 मित्यर्थः ॥ २२ ॥

(१) चषकेति—चषकायमाणं पानपात्रीभूतं यद्विकचं कमलं विकसितञ्च तस्य
 मध्ये मधु मयं तस्य पानेन मत्तः ।

(२) निजेति—निजनीडान्तलये स्वीयकुलायालये आकृतेन कूजितं येषां तादृशो जरद-
 ण्डजव्रजः । तस्मिन् ।

(१) क्रमेण प्रचुरचलच्चापकुलकालकान्तिकाशिभिर्वहलतमः कल्लोलैरालो-
डिते लोके लोकेश्वरो विहितविकालवेलाध्यापारः पारसीकोपनीतपारावार-
पारीणपारावतपतत्त्रिपञ्जरसनाथे विकीर्णवासधूलिनि धूपधूममुचि विचित्र-
चित्रशालिनि प्रान्तप्रदीपितदीपदीप्तिदण्डखण्डिततमसि सज्जितशय्ये शय्या
गृहे गृहीतस्पृहणीयाङ्गरागो रागसागरकल्लोललोचनयानया प्रियया प्रियंगु-
मञ्जर्या अलीककलहकोपकुटिलभ्रमद्भ्रूकोणतर्जनजनितस्मितः स्मरविकार-
कारिकरिकलभकुम्भविभ्रमायमाणोत्तुङ्गपीवरकुचकुम्भपीठमारोपितो रजनी-
मनैषीत् ॥ क ॥

एवमस्य सकलसंसारसुखपरम्परामनुभवतो यान्ति दिवसाः ॥ ख ॥
कदाचिच्चारुचामीकराचलचलद्देहाधिदेवतेव बहुधानन्दने सुरचि-
रवायौवनारम्भे सुरतोत्सवमनुभवन्ती पत्युः प्राणप्रिया प्रियंगुमञ्जरी गर्भं
बभार ॥ ग ॥

(२) तेन च विकचचूतमञ्जरीव कोमलफलबन्धेन बन्धुररमणीयाकृतिः,
चन्द्रकलेव कलाप्रवेशेनोपचीयमानप्रभा, प्रभातवेलेवोन्मीलदंशुमालिमण्ड-
लेनानन्दमाना, रत्नाकरतरङ्गमालेवान्तःस्फुरन्माणिक्यकान्तिकलापेनोद्गा-
समाना, गर्भसंदर्भितेन लावण्यपरमाणुपुञ्जेन व्यराजत राजमहिषी ॥ घ ॥

कदाचिदिति ॥ बहुधा नन्दयति हर्षयति यस्तस्मिन् । यौवनारम्भे । स्रष्टु रचि-
रिच्छा रवः स्वरो यस्याः । शोभनाभिलाषा कलभाषिणी च । सुरतं मोहनमेवोत्सवमनु-
भवन्ती प्रियंगुमञ्जरी गर्भं दधे । चामीकराचलो मेरुस्तस्य चलद्देहा अधिष्ठातृदेवतेव ।
सोऽपि बहुधानेकधा नन्दनाख्ये वनारम्भे स्रष्टु अतिशयेन रचिरवायौ सुरताया देवत्वस्यो-
त्सवमनुभवति । आरम्भणमारम्भः आदिरित्यर्थः । नन्दनं हि वनानामादिश्रृङ्गं प्रधान-
मित्यर्थः । यदि वा वनान्यारम्भ्यन्तेऽनेनेति कृत्वा वनारम्भः । शतानन्देन हि प्रथमं
नन्दनं सृष्ट्वा तद्वृक्षावयवैर्बौजशाखादिभिरितरवनानि जगति सृष्टानि ॥ ग ॥

तेनेति ॥ कुसुमान्तर्गूढः फलारम्भकरसकणिकारूपो बन्धः कोमलफलबन्धः ॥ घ ॥

(१) क्रमेणेति—स राजा शय्यागृहे रजमनीनैषीदिति प्रधानवाक्यम् । प्रचुरमतिश-
येन चलन्तो ये चाषाः किक्रीदिवयः ['चास इति च ख्याताः] पक्षिणस्तेषां कुलं समूह-
स्तस्य कालकान्तिवत् कृष्णरुचिवत् काशन्त इति । पारसीकैः पारसीकदेशस्थैरुपनीताः
पारावारपारीणाः समुद्रोलङ्घिनो ये पारावतपतत्त्रिणः कपोतपक्षिणस्तेषां पञ्जरेः सनाथे । तथा
प्रान्ते समीपे प्रदीपिता ये दीपास्तेषां दीप्तिरेव प्रकाश एव दण्डस्तेन खण्डितं विनाशितं तमो
यत्र । स्मरविकारकारिणौ स्मरोत्पादकौ, तथा करिकलभकुम्भस्य करिशावकुम्भस्थलस्य वि-
भ्रममिवाचरन्तौ, [कलमप्रहणेन स्तनयोः संहतत्वं नवीनता च प्रबोध्यते] तथोत्तुङ्गावुन्नतौ,
पीवरौ पीनौ यौ कुचौ कुम्भावि तयोः पीठमुपरिप्रदेशमारोपितोऽध्यासीनः ।

(२) तेनेति—तेन गर्भधारणेन सा राजहिषी व्यराजतेति प्रधानवाक्यम् । कोमलफ-
लबन्धेन मनोरमा रसालमञ्जरीव, वर्धमानकलासमूहेन चन्द्रकलेव, स्फुरत्सूर्यमण्डलेन प्रभात-
वेलेव, तथा अन्तःस्फुरन् प्रकाशमानो माणिक्यानां कान्तिकलापस्तेनोद्गासमाना रत्नाकर-
वीचीमालेव, सा रराजेति भावः ।

(१) गच्छत्सु च केषुचिद्विषयेषु सुवृत्ततुहिनाचलगण्डशैलयुगलमिव बालमयूरिकाक्रान्तम्, अनङ्गसौधशिखरद्वयमिव शैखरीकृतेन्द्रनीलकलशम्, उज्ज्वलरौप्यनिधानकुम्भयुग्ममिव भुजंगसंगतमुखम्, उल्लासिहंसमिथुनमिव चञ्चूत्खातपङ्क्तिरुक्मलकन्दम्, ऐरावतमस्तकपिण्डपाण्डुरमुच्चचूचुकश्यामलिम्नाऽलंकृतमापूर्यमाणमन्तःक्षीरेण क्षणं क्षणमखिद्यत पयोधरद्वन्द्वमुद्वहन्ती ॥ क ॥

बबन्ध च चन्द्रकलाङ्कुरकवलने स्पृहाम् ॥ ख ॥

अभिलाषमकरोच्च (२) चञ्चलचञ्चरीककुलकलरवरमणीयविकचचूतवनविहारेषु ॥ ग ॥

स्पर्शमन्यत बहु बहलम् (३) भयर्णावकीर्णविकसितकमलवननिष्यन्दिमकरन्दबिन्दोर्मन्दतरतरङ्गसङ्गशीतलमलयमारुतस्य ॥ घ ॥

चिन्तयांचकार च चतुर्दधिलावण्यरसमास्वादयितुम् ॥ ङ ॥

अभ्यवाञ्छदतुच्छमच्छमशेषममन्दमन्दरमन्यातमन्योत्पन्नममृतमावृत्तिपातुम् ॥ च ॥

इत्यनेकधोत्पन्नगर्भप्रभावादनु रूपदोहदसंपत्तिसंपन्नाधिककमनीयक्रान्ति-
(४) रत्नसद्वहलमृगमदजललिखितविचित्रपत्रभङ्गमव्यविपुलरूपोलमण्डलेन मुखेन शशाङ्कमन्तःस्फुरत्कलङ्कमुपहसन्ती द्विगुणमवनिपतेस्तस्य प्रिया प्रियंगुमञ्जरी बभूव ॥ छ ॥

तथाहि ।

सा समीपस्थितज्येष्ठा पयःपूर्णपयोधरा ।

अग्रप्रावृडिवाह्यादमकरोत्तस्य भूपतेः ॥ २३ ॥

सा समीपेति ॥ समीपे स्थिता ज्येष्ठा वृद्धस्त्रियो ज्ञातप्रसवस्वरूपा यस्याः । तथा पयसा क्षीरेण पूर्णो पयोधरो स्तनौ यस्याः । सा प्रियंगुमञ्जरी तस्य राज्ञो मुदमकरोत् । अग्रं प्रावृषोऽग्रप्रावृद् आपादवर्षाः । तत्पक्षे समीपे स्थितो ज्येष्ठः शुक्रो मासो यस्याः । तथा पयसा जलेन पूर्णः पयोधरो मेघो यस्याः । भुवो हि प्रावृद् परमोदकारिणीति भुवः पत्युराह्वाद् करोति ॥ २३ ॥

(१) गच्छत्स्विति—सा पयोधरद्वन्द्वमुद्वहन्ती क्षणं क्षणमखिद्यत । सुवृत्तौ यौ तुहिनाचलगण्डशैलौ तथोर्ध्वयुगलमिव । कीदृशं तद् युगलं बाला या मयूरिका तथाक्रान्तम् । अत्र स्तनौ गण्डशैलोपमितौ । तथा चूचुकं च बालमयूरिकयेति ज्ञेयम् । एवमग्रेऽपि । ऐरावतस्य मस्तकमेव पिण्डस्तद्वत्पाण्डुरम् ।

(२) चञ्चलेति—चञ्चलं चञ्चरीककुलं अमरकुलं तेषां कलरवेण मधुरशब्देन रम्येषु विकचचूतवनेषु विकसिताप्रकाननेषु विहारः केलिस्तेषु । स्पृहां चकार ।

(३) अभ्यर्णति—अभ्यर्णं निकटेऽवकीर्णानि पतितानि विकसितानि विकचानि यानि कमलवनानि तेभ्यो निष्यन्दिनो मकरन्दबिन्दवो यस्मिन् तस्य ।

(४) उल्लसदिति—उल्लसत् प्रकाशमानं, बहलमृगमदजलेन कस्तूरिकापयसा लिखितं यद् विचित्रं पत्रभङ्गं पत्ररचना तेन भव्यं विपुलरूपोलयोर्मण्डलं यस्मिन्स्तत्तेन ।

एवमधिरतविविधवाङ्मोत्सवाविच्छेदकर्तरि भर्तरि, संज्ञयैवाज्ञाकारि-
ण्यपारे परिवारे, बहुभङ्गिभाग्योपभोगक्रमेणातिक्रामति कुत्रचित्काले,
कालकलाकुशलश्लाघनीये पूर्णप्राये प्रसवसमये, विलीनजात्यशातकुम्भ-
भासि भास्वत्युदयमारोहति, हततिमिरासु दिक्षु क्षणमेकं सा प्रसववेदना-
व्यतिकरमन्वभूत ॥ क ॥

ततश्च

(१) प्रभासंयोगिविख्यातं योग्यं नालस्यकर्मणः ।

पृथ्वीव पुण्यतीर्थं सा कन्यारत्नमजोजनत् ॥ २४ ॥

तत्र च दिवसे (२) 'विकसितकुमुदकुन्दकान्तकीर्तनीयकीर्तिसुधया धव-
लानि करिष्यत्येषा प्रवर्धमानास्मन्मुखानि' इति प्रियादिव प्रसन्नाः समपद्यन्त
दश दिशः । 'मा स्म पुनरस्मद्गुणानेषापहार्पात्' इत्यपहृतैकैकसारगुणाः
सभया नमस्यन्त इव तस्यै कुसुमाञ्जलिममुञ्चंश्चन्द्रादयो देवाः । स्वका-
न्तिसर्वस्वापहारभयादिव दिवि ननृतुरप्सरसः । 'किमस्याः समं समुत्प-
न्नमन्यदपि कन्यारत्नम्' इत्यन्विष्यन्त इव परितः परिवभ्रमुः सुरभयः समाः
समीरणाः ॥ ख ॥

किं बहुना ।

(३) अमन्दानन्दनिष्यन्दमपास्तान्यक्रियाक्रमम् ।

जगज्जोन्मोत्सवे तस्याः पीतामृतमिवाभवत् ॥ २५ ॥

प्रमेति ॥ कान्तिसंयोगि । विख्यातं प्रसिद्धम् । नालस्य नृपतेरिदं नालम् । कर्म
अगण्यपुण्यात्मकं तस्य । योग्यमुचितम् । कन्यारत्नम् । सा अजोजनदुत्पादयामास ।
पृथ्वी पुण्यतीर्थमिव । तदपि प्रभासाख्यम् । योगिभिर्योगमार्गरतैर्विख्यातम् । आलस्य
असारस्य कर्मणो न योग्यम् । अथ च आलस्यकर्मणो न योग्यम् । किं तर्हि उद्यमक्रिया-
योग्यम् । ततस्तदर्थं केनापि न प्रमदितव्यमिति भावः ॥ २४ ॥

तत्र चेति ॥ कन्यारत्नान्वेषिणो हि । सुरभयः सौरभ्यवन्तः । समा सश्रीकाश्च
भवन्ति ॥ ख ॥

(१) प्रभासेति—प्रभासतीर्थं सुराष्ट्रप्रदेशे । तत्र स्नानेन राजयक्ष्मरोगो निरस्यते ।
यथा भारते—'पुण्यं प्रभासं समुपाजगाम यत्रोडुराद यक्ष्मणा क्लिश्यमानः, । शान्तिपर्वणि
३६ अध्याये ।

(२) विकसितेति—विकसितानि यानि कुमुदानि तद्वत्क्रान्ता कीर्तनीया वर्णनीया या
कीर्तिरेव सुधा तथा । धवलकीर्तिः कुमुदकुन्दैरुपमिता ।

(३) अमन्देति—तस्यां दमयन्त्या जन्मोत्सवे । अमन्दो बहुलो य आनन्दस्य
निष्यन्दः प्रसवणं यत्र । अपास्तो दूरीकृतोऽन्यायाः क्रियायाः कर्मणः क्रमो यत्र । एतेन
विगलितवेद्यान्तरत्वं प्रतीयते । एतादृशं जगत् पीतामृतमिव पीतममृतं येन तत् अभवत् ॥ २५ ॥

(१) ग्रथबहोः कालादनुरूपप्रौढप्रहरणप्राप्तिप्रीतहृदयेनारुकोटितमिव सकलजगद्विजयव्यवसायसाहसिकेन कुसुमसायकेन, चिरादुचिताश्रयलामुदितमनसा स्फूर्जितमिव शृङ्गाररसेन, शचिकाशकुसुमहास्येन योग्यसहकारिकारणोपलम्भपूर्णमनोरथेन वलितमिव वसन्तमासेन, निजकर्मणः सफलतां मन्यमानेनोच्छ्वसितमिव मलयानिलेन, चिरकालोपलब्धश्लाघाधारतया हसितमिव रूपसंपदा, विकसितमिव लावण्यलक्ष्म्या, प्रनृत्तमिव समस्तस्त्रीलक्षणाधिदेवतया, कलकलितमिव कान्तिकलापश्रिया ॥ क ॥

किं बहुना—

(२) सर्गव्यापारखिन्नस्य बहोः कालाद्विधेरपि ।

आसीदिमां विनिर्माय श्लाघ्यः शिल्पपरिश्रमः ॥ २६ ॥

एवमस्याः सततविस्तीर्णस्वर्णपूर्णपात्रपूजितपूज्यद्विजन्मनि संपन्ने नामकर्मसमये संमान्य मान्यजनं जनेश्वरो वरप्रदानमनुसृज्य दमनकमुनेः 'दमयन्ती' इति नाम प्रतिष्ठितवान् ॥ ख ॥

कमेण च प्रचुरामृतसंसिक्ता इव सुकुमाराः प्रसर्तुमारभन्ताङ्गावयवपल्लवाः, चकार च (३) चञ्चामीकररुचिरुचिराङ्गणमणिवेदिकासु कैश्चिद्विलसैरनुच्चरणप्रचारचारुवापलयलीलाः, सहासमकरोत्परिजनं जनयन्ती बालकेलीः, स्वच्छन्दमानन्दयांचकार पितरं तरङ्गभङ्गिरङ्गितेन, जननीमजीजनजातविस्मयां स्मितमुग्धदर्शितदन्तकान्तिकुन्दपुष्पमनिभञ्जितरमलपालपं जल्पन्ती ॥ ग ॥

किं बहुना—

अपि रेणुकृतक्रीडं नरेऽणुक्रीडयान्वितम् ।

तस्याः प्रौढं शिशुत्वेऽपि वयो वैचित्र्यमाचहत् ॥ २७ ॥

अपीति ॥ रेणुना कृता क्रीडा यत्र । तथा 'कस्त्वां परिणेष्यति, त्वं कल्मै दातव्या' इत्याद्युक्तिभिर्नरे पुंसि विषये अणुक्रीडान्वितमल्पक्रीडाकरम् । तस्याः संबन्धि । वयः । शैशवेऽपि प्रौढं वैचित्र्यं दधौ । अपिर्विरोधार्थः । स च तुल्यार्थव्याख्यया ॥ २७ ॥

(१) अयेति—अनुरागाणि अनुकूलानि यानि प्रौढानि आयुधानि तेषां प्रविस्तृत्या प्रीतं प्रसन्नं हृदयं यस्य । योग्यानां सहकारिकारणानां समुपलम्भेन प्राप्त्या पूर्णो मनोरथोऽभिलाषो यस्य तेन वसन्तमासेन वलितमिवोद्भूतमिव । कान्तिकमनीयायास्तस्याः कन्यायाः शृङ्गारव्यञ्जकत्वाद् वसन्तमासादिसमुद्दीपनविभावत्वेनोपमानत्वम् ।

(२) सगेंति—सर्गव्यापारेण सृष्टिव्यापारेण खिन्नस्य लेदयुतस्य उत्कृष्टरचनाया अभावात् । विधेरपि ब्रह्मणोऽपि । इमां कन्यां विनिर्माय बहोः कालात् । शिल्पपरिश्रमो निर्माणश्रमः प्रशंसनीयो बभूव । अस्मात्कालात्पूर्वं रम्यवस्तुरचनाया अभावात् शिल्पश्रमो न श्लाघ्यो जातः । अधुना तु जातः ॥ २६ ॥

(३) चञ्चदिति—चञ्चवती दीप्यमाना या चामीकररुचिः सुवर्णकान्तितया रुचिरा मनोरमा या अङ्गणमणिवेदिका मणिलक्षिता वेदिका तासु ।

एवमियमनवरतस्वैरविहाराहारिणि क्रमेणातिक्रामति शैशवे वयसि पि-
तुर्नियोगाद्गुरुरूपदेशात्साधुबुद्धसंवासाद्बुद्धिविकासाच्च नातिचिरेण, प्राप्ता
नैपुण्यं पुण्यकर्मरम्भेषु, जाता प्रवीणा वीणासु, निराकुला कुलाचारेषु,
कुशला शलाकालेख्येषु, विशारदा शास्त्रिदायेषु, प्रबुद्धा प्रबन्धालोचनेषु, च-
तुरा चातुरानाथजनचिकित्सासु ॥ ख ॥

किं चान्यत् ।

अकरोदनालस्यं लास्ये, प्राप प्राधान्यं धन्योचितव्यवहारेषु, वैचित्र्यं
चित्रेषु, चातुर्यं तौर्यत्रिके, कौशलं शल्योद्धारे, पाटवं पटुहवाद्ने, वैमल्यं
नवमाल्यप्रथने, प्रागीत्यं गीत्याम्, प्राकाम्यं कामकथासु ॥ ग ॥

किं बहूना—

(१) न तत्काव्यं न तन्नाट्यं न सा विद्या न सा कला ।

यत्र तस्याः प्रबुद्धाया बुद्धिर्नैव व्यजृम्भत ॥ २८ ॥

(२) एवमस्याः शैशव एव निजजरठप्रज्ञाप्रज्ञातज्ञातव्यवस्तुविस्तरायाः
क्रमेण तिलकभूतं नूतनचूतवनमिव वसन्तप्रवेशप्रथमपल्लवोद्भासेन, प्रत्यग्र-
वनसमयमहीमण्डलमिवामन्दविदलत्कन्दलकलापेन केसरिकिशोरकण्ठपी-
ठमिव नवकेसराङ्कुरोद्गारेण, करिकलभकपोलस्थलमिव प्रथममदोद्भेदेन,
निशावसाननभस्तलमिव प्रभातप्रारम्भप्रभाप्रभावेण, सरःसलिलमिव वि-
दलितकोमलकमलकान्तिसंतानेन, मनोहारिणा संसारसारभूतेनाभूष्यत वपुः
कान्ततरतारुण्यावतारप्राक्प्रारम्भेण ॥ क ॥

ततश्च ।

(३) परिहरति वयो यथा यथाऽस्याः स्फुरदुरुकन्दलशालि बालभावम् ।
द्रवयति धनुषस्तथा तथा ज्यां स्पृशति शरानपि सज्जयन्मनोभूः ॥ २९ ॥

अकरोदिति ॥ प्रगीता प्रसिद्धा तस्या भावः प्रागीत्यम् ॥ ग ॥

(१) न तदिति—यत्र प्रबुद्धाया धीमत्यास्तस्या दमयन्त्या बुद्धिर्मतिर्न व्यजृम्भत
न विकासमभजत । तादृशं काव्यं कविकर्म, नाट्यमावस्थानुकृतिः, सा विद्या-अष्टादशभा-
गमिता, कला च चतुःषष्टिभेदभिन्ना नास्ते । सर्वमपि तथा विज्ञातव्यं ज्ञातमिति सारः ॥ २८ ॥

(२) एवमिति—शैशव एव तस्या वपुः कान्ततरं तारुण्यं यौवनं तस्यावतारः
प्रादुर्भावस्तस्य प्राक्प्रारम्भेण प्रथमारम्भेणाभूष्यतेति प्रधानवाक्यम् । प्रत्यग्रो तत्रो वन-
समयो वर्षाकालस्तत्र महीमण्डलमिव भूवलर्यामिव । अमन्दं विदलन् कन्दलकलापस्तेन
विदलितानि विकचानि कोमलानि सुकुमाराणि कमलानि पद्मानि तेषां कान्तिसन्तानेन का-
न्तिकलापेन ।

(३) परिहरतीति । यथा यथास्या दमयन्त्याः स्फुरन् विकसन् य ऊर्महान् कन्दलः
कन्दस्तद्वच्छालत इति । वयोऽवस्थां बालभावं शैशवं परिहरति । तथा तथा कामो धनुषो
ज्यां प्रत्यक्षां द्रवयति दृढां कुस्ते । शरानपि बाणानपि स्पृशति । तारुण्ये सति कामाङ्कुरस्य
प्रादुर्भाव इति फलितार्थः ॥ २९ ॥

अपि च ।

(१) मुञ्चन्त्याः शिशुतां भरादवतरत्तारुण्यमुद्राङ्कित-
स्फारीभूतनितान्तकान्तवपुषस्तस्याः कुरङ्गीदृशः ।
उन्मीलत्कुचकाञ्चनाब्जमुकुलं यूनां मुहुः पश्यतां
बाह्वोरन्तरमन्तरायसदृशा मन्ये निमेषा अपि ॥ ३० ॥

ततश्च ।

(२) तत्तस्याः कमनीयकान्तविजितत्रैलोक्यनारीवपुः
शृङ्गारस्य निकेतनं समभवत्संसारसारं वयः ।
यस्मिन्विस्मृतपद्मपालिचलनाः कामालसा दृष्टयो
नो यूनां पुनरुत्पतन्ति पतिताः पाशे शकुन्ता इव ॥ ३१ ॥

अपि च ।

(३) आबध्नत्परिवेषमण्डलमलं वक्त्रेन्दुबिम्बाद्वहिः
कुर्वन्चम्पकजृम्भमाणकलिकाकर्णावतंसक्रियाम् ।
तन्वङ्गथाः परिनृत्यतीव हसतीवोत्सर्पतीवोत्खण्यं
लावण्यं ललतीव काञ्चनशिलाकान्ते कपोलस्थले ॥ ३२ ॥

एतदाकर्ण्य राजा रञ्जितस्तत्कथया पुनरुदञ्चदुर्चरोमाञ्चकञ्चुकितका-
यस्तत्कालमैवान्तःस्फुरन्मन्मथमनोरथभरभज्यमानमानसस्तं हंसमपृच्छत् ॥
“पक्षिराज राजीववनावतंसं हंस, पुनः कथ्यतां तस्याः संप्रति वयोवृ-

(१) मुञ्चन्त्या इति—शिशुतां शैशवावस्थां मुञ्चन्त्याः। यौवनप्रारम्भ इति भावः ।
अवतरत् प्रादुर्भवत् यत् तारुण्यं युवावस्था तदेव मुद्रा तथाङ्कितं चिह्नितं स्फारीभूतं स्फीती-
भूतं नितान्तं कान्ते मनोहरं वपुः कायो यस्याः सा । कुरङ्गीदृशो मृगीक्षणयाः । तस्याः । दमय-
न्त्याः । उन्मीलन्तौ विकसन्तौ कुचावेवस्तनावेव, काञ्चनाब्जमुकुलो सौवर्णपद्मकुड्मलौ यत्र
तत् । बाह्वोरन्तरं भुजयोर्मध्यप्रदेशम् । कुचाविति भावः । मुहुः । पश्यतां विलोकयतां यूनां
तत्क्षणानां निमेषा अपि अन्तरायसदृशा कुचविलोकनविघ्नभूताः कर्मभूता मन्ये ॥ ३० ॥

(२) तत्तस्याः इति—कमनीयं स्पृहणीयं, कान्ते रम्यं, विजितं निर्जितं त्रैलोक्यनारीणां
त्रिलोकीस्थरमणीनां वपुः शरीरं येन तत् । तथा शृङ्गारस्यागारम् । संसारे सारभूतम् । तस्या
दमयन्त्याः । तद्वयस्तारुण्यावस्था बभूव । यस्मिन्वयसि विस्मृतानि त्यक्तानीत्यर्थः । पद्म-
पालीनां नेत्रलोमश्रेणीनां चलनानि स्फुरणानि यामिस्ताः । तथा कामालसा यूनां
दृश्य ईक्षणानि । पतिताः सत्यः, पाशे पतिताः शकुन्ताः पक्षिण इव पुनर्नो, उत्पतन्ति न
निःसरन्ति ॥ ३१ ॥

(३) आबध्नदिति वक्त्रेन्दुबिम्बाद्वहिर्मुखचन्द्रमण्डलाद्वहिः । परिवेषमण्डलं परिधिम्,
आबध्नत् कुर्वदित्यर्थः । यथा चन्द्रमण्डले चन्द्रप्रभया परिवेषो जायते तथा मुखचन्द्रेऽपि
कान्त्येति भावः । चम्पकानां जृम्भमाणा विकसन्ता या कलिका मुकुलस्तद्वत्कर्णावतंसक्रियां
कर्णाभरणभूषाकर्म, कुर्वत्, चम्पकपुष्पं पीतं कपोलावपि सुवर्णप्रभौ । इति पीतत्वसाभ्याद्वि-
मुक्तिः । एतादृशं तन्वङ्गथाः कृशाङ्गथा लावण्यं काञ्चनशिलावत् कान्ते रम्ये मण्डस्थले ।
परिनृत्यतीव हसतीव, उत्खण्यं प्रव्यक्तम् । उत्सर्पतीवोद्वहतीव । तथा ललतीव विलस-
तीव । “लड विलासे” इति मौवादिर्को यातुः । डलयोरभेदश्च । अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ ३२ ॥

तवृत्तान्तव्यतिकरः” ॥

इत्युक्तः पुनरेष तं वभाषे ।

“देव, किमेकोऽस्मद्विधः पत्नी क्षीरतरङ्गधवललोचनां तां वर्णयेत् यस्याः सर्वदेवमय इवाकारो लक्ष्यते ॥ ख ॥

तथाहि ।

सुतारा दृष्टिः, सकामाः कटाक्षाः, सुकुमाराश्चरणपाणिपल्लवाः, सुधा-
कान्ति स्मितम्, अरुणो दन्तच्छुद्धः भास्वन्तो दन्ताः, सुकृष्णाः केशाः, प्रबु-
द्धा वाणी, (१) गौरी कान्तिः, गुरुः स्तनाभोगः, पृथ्वी जघनस्थली, सुरभि-
निःश्वासः, सुगन्धवाहः प्रस्वेदः, सश्रीकः सकलाङ्गभोगः ॥ क ॥

किं चान्यत् -

नक्षत्रमयीव निर्मिता विधिना ॥ ख ॥

तथाहि ।

भद्रपदा ज्येष्ठा सुहस्ता पूर्वोत्तरा सार्द्रहृदया मूलं कन्दर्पस्य ॥ ग ॥

किं बहुना ।

(२) लावण्यातिशयः स कोऽपि मधुरस्ते केऽपि दृग्विभ्रमाः

सा काचिन्नवकन्दलीमृदुतनोस्तारुण्यलक्ष्मीरपि ।

सौभाग्यस्य च विश्वविस्मयकृतः सा कापि संपद्यया

लग्नानङ्गमहाग्रहा इव कृताः सर्वे युवानो जनाः” ॥ ३३ ॥

सुतारेति । तारा कनीनिका देवी च । कामः अभिलाषः स्मरश्च । सम्यक् कामो
येभ्यः । तुमः समश्च काममनसोर्मलोपः । सुकुमाराः कोमलाः । तथा महेन्द्रवत्कार्तिके-
योऽपि सुकुमारः । सुधावत्कान्तिरस्येति सुधाकान्ति शुभ्रं चन्द्रश्च । अरुण आरक्तो रवि-
सारथिश्च । भास्वान् दीप्यमानः सूर्यश्च । कृष्णो मेचको विष्णुश्च । प्रबुद्धा व्युत्पन्ना ।
बुद्धः स्रगतः गुरुविशालो बृहस्पतिश्च । पृथ्वी पृथुला भूश्च । सुरभिः सुगन्धिर्वसन्तश्च ।
गन्धवाहः परिमलवाही वायुश्च । श्रीः कान्तिर्लक्ष्मीश्च ॥ क ॥

भद्रेति ॥ भद्रं पदं पादन्यासो यस्याः ज्येष्ठा प्रथमापत्यम् । शोभनौ हस्तौ य-
स्याः । पूर्वमुत्कृष्टमुत्तरं वचो यस्याः । सार्द्रमनिष्ठुरं हृदयमस्याः । कामस्य मूलं कारणम् ।
पक्षे भद्रपदा ज्येष्ठा हस्तः पूर्वा उत्तरा आर्द्रा मूलं नक्षत्राणि ॥ ग ॥

लावण्येति ॥ नवकन्दलीवन्मृद्वी तनुर्वपुर्यस्याः ॥ ३३ ॥

(१) गौरीति—कान्तिगौरवर्णा । देवतापक्षे गौरी पार्वतीति ज्ञेयम् ।

(२) लावण्येति—नवकन्दलीवन्मृद्वी तनुर्वपुर्यस्याः तस्याः । स कोऽप्यनिर्वचनीयो म-
धुरो लावण्यातिशयो लवणस्य भावो लावण्यं तदतिशयः सौन्दर्यातिरेकः । तथा ते केऽपि
दृग्विभ्रमाः कटाक्षाः । तथा सा काचित् तारुण्यस्य लक्ष्मीः शोभा । अपि । विश्वेषां सर्वेषां
विस्मयमाश्रयं करोतीति विश्वविस्मयकृतं तस्य । सौभाग्यस्य सा कापि सम्पत् । यया
सम्पदा सर्वे युवानो जनास्तारुणाः । लग्नोऽनङ्ग एव काम एव महाग्रहो । राहुप्रभृतिग्रहो
येषां ते तथैव कृताः ॥ ३३ ॥

राजा—‘ततस्तः’ ।

हंसः—‘ततस्तस्याः पुनरिदानीं

(१) दूराभोगभरेण भुग्नगतिना श्लिष्टा नितम्बस्थली

धत्ते स्वर्णसरोजकुड्मलकलां मुग्धं स्तनद्वन्द्वकम् ।

आलापाः स्मितसुन्दराः परिचितभ्रूविभ्रमा दृष्ट्य-

स्तस्यास्तर्जितशैशवव्यतिकरं रम्यं वयो वर्तते ॥ ३४ ॥

तदेव तस्योः सकलयुवजनमनोमयूरवासयष्टेः समस्तसंसारसौन्दर्या-
धिदेवतायाः कथितो वृत्तान्तः ॥

किमन्यत् ।

(२) हरचरणसरोजाराधनावाप्तपुण्यः

परमसुकृतकन्दो वन्दनीयः स कोऽपि ।

अपि जयतु स यस्तां दुर्लभां लप्स्यतेऽस्मि-

न्निति कथितकथा सन्तोऽपि हंसो व्यरंसीत् ॥ ३५ ॥

इति श्रीत्रिविक्रमभट्टस्य कृतौ दमयन्तीकथायां हरचरणसरो-

जाङ्गायां तृतीय उच्छ्वासः समाप्तः ॥

इति विषमपदप्रकाशमेतं दमयन्त्यां तनुते स्म चण्डपालः ।

शिशुमतिलतिकाविकासचैत्रं चतुरमतिस्फुटभित्तिचारुचित्रम् ॥ १ ॥

इति श्रीचण्डपालविरचिते दमयन्तीकथाविवरणे तृतीय

उच्छ्वासः समाप्तः ॥

(१) दूरेति—भुग्नस्थलिता गतिर्गमनं येन । दूराभोगभरेण विस्तृताभोगप्रदेशेन नितम्बस्थली नितम्बप्रदेशः । श्लिष्टा समालिङ्गिता । श्रोणीभारादलसगमनेति भावः । तथा मुग्धं सुन्दरं स्तनद्वन्द्वकं कुचद्वयम् । स्वर्णसरोजस्य काञ्चनपद्मस्य कुड्मलकलां सुकुल-सुधमां धत्ते । स्मितेन मन्दहासेन सुन्दरा रमणीयाः, आलापा भाषणानि परिचितो विज्ञातो भ्रूविभ्रमो भ्रूवोविलासो याभिस्ताः दृष्ट्य ईक्षणानि । तर्जितो निराकृतः शैशवस्य बाल्यस्य व्यतिकरः सम्बन्धैः समवायो वा येन तत् । रम्यं वयो तरुणावस्था वर्तते । अत्रोक्तानि सर्वाणि विशेषणानि तारुण्यरम्भसूचकानि ।

(२) हरेति—हरचरणसरोजयोरोगघनेन सेवनेनावाप्तं समधिगतं पुण्यं सुकृतं येन सः । तथा परमसुकृतकन्दः पुण्यकन्दभूतः । स कोऽपि पुरुषो वन्दनीयः प्रशम्यः । किं च स जयतु यो जनस्तां दमयन्तीं लप्स्यते प्राप्स्यति । इत्येवं प्रकारेण कथिता कथा येन स हंसोऽपि व्यरंसीत् । तस्या वृत्तान्तकथनाद्विरेम इति भावः ॥ ३५ ॥

चतुर्थ उच्छ्वासः ।

एवमेतदाकर्ण्य राजा तत्कालमाघृणितमाश्रयेण, आकुलितमौत्सुक्येन, आमन्त्रितमुत्कण्ठया, कटाक्षितं कंदर्पेण, अभिवादितं रणरणकेन, ज्योत्कारितमाग्रहग्रहेण, पृष्ठकुशलमकालतरलतया, स्वीकृतमस्वास्थ्येन, अवलोकितं चिन्तया चेतः स्वं स्वयमेव स्वस्थीकृत्य वितर्कितवान् ॥ ख ॥

प्रायः सैव भवेदेषा पान्थादश्रावि या मया ।

युगायितं विनिद्रस्य यत्कृते मे त्रियामया ॥ १ ॥

तदेतन्मे

(१) तद्भार्तामृतपानार्थि भूयोऽपि श्रवणेन्द्रियम् ।

तृप्यते केनवानन्दकन्दे कान्ताकथानके ॥ २ ॥

तत्किमेन पुनः पृच्छामि ॥ क ॥

नेदं नायकस्थानम् ॥ ख ॥

अतः संप्रति

(२) मण्डलकीकृतकोदण्डः कामः कामं विचेष्टताम् ।

न व्यथिष्ये स्थितः स्थैर्यं धैर्यं धामवतां धनम् ॥ ३ ॥

इति वितर्क्य विहसन्हंसमावभाषे—‘साधु भोः सुभाषितामृतमहोदधे, साधु । श्रुतं श्रोतव्यम् । इदानीं भद्रभूयिष्ठो दिवसः । तद्वयं वयस्य, समासनाहिकसमयाः समुचितव्यापारं साधयामः ॥ ग ॥

भवतार्थाप

(३) एताः सान्द्रद्रुमतलचलच्चक्रवाकीचकोराः

एवमेतदिति ॥ ख ॥

प्राय इति ॥ यदर्थं मे मम विगतचिद्रस्य त्रियामया राज्ञ्या युगेनेवाचरितम् ॥ या च पथिकान्मया श्रुता । सैवैवं हंसेनापि कथिता प्रायो भवेत् । युगं कृतयुगादि । त्रियामयेति त्रिसंख्यामितप्रहररात्रिवाचकत्वेन साभिप्रायम् । प्रायः शब्दो वितर्कः ॥ १ ॥

नेदमिति ॥ नायकस्य ईदृशं स्थानं स्थितिरौचित्यं न भवतीत्यर्थः । यतो धैर्यं हि नायकपदं परमं वदन्ति ॥ ख ॥

(१) तदिति—तस्या दमयन्त्या वार्तैवामृतं तस्य पानमर्थयत् इति । श्रवणेन्द्रियम् आनन्दकन्दे कान्ताया कथैव कथानके कान्ताकथानके केन तृप्यते । अनेन पुनरपि तद्गुणश्रवणोत्कण्ठा प्रतीयते ॥ २ ॥

(२) मण्डलीकृतं सज्योक्तं कोदण्डं कार्मुकं येन सः । कामः कामं यथेष्टं विचेष्टतां मत्पीडार्थमुद्युङ्गात् । किन्तु स्थैर्यं स्थितोऽहं न व्यथिष्ये स्वधैर्यान् प्रच्युतो भविष्यामि । ‘व्यथ भयसंचलनयो, रिति भौवादिको धातुः । यतो हि धामवतां तेजस्विनां धैर्यमेव धनम् ॥ ३ ॥

(३) एता इति—सान्द्राः सवना ये द्रुमा वृक्षास्तेषां तलेषु अधः प्रदेशेषु चलन्त्यश्वक्र-

क्रोडावापीपरिसरभुवः स्थीयतां स्वेच्छयेति ।
यत्रोन्मीलकमलमुकुलान्याश्रयन्त्याः कुरङ्गयो
भृङ्गश्रेण्याः श्रवणसुभगं गीतमाकर्णयन्ति ॥ ४ ॥

अपिच

(१) अतिललिततरं तरङ्गभङ्गैरिदमपि तृड्भरवारि वारि वाप्याः ।
अमदलिनिवहं वहन्ति यस्मिन्महिमकरं मकरन्दमम्बुजानि ॥ ५ ॥
त्वमपि भद्रे वनपालिके, (२) कृतकमलमालानितम्बकक्रीडमिममादाय
भुक्तावसानास्थानगोष्ठीस्थितस्य मम समीपमेष्यसि' इत्यभिधाय राजा
राजभवनमयासीत् ॥ ६ ॥

गते च राजनि राजीविनीनां जीवितसमाः समास्वादयन्स्वादुकोमल
मृणालकन्दलीः, दलयन्दलानि, कवलयन्वहलमधुरस्निग्धमुकुलानि, अनु-
शीलयन्शीतलशैवलावलीः, विलासेन स हंसस्तरंस्तरङ्गान्तरेषु चिरं
चिक्रीड ॥ ७ ॥

चिन्तितवांश्च 'तेन राज्ञा 'कृतकमलमालानितम्बकक्रीडमिममादाय म-
त्समीपमेष्यसि' इति श्लिष्टार्थमिवादिष्टा वनपालिका । तन्न युक्तमिह चिरं
स्थानुमिति' ॥ ८ ॥

इत्यस्थान एवाशङ्कमानः सह तेन राजहंसकदम्बकेनाम्बरतलमुदपतत् ॥ ९ ॥

अतीति ॥ यस्मिन्वारिणि महिमकरं महात्म्यकरं अमदभृङ्गगणं मकरन्दं पद्मानि
वहन्ति । तदिदं वाप्या वारि तरङ्गभङ्गैरतिचारुतरं वर्तते । किंविशिष्टम् । तृष्णातिशयं वा-
र्यतिष्ठिन्नति । पूर्ववृत्तक्रोडावापीभुक्प्रनापेक्षयापिशब्दोऽत्र समुच्चये ॥ ९ ॥

चिन्तितवांश्चेति ॥ तेन राज्ञा इत्यमुना प्रकारेण श्लिष्टार्थमिव यथा भवति तथैव
वनपालिकादिष्टा । इतीति किम् । यत् कृता कमलमालाया नितम्बके वनप्राये मध्यप्रदेशे
क्रीडा येनेति राज्ञामिप्रायः । मालाशब्दगतस्त्रीत्वेन कमलमालायाः साक्षात्स्त्रीत्वाध्यव-
सायान्नितम्बशब्दः स्त्र्यवयवोऽपि तदर्थमात्रे प्रयुक्तः । हंसेन त्वेवं प्रतीतम् । यथा कृतकं

वाक्याश्चकोराश्च यासु ताः । एताः क्रीडार्थं केलिनिमित्तं निर्मिता वा वापी दीर्घिका तस्याः
परिसरभुवः प्रान्तस्थानानि सन्ति । अत्र स्वेच्छया स्थीयताम् । यत्र क्रोडावापीपरिसरभूषु
कुरङ्गयः । उन्मीलन्ति विकसन्ति यानि कमलमुकुलानि - कमलकोरकास्तानि आश्रयन्त्या
उपदिशन्त्या भृङ्गश्रेण्या अमरावल्याः श्रवणयोः कर्णयोः सुभगं सुन्दरम् । गीतं गानं शृण्वन्ति
प्रदेशस्यास्य मनोविनोदोपयोगित्वं प्रत्याप्यते । मन्दाक्रान्तावृत्तम् ॥ ४ ॥

(१) अतीति । इदं वाप्याः तरङ्गभङ्गैर्वीचीकलोलैरतिमनोरमम् । तथा तृड्भर-
वारि तृषो भरमतिशयं वारयति तृड्भरवारि । 'जितृष पिपासायाम्' इति दिवादिगणीयो
धातुः । सम्पदादि क्तिप् । अस्ति । यस्मिन् वारिणि । अम्बुजानि महिमकरं माहात्म्यकरं
तथा अमन् अलीनां भृङ्गाणां निवहो वर्गो यत्र तादृशं मकरन्दं वहन्ति दधति ॥ ५ ॥

(२) कृतेति—कृता कमलमालाया पद्मावल्या नितम्बेऽधःप्रदेशे क्रीडा केलिर्येन
तम् । अत्र मालागतस्त्रीत्वेन तथा नितम्बपदेन च स्त्रीपुंन्यवहारो ध्वन्यते ॥

तत्र च व्यतिकरे दिवापि स्फारस्फुरत्तारामण्डलमिव, विकचनवकुव-
लयवनगहनमिव, अन्तरान्तरोन्निद्रकुमुदखण्डमुडुनास्ते क्षणमशोभयन्त
नभस्तलम् ॥ घ ॥

अविलम्बिताश्च न चिरादवापुर्वैदर्भमण्डलमण्डनं कुण्डिनपुरम् ॥ ३ ॥
अवतेरुश्च (१) चकितचलच्चक्रवाकालोक्यमानकृतान्धकारविभ्रमभ्रमद्भ्रम-
रभरभज्यमानाभ्भोजभाजि राजभवनासन्नकन्यान्तःपुरोद्यानक्रीडासरसि । च ।
सरभसप्रधाविनेन सरस्तीरविहारव्यसनिना कन्यकाजनेन निवेदितां-
स्तानवलोकयितुमतिकौतुकेन दमयन्ती कन्यान्तःपुरात्पुराणमदिराहणाय-
ताक्षी क्षिप्रमाजगाम ॥ छ ॥

आगत्य च (२) चटुलतरचरणचञ्चूप्रहारविदलितारविन्दकन्दलानु-
त्तालबालनलिनीवनविहारिणस्तान्प्रहीतुमेकैकशः सखीजनमादिदेश ॥ ज ॥
स्वयं च (३) चलवलयचारववाचालितप्रकोष्ठेन सविलासं विस्मयकरं
करपल्लवेन तं राजपुत्री राजहंसमुष्मिन्नेव ॥ क ॥

पाणिपङ्कजस्थित एव सोऽप्यभिमुखीभूय विभाव्य च चेतश्चमत्कारका-
रिणमस्याः कान्तिविशेषमाशिषमदात् ॥ ख ॥

(४) 'कन्दर्पस्य जगज्जैत्रशस्त्रेणाश्चर्यकारिणा ।

रूपेणानेन रम्भोर दीर्घायुः सुखिनी भव ॥ ६ ॥

अपिच ।

(५) निर्माय स्वयमेव विस्मितमनाः सौन्दर्यसारेण यं
स्वव्यापारपरिश्रमस्य कलशं वेधाः समारोपयत् ।

कापटिकं वा । तथा अलमत्यर्थम् । आलानितं बद्धम् । तथा वकवत् क्रीडा यस्य । ताद-
शमिमं गृहीत्वा मत्समीपमायास्यसीति ॥ ख ॥

कन्दर्पस्येति ॥ रूपेणेत्युपलक्षणे तृतीया । रम्भावदूर यस्याः । 'उरुत्तर-' इत्युक्ति
संबुद्धौ ह्रस्वत्वम् ॥ ६ ॥

निर्मायेति ॥ दर्पमहंकारं पुरुषाः कं दधते । न कमपीत्यर्थः । स्त्रियः पुनः कन्दर्प

(१) चकितेति—चकिता अत एव चलन्त इतस्ततो गच्छन्तो ये चक्रवाकस्तैर्विलो-
क्यमानः, तथा कृतो योऽन्धकारस्य विभ्रमो भ्रान्तिस्तेन भ्रमन्तो ये भ्रमरास्तेषां भरस्तेन
भज्यमानानि अभ्भोजानि कमलानि तानि भजतीति । तथोक्ते ।

(२) चटुलेति—चटुलतराणां चरणचञ्चूनां प्रहारैर्विदलिता अरविन्दकन्दलास्तान् ।

(३) चलेति । चलेन वलयेन यश्चाख्यो मधुरशब्दस्तेन वाचालितः प्रकोष्ठो
यस्य स तेन ।

(४) कन्दर्पेति—आश्चर्यकारिण विस्मयकारिण । कन्दर्पस्य कामस्य जगज्जैत्र-
शस्त्रेण लोकजयनशीलशास्त्रभूतेन । अग्नेन रूपेण । दीर्घायुः । सुखवती च भव । 'हे रम्भोर'
इति सम्बोधनम् ॥ ६ ॥

(५) निर्मायेति—वेधाः सौन्दर्यसारेण सौन्दर्यस्योत्कृष्टभागेन यं नलं स्वयमेव निर्माय

कंदर्पं पुरुषाः स्त्रियोऽपि दधते दृष्टे च यस्मिन्सति

द्रष्टव्यावधिरूपमाप्नुहि पतिं तं दीर्घनेत्रं नलम् ॥ ७ ॥

दययन्ती तु तस्मिन्क्षणे 'क संस्कृतवाचः पक्षिणो विवक्षितवाचश्च'
इति मनसि विस्मयं भयं च, 'नामाप्याह्लादजननं नलस्य' इति वपुषि वेपथुं
रोमाञ्चं च हृदयेऽनुरागमौत्सुक्यं च, समकालमुल्लोलायमानमुद्वहन्ती
चिन्तयांचकार ॥ ग ॥

'सोऽयं यस्तेन पान्थेन यान्त्या गौरीमहोत्सवे ।

नलोऽप्यनल एवासीद्वर्णितो मे पुरः पुरा' ॥ ८ ॥

अथास्याः सखी परिहासशीला नाम नामैव नलस्योद्भूतबहुलपुलका-
ङ्कुरामिमामवलोक्य नमालापमकरोत् ॥ घ ॥

कोष्णं किं नु निषिच्यते तव बलातैलं सखि श्रोत्रयो-

रन्तस्तित्तिरिपक्षिपञ्चमथवा मन्दं मृदु भ्राम्यति ।

येनाङ्गेषु निखातमन्मथशरप्रस्फारपिच्छच्छब्दवि-

नीलीमेचकितोच्चकञ्चुकहृत् रोम्णां वहत्युद्रमः ॥ ९ ॥

दमयन्ती तु तस्याः सवैलक्ष्यस्मितमेवोत्तरं कल्पयन्ती शनैः शिरःकम्प-
तरलितावतंसोत्पला सलज्जा चलद्विलोचनान्तेन तामतर्जयत् ॥ क ॥

अवादीच्च तं राजहंसम् 'अहो महानुभाव, सर्वथाश्चर्यहेतुरसि ॥ ख ॥

तथाहि ।

द्रष्टव्यानुरूपं रूपम्, महाश्चर्यगर्भाः प्रपञ्चितवाच्या वाचः, सूचित-
संस्कारातिरेको विवेकः, सोजन्याश्रयः प्रश्रयः, निष्कारणोपकारधात्री
मैत्री ॥ ग ॥

तत्त्वमनेकधा जनितविस्मयो बहु द्रष्टव्योऽसि ॥ घ ॥

मन्मथं दधते । सकामा भवन्तीत्यर्थः । अपिः पुनरर्थे समुच्चये वा ॥ ७ ॥

सोऽयमिति ॥ यो नलः सः कथमनलः । परिहारे त्वनलो वह्निः । स्मरसंता-
पहेतुत्वात् ॥ ८ ॥

कोष्णमिति ॥ सखीत्यामन्त्रणे । न्विति वितर्के । तव कर्णयोर्मध्ये किं बलातैलं
निषिच्यमानमस्ति । किं वा मृदुतित्तिरिपिच्छं मन्दं भ्रमदस्ति । येन हेतुना । अङ्गेषु
अरीरावयवेषु । निमग्ना ये कामशराः तेषां प्रस्फाराणि पिच्छानि तद्वच्छब्दविर्यस्य स तथो-
क्तो रोम्णामुद्रमो रोमाञ्चो नील्या ओषधिविशेषेण मेचकितस्य श्यामलितस्य उच्चकञ्चु-

विरचय्य विस्मितमनाः साश्चर्यमानसः सन् स्वव्यापारस्य स्वकर्मणः, परिश्रमस्य श्रमस्य
कलशं समारोपयामास । यथा सुन्दरं मन्दिरं निर्माय पुनस्तस्य शिखरोपरि कलशं स्थाप्यते
तद्वदिति भावः । यस्मिन्तले दृष्टे सति पुरुषा कंदर्पं गवं दधते । न कमपि गवमित्याशयः ।
स्त्रियश्च कन्दर्पं कामं दधते । तं द्रष्टव्यावधिरूपं रूपावधिभूतमिति यावत् । दीर्घनेत्रं दीर्घदर्शनं,
दीर्घवस्त्रं वा नलं पतिं प्राप्नुहि ॥ ७ ॥

किं तु प्रस्तुतं पृच्छामः ॥ छ ॥

कथय । कोऽयमात्मरूपसम्भावितकंदर्पदर्पदावानलो नलो नाम ॥ च ॥

यस्यैतानि (१)मन्दरमथनक्षणेक्षुभितक्षीरसागरतरङ्गभ्रमभ्रान्तिभाञ्जि-
भ्रमन्ति यथांसि' ॥ छ ॥

इत्येवमुक्तः सोऽपि 'सुन्दरि, यद्येवमुपविश्यताम् । अवधीयतां मनः ।
श्रूयतां सविश्रब्धम्' इत्यभिधाय कथयितुमारब्धान् ॥ ज ॥

'अस्ति समस्तसुरासुरलोककर्णपूरीकृतकान्तकीर्तिकुन्दकुसुमः, कुसु-
मायुधरूपरमणीयदेहप्रभः, प्रभावयुक्तो विप्रभावश्च, शुचिरनुपतापकारी च,
घनागमसमयो न वारिबहुलश्च, शिशिरस्वभावो न जाड्ययुक्तश्च, : रामः
कुशलवयोरामणीयकेन, जनको वैदेहभागेन, नैषधः प्रजानां पतिः, विरञ्च
इव नाभिभूतः समरे, वीरो वीरसेनो नाम ॥ क ॥

यस्य च बहुशोभयाङ्गप्रभया सह स्फुरत्युदारा मनोवृत्तिः, अखण्डन-
याङ्गया सद्दृशी राजते राज्यस्थितिः, सज्जया सेनया सह श्लाघनीया
कृपाणयष्टिः ॥ ख ॥

यश्च सशृङ्गारो नारीषु, वीरो वैरिषु, बीभत्सः परदारेषु, रौद्रो द्रोहिषु,
सहास्यो नर्मलापेषु, भयानकः संग्रामाङ्गणेषु, सकरुणः शरणागतेषु ॥ ग ॥

कस्य कान्ति दधाति । प्रस्फारत्वं पिच्छानामप्रवेशे हेतुः । अन्यथा शरेषु प्रविष्टेषु पि-
च्छान्यपि कथं न प्रविष्टानि तेन पिच्छच्छविरिति कविराचष्टे ॥ ९ ॥

अस्तीति ॥ प्रभावो माहात्म्यम् । विप्राणां भां तेजोऽवतीति । विरोधे विवर्ण-
तार्थः । शुचिः पुण्यम् । विरोधे तु ग्रीष्मः । यद्विश्वप्रकाशः—'शुचिः शुद्धेऽनुपहते शृङ्गा-
राषाढयोः' इति । 'ग्रीष्मे हुतवहेऽपि' इति ॥ घनः प्रचुर आगमः सिद्धान्तो यस्य । वा
समुच्चये । अरिः शत्रुः । विरोधे घनागमसमयो वर्षाकालः । स च वारिबहुलो भवति ॥
शिशिरः शीतो माषफाल्गुनौ च । जाड्यं मौख्यं हिमं च । इत्युष्णवर्षाशीतकालव्यति-
रेकः । तथा कुशलेन चतुरेण वयोवत्थासौन्दर्येण रामश्चासुः । तथा विदेहा देशास्तेषामयं
वैदेहो भागस्तेन जनकाख्यनृपतिप्रतिमः । अन्यत्र रामो दाशरथिः । वै वितर्कं । देहस्य
भां कान्तिं गच्छति व्याप्नोति इति कृत्वा डप्रत्यये देहप्रभावेन शरीरकान्त्यनुहारिणा
रामणीयकेन सौन्दर्येण । कुशलस्य लवस्य च जनको जनयिता । नैषधो निषधदेशीयः प्रजा-
पती राजा । समरे युद्धे न कदाचिदभिभूतः । विरञ्चस्तु विष्णुनाभेभूतो जातः ॥ क ॥

यस्य चेति ॥ अत्र प्रथमातृतीययोः विलेपः । बहुश इति मित्रम् । अभया भयर-
हिता । तृतीयान्ते बह्वी शोभा यस्यां तथा । तथा अखण्डो नयः पाङ्गुण्यं यस्याम् ।
तृतीयायां न खण्डनमस्याः । तथा सशोभनो जयो यस्याः । सेनापक्षे सज्जया
प्रवणया ॥ ख ॥

(१) मन्दरेति—मन्दरमथनक्षणे क्षुभितश्चालितः क्षीरसागरस्तस्य तरङ्गाणां वीचीनां
भ्रमो भ्रमणं तस्य भ्रान्तिं भजन्तीति तानि ।

यस्य च (१) चतुरुदधितटीकमानशरच्चन्द्रविशदयशोराशि राजहंस-
स्य, निखिंशता कृपाणेषु, कुचातुर्यं कलत्रेषु, कूपदेशसेवा पापधिकेषु, लुब्ध-
कपर्यायः कैवर्तकेषु, तादृणता शस्त्रेषु, धर्मच्छेदा धनुर्विद्यायाम् ॥ घ ॥

एवमस्य हरस्येव करस्थं कृत्वाशेषमण्डलमनवरतविख्यातविजयाभिन-
न्दिनः, सुन्दरकैलासनाभिरम्यवनान्तरेषु विहरतः, मदननिरुद्धनैषधीपीनो-
च्चकुचकुम्भावष्टम्भमसृणितवत्तःस्थलस्य सुखेनाभिक्रामन्ति दिवसाः ॥ क ॥

(२) कदाचिच्चतुरुदधिवेलावलयितवसुंधराविख्यातमपत्यमभिलषन्न-
नादरचरणकुष्ठनिष्ठयूतकैलासोन्मूलनागतपतदशवदनविरसविरुतविहसि-
तामरमण्डलीमहितमहिमानमनवरतविरश्चिरचितविचित्रनामसामवस्तुस्तु-
तिमनवरतसकललोककल्याणकामधेनुमनुपमवर्चसमर्चयांचकार भगवन्त-
मम्बिकापतिम् ॥ ख ॥

अतिभक्तितोषितहरलब्धवरश्च निरूपमरूपयानुरूपया रूपवत्यभिधान-
याप्रधानया प्रियया सह मकरकेतनकेलिकलमनुभवन्नतिचिरमासांचक्रे ॥ ग ॥

अतिक्रामति तु कियत्यपि समये संपन्नसत्वा समपद्यत रूपवतो ॥ घ ॥

तेन च समस्तसंसारवस्तुद्धृतकान्तिकणकलितगर्भारम्भेण, नारायण-

यस्य चेति ॥ निखिंशता खड्गत्वम् । कुचाभ्यामातुर्यं दुर्वहभरत्वात् । कूपप्रदेशस्य
सेवामृगयाम्यासेषु तथा लुब्धक इति 'पर्यायः एकार्थं शब्दान्तरम्' । तथा धर्मनामा
द्रुमो यन्मयं धनुर्विधीयते । तस्य च्छेदः कर्तनम् । कृपाणादिष्वेव निखिंशतादीनीति परि-
संख्योक्त्या न तस्येति शेषः । तस्य राज्ञो न । निखिंशता क्रूरकर्मत्वम् । कुत्सितं चातु-
र्यम् । तथा कुत्सित उपदेशो येषां तेषां दाम्भिकानां सेवा । तथा कुत्सितो लुब्धो लुब्धकः ।
तस्य पर्यायः परिणामः । तीक्ष्णता आयःशूलिकत्वम् । धर्मस्य पुण्यस्य च्छेदः ॥ घ ॥

एवमस्येति ॥ करे रजभागे स्थितमशेषं मण्डलं देशम् । अनवरतप्रथितविजयैर्ह-
ृष्टस्य । कं जलम् । एला लता । असनः पीतमालः । तैः सुन्दरैरभिरम्येषु काननविशेषेषु ।
विचरतस्तस्य सकामनिषधस्त्रीपीनोच्चकुचकुम्भयोरवष्टम्भेन मसृणितं वक्षःस्थलं यस्य तथो-
क्तस्य सतः सुखेन यान्ति दिवसाः । विहरणकृतमिह हरेण सहौपम्यम् । तदा । करः
पाणिः । शेषाख्यो नागः । तस्य मण्डलं कुण्डलाकारं वपुः । विजया गौरीसखी । नन्दी
हरप्रतीहारः । कैलासो गिरिः । नाभिर्मुख्यार्थः ॥ क ॥

कदेति ॥ निष्ठयूतं निरसनम् । 'निष्ठापितम्' इति पाठे तु निःशेषेण स्थापनम् ।

(१) चतुरुदधिरिति—चतुर्णामुदधीनां सागराणां तटीषु टीकमानो गच्छन् शरच्चन्द्र-
वत् शरदिन्दुवद् विशदो यो यशोराशिः कीर्तिवज्रो राजहंस इव यस्य स तस्य ।

(२) कदेति—अम्बिकापतिमर्चयांचकारेति प्रधानवाक्यम् । अनादरेण चरणाकुष्ठेन
पादाकुष्ठेन निष्ठयूतो निरस्तः कैलासोन्मूलनाथं कैलासोत्पाटनार्थमागतः पतंश्च यो दशवद्वनो
रावणस्तस्य विरसस्तेन नीरसशब्देन विहसिता यामरमण्डली । देवमण्डली तथा महितो
महिमा यस्य तम् ।

नाभिरिव विरञ्चोत्पत्तिकमलकन्दबन्धेन, कल्पपादपलतेव पल्लवारम्भो-
च्छ्वासेन, मनाङ्गमेदुरितोदरा रराज राजीवनयना राजपत्नी ॥ घ ॥

क्रमेण च मेचकोच्चूचुकुकुम्भकपोलिपारिडम्ना निम्नयन्ती मृग-
लाञ्छनच्छायमवाञ्छदच्छामृतपथः पिष्टमूर्तिमन्मधुसमयमदनमृगाङ्गमण्ड-
लरसेनात्मानमालेसुम् ॥ क ॥

अग्रतः सखीजनविधृतमपास्य मणिमयमुकुरमण्डलमन(१)वरतनि-
शानिर्मलकरवालतलेष्वात्ममुखकमलमवलोकयांचकार ॥ ख ॥

निरस्य नीलोत्पलमजरठकण्ठीरवकण्ठकेसरस्तवकमकरोत्कर्णावतंस-
म् ॥ ग ॥

अतिबहलकुङ्कुमाङ्कस्त्रिकापङ्कमपहाय मत्तमातङ्गमदर्दमेन निज-
भुजशिखरयोर्विरचयांचकार विचित्रपत्रभङ्गान् ॥ घ ॥

एवमन्तःस्फुरद्भार्तुरूपदोहदसुखमनुभवन्ती कदाचिदुच्चस्थानस्थिते
सौम्यग्रहग्रामे, महाराजजन्मोचितेऽहि शुभसंभारकारणायां कालवेलायां ज्ञा-
तप्राये प्रभाते प्रभाप्रतानजनितपरिवेषमशेषतेजस्वितेजःपुञ्जापहारिणमालो-
हितपादपल्लवोल्लसितपङ्कजच्छायम्, द्यौरिव रविमण्डलम्, उन्नमन्मेघमालेव
विद्युल्लोलम्, अरणिरिव वितानवैश्वानरम्, नरपालप्रिया प्रीणितगोत्रं पुत्र-
मजीजनत् ॥ ङ ॥

तत्र च दिवसे

सांशुकोन्नतवंशस्य तस्य राज्ञः पुरस्य च ।

बभूव लक्ष्मीः सा कापि यथा स्वर्गोऽपि निर्जितः ॥ १० ॥

अविरतम् । विचित्रनामभिर्भग्नभगवत्त्रिनेत्रादिभिः । सामवेदार्यैश्च । विरञ्जेन विरचित-
स्तुतिम् ॥ ख ॥

क्रमेणेति ॥ कुचकुम्भस्य चन्द्रमाः । मेचकचूचुकस्य लाञ्छनमुपमानम् ॥ अच्छ-
ममृतमेव यत्पयो नीरं तेन पिष्टो घृष्टो योऽसौ मूर्तिमतां मधुसमयमदनमृगाङ्गमण्डलानां
रसः तेनालेसुमात्मानमियेष ॥ क ॥

एवमन्तरिति ॥ द्यौरपि प्रगेरविमण्डलं जनयति । तमपि दीप्तितिकृतवेष्टनम् ।
तथा समस्तदोषप्रभृतितेजस्वितेजोमुषम् । पादाः किरणाः । पुत्रपक्षे आ ईषत् लोहितौ
पादपल्लवौ तयोः स्लसितपङ्कजवच्छाया यस्य । तथा विद्युतां लोलनं लोलो विलासः ।
मण्डलः पुंस्यपि ॥ ङ ॥

सांशुकेति ॥ राज्ञः पुरस्य च सा काचिदजनि शोभा । यथा स्वर्गच्छतीति कृत्वा
स्वर्गो देवः स्वर्गलक्षणो लोकश्च जितः उंशुना रविणा सह सांशुक उन्नतो वंशो यस्य ।

(१) अनवरतेति—अनवरतं निरन्तरं निशानिर्मलः शाणसंस्कारेण प्रोज्ज्वलन् यः
करवालः खड्गस्तस्य तलेषु । अनेन भाविनः सूनोः शूरत्वं प्रबोध्यते ॥

अपिच ।

सवृद्धबालाः कालेऽस्मिन्मुक्ताहारविभूषणाः ।

प्राप्ताः प्रीतिं पुरे पौरा वनेषु च तपस्विनः ॥ ११ ॥

सूतीगृहे च

अलंकृतनिशान्तेन तरुणारुणरोचिषा ।

प्रदीपानां प्रभा तेन प्रभातेन यथा जिता ॥ १२ ॥

चिरात्पल्लवितं राजवंशेन, समुच्छ्वसितं राज्यश्रिया, प्रीतं प्रणयिभिः, प्रनृतं पौरैः, प्रमुदितं बान्धवैः, विद्राणं द्रोहिजनैः, उन्नतितं वियत्यदृष्टम-
ङ्गलवादित्रैः, चित्रायितमतिबहुलपरिमलपतत्पुष्पवृष्ट्या, विकसितं दिग्ब-
ध्रुवदनारविन्दैः, विलसितमतिसुरभिसुखस्पर्शसमीरणेन, स्वच्छन्दायितं
वन्दीकृतारातिरमणीभिः, आढयायितमधिलोकेन ॥ क ॥

किं बहुना ।

अवृष्टिपृथ्वली(१)कमशरज्जिर्मलाम्बरम् ।

अपीतमत्तलोकं च जगज्जन्मोत्सवेऽभवत् ॥ १३ ॥

भूते च विभवभूयिष्ठे षष्ठीजागरणव्यतिकरे, अतिक्रान्तेषु च सूतकदि-
वसेषु नामकरणोचितेऽहि 'न लास्यति धर्मधनान्येष साधुभ्यः' इति ब्राह्म-

रवेर्दशस्य च तुल्यमुद्यननिष्ठम् । प्रगे तस्याप्युदितत्वात् । पुरं च सपताकोच्छ्रि-
तवेणुकम् ॥ १० ॥

सवृद्धेति । वृद्ध पितामहादिः बालः पुत्रादिः । ताभ्यां सह । मौक्तिकहारालं-
करणाः पौराः । मनयस्तु सवृद्धकेशाः कृवादेरसंस्कारात् । तथा मुक्ता आहारा यैः ।
तथा व्यपेतभूषाश्च ॥ ११ ॥

अलमिति ॥ येन प्रभातेनेव प्रदीपानां प्रभा जिरये । अलंकृतं निशान्तं गृहं येन ।
तथा तरुणारुणो मध्याह्नार्कस्तद्द्रोचिर्यस्य । अत एव दीपप्रभा निष्प्रभा । महात्मनां हि
भूयिष्ठेन तेजसा दीपप्रभाप्यभिभूयते । प्रभातेन तु अलमत्यर्थम् । तरुणया नूतनया
अरुणस्य रविसारथे रोचिषा । कृतो निशाया रात्रेरन्तो येन । यदि वा अरुणरोचिषा लो-
हितकान्तिना तरुणोपलक्षितेन प्रभातेन तत्समये हि दिनकरकरस्पर्शतस्तरवो रक्तीभवन्ति १२

चिरादिति ॥ चित्रायितं भक्तिविशेषविन्यासायितम् । कुमारजन्मोत्सवे गुप्तीनां
मोक्षणाद्वन्दीनां स्वाच्छन्धम् । आढ्यत्वे त्यागातिशयो हेतुः ॥ क ॥

अवृष्टीति ॥ वृष्ट्या हि धूली नश्यति । शरदा घोरमलता । पानेनोन्मादाः । यच्चैदृशं
तदन्तरेणापि जगद्जायत स तदुत्पत्तिप्रभावः ॥ १३ ॥

भूतेचेति ॥ प्रविश्येति । निमित्तात्सामुद्रिकलक्षणाजन्मलमात्रा साधूनां धनाग्रहणे

(१) धूलिविनाशे वृष्टिर्निमित्तम् । तदभावेऽपि धूलिविनाशकार्यकथनाद्विभाव-
नालङ्कारः ॥ १३ ॥

णाः प्रविश्य तस्य 'नलः' इति नाम प्रतिष्ठापयामासुः ॥ क ॥

क्रमेण च चतुर्दधिवेलावनविकासोचितकीर्तिकुन्दकन्दलैर्विश्वविश्वं-
भराभिलम्भलम्पाकैः कुमारसेवकैरिव सकलचक्रवर्त्तचिह्नैरलंकृतावयवा
विस्तरजटालवालः कल्पपादपाङ्कुर इव वर्धितुमारभत ॥ ख ॥

विरचितचूडाकरणादिसंस्कारक्रमश्च प्राप्ते विद्याग्रहणकाले निमित्तमा-
त्रीकृतोपाध्यायः स्वयमेव समस्तानवद्यविद्याम्भोनिधेः परं पारमवाप ॥ ग ॥

तथाहि—

(१) प्रबुद्धबुद्धिबौद्धे, सविशेषशेमुषीको वैशेषिके, विख्यातः सांख्ये, रक्षि-
तलोको लोकायते, प्राप्तप्रभः प्राभाकरे, प्रतिच्छन्दकश्छन्दसि, अनल्पविकल्पः
कल्पज्ञाने, शिक्षाक्षमः शिक्षायाम्, अकृतापशब्दः शब्दशास्त्रे, अभियुक्तो
निरुक्ते, सज्जो ज्योतिषि, तत्त्ववेदी वेदान्ते, प्रसिद्धः सिद्धान्तेषु, स्वतन्त्रस्त-
न्त्रीवाद्येषु, पटुः पटहे, अप्रतिमज्ञो ज्ञानरीषु, निपुणः पणवेषु, प्रवीणो वेणुषु,
चित्रकृच्चित्रविद्यायाम्, उद्दामः कामतन्त्रे, कुशलः शालिहात्रे, श्रेष्ठः काष्ठ-
कर्मणि, सावलेपो लेप्थे, परिडतः कोदण्डे, शौण्डः शारिषु, गुणवान्गणिते,
बहुलो बाहुयुयुद्धेषु, चतुरश्चतुरङ्गयूतक्रीडायाम्, उपदेशको देशभाषासु,
अलौकिको लोकज्ञाने ॥ घ ॥

अन्तर्मुखमभिप्रायमाश्रित्येत्यर्थः ॥ क ॥

क्रमेणेति ॥ कुमारसेवका युवराजाजुचराः । तदुपमै राजचिह्नै रेखाकृतैश्चक्रचापकुलि-
शादिभिर्भूषिताङ्गः । तथा विस्तरन्तो जटालाः स्वभावजटाबन्धा बालाः कृवा यस्य ।
वृत्तचूडाकरणस्य हि केशा विजयीभवन्ति । कल्पवृक्षस्तु प्रसरन्मूलालवालः ॥ ख ॥

प्रबुद्धेति ॥ चित्रवृत्तलक्षणं छन्द । कल्पः पितृदेवताधाराधनविधिशास्त्रम् । अका-
रादिवर्णजन्मस्थानानां बोधिका शिक्षा । अन्वयस्य प्रकाशकं निरुक्तम् । अतीन्द्रियशुभा-
शुभकर्मणां प्रकाशकं ज्यौतिषम् ॥ घ ॥

(१) प्रबुद्धेति—लोके आयतन्त इति लोकायताश्चावाकाः । यती प्रयत्ने । पचाद्यच् ।
लोकायतानामिदं लोकायतं शास्त्रम् । अत्र संज्ञापूर्वकत्वाच्च वृद्धिः । तत्र लोकायते । प्राभा-
करं मीमांसाशास्त्रम् । प्राभाकरनामा मीमांसाशास्त्रे निपुणो विद्वानासीत् । तेन तन्नाम्ना
तच्छास्त्रमभिधीयते । शालिहोत्रेऽथचिकित्साशास्त्रे कुशलः । शालिहोत्रो नाम कश्चिन्मुनिर-
श्वपरीक्षादक्षो बभूव । तेनाद्यापि तन्नाम्ना तच्छास्त्रमुच्यते । यथोक्तं—

‘पुरा सपक्षा हरयो विचेरुः खेचराः किल ।

गन्धर्वेभ्यः समुत्पन्नाः सदा स्वच्छन्दचारिणः ॥ १ ॥

तेजोवाय्वम्बुमृगजैलवैर्लक्षितलक्षणान् ।

वीक्ष्य शक्रं जगादेदं शालिहोत्रो महामुनिः ॥ २ ॥

छिन्धि पक्षानमीषां त्वं यथा स्युर्वाहनानि मे ।

इषीकास्त्रेण सोऽप्येषां पक्षांस्तत्प्रीत्येऽच्छिनत् ॥ ३ ॥

ततः प्रसादितस्तैस्तु प्रादाद्द्वरमिमं मुनिः ॥

युष्मत्पक्षोपमो वेगश्चरणानां भविष्यति ॥ ४ ॥ इत्यादि शालिहोत्रग्रन्थे ।

किं बहुना—

(१) रसे रसायने ग्रन्थे शस्त्रे शास्त्रे कलास्वपि ।

नले न लेभिरे लोकाः प्रमाणं निपुणा अपि ॥ १४ ॥

क्रमेण शैशवमतिक्रामतोऽस्य सेवकैरिवङ्गावयवैरप्यनुवृत्तिः कृता ॥ क ॥

तथाहि—

(२) श्रवणासक्तस्य लोचनद्वयमपि श्रवणसंमतिमकरोत् ॥ ख ॥

उन्नतस्वभावस्य नासावंशोऽप्युन्नतिं जगाम ॥ ग ॥

वक्रोत्तिकुशलस्य केशकलापोऽपि वक्रतां भेजे ॥ घ ॥

शङ्खनिर्मलगुणस्य कण्ठोऽपि शङ्खाकारमधारयत् ॥ ङ ॥

पृथुलमतेरंसकूटद्वयमपि पृथुलमभूत् ॥ च ॥

प्रमाणवेदिनो वक्षःस्थलमपि सुप्रमाणमजायत ॥ छ ॥

मध्यस्थस्य तस्य रोमराजिरपि मध्ये स्थिता शुशुभे ॥ ज ॥

सुवृत्तस्य बाहुरुगलमपि सुवृत्तमभवत् ॥ झ ॥

गम्भीरप्रकृतेर्नाभिरपि गम्भीरा व्यराजत ॥ ञ ॥

पल्लवमुकुमारहृदयस्य हस्तचरणौरपि पल्लवसौकुमार्यमङ्गीकृतम् ॥ ट ॥

अथ किं बहुना—

(३) सोष्णीषमूर्धा ध्वजचक्रपाणिरूर्णाङ्गविस्तीर्णललाटपट्टः ।

रस इति ॥ रसः पारदः । रसायनं जरामरणापह औषधयोगः । ग्रन्थः काव्यशास्त्रा-
दिरचना । शस्त्रं खड्गादि । शास्त्रं व्याकरणतर्कादि । कला गीतनृत्यादयः । एतेषु निपुणा
अपि सन्तो लोका नले राज्ञि प्रमाणमित्यत्तां न प्रापुः ॥ १४ ॥

श्रवणेति ॥ श्रवणे शास्त्राकर्णने आसक्तः । श्रवणसंगतिः कर्णसंगतिः ॥ ख ॥

पृथुलेति ॥ असंकूटेति कूटशब्दः शिखरार्थः ॥ च ॥

प्रमाणेति ॥ प्रमाणं तर्कशास्त्रं मानं च ॥ छ ॥

मध्येति ॥ मध्यस्थोऽकृतपक्षपातः । अन्यत्र मध्ये उदरे तिष्ठतीति ॥ ज ॥

सुवृत्तेति ॥ वृत्तं शीलं वर्तुलं च ॥ झ ॥

गम्भीरेति ॥ गम्भीरप्रकृतिरलक्ष्यकोपप्रसादः । निम्ना च गम्भीरा ॥ ञ ॥

सोष्णीषेति ॥ उष्णीषाकारं शारीरिकं लक्षणमुष्णीषम् । ऊर्णां भूमध्ये शुभरो-

(१) रस इति—रसः शृङ्गारादिः पारदादिर्वा । पारदादिरसेन मोक्षप्राप्तिरिति रसेश्वर-
दर्शने विदितमेव । माधवीयसर्वदर्शनसंग्रहे च रसेश्वरदर्शनं विलोकनीयम् । तस्मिन् रसे । रसा-
यने, ग्रन्थे, शस्त्रे, शास्त्रे, कलाश्रतुःषष्टिः । तास्वपि । निपुणा अपि लोकाः । नले विद्यापा-
रिमित्यं न लेभिरे ॥ १४ ॥

(२) श्रवणेति—शास्त्रश्रवणम् । यथा—“आत्मा वारे श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्य-
सितव्यश्च” इति श्रुतिः ।

श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यः मन्तव्यश्चोपपत्तिभिः ।

मत्वा च सततं ध्येय एते दर्शनहेतवः ॥ इति स्मृतिश्चात्रोपयुक्ता ।

(३) सोष्णीषेति—सोष्णीष उष्णीषाकारलक्षणसहितो मूर्धा शिरो यस्य सः ।

सुस्निग्धमूर्तिः ककुदुन्नतांसः कस्यैव न स्यान्नयनाभिरामः ॥ १५ ॥

अपि च—

(१) आस्यधोः संनिभेन्दोः समदवृषककुद्वन्धुरः स्कन्धसंधिः
स्निग्धा रुक्कुन्तलानामनुहरति दृशोर्द्वन्द्वमिन्दीवरस्य ।
स्थानं वक्षोऽपि लक्ष्म्याः, स्पृशति भुजयुगं जानुनी, वृत्तरम्ये
जङ्घे, क्षामोऽवलग्नः, किमु निषधपतेः श्लाघनीयं न तस्य ॥ १६ ॥

अस्ति च तस्य नरपतिसूनोः समानशीलवयोविद्यालंकारकान्तिकला-
पपरिपूर्णदेहः शरीरमात्रद्वितीयोऽप्यद्वितीयहृदयमेकं जीवितमपर उच्छ्वासः
सालङ्कायनसूनुः श्रुतशीलो नाम मन्त्री मित्रं च ॥ क ॥

एकदा तु (२) पूर्वदिग्वधूकुङ्कुमपङ्कपल्लवितवदनायमाने निरुद्धान्धतमसे
सौगन्धिकबन्धुनि बन्धूककुसुमारुणे वियति तरतीव तरुणतरे तरणिमण्डले,
मण्डयति कुसुम्भकुसुमकेसरप्रकरायमाणे गगनाङ्गणमम्भोजमुकुलनिद्रा-
मुषि रोचिषां चये, चलिते च विचारतुमुपवनतराजिकर्णोत्पले निद्रावि-
रामविधुतपक्षे पक्षिकुले, कृतप्राभातिककर्मणः सभाङ्गणमण्डपमध्यवर्तिनो
दत्तसेवावसरस्य राज्ञः प्रविष्टे मन्त्रिणि सालङ्कायने, प्रणामपर्यस्तकर्णो-
त्पलधवलितसभाङ्गणे यथासनमुपविष्ट प्रस्तुतसेवालापरञ्जितराजनि राज-
न्यचक्रे, प्रक्रान्ते शास्त्रीयविनोदे, श्रुतशीलेन सममन्यैश्च क्रीडासहायैरनुच-
रैरनुगम्यमानो नलः सेवासुखमनुभवितुमागतवान् ॥ ख ॥

आगत्य च क्षितितलमिलन्मौलिमण्डलः प्रणम्य पितुः पादारविन्दद्व-
यमदूरदत्तमासनं भेजे ॥ ग ॥

मावर्तः ॥ १९ ॥

अस्तीति ॥ अपर उच्छ्वास इति । न परोऽस्मादित्यपर उत्कृष्टः ॥ क ॥

ध्वजं चक्रं च पाणौ यस्य सः । ऊर्णाङ्कयुतो विस्तीर्णश्च ललाटपट्टोऽलिकपट्टो यस्य । सुस्निग्धो
मसृणा मूर्तिराकारो यस्य । ककुद्वदुन्नतावंसौ यस्य । एतादृशो नलः कस्य नयनाभिरामो
न स्यात् । सर्वेषामेव स्पृहणीयमूर्तिरित्याशयः ॥ १५ ॥

(१) आस्येति—इन्दोः संनिभा समाना वदनद्युतिः । समदो यो वृषः । तस्य ककुद-
वत्, बन्धुरो मनोरमः । स्कन्धसंस्था । कुन्तलानां केशानां रुक्कान्तिः स्निग्धा मसृणा ।
तथा दृशो रुक् कान्तिः । इन्दीवरस्य नीलकमलस्य द्वन्द्वं युगलमनुहरति अनुकरोति । वक्ष-
स्थलमपि लक्ष्म्या आस्पदम् । भुजयुगं करयुगलम् । जानुनी कर्मणो स्पृशति । वृत्ते रम्ये च
जङ्घे । अवलम्बो मध्यदेशः क्षामः कृशः । निषधाधिपतेस्तस्य किमु न श्लाघनीयम् । सर्वमेव
श्लाघ्यमिति भावः । अत्र श्लोके सामुद्रिकशास्त्रानुसारेण प्रत्ययव्यवश्लाघा विहिता कविना
वास्तावको ॥ १६ ॥

(२) पूर्वति—पूर्वदिग्वधूकुङ्कुमपङ्कने पल्लवितं संजातपल्लवं वदनमाननं तद्विवाचरति
तस्मिन् ।

उपविष्टे च तस्मिन्ननभिवादनादुत्पन्नप्रत्युरीष(१)कोपकम्पितकरपरा-
मृष्टकूर्चाग्रिमप्रन्थिरप्रणीर्मन्त्रिमण्डलस्य भ्रूम भोषण्या शोणकोणान्तरतर-
त्तरलतारया दृशाऽभिमुखमस्य सालङ्कायनः प्रणयपरुषाक्षरमभाषत ॥ क ॥

(२) 'कुमार, राजहंसोऽपि 'ग्रहं सरूपः' इति मा स्म मोहवान्भूः ॥ ख ॥

अनुभवति चमूढः शस्त्रसंघात इव कोशशून्यताम् ॥ ग ॥

अविभवः पुरुषो मेघ इव कम्बलस्योपयोगं गच्छति ॥ घ ॥

प्रद्युम्नजातोऽपि बाणयुद्धव्यतिकरकारिण्या सदोषया यौवनावस्थया
निरुद्धोऽनिरुद्ध इव को नाम न क्लेशमनुभवति ॥ ङ ॥

तत्तात, सुविषमेघवर्त्तिनि विद्युद्विलास इवास्थिरे स्थितस्तारुण्ये मा
स्म विस्मर स्मयेन विनयम् ॥ च ॥

उपविष्ट इति ॥ आत्मनोऽप्रणामाद्विदितविनयाकौशलं नलं प्रीतिभाक् पैतृको मन्त्री
शिक्षाबुद्ध्या परुषवर्णमवादीत ॥ क ॥

कुमारेति ॥ कुमारेत्यामन्त्रणे । राजमुख्योऽपि संस्त्वं सख्यो रूपवानहमित्यमुना
प्रकारेण मोहवान् मा स्म भूः मोहं मागाः । रूपमदो हि नीचचिह्नम् । यश्च राजहंसः
स कथमहंसस्वरूप इति विरोधद्योतकोऽपिशब्दः ॥ ख ॥

ननु यदि रूपादहंकाराद्वा नृपो मूढः स्यात्तत्को दोष इत्याशङ्क्याह—अनुभवतीति ॥
चकारो यौगपद्ये । यदैव कुतो मुह्यति तदैव कोशेन गन्धेन शून्यतां व्यतिरेकमनुभवति ।
यथा चम्वा स्वसेनया ऊढो धृतः शस्त्रनिचयः प्रत्याकारशून्यतामायाति ॥ ग ॥

अष्टकोशस्यापि किं तदाह—अविभवेति ॥ निर्धनः पुमान् अज इव बलस्य सैन्यस्य
शक्तेर्वा कमुपयोगं साफल्यं याति न कमपीत्यर्थः एतेन निष्कोशस्याबलित्वमिति ख्या-
पितम् । अजस्तु अत्रेमेण्डाद्भवति स्म । तथा कम्बलस्याच्छादनविशेषस्योपयोगं याति ॥ घ ॥

तस्मादबलस्य का कथेत्याह—प्रद्युम्नेति ॥ यतः प्रद्युम्नजातोऽपि प्रकृष्टैजःपुत्रोऽपि ।
बाणैः शाब्दैर्युद्धं कोलाहलस्तत्संपर्कारिण्या । सह दोषैरिति दोषान्वितया । तारुण्या-
वस्थया । निरुद्ध आत्मवशीकृतः को नाम कुशं दुःखं नानुभवति । सर्वोऽप्यनुभवत्ये-
वेत्यर्थः । नामान्युपगमे । युम्नं द्रव्यमपि । वणधातुः शब्दार्थो वज्रन्तः । प्रद्युम्नः कामः ।
तस्माज्जातोऽनिरुद्धाभिधो बाणाख्येन दैत्येन समं युद्धसंबन्धविधायिन्या यौवनेऽवतिष्ठत
इति कृत्वा तारुण्ये स्थितया उषया उषाख्यया पत्न्या सदा निरुद्ध आत्मीकृतो दुःखमनु-
भूतवानित्यागमः । युद्धव्यतिकरोऽनङ्गसूनोः क्लेशानुभवहेतुः ॥ ङ ॥

तत्तातेति ॥ तदित्युपसंहारे । तातेति प्रणयपूर्वामन्त्रणे । तस्माद्वत्स । सुष्ठयतिश-
येन । विषमे । तथाऽघवर्त्तिनि पार्थ कारयितरि । अस्थिरे चञ्चले । तथा विशेषेण द्योतन्त
इति विद्युतो रोचमाना विलासाः शृङ्गारादयो यस्मिन् । तथाविधे तारुण्ये स्थितः सन्स्म-

(१) ईषदिति—ईषत्कोपकम्पितः करस्तेन परामृष्टः स्पष्टः कूर्चानां मुखस्थिकेशानाम-
ग्रिमप्रन्थिर्येन सः ।

(२) कुमारेति—अत्र सर्वं टीकाकृतैव विशदीकृतमिति ज्ञेयम् ।

अविनीतोऽग्निरिव दहति ॥ क ॥

अजातनयश्छाग इव नाभिनन्दते जनेन ॥ ख ॥

किं च ब्रूमः—

सुसहायशून्यस्य भवतो यस्यामीमांसाभियोगा राक्षसा इव, अन्या-
याः पारदारिका इव, अयोगक्रिया लोहकारा इव, अश्रुतागमाः शोकवेगा
इव सहायाः ॥ ग ॥

न च ते दुःशिक्षितनृपकलभव्याकरणमार्गेषु निपुणा नर्तकीव मित्र-
मण्डली ॥ घ ॥

तदायुष्मन्नहितया प्रकृत्या भुजङ्ग इव भयाय लोकस्य ॥ ङ ॥

येन गवण विनयं मा स्म विस्मार्षीः । विद्युद्विलासोऽपि स्रष्टु विषं जलं यत्रेति कृत्वा सजले
मेघे वर्तते । तथा अस्थिरो लोलः । तथाविधे ॥ च ॥

विनयविस्मृतौ दूषणमाह—अविनीत इति ॥ अविनयी पुमानग्निरिव दाहमुत्पादय-
त्यात्मनः परस्य वा । अविरुणांयुस्तेन नीतो यथाग्निस्तन्नेतारं दहति । ज्वलन्ती हि ग-
ड्डरिका स्वीकृता दहतीति लोकोक्तिः । अथवा अविरग्निवाहनम् ॥ क ॥

नन्वात्मदाहकाः पतिविपत्तौ स्त्रयादयः परदाहकाः कामन्निपुरान्तकप्रभृतयश्च श्रूय-
न्ते । ततश्चाविनयाद्दाहात्मकमपि मां जनः स्तोष्यतीति निरस्यन्नाह—अजातेति ॥ न
जातो नयो यस्य स छाग इव न स्तूयते जनेन । स्तुतिमपि न प्राप्नोतीत्यर्थः । छागस्त्व-
जायास्तनयः सुतः ॥ ख ॥

नन्वात्मनः स्वामी यादृक्तादृग्वा भवतु चेत्सहायः । तदपि त्वयि नास्तीत्याविष्कु-
र्वन्नाह—सुसहायेति ॥ यस्य ते ईदृशाः सहायाः । न मीमांसाभियोगो विचारोत्साहो
येषाम् । राक्षसास्तु मांसेऽभियोगो येषां ते । अमी इति तद्विशेषणम् । न विद्यते न्यायो
येषामित्यन्याया न्यायरहिताः । उपमाने तु अन्यामन्यसंबद्धामयन्ते गच्छन्तीत्यन्यायाः ।
परस्परता इत्यर्थः । अलब्धलाभो लब्धपरिरक्षणं रक्षितविवर्धनं च योगः । तस्य क्रिया
नास्ति येषां ते तथोक्ताः असंबद्धकर्माणो वा । पक्षे अयो गच्छतीत्ययोगा लोहगता क्रिया
येषाम् । तथा न श्रुत आगमः शास्त्रं यैस्ते । शोकप्रसरस्तु अश्रुताया नयनजलत्वस्यागमो
येषु ॥ ग ॥

एवं सहायसंपदं निषिध्य मित्रमण्डलीमवधयन्नाह—न चेति ॥ दुःशिक्षितेति नृपक-
लमेति चामन्त्रणम् ॥ ते तव मित्रमण्डली न च व्याकरणमार्गेषु कुशला । शब्दतत्त्वाव-
बोधे हि नीतिशास्त्राधिगमः । नीत्यवगमे हि कृत्याकृत्यविमर्शनम् । तस्मात्संपदः । न च
तन्नेपुण्यं भवन्मित्रमण्डल्यामस्तीति भावः । नर्तकीपक्षे दुःशिक्षितनृपकलेति संबोधनम् ।
सा च भरतोक्तेषु करणमार्गेषु भव्या प्रशस्ता ॥ घ ॥

तदेति ॥ तदित्युपसंहारे । आयुष्मन्नित्यामन्त्रणे । अहितया हितेतरया । प्रकृत्या
अविनयादिस्वभावेन । अयुक्तसहायमित्रलक्षणया चामात्यादिकया युक्तः संबद्धो भवात्तलो-
कस्य भयहेतुः । भुजङ्गस्तु अहेर्भावोऽहिता तथा दशनलक्षणया प्रकृत्या युक्तः ॥ ङ ॥

उग्रसेनः कंसानुरागं जनयेत् ॥ क ॥

अमृतमथनोद्यतहरिबाहुपञ्जर इव मन्दरसानुगतः को न घृष्यते ॥ ख ॥

शुनीमिवास्थिरतां परिहर ॥ ग ॥

कुशीलताग्राही मा स्म तैलिक इव केवलं खलोपभोगाय भूः ॥ घ ॥

आवर्जय गुणान् ॥ ङ ॥

निर्गुणे धनुषीव सुवश्येऽपि कस्याग्रहो भवति ॥ च ॥

अभ्यस्य कलाः ॥ छ ॥

निष्कलो वीणाध्वनिरिव प्रशस्यते न पुरुषः ॥ ज ॥

त्यज जाड्यम् ॥ झ ॥

जाड्येयोगेन हिमानी दूष्यतां यति ॥ अ ॥

दुष्टप्रकृतिर्नृपश्चेन्नोक्तस्य भयाय ततः किमित्याशङ्क्याह—उग्रति ॥ उग्रा सेना यस्य स कं प्राणिनं सानुरागे कुर्यात् । न कमपीत्यर्थः विरागहेतुरेवेति भावः । उचितपरिवारो हि जनानुरागाय । परिवारो हि लोकस्योपद्रवं रक्षणं वा कुर्वते । उग्रसेनो दैत्यः स कंसा-
सुरस्यानुरागं जनयतीत्यागमोक्तोल्लिङ्गनम् ॥ क ॥

चेदमी विरुद्धबुद्धयः सहायादयः । पृथ्वी वा मयि मन्दानुरागा । ततः किं ममेति निरस्यन्नाह—अमृतेति ॥ मन्दो रसः प्रीतिर्येषां तैर्मन्दानुरागया पृथ्व्या चानुगतः को न घृष्यते । उपमाने तु पुरा देवैः दैत्यैरमृतायाम्भोधिर्ममन्ये । तत्र च मुख्यो बलिष्ठश्च वि-
ष्णुः । तस्य भुजपञ्जरो मन्दरनाम्नो गिरेर्मन्थानभूतस्य सानूनि तदानि गतः प्राप्तः
सन्वृष्टः ॥ ख ॥

शुनीमिति ॥ तस्मादस्थिरतां चञ्चलत्वं त्यज ॥ शुनी त्वस्थिरता ॥ ग ॥

कुशीलतेति ॥ कुतिसतं शीलं लौल्यादिलक्षणं यस्य स कुशीलः, तस्य भावः कु-
शीलता । तां गृह्णातीत्येवंशीलस्तथोक्तस्त्वं केवलं दुर्जनानामुपभोगाय मा स्म भूः ।
कुशीलो हि दुर्जनानामेवोपयोगी न साधूनाम् । तैलिकस्तु कुशीलक्षणां लतां गृह्णाति ।
खलः पिण्याकः स एवोपयोगस्तस्य । अयोविकारः कुशी ॥ घ ॥

अकृत्यानि परिहार्य कृत्यमुपदिशन्नाह—आवर्जयेति ॥ ङ ॥

सर्वशत्वादेवास्माकं लोकग्रहो भविष्यतीति न विमृश्यं यतः—निर्गुण इति ॥ गु-
णानामेवाग्रह आदरो जनस्य न केवलं कुलीनानाम् । वेणुसंभूतस्य धनुषोऽपि गुणेन ज्यया
आ आभिमुख्येन बाणाकर्षणाय ग्रह आग्रहः ॥ च ॥

अभ्यस्येति ॥ कला विद्वत्तादिका तामप्यभ्यस्य । अस्दैवादिको लुप्तहिप्रत्ययः । छ ।

निष्कल इति ॥ वीणाध्वनिस्तु निष्कलः कलयितुमशक्यः ॥ ज ॥

आवर्जितशौर्यादिगुणोऽभ्यस्तसप्ततिकलः पुरुषो यः स्तब्धः स नश्यते इत्याह—त्य-
जेति ॥ झ ॥

जाड्येति ॥ हि यस्माज्जाड्ययोगेन मानी स्तब्धः पुमान्दूष्यत्वमाप्नोति । हिमा-
नी हिमसंहतिः । सापि जाड्यताऽतिशैत्याद् दूष्येत्यर्थान्तरम् ॥ अ ॥

मा स्म मुखरो भूः ॥ क ॥

कर्णाटचेटीमिव मुखरतां न शंसन्ति साधवः ॥ ख ॥

भज माधुर्यम् ॥ ग ॥

धवलबलीवर्दपङ्क्तिरिव समाधुर्या वाणी मनो हरति ॥ घ ॥

वर्जय वैपरीत्यम् ॥ ङ ॥

विपरीतं शवमिव को न परिहरति ॥ च ॥

कमलदीर्घाक्ष, शिञ्जाक्रमेऽस्मिन्नपरमप्यभिधीयसे ॥ छ ॥

मा गाः स्त्रियाः श्रियो वा विश्वासम् ॥ ज ॥

अधिकमलवसतिरनार्यसगता स्त्री श्रीश्च कं न प्रतारयति ॥ झ ॥

जाड्यपरित्यागे किं पितृमन्त्रिमुखरस्तर्हि स्यामित्येतदपि निषिध्यन्नाह—मा स्मेति ॥
मुखरो वाचालोऽपि माभूः ॥ क ॥

कर्णाटेति ॥ यस्मान्मुखरस्य भावं मुखरतां वाचालतां साधवो न स्तुवन्ति । क-
र्णाटचेटी तु मुखे रतं छरतं यस्याः ॥ ख ॥

धवलतेति । यस्माद्या वाणी सह माधुर्येण सा मनोहारिणी । न च वाचालतायां वा-
चो माधुर्यम् । वृषश्रेणी तु समा अविषमा । धुर्या धूर्वाहिनी । धुरं वहतीत्यर्थे 'धुरो
यद्धकौ' इति यत् । अनः शकटम् । अर्णो वा । अक्षाग्रकीलिकामिव हरति वहती-
त्यर्थः । वा अथवार्थे ॥ घ ॥

वर्जयेति ॥ पूर्वोक्तादस्मदुपदेशाद्विपरीत्यमन्यथाभावं त्यज ॥ ङ ॥

यतः—विपरीनेति ॥ विपरीताचारं को न परिहरति । शवं तु विभिः पक्षिभिः प-
रीतं व्यासम् ॥ च ॥

दुर्विनीतानामावर्जितगुणानामभ्यस्तकलानामपि प्रायः प्रभवन्ति व्यसनानि, रक्षित-
व्यप्रमादाश्च । व्यसनेषु स्त्रीष्वेत्यासक्तिर्महद्व्यसनम् । द्रव्यशरीरयोः क्षयेहेतुत्वात् । स्त्रीव्य-
सने हि राज्यक्षमोद्भवः । ततः स्त्रीव्यसनं लक्ष्मीप्रसादं च परिहारयन्नाह—कमलेति ॥
रूपवान्भवान् सर्वस्त्रीप्रियः स्यादतस्तासु विश्वासकरणं तव तत्कमलदलेत्यामन्त्रणेनाभि-
हितम् ॥ छ ॥

मागा इति ॥ स्तुणाति दुर्विनीता सती आत्मनः परस्य वा गुणगणं प्रच्छादयतीति
स्त्री । यस्यां तु सतीधर्मयोगादस्यार्थस्यान्यथात्वम् । तत्रावृणोति कल्याणपरंपराभिः स्व-
कुलं पतिकुलं चेत्यर्थः । तस्या दुर्विनीतायाः स्त्रिया अबलाया विश्वासं विश्रम्भं मा वा-
जीः । स्वलोभात्स्वभावाद्वा ता अतीवानुरागं दर्शयन्ति । परं परिणामे विरुद्धा एवेति
भावः । तथा विश्वस्मिन्सर्वत्र निक्षेपस्य योग्येऽयोग्ये वा आस उपवेशनं स्थापनं विश्वा-
सः । तं श्रिया लक्ष्म्या मा गाः । धनार्थे हि पितरः पुत्रेभ्यः पुत्राश्च पितृभ्यो द्रुहन्तीति ।
तस्माद्य एवाद्रोहण उपधाशुद्धश्च तत्रैवासौ निक्षेपणीयेति भावः ॥ ज ॥

किमिति स्त्रिया न विश्रम्भणीयम् । श्रीश्च सर्वत्राप्यनिषेधेत्याह—अधीति ॥ अधि-
को योऽसौ मलः पापं तस्य वसतिरारूपदम् । तथा अनार्यैरसाधुभिः कृतमैत्रीका स्त्री झं

या कालकूटद्वितीया नीरोषितापि नार्द्रहृदया भवति । स्वीकृतापि विवाहेन कंसानलङ्घनचापलेनोद्वेजयति ॥ क ॥

अस्याः कारणेऽभ्रान्तः समस्तोमन्दरागः सदालोकः, लोलनेत्रीकृता घृष्टा भुजङ्गमण्डली, प्राप्तो जलधी राजकुमारपरामभवम् ॥ ख ॥

पुरुषं न वद्वयति । सर्वमपि प्रलम्भयतीत्यर्थः । श्रीस्तु अधिकमलं पक्षे वसतिर्यस्याः । कमलं हि तरणशीलम् । सा च तेनाविनाभावसंबद्धा । ततः पञ्चासना श्री कं पुरुषं न प्रक-
ष्य तारयति । किंविशिष्टा । न नारी अनारी अमानुषी । तथा ओ विष्णुः । तत्संगता असंगता ॥ ज ॥

या कलेति ॥ या स्त्री अकालेऽकस्माद्यत्कूटं कपटं द्वितीयं यस्याः । तथा नीरोष्यते स्मेति निरोषिता प्रसादिताप्याद्रहृदया स्निग्धहृदया न भवति । तथा विवाहेनोपयामेन सानलमग्निसाक्षिकं स्वीकृतापि सा स्त्री कं पुरुषं धनेन लौल्येन नोद्वेजयति । श्रोपक्षे कालकूटं विषं द्वितीयमस्याः । तदनन्तरमुत्पन्नत्वात् । तथा नीरे जले उषिता । जलधिपुत्रीत्वात् । परं नार्द्रहृदया । किं तु निर्जलवक्षाः । दैवतानुभावाज्जलेन तद्वक्षो वैसदृश्यं न नीतमिति भावः । तथा आप्नोत्यवश्यमित्यापी स्मृतमात्रागामुको यो विः पक्षी गरुडलक्षणः स बाहो वाहनं यस्य । तथा कंसासुरस्य न अलङ्घनमनलङ्घनम् । अर्थात्कंसस्य लङ्घनं मारणात्मकम् । तथाभूतं चापलं यस्य । अर्थाद्विष्णुस्तेन स्वीकृता । तथा उश्र अश्र वा शिवविष्णु उत्कृष्टौ वौ यस्य स उद्वः (ईश्वरो विष्णुश्च यस्य प्रसन्नः) तस्मिन् जयति । अथवा या श्रीविष्णुना स्वीकृतापि सती नीरे उषिता । कालकूटद्वितीयापि सती घनस्य मेघस्य चापलेन विलसितेन कंसमेव जगत्संतापकारित्वादनलमुद्वेजयति पीडयति अर्थाच्छ्रमयितरि विवाहे गरुडवाहने नार्द्रहृदया न न भवति । भवत्येवेत्यर्थः । या किल कालकूटद्वितीया सा कथमिवानार्द्रहृदयेति विरोधोद्भावनयापिशब्दो भिन्नक्रमे । नार्द्रशब्दोऽत्र स्निग्धार्थः । यदि वा विवाहो विष्णुस्तेनापि श्रीः स्वीकृता । तत उपादेयेत्यर्थः । अपिरत्रापि भिन्नक्रमे ॥ क ॥

अस्या इति ॥ अस्याः स्त्रिया हेतोलोकः समस्तोऽप्यमन्दरागो दृढानुरागः सन्सदा भ्रान्तः । तथा भुजङ्गानां विटानां मण्डली चपलाक्षीकृता सती घृष्टा विप्रलब्धा । तथा जडा धीरस्येति जडधीर्जडबुद्धिः । राज्ञः सकाशात् कुत्सितो योऽसौ मारः पञ्चविलवादिबन्धनेन विगोप्यहिंसा स एव परामभवस्तं प्राप्तः । अथवा राज्ञस्तथा कुत्सिताच्च मारात् स्मरात्परामभवं प्राप्नोति कुबुद्धिः । “अपि भ्राता सुतोऽर्च्यो वा श्वशुरो मातुलोऽपि वा । नादण्ड्या नाम राज्ञोऽस्ति धर्माद्धि चलितः स्वकात्” इति स्मार्ताः । ततः स्वपितुरपि राज्ञः सकाशाद्राजकुमारस्यान्यायवतः परिभवो युज्यत एव । पक्षे अस्याः श्रियो निमित्ते । मन्दरोऽगः पर्वतः । अभ्रमाकाशमन्तोऽस्येत्यभ्रान्तो व्योमावसानः । सन् शोभन आलोकोऽस्येति सदालोकः । सम्यगस्तः क्षिप्त इत्यर्थः । संपूर्वादस्यतेः कः । यद्वा सम्यगस्तः सन्नघ्न भ्रान्तः क्षुब्धोऽभ्रान्तः (अर्थान्तरे भद्वित्वेन न दोषः) । तथा अलोलनेत्रं लोलनेत्रं कृता भुजंगमण्डली वासुकिप्रभृतिनागमण्डली । नेत्रं मन्यानरज्जुः । तथा जलधिरब्धिः परामवं मन्यनलक्षणं प्राप्तः । राजकुमारेत्यामन्त्रणे ॥ ख ॥

अनयावष्टब्धः को न गुरुवारणायो ग्यो भवति, को न वाजिपृष्ठमरोहति, कः (१) कंकणन्नवञ्चनातः प्रकटयति, कः कण्ठे हारावमोचनं न कुरुते, को न काञ्चनशृङ्खलामनुभवति । कुरङ्ग इवान्धीभूतः को वागुरावञ्चनं करोति, कः कार्मुकनिर्मुक्तशिलीमुख इव न वैलक्षण्यमागच्छति ॥ क ॥

कस्य न पराभूतिर्भवति । कस्य नापूर्वं यशः समुच्छलति ॥ ख ॥

किमतोऽप्यस्याः परमुच्यते ॥ ग ॥

यादवप्रियं शार्दूलमिव शूरं महत्तरं भयान्नोपसर्पति । सुनयनादेवरं

अनयेति ॥ अनया स्त्रिया आश्रितः कः पुरुषो गुरुणां वारणे निषेधे । वा अथवार्थः । आजिः कलहः वञ्चनाया वञ्चनातः (पञ्चम्यास्तसिल्) प्रतारणात् । कं सुखं वञ्चनाकृतं सुखमित्यर्थः । कणञ् शब्दायमानः । को न प्रकटयति । कण्ठे गलान्तः हा इति य आराव-स्तस्य मोचनम् । कांचनेति कांचिदर्थे । शृङ्खलां बन्धनम् । गुरौ गुरुविषये अञ्चना पूजा । कुरङ्गपक्षे वागुराया मृगजालिकाया वञ्चना । पराभवादेः प्रागवस्थाया विसदृशो लक्ष्यत इति विलक्षः । तस्य भावो वैलक्ष्यम् । धनुर्मुक्तवाणस्तु वै स्फुटं लक्षं वेधयमायाति । पक्षे अनया लक्षस्या । गुरुर्महान् वारणो गजः । वाजिपृष्ठं तुरङ्गपृष्ठम् । कंकणं हस्तसूत्रम् । नवमविच्छाद्यम् । चः समुच्ये । नेति निषेधे । अतोऽस्या इत्यर्थः । हारस्य मुक्तासरस्य । अवमोचनं बन्धनम् । काञ्चनस्य शृङ्खलामाभरणविशेषम् । अगौरवाह नीचे । अन्धीभू-तो निर्विवेकः । अपि तु सविवेकः सन्गुरुनेव पूजयति । वै स्फुटम् । लक्षं शतसहस्रं ना-प्नोति ॥ क ॥

कस्येति ॥ स्त्रीवशस्य पराभूतिः पराभवः । प्रतिषेधवाची अः पूर्वो यस्माद्यशःश-ब्दस्वरूपात्तदपूर्वं यशोऽयश इत्यर्थः । पक्षे परा प्रकृष्टा भूतिरुन्नतिः । अपूर्वमुत्कृष्टं यशः । ख ।

स्वस्थावस्थार्यां स्त्रैणानि वञ्चनाकृटराजपराभवादीन्यभिधाय संप्रति परं परिणामे यत्स्यात्तदाह—यादवेति ॥ द्वयमुपतापं प्रीणाति द्वयप्रियं रागिणम् । अथवा दुनोतीति द्वयः कुतश्चिद्वैगुण्यादुपतापजनको यः प्रियः कान्तस्तं शूरं विक्रान्तं महत्तरं वृद्धं भयान्न समीपे व्रजति । अगमने वार्धकं भये च शूरत्वं हेतुः । शार्दूलपक्षे द्वयः काननम् । अनयेति नयप्रवर्तनप्रोत्साहनायामानन्त्रणम् । नादे शब्दे, वरं प्रियंवदं, बलेन शक्त्या भद्रं, हृष्ट्वापि प्रणश्यति । प्रियमिति शेषः । सिंहस्तु नादे शब्दे वरः सिंहनादस्य प्रतीतत्वात् । तथा वसुदे धनप्रदे । अवे रक्षकेऽपि चक्षुर्नयनं न पातयति । संमुखमपि नालोकत इत्यर्थः । यदि वा वेपतेऽवश्यमिति वेपीति चक्षुर्विशेषणम् । पक्षे यादवा यदुदंश्यास्तेषां प्रियः शूरनामाद्य-पुरुषस्तं भयात्स्थितिलङ्घनलक्षणात् नोपसर्पति न तत्समीपे व्रजति । एतेन श्वशुरो वध्वा न स्पृश्यते इति स्थितिरुक्ता । शोभने नयने यस्याः सा देवरं गदनामानं कृष्णस्य गदाप्र-जत्वात् । बलभद्रमपि ज्येष्ठसंबन्धेव प्रतीतं वीक्ष्य प्रकर्षेण पलायते स्पर्शभयात् । तथा

(१) किति—कं, कणञ्, वञ्चनातः, इति; कङ्कणम्, नवम्, च, न, अतः इति च मतद्वये पदविभागः ।

सिंहमिव बलभद्रं दृष्ट्वा प्रपलायते । न वसुदेवेऽपि चक्षुः पातयति ॥ क ॥

केवलमनवरतशिक्षितवैदग्ध्यकलापराधात्मिकात्रपापरा परिहृत्य गुणिनो
गुरुन्परपुरुषे मायाविनि कृतकेशिवधे धृतमन्दरागे रागं बध्नाति ॥ ख ॥

तदायुष्मन्नतिगम्भीरगुहा गिरीन्द्रभूरिव हृदयहराश्रेयोऽर्थिनां शरणं न
स्त्री श्रीर्वा ॥ ग ॥

वसुदेवः कृष्णस्य पिता ॥ क ॥

यदीदृशे परमोपकारिणि न प्रेमवती स्त्री, तदान्यत्र कस्मिन्नपि गुणिनि प्रेमबन्धं वि-
धास्यतीति निरस्यन्नाह—केवलेति । न्यूते इति नदं प्रशस्यं न नवमनवमप्रशस्यं रतं
यस्याः । केवलं बीजक्षयहेतुत्वात् । नहि तस्याः संततिः । रतं च संतत्याः फलम् । तथा
विशेषेण दग्धो विदग्धः । तस्य भावो वैदग्ध्यं संतापस्तस्य कला वैदग्ध्यकला शिक्षिता
यया । पश्चात्कर्माधारयः । अपराधा एवात्मा स्वरूपं यस्याः । तथा न त्रायते नरकाद्
अत्रं तथाभूतं यत्पापं कमप्युपसर्गं राति ददातीत्यत्रपापरा । गुरुन् पित्रादीन् गुणिनः स-
गुणांश्च शत्रुपुरुषान् परिहृत्य परस्याः पुरुषेऽन्यनारीकान्ते मायाविनि कापटिके कृतके कृ-
त्रिमे अशिवमकल्याणं दधातीत्यशिवधे मन्दरागे क्षणप्रेमण्यनुरज्यते । परपुरुष इत्यत्र स-
र्वनामत्वाद्बृहत्तौ पूर्वपदस्य पुंवत्वम् । पक्षे अनवरतं शश्वच्छिक्षितो वैदग्ध्यकलापो दक्षता-
तिशयो यया सा चासौ राधात्मिका । राधा च कृष्णपत्नी । सापि श्रिया एव भेदः । त्र-
पापरा सलज्जा सती । गुणिनो गुरुञ्छूरादीन्यदूनामादिपुरुषान् परिहृत्य परपुरुषे सुरारौ रागं
प्रीतिं बध्नाति । किंभूते । माया त्रिलोकीनिर्माणलक्षणा वामनवृत्तिसिंहमहितात्वादिलक्षणा
वा विद्यते यस्य । तथा कृतः केशिनोऽववरूपस्य दैत्यस्य वधो येन । तथा धृतो मन्दरना-
माङ्गोऽद्विष्टेन ॥ ख ॥

एवमुक्तकपदानामनार्द्रहृदयत्वादिदोषान्वितानां स्त्रीणां विश्वासं विश्रम्भं श्रीणां च
विश्वासं यत्र तत्र निक्षेपं सर्वथा परिहरन्सर्वोऽप्यायुष्मानित्यायुष्मन्निति संबोधनेनाभिहि-
तम् । तदित्युपसंहारे । श्रयोर्थिनां स्त्री न रक्षित्री । कीदृशी । हृदयं चेतो हरति मोहका-
रिणी । एतेन क्षयहेतुत्वमुक्तम् । तथा अतिगमतिशयेन बिभेतीति भीभीरुः स्त्रीस्वभाव-
त्वात् । अथवा भीर्भयहेतुत्वात् । दुष्टाश्रयत्वात् । तथा न गौर्वाग्यस्य सोऽगुस्तं जहाति
अगुहा । य एव मायामयं वक्तुं वेत्ति क्षणमपि तमेव श्रयतीत्यर्थः । अथवा गौर्धेन्यर्थः ।
तच्चोपलक्षणम् । तेन निर्धनं विहाय धनिनमेवाश्रयतीति । यदि वा नतौ नम्रतायां गम्भी-
रा गौर्वाग्यस्य तमपि जहातीत्यर्थः । न च भवादृशाश्चादूनि कुत्रापि वक्तुं प्रभविष्णवः ।
सर्वोन्नतत्वात् । यदि वा अतिगमतिशयं भयं राति ददातीति भीरा गौर्यस्य तमतिग-
म्भीरान् जहाति । हिमाचलभूरपि अतिगम्भीरा गुहाः पाषाणसन्ध्यो यस्याम् । श्रीश्चा-
श्रेयोऽर्थिनां न शरणम् । किंतु श्रेयोऽर्थिनाम् । कीदृशी हृत्त्वान्तं तथाऽयं शुभकर्म हरति ।
तत्प्राप्त्या शुभकर्मणो भुक्तत्वात् । यदुक्तं नैषधे—‘पूर्वजन्मविभवव्ययसृष्टाः संपदोऽथ वि-
दश्च विमृष्टाः’ इति । गौरी अपि हृदये हरो यस्याः । तथा नतिगम्भीरः प्रणामप्रगल्भो-
गुहः कार्तिकेयो यस्याः । तत्पुत्रत्वात् ॥ ग ॥

शृङ्गारप्रधानास्तात, गाव इव विचारिताः सरसा भवन्ति न स्त्रियः । का
तदेताः कन्दर्पकण्डूकषणविनोदमात्रोपकारिण्यो नात्यन्तविश्वासयोग्याः
सर्वथा विश्वस्तं विश्वासमिव नरं कुर्वन्ति स्त्रियः ॥ ख ॥

श्रियोऽपि दानोपभोगाभ्यामुपयोगं नयेत् । न लोभं कुर्यात् । बहुलोभा-
नुगतः किरणकलापोऽपि संतापयति जनम् ॥ ग ॥

अतः पुत्रः प्राप्स्यसि नचिराच्चिजकुलकमलराजहंसीं राज्यश्रियम् ॥
अनवरतं कृतयशोदानन्देहि नारायण इव त्वयि चिरं रंस्वते खल्वियं
लक्ष्मीः ॥ घ ॥

पाहि प्रजाः ॥ प्रजापो ब्राह्मण इव क्षत्रियोऽपि न लिप्यते पातकैः ॥ ङ ॥

अधुना दुःस्त्रियः सर्वथा परिहार्यं साध्या अप्यत्यन्तविश्वासप्रतिषेधद्वारेण 'सेवेत वि-
षयान्काले मुक्त्वा तत्परतां वशी । सुखं हि फलमर्थस्य तन्निरोधे वृथा श्रियः' इति पूर्वक-
विकथितमनुगामुकोऽस्यासक्तिं च निषेधयन्नाह—शृङ्गारेति ॥ रुक्षशिक्षावचोभिरास्मा-
कीनैरसौ विमनस्को भविष्यतीति चित्ते धारयन् कृत्यं चोपदिशन् तातेति कोमलमामन्त्रयति ।
शृङ्गारो रसः प्रधानं यासु । तथा विचारिता विवेचिता गावो गिर एव सरसाः प्रीतिहेतवो
भवन्ति । अथवा गावो विशेषेण चारिता दत्तास्वादवत्तृणकवलाः । तथा शृङ्गारस्यारमं
प्राधानं यासु तास्तथोक्ताः । तथा सरसाः सदुग्धाः । स्त्रियस्तु शृङ्गारो मण्डनं प्रधानं
यासाम् । विचारिताः स्तृणन्ति दुःशीलाः सत्यो गुणमणं छादयन्तीति तत्त्वतो विमृष्टाः
सत्यो न सरसाः । किंतु वैराग्यहेतवः ॥ क ॥

तदेता इति ॥ तत्तस्माद्धेतोरेताः स्त्रियो नात्यन्तं विश्रम्भाहाः । कियदेवेत्यर्थः ।
तत्र हेतुमाह—कंदर्पैत्यादि । सर्वथा विश्रब्धं नरं स्त्रियो विगतश्वासमिव कुर्वन्ति । तत्
साधव्योऽपि नात्यन्तं विश्रम्भाहाः । तथा च चाणक्यः—'अन्तर्गृहगतः स्थविरस्त्रीपरिक्षु-
द्धां देवी पश्येत् । अपरिक्षुद्धां न कांचिदभिगच्छेत्' । श्रूयते हि—देवीगृहगतो भ्राता
भद्रसेनं जवान मातुः शय्यान्तर्गतश्च पुत्रः कारूपम्' इत्यादि ॥ ख ॥

स्त्रीणां दोषान्कण्डूविनोदमात्रफलं चाभिधाय संप्रति श्रीणां फलमाह—श्रियोऽपी-
त्यादि ॥ लोभे दूषणमाह—वह्निर्ति । लोभेनानुगतः । करोवस्तु बहुलः प्राज्यः । तथा
भानुं रविं गतो भानवीय इत्यर्थः ॥ ग ॥

यदि लोभवता मया संतप्यते जनस्तत्किमित्याशङ्क्याह—अत इति ॥ अत एत-
स्वाज्जनाच्छ्रयमाप्स्यसि । जनानुरागप्रभवो हि संपदः । अथवा एतस्मात्पूर्वोक्तादस्मदुप-
देशात् । प्राप्य च श्रियं निरन्तरं कृतं यशो येन तद्दानं देहि धर्मादिपात्रेषु श्रियं नियुज्ये-
ति भावः । खलु निश्चितमियं लक्ष्मीः पात्रेषु व्यवकलयति त्वयि विष्णाविव बहुकालं स-
हर्षं स्थास्यति । विष्णौ कीदृशि । कृतो यशोदाख्याया जनन्या आनन्दो येन तस्मिन् ।
हि स्फुटम् ॥ घ ॥

बलादपि प्रजाभ्यो वित्तमादाय पात्रेषु मयोपकरणोयमिति मा कृषा हृदि तदाह—
पाहीति ॥ पालय प्रजाः यस्मात्प्रजां पाति यः क्षत्रियः स न पापी । ब्राह्मणस्तु प्रकृष्टो

मा च वृद्धिं प्राप्य गुणेषु द्वेषं कार्षीः । व्याकरणे हि वृद्धिगुणं बाधते,
न सत्पुरुषेषु ॥ क ॥

वत्स, मा चर्वं चेतसि कथाश्छन्दसोऽयम् । छान्दसश्च गुरुर्वक्रस्वभाव
एव भवति तत्किमनेनेति । यस्माच्चतुरानन्दिपदः पुण्यश्लोको भवान् । अ-
तोऽङ्गभावं यान्ति ते वक्रोक्तयोऽपि गुरवः । सरलतया लघवोऽप्यन्तरङ्गा
भवन्ति । किंतु ते ह्यवसाने कुटिलतामपि दर्शयन्ति ॥ ख ॥

तत्किं बहुना—

तथा भव यथा तात त्रैलोक्योदरदर्पणे ।

विशेषभूषितस्तैस्तैर्नित्यमात्मानमीक्षसे ॥ १७ ॥

किं चान्यत्—

विभर्ति यो ह्यर्जुनवारि पौरुषं करोति नम्रे च न वा रिपौ ह्यम् ।

न तेन राज्ञा सहसागराजिता भवेन्मही किं सहसागरा जिता ॥ १८ ॥

जपो यस्य स प्रजापः । जपनं जापः ॥ छ ॥

मा चेति ॥ वृद्धिं राज्यादिसमृद्धिम् । गुणेषु पाण्डित्यादिषु । हि यस्याद्गुणबा-
धिका वृद्धिरिति वैयाकरणसमयः ॥ क ॥

इदानीं शिक्षामभिधायात्मनोपदिष्टे आदरपरं कुमारं कुर्वन्मृदुवचोभिः प्रोत्साहयन्नाह
वत्सेत्यादि ॥ छन्दो वेदः छन्दःशास्त्रं च । गुरुस्तत्त्वोपदेशा छन्दोदृष्टलघुद्वितीय आका-
रादिश्च । यस्मात्कारणाद्भवान्पुण्यश्लोकः पवित्रयज्ञाः । तथा चतुरानानन्दयति तथावि-
धं पदं राज्यलक्षणं यस्य । अतो वक्रवचसोऽपि गुरवः । तेन च अङ्ग, तव भावं भावनां
यान्ति । त्वयि भावितात्मानो भवन्तीत्यर्थः । अङ्गेति कोमलामन्त्रणे । सरलतया एकमा-
गंतया लघवो लघुवृत्ता अप्यन्तरङ्गाद्वेत्तोभिप्रेताः स्युः । परं तेऽन्ते कौटिल्यमपि प्रका-
शयन्ति । अथ च पुण्यः श्रेयान् श्लोकः पद्यम् । तदा चत्वारि आनन्दीनि पदानि पादा
यस्य ते प्रसिद्धा गुरवो वक्राकृतयोऽङ्गभावमवयत्वं यान्ति । श्लोकस्येति शेषः । सरलतया
ऋजुतया लघवो लेखाकृतयोऽन्तरङ्गा मध्यगताः स्युः । परमन्ते पादान्ते कुटिला अपि
स्युः । 'वा पादान्ते त्वसौ रवक्र' इति वचनात् ॥ ख ॥

तथेति ॥ तातेति कोमलामन्त्रणे । तथा तेन प्रकारेण भव यथा तैरस्मदुपदिष्टैः
प्रजान्नाणादिभिर्विशेषैरुपलक्षितमात्मानं भुव्युषितः पृथ्वीस्थित एव त्रैलोक्यमेव योऽसौ द-
र्पणस्तत्र नित्यमविनश्वरं पश्यसि । अन्योऽपि तैस्तैराकल्पविशेषैर्मण्डितमात्मानं दर्पणे
पश्यतीति । यशोऽर्थमेव प्रयतितव्यमिति भावः ॥ १७ ॥

विभर्तीति ॥ अर्जुनमेव वृणोत्याच्छादयति वारयति वेत्येवंशीलं निजप्रकर्षेण तच्चरित्रा-
पह्वकारि पौरुषं यो राजा धत्ते । अथवा नम्रे रिपो भग्रावपि रुषं कोपं न च नैव करोति ।
धर्मविजयत्वात् । तेन राज्ञा अग्राजिता । अष्टसंख्यकुलाचलालंकृता । तथा सहसागरा
ससमुद्रा सहसा बलेन किं मही न जिता भवेत् । जितैवेति भावः ॥ १८ ॥

अपि च—

‘किं तेन जातु जातेन मातुर्यौवनहारिणा ।

आरोहति न यः स्वस्य वंशस्याग्रे ध्वजो यथा’ ॥ १६ ॥

एवमुक्त्वा विश्रान्तवाचि वाचस्पतिसमे मन्त्रिणि राजापि प्रेमाद्र्या
दृशा नलमवलोक्य वक्तुमारभत ॥ क ॥

‘तात, युक्तमुक्तोऽसि सालङ्कायनेन । कस्यान्यस्य निर्यान्ति वदनारवि-
न्दादेवंविधाः पदे पदेऽर्थसमर्था मृद्व्यो मृष्टाः श्लिष्टाश्च वाचः ॥ ख ॥

तद्वर्शितस्तवानेन निर्वापितदेहः स्नेहः । स्वोक्ततत्त्वं मनसा समस्त-
साम्राज्यभारोद्धहनधुर्यतां प्रति । तेनायमनुशास्ति ॥ ग ॥

युज्यते चैतत् ॥

तथाहि—

(१) संग्रहं नाकुलीनस्य सर्पस्येव करोति यः ।

स एव श्लाघ्यते मन्त्री सम्यग्गारुडिको यथा ॥ २० ॥

किं च—

न पश्यसि सांप्रतमिदमस्माकमतिभीरुभूपालमण्डलमिव बलिभिरा-
क्रान्तम्, अशेषमङ्गम्, अतिजीर्णशीर्णकर्मण्यमिवावरीतुं न शक्यते । काप्युप-
रिपतितभूचक्रा भीरुमटपेटिव नष्टा दृष्टिः ॥ घ ॥

ये हितवर्गोपदेशिनो मुख्यास्तेऽपि सालङ्कायनप्रभृतयो मन्त्रिण इव वि-
रलीभूता दन्ताः । (२) शब्दशास्त्रे हि राजादीनामदन्तता श्लाघ्यते ।

किमिति ॥ मातुर्जनन्यास्तात्पर्यमुपा तेन जातेन किम् । किमपि नेत्यर्थः । यो
जातु कदाचिदपि स्वस्यान्वयस्याग्रं नारोहति । अग्रे गण्यतां न यातीत्यर्थः । ध्वजपक्षे
वंशो वेणुः ॥ १९ ॥

संग्रहमिति ॥ न निषेधे । अकुलीनस्यानभिजातस्य । सर्पस्य तु नाकुर्वन्लमीकस्तत्र
लीनस्य । कर्मणामारम्भोपायः पुरुषद्रव्यसंपत्, देशकालविभागो विनिपातप्रतीकारः, का-
र्यसिद्धिश्चेति पञ्चाङ्गो मन्त्रः गारुडादिविषयश्चेति योगान्मन्त्रिणावमात्याहितुण्डिकौ ॥ २० ॥

नेति ॥ बल्यस्त्वक्शैथिल्यानि । बलिनो बलवन्तश्च । आवरणं संव्यानम् । अङ्गपक्षे
संवरणम् । निःसौष्टवादशक्यम् । उपरिपतितं शैथिल्यात्स्वस्तं भ्रूचक्रं यस्याम् । भीरुना-
हलमण्डलोपक्षे तु प्रतिभटानामिति शेषः । भीरवो हि वैरिणि विलोकयति पलायन्ते । पे-
टशब्दः संघाते त्रिलिङ्गः ॥ घ ॥

य इति हितवर्गं हितसमूहमुपदिशन्ति मुख्याश्च प्रधानभूताः सालङ्कायनप्रभृतयोऽ-
मात्या यथा विरलीभूता विरला इव केचित् । न सर्वे तथाविधाः । तथा ये दन्ताः हि स्फुटं

(१) संग्रहमिति—योऽनभिजातस्य राज्ञः संग्रहं न कुरुते स एव मन्त्री श्लाघनीयः ।
यथा गारुडिक आहितुण्डिको विलेशयस्य सर्पस्य संग्रहं विधत्ते तद्वत् ॥ २० ॥

(२) शब्देति—व्याकरणे ‘राजाहःसखिभ्यष्टच्’ एतेनादन्तता अकारान्तत्वं भवति ।

नान्यत्र ॥ क ॥

तदिदानीं मम वन्यश्वापदमिव विषयविमुखं मनो वनाय धावति । कृतं च यन्मनुष्यजन्मनि क्रियते ॥ ख ॥

तथाहि—

(१) एताः प्राप्य परोपकारविधिना नीताः श्रियः श्लाघ्यता—

मापूर्वापरसिन्धुसीमि च नृपाः स्वाज्ञां चिरं ग्राहिताः ।

भूभारक्षमदोर्युगेन भवता जाता वयं पुत्रिण-

स्तत्संप्रत्युचितं यदस्य वयसस्तत्कर्म कुर्मो वने ॥ २१ ॥

इयमिधाय तत्कालमेव मौहूर्त्तिकानाहूयादिदेश-‘कथ्यतां यौवराज्या-
भिषेकोत्सवाय दिवसः’ इति ॥ ग ॥

अथ कथयामासुस्तेऽपि—‘देव, श्रूयतामनवद्यतनमेव राज्याभिषेकयो-
ग्यमहः । केन्द्रस्थानवर्त्तिनः सर्वेऽप्युच्चग्रहाः, पुरयो मासः, पूर्णा तिथिः,
श्लाघ्यो योगः, प्रशस्तो वारः, शुभं नक्षत्रम्, कल्याणी वेला, विधीयतां यद्वि-
धेयम्’ इत्यभिधाय स्थितेषु तेष्वनन्तरमेव ‘सुश्रोणि, श्रूयतां यदस्माभिः श्रु-
तमाश्चर्यम् ॥ घ ॥

(२) उचितमुचितमेतद्वैर्यधाम्नां नृपाणां

वयसि कटुनि कान्तालोचनानां तृतीये ।

इति रभसमिवास्य प्रस्तुतं श्लाघमानो

वियति पटुरकस्मादुत्थितस्तूर्यनादः ॥ २२ ॥

तवर्गमुपदिशन्त्युच्चारयन्ति । तवर्गस्य दन्त्यत्वात् । तथा मुखे भवा मुख्याः । तेऽप्यवि-
रला विरलाः सम्पन्ना विरलीभूताः । बलिग्रस्तानां हि मांसमुक्ता दन्ता विरलाः स्युः ।
मुख्याश्चतुःसंख्या राजदन्ताः । ‘राजाहः—’ इति सूत्रोक्ता राजादयः ॥ क ॥

तदिति ॥ विषया इन्द्रियार्था देशाश्च ॥ ख ॥

एता इति ॥ यथाक्रमं धर्मार्थकाममोक्षाणामुपन्यासः ॥ २१ ॥

अथेति ॥ केन्द्रस्थानं शुभस्थानम् ॥ ग ॥

उचितेति ॥ कटुत्वमत्राप्रियत्वमेव ॥ २२ ॥

(१) एता इति—एताः श्रियः प्राप्य समधिगम्य परोपकारविधिना परोपकारेण
श्लाघ्यतां श्लाघनीयताम् । नीताः प्रापिताः । पूर्वापरसिन्धुसीमानमभिव्याप्य नृपा राजान-
श्चिरं स्वाज्ञां स्वसमादेशं ग्राहिताः । भूभारक्षमो राज्योद्धरणयोग्यो दोर्युगो भुजयुगो यस्य
तेन । भवता वयं पुत्रिणः पुत्रवन्तो जाताः । तत् तस्मात् साम्प्रतम् । अस्य वयसो यदुचितं
वने तत्कर्म कुर्मः ॥ २१ ॥

(२) उचितमिति—वैर्यधाम्नां वैर्यवतां नृपाणां राज्ञामेतदुचितम् । तृतीये वयसि ।
कीदृशे—कान्तालोचनानां रमणीनेत्राणां कटुनि अप्रिये । इतिरभसमिव । अस्य प्रस्तुतं कर्म
श्लाघ्यमानः प्रशंसन् । इति वियति, अकस्मात् पटुस्तूर्यनादो वाद्यध्वनिरुत्थितः ॥ २२ ॥

अपि च—

(१) उपरि परिमलान्धैः सस्वनं संचरद्भिर्मधुकरनिकुरम्बैश्चुम्ब्यमाना भरेण ।
अविरलमधुधारासारसंसिक्तभूमिः सदसि सुरविमुक्ता प्रापतत्पुष्पवृष्टिः ॥ २३ ॥

(२) अवतेरुश्च तत्कालमेवाभ्यरतलादुल्लसद्ब्रह्मकान्तिकलापपवित्रीकृता-
ष्टदिग्भागभूमयः सकलसागरसरितीर्थाम्बुपूर्णकमण्डलुमृत्कुशकुसुमौषधि-
रुद्धपाणयो दर्शनादेवापनीतसमस्तकलिकलमषाः केऽपि कुतोऽपि ब्रह्मर्षयः ॥ क ॥

सहर्षेण सविनयेन सपरिवारेण च (३) चलत्कर्णोत्पलगलद्बहलरजःपु-
ञ्जपिञ्जरितकपोलपालिना पृथ्वीपालेन प्रणम्य कृतातिथेयाः समुचितान्यलंच-
क्रुरासनानि ॥ ख ॥

कृतकुशलप्रश्नालापाश्च प्रस्तुतकुमाराभिषेकस्य नरपतेः स्वस्वकमण्ड-
लुवारीणि दर्शयामासुः ॥ ग ॥

(४) इदं मन्दाकिन्याः सलिलमवगाहागतमरु-
त्पुरन्ध्रीणां पीनस्तनशिखरभुग्नोर्मिवलयम् ।

इदं कालिन्ध्याश्च प्रविकसिततीरद्रुमलता-
पतत्पुष्पैरन्तःसुरमिततरङ्गं नृप पयः ॥ २४ ॥

(५) इदं गोदावर्यास्त्रिनयनजटाखण्डगलितं
महाराष्ट्रीनेत्रैः कृतकुवलयं मज्जनविधौ ।

इदं चापि प्रेङ्गन्मुनिजनविकीर्णार्धकमलं
पयो विन्ध्यस्कन्धस्थलविलुलितं नार्मदमपि ॥ २५ ॥ युग्मम् ।

(१) उपरीति—उपरि परिमलान्धैर्मकरन्दान्धैः सस्वनं सशब्दं सञ्चरद्भिर्विचरद्भिर्मधु-
करनिकुरम्बैर्भ्रमरवृन्दैः । भरेणातिशयेन चुम्ब्यमाना चुम्ब्यमाना । अविरलं निरन्तरं मधु-
धारासारेण मधुधारापातेन संसिक्ता भूमिः यथा सा । सुरविमुक्ता देवत्यक्ता पुष्पवृष्टिः कुसुम-
वृष्टिः सदसि प्रापतत् ॥ २३ ॥

(२) अवतेरिति—उल्लसन् प्रकाशमानो यो ब्रह्मकान्तिकलापस्तेन पवित्रीकृताः
पाविनीकृता अष्टदिग्भागभूमयो येस्ते । सकलानि सागरसरितीर्थाणि तेषामम्बुना पयसा-
पूर्णानि कमण्डलुमृत् कुशः कुसुमानि औषधयस्ताभी रुद्धः पाणिर्घेषां ते ॥ २५ ॥

(३) चलदिति—चलत्कर्णोत्पलं तेन गलद्बहलरजःपुञ्जो बहलपरागसङ्गः । तेन पिञ्जरिता
पिङ्गला कपोलपालिर्गण्डपालिर्न तेन ।

(४) इदमिति—अवगाहाय स्नानायागता मरुतो देवास्तेषां रमणीनाम् । पीनस्त-
नानां पीवरकुचानां शिखरैरप्रभागैर्भुग्नोर्मिवलयो वीचीसमूहो यस्य । इदं मन्दाकिन्या गङ्गा-
याः सलिलम् । प्रविकसिता विकसितास्तीरस्थद्रुमास्तदवृक्षा लता वल्लयश्च ताम्र्यः पतन्ति
पुष्पाणि कुसुमानि तैरन्तःसुरमिता सुगन्धितास्तरङ्गा यस्य तत् । इदं कालिन्ध्याः पयो वर्त्तते-
ऽभिषेकार्थम् ॥ २४ ॥

(५) इदमिति—मज्जनविधौ स्नानकाले । महाराष्ट्रीनेत्रैर्महाराष्ट्रस्त्रीनयनैः । कृतकु-
वलयं विहितकमलम् । त्रिनयनः शिवस्तस्य जटाखण्डात् गलितं पतितम् । इदं गोदावर्याः
सरितो नीरं वर्त्तते । प्रेङ्गन्तो ये चलन्तो ये मुनिजनास्तैर्विकीर्णानि विक्षिप्तानि अधकमलानि

इतश्च—

तदेतत्पुण्यानां परममवधिं प्राप्तमुदधेः

पयः प्रक्षाल्याङ्घ्री शयनसमये शार्ङ्गधनुषः ।

विहारायोन्मज्जद्रुणवनितावृन्दवदनैः

क्षणं यत्रोत्फुल्लन्नवकलमखण्डश्रियमधात् ॥ २६ ॥

राजा तु तत्कालमुन्मीलदुबहलपुलकाङ्कुरकोरकितदेहः किमप्यद्भुतर-
सेनावेशित इव विधूय शिरश्चिन्तयाञ्चकार ॥ क ॥

‘नूनमयमस्मद्गृहे हरिहरब्रह्माणामन्यतमः कोऽप्यवतीर्णो भविष्यति ।
यतः । कायं शिक्षाक्रमः, केयमस्माकमाकस्मिन्की युनोऽस्याभिषेकाय बुद्धिः,
क चानुकूलकालसंपत्तिः, क चामी समस्ताभिषेकोपकरणपाणयो महा-
मुनयः ॥ ख ॥

सर्वथा नमोऽस्तु घटितदुर्घटाय वेधसे । यस्यायमेवमद्भुतो व्यापारः,
इत्यवधारयन्त्याय गृहीत्वा तानि तीर्थोदकानि कृत्वा कनककुम्भेषु (१)-
तात्कालिकास्फालितमृदङ्गोल्लरीरवरमसोल्लास्यविलासिनीवृन्दैरानन्दमानो
मङ्गलोद्गारमुखरपरिजनपरिवृतः सह सालङ्कायनेन ‘सहस्रं समास्तात एवा-
नुपालयतु राज्यम्’ इत्यभिधानमनिच्छन्तमपि नलं बलान्निवेश्याभिषेकपट्टे
स्वयमेवाभिषेकमकरोत् ॥ ग ॥

परिधाप्य च मङ्गलाभरणवाससी सिंहासनमारोप्य पुत्रप्रेम्णा पुरः स्थि-
त्वा कनकदण्डपाणिः क्षणं प्रातिहार्यमन्वतिष्ठत् ॥ घ ॥

सालङ्कायनोऽप्यतिस्नेहेनास्योपरि लम्बितमुकाकलापमास्रवत्सुधाधार-
मिन्दुमण्डलमिव कनकदण्डमापाण्डुरमातपत्रमधारयत् ॥ छ ॥

सामान्तचक्रं च (२)चलञ्चामीकरचारुचामरकलापव्यापृतकरपल्लव-
मस्याग्रे विनयमदर्शयत् ॥ च ॥

मुनयोऽप्युच्चारयांचक्रुश्चतुर्गेदप्रशस्तमन्त्रान् । उत्थाय च गृहीत्वाक्षता-
ञ्जिरसि विकिरन्तोऽस्य पुनरिदमवोचन् ॥ छ ॥

तदेतदिति ॥ शयनसमये युगान्ते शार्ङ्गधनुषो विष्णोः सम्बन्धिनौ चरणौ प्रक्षाल्य
पुष्पानां परमसीमानं गतमुदधेः समुद्रस्य तदेतत्पयो वर्तते । यत्र विहाराय क्रीडाार्थमुन्मज्ज-
न्ति यानि वरुणवधुवृन्दवक्राणि तैः कृत्वा विकसद्भोजखण्डशोभां क्षणं दधौ ॥ २६ ॥

सर्वथेति ॥ घटितं योजितं दुर्घटं शिक्षाप्रक्रमादिलक्षणं येन तस्मै वेधसे नमः ॥ ग ॥

यस्मिन्नात् । विन्ध्यस्कन्धस्य विन्ध्याचलोपरिभागस्य स्थलेषु विलुलितं विकीर्णम् । इदं
नार्मदमपि नर्मदायाः पयो वर्तते ॥ २७ ॥

(१) तात्कालिकेति-तात्कालिस्तत्काले आस्फालितो मृदङ्गो झल्लरी च तयो रवः
शब्दस्तेन रमसोल्लास्या वेगेन नृत्यन्त्यो विलासिन्यस्तासां वृन्दैः ।

(२) चलदिति-चलन्तश्चामीकरचारुचामरकलापाः सुवर्णसुन्दरचामरनिवहास्तेषु व्या-
पृताः आमकाः करपल्लवाः भुजकिसलयौ यस्य तत् ।

(१) 'याः स्कन्दस्य जगाद् तारकजये देवः स्वयंभूः स्वयं
स्वःसाम्राज्यमहोत्सवेऽपि च शचीकान्तस्य वाचस्पतिः ।

ताभिस्तेऽद्य विरञ्चिवक्त्रसरसीहंसीभिराशास्महे
वैदीभिर्वसुधाविवाहसमये मन्त्रोक्तिभिर्मङ्गलम् ॥ २७ ॥

अन्यदपि तत्र दिवसे सुभू समाकर्ण्यतां यद्भुतमभूत् ॥ क ॥

(२) दिशः प्रसेदुः सुरभिर्ववौ मरुदिवो निपेतुः सुरपुष्पवृष्टयः ।

कृताभिषेकस्य नलस्य निस्वनाननाहता दुन्दुभयोऽपि चक्रिरे ॥ २८ ॥

अन्तरिक्षे च कोऽप्यदृश्यमान एवाशीःश्लोकद्वयमपठत् ॥

'अहीनां मालिकां विभ्रत्तथापीताम्बरं वपुः ।

हरो हरिश्च भूपेन्द्र करोतु तव मङ्गलम् ॥ २९ ॥

अपि च—

लीलया मण्डलीकृत्य भुजगान्धारयन्हरः ।

देयादेवो वराहश्च तुभ्यमभ्यधिकां श्रियम् ॥ ३० ॥

इत्याशास्य विश्रान्तायां वियद्वाचि स्थित्वा च किञ्चित्कृतोचितापचि-
तिषु गतेषु क्षणादन्तर्धानं मुनिषु 'समुच्छ्रियन्तां वैजयन्त्यः, बध्यन्तां तोरणा-
नि, सिच्यतां चन्दनाम्भोभिः पन्थानः, मण्डयन्तां मसृणमुक्ताफलक्षोदरङ्गा-

अहीति ॥ शिवोऽहीनां सर्पाणां स्रजं तथा तेन प्रकारेण इताम्बरं ताण्डवादिष्वति-
विततमूर्त्तिवाद्ग्यासाकाशम् । अथ च पराचीनावस्थायां दिगम्बरत्वोदिताम्बरं गतवस्त्रम् ।
यदिवा आ समन्तात्पीतं प्रस्तमतिवितततया छन्नमम्बरमाकाशं येन । तथाविधं वपुर्नित्यं
विभ्रत् । हरिश्च विष्णुर्वनमालीति ख्यातत्वात् । अहीनां पूर्णमेव मालिकाम् । तथा
पीताम्बरं हारिद्रवसनं वपुर्विभ्रत् । राजेन्द्र, तव मङ्गलं करोतिवत्यर्थः । न केवलं व्यासपु-
थ्वीकम् । इताम्बरमपीत्यपिशब्दार्थः । अष्टमूर्तिर्हि भगवान् । यदाह मरुद्वहः 'उर्वीसमी-
रयजमानजलानलार्कलोमाम्बरादिभिः' इति ॥ २९ ॥

लीलयेति ॥ लीलयावज्ञया भुजङ्गान्सर्पान् मण्डलीकृत्य हरः । भुजं मण्डलीकृत्य गां
वद्ध्वा धारयन् वराहश्च तुभ्यं समधिकां श्रियं देयात् । अत्र वराह इति नरवराहमूर्तिर्नरसि-
हवद्भुजमण्डलीकरणानुरोधाज्ज्ञेयः ॥ ३० ॥

(१) या इति—देवः स्वयम्भूर्विधिः स्कन्दस्य कुमारस्य तारकजये तारकासुरविजये ।
याः आशिषो जगादावोचत् । तथा वाचस्पतिर्बृहस्पतिः । शचीकान्तस्येन्द्रस्य । स्वःसाम्रा-
ज्यस्य स्वर्गाधिपत्यस्य महोत्सवे महे जगाद् । अद्य ते तव वसुधाविवाहसमये राज्याभि-
षेककाले । विरञ्चिवक्त्राण्येव ब्रह्माननान्येव सरस्यस्तत्र हंसीभिर्वरयाभिः । वैदीभिर्वेदोक्ता-
भिर्मन्त्रोक्ताभिः । मङ्गलं कल्याणमाशास्महे वदामः ॥ २७ ॥

(२) दिश इति—तत्राभिषेककाले दिश आशाः प्रसेदुः । प्रसन्ना बभूवुः । मरुद्वायुः
सुरभिः सुगन्धो ववौ प्राचरत् । दिवः सकाशात् सुरपुष्पवृष्टयो देवकुसुमवर्षाः निपेतुः । अना-
हता अप्रेरिता दुन्दुभयोऽपि कृताभिषेकस्य जाताभिषेकस्य नलस्य निस्वनान् जयशब्दान् ।
चक्रिरे विहितवत्यः ॥ २८ ॥

वलीभिः प्राङ्गणानि, क्रियन्तां कुसुमप्रभाकरभाञ्जि चत्वरणि, पूज्यन्तां द्वि-
जन्मानो देवताश्च, दीयन्तां दानानि, गीयन्तां मङ्गलानि, विस्तृज्यन्तां वरि-
वन्धः, मुच्यन्तां पक्षिणोऽपि पञ्जरेभ्यः इति श्रूयमाणेषु परितः परिजनाला-
पेषु लास्योन्मादिनि मृदुमङ्गलोद्गारमुखरे संचरति पुरपथेषु पौरनारीजने स
दिवसः संप्राप्तस्वर्गसुखस्येव भुक्ताशेषभुवनस्येवास्वादितामृतरसस्येवानु-
भूतपरमानन्दस्येव राज्ञः कृतकृत्यतां मन्यमानस्यातिक्रान्तवान् ॥ क ॥

एवमतिक्रामत्सु केषुचिद्विषयेषु, जरडीभूते महोत्सवव्यतिकरे, गतव-
ति यथायथमामन्त्रितायाते समस्तसामन्तलोके, यौवराज्यरक्षिते च परितः
परिजने जनेश्वरो रिपुपयोधिवडवानलं नलमावभाषे ॥ ख ॥

(१) 'तात. किमपि ब्रूमो यदि न खिद्यसे । संप्रति प्रियं सख्यं श्रेयस्क-
रमस्माकमैणम्, न स्त्रैणम् । अभारणाय योग्या जटाभाराः, न हाराः ।
साहाय्याय साधवो बुधाः, न बान्धवाः । शयनायोचिता कुशपूलिका, न
तूलिका । क्रोडायै वरा वेगवन्तो निर्भरप्रवाहाः न वाहाः । प्रार्थनीयाश्च ह-
रप्रसादाः, न प्रासादाः ॥ ग ॥

तदायुष्मन्नेष द्वयोऽस्यापृष्टोऽस्याश्लिष्टोऽसि क्षमितोऽसि दुरुक्तमुक्तः
इत्यभिधायोत्सङ्गमारोप्य च तत्कालगलदूबहलबाष्पास्त्रुप्लवण्णाविते वक्ष-
सि निधाय परिष्वज्य च पुनः पुनः पुलककोरकितभुजलताभ्यामन्तर्मन्युभ-
रनिरुध्यमानोत्तरमजस्रमास्त्रवदश्रुक्लिन्नकपोलमाविर्भवन्मोहमूर्च्छान्धकारकु-
ञ्चितलोचनमिममाग्राय मूर्ध्नि वनाय वनितासहायः प्रतस्थे ॥ घ ॥

प्रस्थिते च तस्मिन्परिहृतराज्ये राजनि, रजनीवियुज्यमानचलच्चक्रवाकी-
ष्विव कृतकरुणाक्रन्दासु प्रजासु, प्रतिभवनमुच्चलितेषु जरपौरजनेषु, 'क-
ल्याणिन्, एष पितृप्रणयप्रणामाञ्जलिरस्य क्रमागतकर्मकारिणः श्रुतशीलस्य
कृतापराधस्यापि त्वया सहनीयाः कतिपयेऽप्यस्मदनुकम्पयाऽपराधाः । पश्य ।
पयोराशेनोद्विगाय मृगाङ्गस्य मीलयन्तोऽपि कमलाकरान्कराः । किं न सह-
न्ते सुमनसोऽपि भ्रमरभरभञ्जनानि' इत्यभिधाय समर्थं च स्वसुतमुच्चलिते
च प्रेम्णानुगतभूभुजि भुजायामनिर्जितसाले सालङ्कायने, बालमस्य इव
शुष्यत्सरःसलिलसंतापवेपिताङ्गः, करिकलभ इव वियुज्यमानयूथपतिः, पत-
दूबहलबाष्पविन्दुसंदोहैर्वक्षसि विधीयमानहारः 'हा तात' इति ब्रुवन्नलो न
लोचने तं दिवसं समुदमीलयत् ॥ ङ ॥

केवलममन्दमन्युद्गारगद्गया गिरा पुनः पुनरिमं श्लोकमपठत् ॥ च ॥

तातेति । स्त्रीणामिदं स्त्रैणम् । 'स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्वनञौ' इति नञ् ॥ ग ॥

तदेति । अन्तर्मध्ये मन्युभरेण दैन्यातिशयेन निरुद्धमानमुत्तरं यस्य ॥ घ ॥

(१) तातेति—अत्र कविः वानप्रस्थं प्रस्तौति राज्ञः । ऐणं मार्गं मृगसमूह इति
यावत् ।

(१) तत्तातस्य कृतादरस्य रभसादाह्वाननं दूरत-
स्तच्चाङ्गे विनिवेश्य बाहुयुगलेनाश्लिष्य संभाषणम् ।
ताम्बूलं च तदर्धचर्वितमतिप्रेम्णा मुखेनार्पितं
पाषाणोपम हा कृतघ्न हृदय स्मृत्वा न किं दीर्यसे' ॥ ३१ ॥

एतच्चाकर्ण्य दमयन्ती चिन्तितवती—‘अहो, स्नेहवानार्द्रहृदयः खल्व-
सौ महानुभावः । तत्सर्वथास्मत्प्रीतिपात्रं भवितुमर्हति’ इत्यवधारयन्ती पुनः
प्रचक्षु ॥ क ॥

‘हुं हंस, ततस्तः’ ॥ ख ॥

सोऽपि राजहंसः कथामुपसंहृतुमिच्छन्निमं श्लोकमुच्चारयाञ्चकार ॥ ग ॥
‘सुन्दरादरि, ततश्च—

(२) किमपि परिजनेन स्वेन तैस्तैर्विनोदैः
पितृविरहविषादं सोऽथ विस्मार्यमाणः ।
गमयति परिवर्त्तं वासराणामिदानीं
हरचरणसरोजद्वन्द्वदत्तावधानः ॥ ३२ ॥

इति श्रीत्रिविक्रमभट्टविरचितायां दमयन्तीकथायां हर-
चरणसरोजाङ्गायां चतुर्थ उच्छ्वासः समाप्तः ॥

हुं हंसेति । हुमित्यव्ययं प्रश्ने ॥ ख ॥

इति विषमपदप्रकाशमेतं दमयन्त्यां तनुते स्म चण्डपालः ।
शिथिलतलिकाविकासचैत्रं चतुरमतिस्फुटभित्तिचारुचित्रम् ॥

इति चण्डपालविरचिते दमयन्तीकथाविवरणे चतुर्थ उच्छ्वासः समाप्तः ॥

(१) तदिति—कृतो विहित आदर्शो येन तस्य तातस्य पितुः । रभसात् वेगेन दूरतस्तत् ।
आह्वाननं समाह्वानम् । अङ्गे उत्सङ्गे विनिवेश्य तथा बाहुयुगलेन भुजद्वयेन समालिङ्ग्य तत्
पूर्वानुभूतं संभाषणं संलपनम् । अतिप्रेम्णा स्नेहेन । मुखेन वदनेनार्पितं दत्तम् । अर्धचर्वितं
तत् ताम्बूलम् । स्मृत्वा । हे पाषाणोपम प्रस्तरसम । कृतघ्न ? हृदय । किं न दीर्यसे । इति
हा कष्टम् ॥ ३१ ॥

(२) किमिति—अथ स नलः स्वेन परिजनेन सेवकवृन्देन तैस्तैर्विनोदैः पितृविरहवि-
षादं जनकविथोगदुःखं विस्मार्यमाणः । इदानीं वासराणां दिनानां परिवर्त्तं गमयति । कीदृशः
सः । हरिचरणसरोजद्वन्द्वे दत्तमवधानं येन सः ॥ ३२ ॥

अथ पञ्चम उच्छ्वासः ।

अथ विश्रान्तवाचि वाचस्पताविवोच्चारितानष्टविस्पष्टवर्णो वर्णितनि-
षधराजे राजहंसे 'अहं सेवार्थी' इत्यभिधायोपरुध्यमाना कृतोत्तरासङ्गेन
द्विजन्मना श्रुतानुरागेण । 'वत्से, चिरान्मिलितासि' इत्युक्तवैवाश्लिष्टा हृ-
दये प्रवृद्धया चिन्तया । 'पुत्रि, कथंकथमपि दृष्टासि' इति संभाष्येवालिङ्गि-
ता सर्वाङ्गेषूत्कम्पजनन्या रोमाञ्जावस्थया । 'तरुणि, त्यज्यतामिदानीं शैश-
वव्यवहारः, इत्यभिधायैव मुग्धे स्पृष्टा प्रमुखेण मुखे वैवर्ण्येन । 'मुग्धे मु-
च्यतां स्वच्छन्दभावः' इत्यनुशास्येव ग्राहिता निजाज्ञां गुरुणा मकरध्व-
जेन दमयन्ती । तथापि क्षणमिव महानुभावतामवलम्ब्यानुपलक्षितावस्थ-
मवतस्थे ॥ क ॥

तां च तथा बलात्सरलीभवन्निश्वाससूचितान्तर्मन्मथव्यथावेगाम्, अ-
कारण्डकुण्डितधैर्यासिधारां, हृत्पुण्डरीके मनोरथानीतनलावलोकनार्थमि-
वान्तर्मुखीभूतचक्षुर्व्यापाराम्, आकस्मिकस्मरारोपस्मारेण दाम्प्यन्तीं दम-
यन्तीमवलोक्य तदिङ्किताकारकुशला परिहासव्यसनिनी परिहासशीला
नाम सखी 'महानुभाव, नास्माकमद्यापि तद्गुणश्रवणाय श्राम्यति श्रोत्रे-
न्द्रियम् । न तृप्यति प्रश्नरत्नायनाय जिह्वा । न सन्तुष्यति विशेषज्ञानाय
शेमुषी । नानुरागायोपरमते मनः । तत्कथं कृतवानसि गीतस्येव विस्वरम्,
वाद्यस्येव वितालम्, लास्यस्येवान्यथापदप्रचारम्, अत्यन्तरसविच्छेद-
कारिणं कथाप्रक्रमस्य विरामम्, एतत्परमपि पिपासया पयः पातुमुद्यतस्ये-
वाविरतायां तृषि वारिधारानिवारणम् । इयं सा भुञ्जानस्यार्धतृप्तिः, सोऽय-
मप्राप्तरतस्य रिरंसाव्याघातः । तन्न युक्तमिवान्तरे विरन्तुम् । निष्कारणो-
पकारिन्, प्रवर्त्यतां पुण्यराशेस्तस्य स्वरूपाख्यानामृतप्रपामण्डपो, निर्वा-
न्तु च चिरकालमनङ्गप्रीष्मोपतप्ता एवंविधन्यकाः प्रसारितश्रवणाञ्जलयः'

अथेति । अनन्तरं । स्तुतनले हंसे सेवितुकामोऽहमित्युक्तवैव कृत उत्पादित उत्त-
रस्यां दिशि विषये आसङ्ग आसक्तिर्येन । नलाधारत्वादुत्तरस्याः । तथा द्वाभ्यां (तस्मि-
न्स्मितमुखे यूनि यूपदीर्घभुजद्वये १ उ. १९ इलो.) येनोदीच्याध्वगेनोक्तं तस्मादेकस्मात्
द्वितीयाहंसाजन्मोत्पत्तिर्यस्य स तथाभूतः । श्रुतादाकर्णनाद्योऽनुरागः प्रेमबन्धः । तेनोप-
रुध्यमाना व्याप्यमाना । कृतवैकक्षकेणाध्ययनानुरागेन विप्रेण दाक्षिण्यं नीयमानेत्यर्था-
न्तरम् । एवंभूता दमयन्ती प्रकर्षेण वृद्धिं गतया चिन्तया पुत्रि चिरान्मिलिता त्वमित्यु-
क्तवैव चित्तेऽवष्टब्धा । तथा उत्कम्पं जनयतीति उत्कम्पजनन्या । प्रमुखेण प्रधानेन । गु-
रुणा दुर्वहभारेण । अर्थान्तरे तु प्रवृद्धया जरत्या । उद्धतकम्पया जनन्या मात्रा । प्रवृद्धे
मुखं यस्य तेन प्रमुखेन । गुरुणा आचार्येण ॥ क ॥

तां चेति । दाम्प्यन्तीं गृह्यमाणां स्मरणपरवशामित्यर्थः । तदिङ्किताकारेत्यङ्गेङ्कितं
चेष्टितम् । आकारो मुखरागादिः । वारिधारया विधारणं विच्छेदः । 'निवारणम्' इति वा

इति दमयन्तीमधक्षणेन कटाक्षयन्ती तं राजहंसमालापयाञ्चकार ॥ क ॥

सोऽपि 'सुन्दरि, किमन्यत्तस्य समस्तस्त्रीहृदयप्रासादप्रतिष्ठापितप्रति-
मस्याद्यापि प्रशस्यते ॥ ख ॥

यत्र श्रूयमाणे न मधुरो वेणुवीणाकरणः, दृष्टे नाभिरामः कामः । संभा-
षिते न सारा सरस्वती, परिचिते न श्लाघ्यममृतम्, अभ्यस्ते नानन्दीन्दुः,
प्रसादिते न प्रशंसास्पदं धनदः ॥ ग ॥

किं बहुना—

(१) भवति—यदि सहस्रं वाक्पटूनां मुखानां निरुपममवधानं जीवितं चापि दीर्घम् ।
कमलमुखि तथापि दमापतेस्तस्य कर्तुं सकलगुणविचारः शक्यते वा न वेति ॥ १ ॥

अपि च—

(२) संसाराम्बुनिधौ तदेतदजनि स्त्रीपुंसरत्नद्वयं
नारीणां भवती नृणां पुनरसौ सौभाग्यसीमा नलः ।

सा त्वं तस्य कुरङ्गशावनयने योग्यासि पृथ्वीपते—

रेतत्ते कथितं किमन्यदधुना यामो वयं स्वस्ति ते ॥ २ ॥

अन्यच्च—

(३) चन्द्रमुखि, महानाम्नि सुसंस्कृति सुसमासाख्याततद्धिते सत्कारके

पाठः । रिरंसायां सत्यां व्याघातोऽन्तरायः । 'रतिव्याघातः' इति पाठे तु स्पष्टमेव ॥ क ॥

यत्रेति । श्रूयमाणे नेत्यादौ सप्तम्यन्तान्नञ् । अभ्यस्ते परिक्षीलिते ॥ ग ॥

संसारेति । स्वस्तियोगे त इति चतुर्थ्यन्तम् ॥ २ ॥

चन्द्रेति । चन्द्रमुखीति संबोधनम् । नाम प्रातिपादिकं तद्विषयं प्रकरणमपि नामे-
त्युपचारे सति महदिति विशेषणस्य सफलत्वम् । नाममात्रस्य महच्छब्देन व्यवच्छेद्या-

(१) भवतीति—यदि वाक्पटूनां वचनदक्षणां मुखानां वदनानां 'सहस्रं' भवति ।
तथा निरुपमं विसदृशमवधानं चित्तैकाग्र्यं स्यात् । जीवनं च दीर्घं विरकालं भवति । हे कम-
लमुखि पटुजानने ? तथापि तस्य दमापते राज्ञः सकलानां सर्वेषां गुणानां विचारः समालोचनं
कर्तुं शक्यते वा न वेति संशय एवासमाकम् ॥ १ ॥

(२) संसारेति—संसार एवाम्बुनिधिः समुद्रस्तस्मिन् । तदेतत् । स्त्रीपुंसरत्नद्वयमजनि अ-
जनिष्ट । जनी प्रादुर्भावे । 'दीपजनबुध' इत्यादीनां च्लेश्चिणादेशः । किं तद् रत्नद्वयमिति
व्याचष्टे—नारीणां रमणीनां मध्ये भवती दमयन्ती । रत्नमुत्तमा । तथा नृणां नरणां मध्ये । असौ
नलः सौभाग्यसीमा सौन्दर्यस्य परमावधिभूतः । कुरङ्गस्य शावः पोतस्तद्वन्नयने यस्यास्त-
त्संजुद्धौ । अत्र शावकग्रहणं चापल्यद्योतनार्थम् । सा स्त्रीणां मध्ये रत्नभूता त्वं तस्य पृथ्वीपते
रत्नभूतस्य नलस्य योग्यासि पाणिपीडने समुचितासि । इत्येतत्ते कथितमुक्तम् । अधुनान्य-
त्किं, ते स्वस्ति कल्याणमस्तु वयं च यामः ॥ २ ॥

(३) चन्द्रेति—व्याकरणपक्षे—नाम प्रातिपादिकम्, सन्धिः पञ्चसन्धिः, समासस्तत्पुरुषादि,
आख्यातं क्रिया तद्धितप्रत्ययादिः । कारकं कर्तृकर्मादि । परिभाषा—आधुनिकः संकेतः । परि-
रभाषादिविवरणं परिभाषेन्दुशेखरग्रन्थे विलोकनीयम् । बलाबलविचारः पूर्वत्रासिद्धमित्यादि-
सूत्रबोधित उत्सर्गापवादविचारः इत्यादि विज्ञेयम् ।

परिभाषाकुशले बलाबलविचारिणि विचार्यमाणे व्याकरणे प्रेष्यमाणे च दूते
नापशब्दसम्बन्धो भवति । तत्प्रेष्यतां तथाविधस्तस्यान्तिकं कोऽपि दूतः ॥ क ॥

‘न च बृहत्यासंपदान्विते जगत्याख्याते सत्कृतगुरुगणे शार्दूलविक्रीडि-
ताडम्बरिणि पुण्यश्लोके पर्यालोच्यमाने छन्दसि प्रार्थ्यमाने च तस्मिन्निष-
धेश्वरे वृत्तभङ्गो भवति’ इत्यभिधाय गन्तुमुदचलत् ॥ ख ॥

उच्चलितं च तं परिहासशीला पुनर्वभाषे ॥ ग ॥

(१) ‘महानुभाव, यथेयमनुरागकन्दलैरालापैस्त्वयोक्ता, तथा सोऽपि
स्पृहणीयोक्तिभिरभिधातव्यः । यतो न ह्येकहस्ततलेन तालिका वाद्यते, न
चैकं तप्तमतसेनापरेण लोहं लोहेन संधीयते, नाप्येकं रक्तमरक्तेनान्येन वल्लमपि
वाससा संयोजितं शोभां लभते । केवलं विद्युगलमेव भवति’ इति ॥ घ ॥

एवंवादिनीं दमयन्ती परिहासशीलामलपत् ॥ ङ ॥

‘सखि, किमस्य निष्कारणवत्सलस्यैवमभ्यर्थ्यते ॥ च ॥

यस्यास्मासु निरपेक्षः पक्षपातः, स्वभावजं सौजन्यम्, अक्रत्रिमः स्ने-
हभावः, अनुपचरितमुपकारित्वम्, अपरिचया प्रीतिः अनभ्यासं सौहार्दम्,
अदृष्टपूर्वा मैत्री ॥ छ ॥

भावात् । छष्टु सन्धिवर्णसंश्लेषः कृतसंज्ञकप्रत्ययश्च यत्र । समासस्तत्पुरुषादिः । आख्यातं
क्रिया । तद्धितोऽणादिः । कारकमपादानादि । परिभाषा न्यायसूत्राणि । बलाबलं पूर्वाप-
रविधौ नाधस्थितिः । अपशब्दोऽसाधुशब्दः । दूतपक्षे । नाम संज्ञा । छष्टु सन्धिं पणवर्धं
करोतीति क्वौ सप्तमी । छष्टु समासेन संक्षेपेणाख्यातं कथितं तस्मै हितं येन तस्मिन् ।
सत्कारके सत्क्रियाजनके । परितो भाषाः संस्कृतप्राकृताद्याः कर्णाटादिदेशभाषा वा तासु
दक्षे । बलाबलं शक्त्यशक्ती । अपशब्दोऽपवादः ॥ क ॥

ननु यद्यहं दूतं प्रेषयिष्यामि । तदा ‘स्वच्छन्दचारिणीयम्’ किंवदन्ती भविष्यतीत्या-
शङ्क्याह-न चेति ॥ बृहतीजगतीशब्दौ छन्दोजातिवचनौ तृतीयान्तौ ख्यातपदेन प्रसिद्धार्थेन
योज्यौ । तथा सङ्गतैः पदैरन्विते । अथवा छन्दसि कथम्भूते । पदान्विते कथं यथा भवति
बृहत्यासं बृहत्यां जातौ आसोऽवस्थानं यस्येति पदान्वयक्रियाविशेषणम् । यदिवा बृहत्या
जात्या हेतुभूतया याऽसौ सम्पच्छोभा तयान्विते । पक्षे बृहत्या गुर्व्या सम्पदा श्रियान्विते ।
जगति लोके आख्याते कीर्तिते । गुरवो विपरीतलकारादयः । आचार्याश्च । शार्दूलविक्री-
डितं छन्दोनाम, सिंहविलसितं च । श्लोकः पद्यं यशश्च । वृत्तं पद्यं शीलं च । इह यद्यपि
श्लोकोऽनुष्टुप्छन्दो लोके प्रसिद्धम् । तथापि केचित्सर्वमपि पद्यं श्लोकमाहुः ॥ ख ॥

यस्येति ॥ पक्षो मित्राद्यवष्टम्भः पक्षती च । अभ्यासः सामीप्यम् ॥ छ ॥

(१) महानुभावेति-यथेयमनुरागकन्दलैः प्रेमाङ्कुरभूतैरालापैस्त्वयोक्ता तथैव प्रियो-
क्तिभिर्नलोऽपि वक्तव्यः । न ह्येकहस्तस्य तलेन तालिका वाद्यते, एकं तप्तं लोहं लोहेनापरेणा-
तलेन संधीयते । न च रक्तवल्लमरक्तवस्त्रेण संबद्धं सप्त शोभां लभते । अतस्त्वया यथेयं दम-
न्ती समुत्कण्ठीकृता, तथैव नलोऽपि विधेय इति सारः ॥

तदेवंविधो निर्निमित्तबन्धुः किमभ्यर्थ्यते । केन याच्यन्ते चन्द्रचन्दन-
सज्जानाः परोपकाराय । किन्तु कतिपयमुहूर्तमैत्रीरक्षितास्मन्मनसो दुस्त्य-
जस्याकाण्ड एवास्थ गन्तुमुत्सहमानस्य किं ब्रूमः । मा गा इत्यशकुनम् ,
गच्छेति निष्ठुरता, यदिष्टं तद्विधीयतामित्यौदासीन्यम् , आदर्शनात्प्रियो-
ऽसीति क्रियाशून्यालापः, कस्त्वमेवंविधो दिव्यवाक्पक्षिरत्नमित्यप्रस्तुत-
प्रश्नः, केनार्थीत्यप्रक्रान्तम् , किं ते प्रियमाचरामीत्युपचारवचनम् , कृतो-
पकारोऽसीति प्रत्यक्षस्तुतिः ॥ क ॥

तन्न जानीमः कल्याणबन्धो, किमुच्यसे । वरमदर्शनमेव भवादृशाम् ,
न तु (१) लूयमानाङ्गावयवदुःसहो दर्शनव्याघातः । वरमनास्वादितमेवामृ-
तम् , न तु सकृत्पीत्वो पुनरलाभदुःखम् ॥ ख ॥

अतः पार्थ्यसे भूयो दर्शनार्थम्, इयं भविष्यति भवत्प्रियस्य कस्याप्युपा-
यनमात्रमस्मदनु(२)स्मरणनाटकसूत्रधारी हारलता इत्यभिधाय नलमुररी-
कृत्य 'महानुभाव, द्वाभ्यां श्रुतोऽसि पान्थादस्माद्राजहंसाच्च, द्वाभ्यामुह्यसे
वाचा हृदयेन च, द्विकालं स्मर्यसे दिवा नक्तं च, द्वयी गतिरस्माकमिदानीं
त्वं वा मृत्युर्वा' इति द्विसंख्यसंदेशार्थमिव द्विगुणीकृत्योन्मुच्य च स्वकण्ठ-
कन्दलादुत्कण्ठितामिव स्वां मूर्त्तिमतीं तस्य मुक्तावलीं गले व्यलग्मयत् ॥ ग ॥

सोऽपि 'सुन्दरि, सोऽयं स्कन्धीकृतो मया मुक्तावलीच्छूलेन तस्य पुरो
भवद्वर्णनाभारः' इत्यभिधाय सह तेन विहंगमगणेनोत्पपात ॥ घ ॥

उत्पतिते च नभस्तलम् 'आगच्छत, संपद्यन्तां सफललोचनाः, पश्यता-
पूर्वं छीररत्नम्' इति चलत्पक्षपल्लवव्याजेन दूराद्विक्पालानिवाह्वयति (३) ती-
व्रघ्ननमयूखसंततां दिवमिवोपवीजयति, दिक्कुञ्जरनिरुद्धावकाशा आशा इवा-
श्व्वासयति, पक्षिमण्डले तस्मिन्विस्मयोन्मुखी सा भूपालपुत्री निर्निमेषं
निक्षिप्य चक्षुश्चिरमूर्ध्वैवावतस्थे ॥ ङ ॥

चिन्तितवती च—

(४) 'तात तावन्ममाप्येवं न विधत्से प्रजापते ।

पक्षौ पक्षिवदुड्डीय येन पश्यामि तन्मुखम् ॥ ३ ॥

सोऽपीति ॥ स्कन्धीकृतोऽङ्गीकृतः ॥ घ ॥

उत्पतित इति ॥ दिक्पालानाह्वयतीत्यनेन भाविदिक्पालागमनं सूच्यते ॥ ङ ॥

(१) लूयमानेति—लूयमानानि उत्पाद्यमानानि यानि अङ्गावयवानि तद्वद् दुःसहः ।

(२) अस्मदिति—अस्माकमनुस्मरणं ध्यानं तदेव नाटकं तस्य सूत्रधारी प्रारम्भकर्त्री ।

(३) तीव्रेति—तीव्रास्तीक्ष्णा घ्ननस्य सूर्यस्य मयूखाः किरणास्तैः संतप्तम् ।

(४) तातेति—हे तात प्रजापते । ममाप्येवं पक्षौ कथं न विधत्से कुक्षे । येन कारणेन
पक्षिवत्पक्षधारिवत् उड्डीयाकाशमार्गेण गत्वा तन्मुखं पश्यामि ॥ ३ ॥

अपिच—

(१) उड्डीय वाञ्छितं यान्तो वरमेते विहङ्गमाः ।

न पुनः पक्षहीनत्वात्पङ्कप्रायं कुमानुषम् ॥ ४ ॥

इति चिन्तयन्ती गतेष्वपि तेषून्मुखी तां दिशमनुविस्मयविस्फारलोचना निस्पन्दतया काष्ठकल्पामवस्थां दधाना चिरात्सखीभिः सम्बोध्य स्वगृहमनीयत ॥ क ॥

(२) ततः प्रभृति च तस्याः सरलीभवन्ति निश्वासा न हासाः, स्खलन्ति वाचो न शुचः, वर्धते तन्द्रा न निद्रा, द्रवति स्वेदाश्मो न स्तम्भः, मन्दायते स्वरो न स्मरः, वाञ्छा चन्दनाय न स्पन्दनाय, सन्तापशान्तये तद्गुणादानं न स्नानम्, प्रीयते हारो नाहारः, सुखायाङ्गे लग्नुद्यानप्रभञ्जनो न जनः ॥ ख ॥ पठति च मुहुर्मुहुरिमं श्लोकम् ॥ ग ॥

(३) विश्राम्यन्ति न कुत्रचिन्न च पुनर्मुह्यन्ति मार्गेष्वपि प्रोत्तुङ्गे विलगन्ति नान्तरतरुश्रेणीशिखापञ्जरे ।

खिद्यन्ते न मनोरथाः कथममी तं देशमुत्कण्ठया

धावन्तः पथि न स्खलन्ति विषमेऽप्यास्ते स यस्मिन्प्रियः ॥ ५ ॥

तेऽपि राजहंसाः शशाङ्कधरेषु, सप्रपञ्चपञ्चाननेषु, शिवरूपेषु, वनेषु,

उड्डीयेति ॥ यद्यपि मनोरपत्यं स्त्री मानुषी पुमान्मानुष इति 'स्त्रीपुंसयोरपत्यान्ता द्विचतुःषट्पदोरगाः' इति लिङ्गिवचनान्मानुषशब्दस्य स्त्रीपुंसस्य वृत्तिता, तथापि नपुंसकत्वमपि । लिङ्गस्य लोकाश्रयत्वात् । तथाच भवभूतिः—अद्वैतं स्रग्भट्टः खयोरनुगतं सर्वास्ववस्थाद्यद्विश्रामो हृदयस्य यत्र जरसा यस्मिन्नहार्यो रसः । कालेनावरणात्ययात्परिणते यत्स्नेहसारस्थितं भद्रं तस्य स्रमानुषस्य कथमप्येकं हि तदुर्लभम् ॥ ४ ॥

तत इति ॥ प्रभञ्जनो वात एवाङ्गे लगन्सखाय न परिजनः ॥ ख ॥

विश्राम्यन्तीति ॥ मनसि रथा इव मनोरथाः सङ्कल्पाः । विश्रामादयो रथधर्माः ॥ ५ ॥

तेऽपीति ॥ हंसा वनेषु सरोजलेषु च विरहन्तो नगादिप्रदेशान् व्यतिक्रामन्तो निषोद्यानमापुः । कीदृशु वनेषु शशाङ्के यस्यास्तथाभूता धरा भूमिर्गेषु । तथा सच्छन्नानः

(१) उड्डीयेति—उड्डीयोड्डीमं विधाय वाञ्छितं समीहितं देशं यान्तो गच्छन्त एते विहङ्गमाः पक्षिणो वरमुत्कृष्टाः । पुनः पक्षरहितत्वात्पङ्कप्रायं पङ्कः श्रोणो जङ्गहीन इतियावत् । तत्समं कुमानुषं न वरमिति स्पष्टम् ॥ ४ ॥

(२) तत इति—अत्र विराहण्यवस्था वर्ण्यते ।

(३) विश्राम्यन्तीति—अमी मम मनोरथाः समीहितानि । कुत्रापि न विश्राम्यन्ति श्रान्तिमाप्नुवति पुनर्मार्गेष्वपि न मुह्यन्ति मोहं लभन्ते तथा प्रोत्तुङ्गे उच्चैस्तरे । अन्तरे मध्ये यास्तरुश्रेण्यो वृक्षावलयस्तासां शिखैवाग्रभाग एव पिञ्जरं तस्मिन् । न विलगन्ति । विषमे निश्चोद्धते पथि मार्गं न स्खलन्ति नाहता भवन्ति । यस्मिन् देशे स मम प्रियो नल आस्ते ते द्रविष्टं देशं समुत्कण्ठया धावन्तो मनोरथाः कथं न खिद्यन्ते इति वैचित्र्यं भाति ॥ ५ ॥

सुशोभां कौमुदीं दधत्सु, शश्वदनुकृतसामुद्रवृद्धिषु, चन्द्रमण्डलरूपेष्विव
सरःसलिलेषु विहरन्तस्तुहिनाद्रिकुञ्जानिव सत्त्रिपथगान्नगनगरग्रामाग्रहार-
पत्तनप्रदेशानुल्लङ्घयन्तः कतिपयदिवसैरासेदुरुद्यानं निषधायाः ॥ क ॥

कीदितुमारभन्त च स्वच्छन्दम् ॥ ख ॥

अथ तेषामन्यतमामवलोक्य कीडातडागपङ्कजपञ्जरे राजहंसीमागत्य
त्वह्या हंसदर्शनोत्सुकं सरोरक्षिका राजानं व्यजिज्ञपन् ॥ ग ॥

‘देव, हंसवार्त्तामनुदिनं पृच्छति देवस्तदद्य काचित् ॥ घ ॥

(१) कुरुते नालकवलनं दूरं विक्षिपति गर्भजम्बालम् ।

त्वदरिवधूरिव राजन्नुद्यानसरोगता हंसी ॥ ६ ॥

अपि च—

(२) अभिलषति नालमशनं स्वपिति नवाम्भोजपत्रशयनेऽपि ।

नीरागमना नृपते तव रिपुवनितायते हंसी ॥ ७ ॥

राजापि तस्याः श्लिष्टार्थमिदमार्यायुगलमवधारयन्स्तोक(३)स्मितसु-

पञ्चाननाः सिंहा येषु । शिवस्तु शशाङ्कं चन्द्रं धरति । तथा सह प्रपञ्चैः पृथङ्मागांगमोप-
देशलक्षणैर्वर्त्तन्ते तथाभूतानि पञ्चसंख्यानि आननानि वक्त्राणि यस्य । सरोजलेषु कीदृक्षु ।
कुमुदानामयि कौमुदी शोभा ताम् । चन्द्रमण्डले तु कौमुदी चन्द्रिका ताम् । तद्विशेषणं
सुशोभामिति । अनुकरणमुत्तरणम् । चन्द्रपक्षे अनु पश्चात्कृता सामुद्री वृद्धिर्येन । चन्द्रोद्गमो
हि जलधिविवृद्धये । न विद्यन्ते नावो यत्र तदनु, अनु यथा भवति एवं कृतवृद्धिषु । पुरो-
त्पीठे हि न केऽपि नावं क्षिपन्तीति । नगनगरप्रदेशान् । कीदृशः । सत्त्राणि ब्राह्मणादीनां
भोजनानि यज्ञा वा विद्यन्ते येषु । ते च ते पन्थानश्च सत्त्रिपथास्ताङ्गच्छन्ति प्राप्नुवन्तीति
सत्त्रिपथगास्तान् । हिमाद्रिनि कुञ्जास्तु सह त्रिपथया गङ्गाया (तस्य द्वित्वम्) ॥ क ॥

कुरुत इति ॥ राजन् नृप, उद्यानतडागगता हंसी नालस्य विसकाण्डस्य कवलनं
ग्रासं कुरुते । तथा गर्भे मध्ये यो जम्बालः कर्दमस्तं च दूरं परिक्षिपति । वधूस्तु उद्याने-
न पलायनेन सरोगता रोगवत्ता यस्याः । यथा अलकस्य वलनं न कुरुते । गर्भजातं बा-
लं दूरे क्षिपति । भोत्या हि गर्भः पतति ॥ ६ ॥

अभिलषतीति ॥ नालं कमलकाण्डमशनमाहारं वाञ्छति । स्वपित्यपि नूतना-
ञ्जपत्रशय्यायाम् । नीरे आगमनं यस्याः । रिपुवनिता तु नीरागं वैराग्योपेतं मनो य-
स्याः । अत एवालमत्यर्थमशनं नाभिलषति । नापि कमलदलतल्पे शेते । वा अथवा ॥ ७ ॥

(१) कुरुत इति—अत्र हंसीरिपुवध्वोः साम्यम् । तत्र तडागगता हंसी कमलनालग्रासं
कुरुते । तथा जम्बालं शैवालं दूरमुत्क्षिपति । रिपुवधूश्च केशप्रसाधनं न कुरुते । गर्भस्थितं
बालं च पातयति । तथा सरोगिणी चेति द्वयोः साम्यम् ॥ ६ ॥

(२) अभिलषतीति—हंसीपक्षे कमलनालभोजनं कमलदलेषु शयनं जलगमनं च वर्णि-
तम् । रिपुवनितापक्षे नातिभोजनं कमलदलतल्पं नीरागमनस्त्वं च ॥ ७ ॥

(३) स्तोकेति—स्तोकमीषत् स्मितं तदेव सुखा तथा धवलितः सितीभूतोऽधरपल्लवो-
पस्य ॥ ८ ॥

धाधवलिताधरपल्लवः 'लवङ्गिके, यथा कथयसि तथा तेऽप्यागता हंसाः
कथमन्यथा तस्याः खल्वेकाकिन्याः संभवः' इति तद्वार्त्तया यावदास्ते ॥ क ॥

तावन्नीलोत्पलदलदीर्घलोचना चन्द्रमुखी बन्धूककुसुमकान्तदन्तच्छ्रुदा
नीलांशुकपर्ती परिधाना पक्वकलममञ्जरीगौराङ्गी प्रकाशहासा हंसरनुग-
म्यमाना मूर्त्तिमती शरदिन वनपालिका प्रविश्य 'देव, सोऽयं कथमप्या-
गतो रणरणककारणमपराधी विहंगः' इत्यभिधाय तं राजहंसमुभयकरकम-
लाञ्जलिगतमुत्कुल्लपाण्डुपङ्कजार्धमिव पुरः पादारविन्दयोर्निधाय राज्ञः
प्रणाममकरोत् ॥ ख ॥

राजापि 'सारसिके, साधु कृतम् । तत्क्रियतामशून्यः स्वाधिकारः ।
गम्यतामिदानीं 'यथास्थानम्' इत्यभिधाय तुष्टिप्रदानपरितोषितां तां लव-
ङ्गिकासहितां विसृज्य, विरलीकृतपरिजनः प्रत्युज्जीवनौषधमिव प्राणरक्षा-
क्षरमिव स्वस्थीकरणमणिमिवाश्वासनाभेषजमिवाह्लादनकन्दमिव तमग्रे-
स्थितमान(१)न्दनिःस्पन्दपद्मपालिना चिरं चक्षुषाऽवलोक्य बहु मानय-
न्मुग्धस्मितेन स्वागतमपृच्छत् ॥ ग ॥

सोऽपि 'देव' दर्शनामृतमनुभवतो ममाद्य स्वागतम्' इत्यभिधायोप-
श्लोक्यांचकार ॥ घ ॥

देव—

प्रसृतकमलगन्धं नीरसंसक्तकण्ठं

धृतकुवलयमालं जातभङ्गोर्मिकं च ।

त्वयि कृतखि भीतास्तावदास्तां तडागं

निजमपि च कलत्रं शत्रवो नाद्रियन्ते ॥ ८ ॥

तावदिति ॥ यावत्तद्वार्त्तयास्ते नृपस्तावत् । नारदुपमा वनपालिका प्रविश्य देवेत्य-
भिधाय तं राजहंसं राज्ञः पादयोर्निधाय प्रणामं चकार । नीलोत्पलदलादीनि लोचनादी-
नामुपमानानि । दन्तच्छ्रुद ओष्ठः । नीलमंशुकं वासस्तस्य पटो उत्तरीयम् । परिपाके हि
शालिगौरः स्यादतस्तन्मञ्जरीवद्गौरमङ्गं यस्याः । प्रवृद्धाः काशाः काशपुष्पाण्येव हासो
यस्याः ॥ ख ॥

प्रसृतेति ॥ प्रसृतः कमलानामाढ्यानां गन्धो यत्र । तथा नीरेण संसक्तो युक्तः क-
ण्ठः पालिप्रान्तो यस्य । तथा धृता कुवलयानां नीलोत्पलानां माला येन । तथा जाता
उत्पन्ना भङ्गास्तरङ्गा ऊर्मयः कल्लोला यत्र । एतच्चतुष्टयमपि तडागादरेतुः । देव, त्वयि
रुष्टे यद्भीताः शत्रवस्तडागमेवंविधं नाद्रियन्ते । यावत्कलत्रमपि । तर्त्तिकविशिष्टम् । प्रसृतः
के मूर्द्धि मलगन्धो यस्याः । जनाभावात् । तथा निर्गतो रसो वक्त्रासृतकला शृङ्गारा-
दिर्वा यत्र । तथा सक्तोऽन्तर्लभः कण्ठो यस्य । तथा धृता कुत्सितवलयानां सुवर्णाद्यभा-
वात्काचादिवलयानां माला येन । तथा जातभङ्गा भग्ना ऊर्मिका अङ्गुलीयकं यस्य ॥ ८ ॥

(१) आनन्देति—आनन्देन हर्षेण निःस्पन्दा निश्चला पद्मपालिर्नैत्रपद्मपङ्क्ति-
यस्तत् ॥

किं चान्यत्--

असमहरिततीरं विस्रजम्बालशेषं

स्फुटकुमुदपरागोल्लाससंपद्वियुक्तम् ।

वयमिह बहुशोकं दृष्टवन्तो वनान्ते

त्वदरियुवतिलोकं ग्रीष्ममासे सरश्च' ॥ ९ ॥

राजापि 'श्लेषोक्तिनिधे, तथा गृहीत्वास्मन्मनो गतवानसि, यथा सुख-
संवित्तिशून्याः संतापारम्भिणो रणरणकाङ्कुरप्ररोहकाः कथमप्यस्माकमेतेऽ-
तिक्रान्ता दिवसाः ॥ क ॥

तत्कथय । का नाम्राभिनन्दनीया सा दिक्, यस्यां विहारमकरोः । के ते
सफलचक्षुषो जनाः, यैश्चिरमालोकितोऽसि । के लब्धसुभाषितामृतरसास्वादाः,
यैः संभाषितोऽसि । के प्राप्तप्राणितव्यफलाः, यैः सह गोष्ठीमनुष्ठितवानसि ॥ ख ॥

स्पृहणीयसंगम, गते त्वयि तर्कशास्त्रमिव प्रस्तुतपरमोहम्, व्याकरण-
मिव भूतनिष्ठमिदमस्माकमासीन्मनः ॥ ग ॥

तदेहोहि' इत्यभिधाय स्वयं करकमलतलेनोत्क्षिप्य सस्नेहं परामृशत् ॥ घ ॥

सोऽपि 'एष महान्प्रसादो यदेवमनुकम्पतेऽस्मान्देवः' इत्यभिधाय गम-
नादारभ्य दमयन्तीदर्शनालापव्यतिकरमशेषं हारलतार्पणपर्यन्तमाचचत्ते ॥ ङ ॥

आख्याय च चरणैकेन ग्रीवाग्रादाकृष्य तां तथास्थितामेव मुक्तावली-
मिदमवादीत् ॥ च ॥

(१) 'उन्मादिनी मदनकार्मुकमण्डलज्या सौभाग्यभाग्यपरवैभववैजयन्ती ।

असमेति ॥ हरिततेः सिंहपद्धतेः सकाशादीरः क्षेपस्त्रासो हरिततीरः, असमो हरित-
तीरो यस्य । अथवा मा लक्ष्मीस्तथा सह समं, न समसममश्रीकम् । यथा हरितती-
वानंरपङ्करीरयति क्षिपति । पश्चात्कर्मधारयः । तथा विगतस्रजं विगतमालम् । तथा बा-
लशेषं हतभर्त्रादित्वात् । तथा स्फुटं कु कुत्सा यस्य तं स्फुटकुम् । तथा उद्गतोपरागस्य
रागाभावस्थोल्लासो यस्य । स चासौ संपद्वियुक्तश्च । अथवा स्फुटा कुत्सितोदरभरणादि-
मात्रजा मुखस्य स स्फुटकुमुत् । तथापगतो रागोल्लासो यस्य । स्फुटकुमुच्चासावपरागो-
ल्लासश्च स्फुटकुमुदपरागोल्लासः । स चासौ संपद्वियुक्तश्च । बहुः शोको यस्य । ईदृशं त्वद-
हितस्त्रीजनमपश्याम । ग्रीष्मे सर इव । तदपि कीदृक् । समं हरितं तीरं यस्य तत्समह-
रिततीरं, न समहरिततीरमसमहरिततीरं, विषमं शुष्कं च तीरं यस्येत्यर्थः । तथा विस्र आ-
मगन्धिको जम्बालः कर्दम एव शेषो यत्र । तथा विकसितकुमुदरेणुल्लाससमृद्धिरहितम् ।
नास्ति कं जलं यत्रेत्यकम् । बहुश इति क्रियाविशेषणम् ॥ ९ ॥

स्पृहेति ॥ प्रकृतोत्कृष्टमोहं मनः, शास्त्रं तु प्रस्तुतः परम ऊहो वितर्को यत्र । भूता

(१) उन्मादिनीति—हे नरनाथ ! उन्मादिनी प्रमत्तताविधायिनी । मदनस्य कामस्य
कार्मुकमण्डलं धनुर्मण्डलं तस्य ज्या प्रत्यञ्चा । सौभाग्यं सुभगत्वं भाग्यं देवं च तयोः परम-
तिशयं वैभवं तस्य वैजयन्ती पताका । तथा कुलधनमेषा सा मुक्तावली मुक्ताहारः । तस्या
दमयन्त्या भुजेव हस्त इव तव कण्ठग्रहं समाश्लेषं वा करोतु ॥ १० ॥

मुक्तावली कुलधनं नरनाथ सैषा कण्ठग्रहं तव करोतु भुजेव तस्याः ॥ १० ॥

अपिच--

(१) प्रेमप्रपञ्चनवनाटकसूत्रधारी मूर्त्ता मनोभवन्तृपस्य नियन्त्रणाज्ञा ।

तस्याः स्वयंवरपरिग्रहहेतुरेषा हारावली हृदि पदं भवतः करोतु ॥ ११ ॥

राजा तु तामादाय निरूप्य च चिरं चिन्तयांचकार ॥ क ॥

‘आनन्दिसुन्दरगुणामलकोपमानमुक्ताफलप्रचयमद्भुतमुद्वहन्ती ।

एषा च सा च नयनोत्सवकारिकान्तिश्चेतोहरा हृदि पदं न करोति कस्य’ ॥ १२ ॥

इति चिन्तयन्निगुणामेकगुणीकृत्य पुनः सस्पृहमैक्षत ॥ ख ॥

हंसस्तु विहस्य परिहासमकरोत् ॥ ग ॥

(२) तथा दत्ता मयानीता स्वयमाह्लादिनी त्वया ।

इत्यनेकगुणायेषा कथमेकगुणीकृता ॥ १३ ॥

राजापि परिहासेनान्तःसूत्रं दर्शयन् ‘पक्षिपुंगव, किं न पश्यस्येकगुणै-
वेयम् ॥ घ ॥

अथवा--

(३) कः करोति गुणवान्गुणसंख्यां श्लाघ्यजन्ममहसः स्फुटमस्याः ।

कुम्भिकुम्भपरिणाहिनि तस्याः स्वैरमास्यत यया कुचयुग्मे ॥ १४ ॥

इत्यभिधाय नीत्वा च निजकण्ठकन्दलम्, ‘इहास्ते सा तव पूर्वप्रणयि-
नी’ इत्यन्तःस्थितां दमयन्तीं दर्शयितुमिव हन्मध्यवर्तिनीं तामकरोत् ॥ ङ ॥

संजाता निष्ठा केशो यत्र मनसि, व्याकरणे तु भूतेऽतीतकाले निष्ठासंज्ञः प्रत्ययो यत्र ॥ ग ॥

आनन्दीति ॥ गुणस्तन्तुः शौर्यादिश्च । आमलकोपमानानां मुक्ताफलानां मौक्ति-
कानां प्रचयं समवायम् । अद्भुतमाश्चर्यकारिणम् । वहन्ती । दमयन्ती तु मलात्पापान्मा-
लिन्याद्वा, कोपात्कुधो, मानाद्वात्साह्वयाद्वा मुक्ता भ्रष्टा । तथाद्भुतं चित्रं फलानां प्रच-
यं वहन्ती परिणेतुरिति शेषः । चेतोहरा मनोज्ञा । अन्यत्र चेतसि हरोऽस्याः । एवंभूतेयं
मुक्तावली सा च कस्य हृदि वक्षसि चेतसि च, पदमवस्थानं न करोति, सर्वस्यापि करो-
त्येवेत्यर्थः ॥ १२ ॥

तथा दत्तेति ॥ गुणाश्चास्तादयस्तन्तुसरिका च ॥ १३ ॥

कः करोतीति ॥ परिणाहो विशालता ॥ १४ ॥

(१) प्रमेति—प्रेमप्रपञ्चः प्रीतिविस्मृतिरेव नवनाटकं तस्य सूत्रधारी । मनोभवः काम
एव नृपस्तस्य मूर्त्तां शरीरिणी नियन्त्रणाथ नियमनार्थमाज्ञा । तस्याः स्वयंवेरं परिग्रहो ग्रहणं
तस्य हेतुनिमित्तम् । एषा हारावली भवतो हृदि पदं स्थानं करोतु ॥ ११ ॥

(२) तथेति—तथा दमयन्त्या दत्ता मया चात्रानीता स्वयमाह्लादिनी आनन्दिनी ।
इत्यनेकगुणायेषां त्वया कथमेकगुणीकृतेति विरोधः ॥ १३ ॥

(३) क इति—श्लाघ्यं जन्मनैव महस्तेजो यस्याः सा । अस्याः मुक्तावल्याः को गु-
णी गुणानां संख्यां कुरुते । यया मुक्तावल्यां तस्यां दमयन्त्याः कुम्भिकुम्भवत् गजगण्डस्थ-
लवत् परिणाहिनि विशाले कुचयुग्मे स्तनप्रदेशे स्वैरं स्वेच्छया । आस्यत स्थितम् ॥ १४ ॥

कृत्वा च किञ्चिदनुच्चस्मितं मधुरमधुरया वाचा 'विहंगपुंगव, पुनः क-
थ्यतां कीदृशी सा, कीदृश्रूपा, किं च वयः, कीदृशी लावण्यसंपत्, को वि-
नोदः, कीदृशं वाग्वैदग्ध्यम्, किं प्रियम्, का गोष्ठी इति श्रुतामप्यपूर्वामिव
तद्वार्तामादरेण पृच्छन्नागच्छंश्च चटुलकरकृतशरसंधानस्यान(१)वशतवि-
रचिताद्भुतभ्रमणकर्मकार्मुकवलयस्य लक्ष्यतां मकरकेतोरविदितापक्रमान-
तिबहून्वेलालवानवतस्थे ॥ क ॥

स्थिते च विभूष्य मध्यमं नभोभागं भगवति भासुरभासि भास्वति,
श्रवणपुटपथमवतरति च प्रहरावसानप्रहारभांकारिभेरीरवे, 'वयस्य, विश्र-
म्यतामिदानीममन्द(२)मन्दारतरुपरिकरितरोधसि मन्दिरोद्यानारविन्ददी-
र्घिकायामेवं प्रार्थ्यसे च न गन्तव्यमविसर्जितेन त्वया पूर्ववत्, इति नियम्य-
तं राजहंसं स्वयमप्याह्निकायोदतिष्ठत् ॥ ख ॥

एवं च—

(३) शिथिलितसकलान्यव्यापृतेस्तस्य राज्ञः

परिहृतनिजबन्धोर्यान्ति हंसेन सार्धम् ।

दिनमनु दमयन्तीवृत्तवार्ताविनोदै-

रविदितपरिवर्त्ता वासराः शारदीनाः ॥ १५ ॥

(४) एकदा प्रस्फुरत्प्रभातारम्भप्रभया प्रभिद्यमाने नवनीलाञ्जनिकाकुसु-
मकान्तिनि तमसि, विलीनलात्ताम्भोभिरिव सिच्यमानायां शनैः शचीदयित-
दिशि मन्दमुन्मिषत्कमलमुकुलोच्छलच्चटुलालिचक्रवालकलकलेनोन्निद्रितेन

शिथिलितेति ॥ दिनमनु दिनं लक्ष्यकृत्य । एतेन रात्रिनिषेधः । पक्षिणो हि निशि
नीडे निलीयन्ते । तापहेतवोऽपि दिवसा हंसवार्त्तया अविदितपरिवर्त्ताः । शारदि भवं शार-
दं रूपमुष्णत्वातिशयादि तद्विद्यते यस्यासौ शारदी हनो येषु ते शारदीनाः ॥ १५ ॥

एकदेति ॥ नीलाञ्जनिका तापिच्छः ॥ क ॥

(१) अनवरतेति—अनवरतं निरन्तरं विरचितं विहितमद्भुतं विस्मयावहं भ्रमणकर्म
येन तादृशं कार्मुकवलयं धनुर्मण्डलं यस्य तस्य ।

(२) अमन्देति—अमन्दा बहवो ये मन्दारतरुवस्तैः परिकरितं परिकर इवाचरितं
राधो वेला यस्याः सा तस्याम् ।

(३) शिथिलितेति—शिथिलिता स्वल्पीकृता सकला समग्रा अन्या व्यापृतिर्व्यापा-
रो येन तस्य । तथा परिहृता त्यक्ता निजबन्धवो येन तस्य राज्ञः । हंसेन सह दिनमनु दम-
यन्तीवृत्तान्तविनोदैरविदितोऽज्ञातः परिवर्त्तो येषां ते शारदीना वासरा शात्कालीना दिव-
सा यान्ति ॥ १५ ॥

(४) एकदेति—तमसि विलीने, सति चारुणोदये, मन्दमुन्मिषन्ति विकसन्ति कम-
लानि पद्मानि तेषां मुकुलानि कुड्मलास्तेभ्य उच्छलतां निर्गच्छतां चटुलालीनां चलभ्रमरा-
णां चक्रवालानि वृन्दानि तेषां कलकलेन कलरवेण । चलन्त्यः चञ्चूकोटयस्ताभिर्यत्कण्डू-
यनं गात्रविधर्षणं तस्य विरामेऽवसाने धृताऽकम्पिताः पक्षरोमराजयो येन तेन । हंसकदम्ब-
केन युतो हंसो राजानमुवाच ॥

तन्द्रामुद्रितोन्मिषञ्चक्षुषा चलच्चञ्चूकोटिकण्ड्वयनविरामध्रुतपञ्चरोमराजिना-
राजहंसकदम्बकेनानुगम्यमानो विहाय विहंगमः सरस्तीरम्, उपसृत्य कि-
नरमधुरगीतध्वनिविनिद्रितमावश्यकावसाने राजानम्, इदमवदीत ॥ क ॥

‘देव, विज्ञापयामो देवस्य दर्शनम्, अनालेप्यं चन्दनम्, अस्पृशं कर्पूर-
पांसुपटलोद्भूलनम्, अपातव्यममृतम् । अनास्वाद्यं रसायनम्, अलेह्यं मधु ।
कुतः किलैतदनुभवतामस्माकमपि वर्षसहस्रेणापि परितोषः । किं तु तिर-
यति स्वातन्त्र्यं प्राणिनां परपरिग्रहो दुस्त्यजाश्च जलजन्मनोऽपि जन्मभूमयो
भवन्ति । अवगमिष्यति च विश्रब्धमेतत्सर्वमपि देवो यादृशा येन च जन्मा-
न्तराराधनोपरोधेन प्रेषिता वयम् । अनवसरः खल्वयमस्य कथाप्रक्रमस्य ।
तथादिशतु देवोऽस्मान्गमनाय । न च प्रस्तुतानुचरालापेषु वयं विस्मरणी-
याः । किमन्यज्जन्म च जीवितं च तदेव श्लाघ्यं मन्यामहे, यत्र प्रगङ्गेन भवा-
दृशा अनुस्मृतिं कुर्वन्ति । तदेष प्रस्थानप्रार्थनाप्रणामः’ इत्युक्तवन्तमिममव-
निपालः कथमपि विलज्जयामास ॥ ख ॥

गते च तस्मिन्नविस्मरणीयोपकारे कादम्बकदम्बकेश्वरे, श्रवणप्रणालिक-
या प्रविश्य मानसं सरस्तरलयन्त्यां विदर्भराजहंससुतायां, प्रहरति प्रत्यङ्ग-
मनङ्गधानुष्के, समीपवनविकासिकुन्दमकरन्दास्वादमदमेदुरगिरां गच्छति
श्रवणपथमतिमधुरे मधुलिहां भंकारे, आकर्ण्यपूरीकृतकार्मुकगुणे रणरणका-
रस्मिणि तत्रावसरे ॥ ग ॥

(१) आविर्भूतविषादकन्दमसमव्यामोहमीलनम्-

देवेति ॥ आस्तां मनुष्याणाम्, अस्माकमपि पक्षिजातीयानामपीत्यपिशब्दार्थः ।
तिरयति तिरस्करोति ॥ ख ॥

गते चेति ॥ तस्मिन्हंसवृन्देतरि । श्रवणमाकर्णनमेव प्रणाली जलमागस्तथा ।
कृत्वा मानसं चेत एव सरस्तडागम् । अथ च मानसाख्यं देवतडागं कर्मतापन्नम् । विद-
र्भराज एव हंसस्तस्य पुड्यां तरलयन्त्यां सत्याम् । तथा प्रवणीकृतधनुर्गुणे अनङ्गधनुर्धरे ।
तथा मधुलिहां मधुरगिरां भंकारे कर्णे गच्छति औत्सुक्यकारिणि वावसरे सति । ‘हंसो
विहंगभेदे स्यान्निलोभनृपतावपि’ ॥ ग ॥

आविरिति ॥ उत्कण्ठितस्य नृपतेस्तत्स्थानकमवस्थान्तरं जातम् । यत्र (स्थानके)

(१) आविरिति—आविर्भूत उत्पन्नो विषादस्य दुःखस्य कन्दोऽङ्कुरो यत्र तत् । अ-
समो विषमो यो व्यामोहो विचिच्छता तेन मीलनमनो यत्र तत् । चिन्तयोत्तानिते निमेषश-
न्ये नेत्रे यस्मिन्नतः । निःश्वासेनोष्मश्वासेन दृग्दोऽधरोष्ठो यस्मिन् एतादृशी स्थानमुत्सुकस्यो-
त्कस्य नृपतेस्तत्स्थानं जातम् । यस्मिन्पञ्चम राग एव कोकिलोच्चरितरागविशेष एव प्रेयान्
प्रियः । शेषाः सर्वे रसा रिपवः शत्रवः ॥

कोकिलः पञ्चमस्वरं नदति । यथाह नारदः—

“पङ्कजं रौति मयूरस्तु गावो नर्दन्ति चर्षभम् ।

अजाविकौ च गान्धारं क्रौञ्चो नदति मध्यमम् ॥

श्चिन्तोत्तानितनिर्निमेषनयनं निःश्वासदग्धाधरम् ।

जातं स्थानकमुत्सुकस्य नृपतेस्तत्तस्य यस्मिन्नभू-

त्प्रेयाप्पञ्चमराग एव रिपवः शेषास्तु सर्वे रसाः ॥ १६ ॥

ततश्च वृश्चिकर्दशदुःसहस्यथामवस्थामनुभवन्निव, कण्टकैश्चरणमर्मणि
विध्यमान इव, मुहुर्मुहुर्मुसुरपुञ्जराजीवाङ्गानि धारयन्नुप्रग्रीष्मानिलोह्वालैरा-
लिङ्गयमानो, मनागपि न कापि शर्म लेभे ॥ क ॥

तथाहि—

(१) इच्छोतच्चन्द्रमणिप्रणालिशिशिराः सौगन्ध्यरुद्धाम्बरै-

निर्गच्छन्नवधूपधूमपटलैः संभिन्नवातायनाः ।

सौधोत्सङ्गभुवो विकीर्णकुसुमाः पूर्णैन्दुरश्मिश्रिया

रम्यायां निशि नो हरन्ति हृदयं हृदयं किमुद्वेगिनाम् ॥ १७ ॥

अपि च—

(२) हृद्योद्यानसरस्तरङ्गशिखरप्रेङ्खोलनायासिताः

संभोगश्रमखिन्नकिनरवधूस्वेदोदबिन्दुच्छिदः ।

सायं सान्द्रविनिद्रकैरववनान्यान्दोलयन्तः शनै-

रङ्गेऽङ्गारसमाः पतन्ति पवनाः प्रालेयशीता अपि ॥ १८ ॥

पञ्चमे पञ्चमाख्ये रागविशेषे रागो रसवत्ता स एव प्रियः । शेषास्तु रसा विषयानुरागा
रिपवः ॥ १६ ॥

ततश्चेति ॥ तापातिरेकात्प्रतिक्षणं क्षणमात्रशुष्कत्वान्मुसुरः पुञ्जो येषां तानि मु-
सुरपुञ्जानि, तथाभूतानि ाजीवानि येष्वङ्गेषु तानि । मुसुरस्तुषवह्निः । यद्विश्वप्रकाशः—
'मुसुरस्तुषवह्नौ स्यान्मन्मथे रविवाजिनि' ॥ क ॥

इच्छोतदिति ॥ क्षरच्चन्द्रकान्तप्रणालशीताः । सुगन्धितनभोभिर्धूपधूमैर्मिश्रगवाक्षा-
कीर्णपुष्पाः । प्रासादभूमयः परिपूर्णचन्द्रेण रमणीयायामपि रात्रौ चेतो हरन्ति । उद्वेगाये-
त्यर्थः । रात्र इति शेषः । युक्तं चैतत् । दुःखितानां किं हृद्यम् । न किमपीति भावः ॥ १७ ॥

हृद्योद्यानेति ॥ रम्यतडागोर्मितरलनेन खेदिताः । तथा किनरीस्वेदजलबिन्दुमुषः ।
वनानि कम्पयन्तः । शनैरङ्गे लग्नन्तो हिमसमा अपि वायवोऽङ्गारा इव पतन्ति ॥ १८ ॥

पुष्पसाधारणे काले कौकिलो रौति पञ्चमम् ।

अम्बस्तु धैवतं रौति निषादं रौति कुञ्जरः ॥

(१) इच्छोतदिति—उद्वेगिनां किमपि सुखकरं न भवतीति व्याचष्टे—स्रवच्चन्द्रकान्तम-
णिशीतलास्तथा नवधूपधूमसौगन्ध्यावृता विकीर्णकुसुमाः सौधोत्सङ्गभुवोऽपि पूर्णचन्द्रयुतायां
रम्यायां रात्रवपि न सुखयन्ति ॥ १७ ॥

(२) हृद्येति—हृद्योद्याने रम्यारामे सरस्तरङ्गाः सरोवीचयस्तेषां शिखरेषु प्रेङ्खोल-
नेन प्रखलनेनायासिताः । संभोगश्रमेण खिन्ना श्रान्ता या किन्नरी तस्याः स्वेदोदबिन्दून् प्र-
स्वेदोदकबिन्दून् छिन्दन्ति इति तथोक्ताः । तथा सायं सान्द्रविनिद्रकैरववनानि आन्दोलय-
तश्चालयन्तः । प्रालेयशीता अपि हिमशीतला अपि पवनाः । अङ्गेऽङ्गारसमाः पतन्ति ॥ १८ ॥

तदाप्रभृति चास्य प्रायः प्रीतिरभूदाक्षिणात्यजनेष्वेव, पुलकमकरोन्नामापि
विदर्भदेशस्य, श्रुतापि श्रवणयोः सुखमजीजनदक्षिणा दिक् ॥ क ॥
किं बहुना—

(१) लिप्तेवामृतपङ्केन स्पृष्टेवानन्दकन्दलैः ।

आसीद्दिग्दक्षिणा तस्य कर्णयोर्मनसो दृशोः ॥ १९ ॥

दमयन्त्यपि हंसदर्शनदिवसादारभ्य भ्रमद्भृङ्गकुलकलकलोन्नादितप-
र्यन्तेषु, प्रत्यग्रोल्लुनपुष्पपल्लवास्तरणेषु, विचलद्विनोदविहंगेषु विहरति
नासन्नोद्यानलतामण्डपेषु, न च विकचकुवलयकह्लारकुशेशयसारवारिणि
रणञ्चटुलचञ्चरीकचकवाकचक्रे क्रीडति क्रीडासरसि, न च स्पृशति पाणि-
नापि माणिक्यमालामण्डनानि, न च रचयति रुचिरालकवल्लीरभङ्गान्तराले-
षु निमिषत्कुसुमविन्यासान्, न च कचिदुच्चहंसतूलिकातल्पेऽपि कोमलकपो-
लावष्टम्भभाजि निद्रासुखमनुभवति, केवलमधिपाण्डुगण्डस्थलस्थापित-
षाणिपल्लवा प्रेषयन्ती प्रतिक्षणमुत्तरस्यां दिशि दृशं तद्देशागतान्गने प-
क्षिणोऽपि सस्पृहं पश्यन्ती, तत्रत्यानध्वगानपि बन्धुबुद्ध्यालापयन्ती, तन्म-
ण्डलागताय मरुतेऽप्यपनीतोत्तरीयांशुका हृदयमर्पयन्ती दिनं दिनमनङ्गेना-
भ्यभूयत ॥ ख ॥

तथाहि—

(२) लास्यं पांसुकणायते नयनयोः, शल्यं श्रुतेर्वल्लकी,

नाराचाः कुचयोः सचन्दनरसाः कर्पूरवारिच्छटाः ।

तस्याः काप्यरविन्दसुन्दरदृशः सा नाम जज्ञे दशा

प्राणप्राणनिबन्धनं प्रियकथा यस्यामभूत्केवलम् ॥ २० ॥

एवमनयोरन्योन्यप्रेषितप्रच्छन्नदूतोक्तिवर्धितानुरागयोः चलन्त्यङ्गानि न
मनोरथाः, परिवर्त्तते चक्षुर्न हृदयम्, कृशतामेत्यङ्गयष्टिर्नोत्कण्ठा, मन्दतां
यात्युत्साहो नाभिलाषः, स्फारीभवति निःसहता न निद्रा, वर्धते चिन्ता न
रतिः, शुष्यत्यधरपल्लवो नाग्रहरसः ॥ ग ॥

एवमिति ॥ तां दिशं प्रति चलन्त्यभिमुखीभूय निवर्तन्ते । एवं चक्षुरपि ॥ ग ॥

(१) लिप्तेति—अमृतपङ्केन लिप्तेव, आनन्दाङ्कुरैः स्पृष्टेव दक्षिणा दिग् तस्य राज्ञः क-
र्णयोर्मनसो नयनयोश्चासीदिति भावः ॥ १९ ॥

(२) लास्यमिति—लास्यं नृत्यं नयनयोः पांसुकण इवाचरति, वल्लकी वीणा श्रुतेः क-
र्णस्य शल्यं शङ्कुः । चन्दनरससहिताः कर्पूरजलविन्दवः कुचयोर्नाराचाः सायनाः । अरवि-
न्दसुन्दरनयनायास्तस्याः सा कापि दशा जाता । यस्यां दशायां प्राणरक्षकोपायभूतं केवलं
प्रियकथैव समुदभूत् ॥ २० ॥

किं बहुना—

(१) कर्पूराम्बुनिषेकभाजि सरसैरम्भोजिनीनां दलै-
रास्तीर्णैऽपि विवर्त्तमानवपुषोः सस्तस्रजि स्रस्तरे ।
मन्दोन्मेषदृशोः किमन्यदभवत्सा काप्यवस्था तयो-
र्यस्यां चन्दनचन्द्रचम्पकदलश्रेण्यादि वह्नीयते ॥ २१ ॥

आसीच्च तयोः कृतान्योन्यगुणप्रश्नालापजपयोः पुनरुक्तावर्त्तितनामधेय-
स्वाध्याययोः संकल्पसमागमावद्धध्यानयोः स्मरानले स्वं हृदयं जुह्वोस्तप्य-
मानयोरङ्गीकृतमौनव्रतयोरपि वियोग एव, न योगः ॥ क ॥

कदाचित्तु (२) तरुणजननयनकुरङ्गवागुरामनङ्गजन्मद्रवप्रवाहदक्काम-
पहसितसुरासुरसुन्दरीरूपश्रियं शृङ्गाररसराजधानीमवलोक्य यौवनावस्थां
दमयन्त्याः 'कोऽस्याः किलानुरूपः पतिर्भवेत्' इति, चिरं चिन्ताकुलो विद-
मेश्वरः स्वयं स्वयंवरधर्मप्रारम्भाय समं मन्त्रिभिर्मन्त्रनिश्चयं चकार ॥ ख ॥

न चिराच्च प्राच्यप्रतीच्योदीच्यदक्षिणात्यनरपतिनिमन्त्रणे संप्राभृतान्प्र-
गल्भप्रायान्प्रधानप्रेष्यान्प्रेषयामास ॥ ग ॥

प्रस्थितं कंचिदुदीच्यनरपतिनिमन्त्रणाय प्रबुद्धवृद्धब्राह्मणमाससखीमुखेन
दमयन्ती श्लिष्टार्थमिदमवादीत् ॥ घ ॥

भूपालामन्त्रणे तात तथा संचार्यतां यथा ।

नलोप्यागमबुद्धिः स्यात्प्रार्थ्यसे किमतः परम् ' ॥ २२ ॥

सोऽप्यवगतश्लोकार्थस्तथाविधमेव प्रत्युत्तरमदात् ॥ ङ ॥

आसीच्चेति ॥ कृतोऽन्योन्यगुणप्रश्नालाप एव जपो जाप्यं यकाभ्याम् । पुनरावर्त्तितं
नामैव स्वाध्यायो ययोः । संकल्पे चित्तकर्मणि यः समागमस्तत्रावद्धं ध्यानं यकाभ्याम् ।
कामाग्नौ स्वचेतो होमयतोः । तप्यमानयोः । मौनिनोरप्यनयोर्वियोगो विरह एवासीत् ।
न योगः । योगः संबन्धोऽध्यात्मविषयश्च । अन्यस्य जपं स्वध्यायं ध्यानं होमं तपो मौनं
व्रतं च कुर्वतो योगलाभः स्यात् । तप्यमानेति संतापपक्षे कर्मकर्तरि, तपःपक्षे तु कर्तरि,
तपेः कर्मविषयत्वात् ॥ ख ॥

भूपेति ॥ तातेति संबोधनं । नृपनिमन्त्रणे तथा संचार्यतां यथा आगमावनतिः शास्त्र-
प्रतीतिर्लोप्या न स्यादिति बाह्यार्थः । इष्टार्थस्तु नलनामापि नृपो यथागमनबुद्धिर्भवेदिति ॥ २२ ॥

(१) कर्पूरेति—कर्पूराम्बुनो घनसारजलस्य निषेकं भजतीति तस्मिन् । सरसैर्नवैर-
म्भोजिनीनां पद्मिनीनां दलैरास्तीर्णैः । स्रस्ताः पतिताः स्रजो माला यस्मिन् स्रस्तरं तस्ये
विवर्त्तमानं वपुर्ग्रथोस्तयोः । मन्दोन्मेषे दृशौ ययोस्तयोः । अन्त्यर्त्तिकं वर्णयामः । सा का-
प्यनिर्वचनीया दशा बभूव । यस्यां दशायां चन्दनं चन्द्रश्चम्पकपुष्पाणि दलानि च तेषां श्रे-
ण्यादि बहिरिवाचरति ॥ २१ ॥

(२) तरुणेति—तरुणा ये जना युवानस्तेषां नयनान्येव कुरङ्गा मृगास्तेभ्यो वागुरा
बन्धनरज्जुः ।

‘केनापि व्यवहारेण कयापि प्रौढलीलया ।

कारिण्याम्यागमस्यार्थं रभसेन नलङ्घनम् ॥ २३ ॥

तदायुष्मति सुखमास्ताम्’ इत्यभिधाय गतवान् ॥ क ॥

अथ नानिचिरेणागतस्तया रहः समाहूय स ब्राह्मणः सोमशर्मा नर्मा-
लापलीलया दमयन्त्या वभाषे ॥ ख ॥

‘आहूतोदीच्यभूपेन तातादेशविधायिना ।

नालीकापि त्वया वार्ता विद्वन्नावेदिता मम’ ॥ २४ ॥

सोऽपि ‘एष कथयामि श्लेषोक्तिकुशले, श्रूयताम्’ इत्यभिधाय विद्व-
न्नाख्यानुमारब्धवान् ॥ ग ॥

इतो निर्गत्य मया मण्डलेश्वरामन्त्रणक्रमेण परिभ्रमताऽभ्रं कषानेककूट-
कोटिस्थपुटितकटकस्य निषधनाम्नो महीध्रस्य दक्षिणारण्यस्थलीषु मृगया-
लक्तः ॥ घ ॥

(१) माघर्मांसलतुङ्गपुंगवककुत्कूटोन्नतांसस्थलः

कालिन्दीजलकान्तिकुन्तलशिराः पूर्वेन्दुबिम्बाननः ।

एकः कोऽपि मनोहरः पथि युवा दृष्टः स यस्मिन्सह—

दृष्टे नष्टनिमेषया मम दृशा लब्धं फलं जन्मनः ॥ २५ ॥

तेनाप ‘दाक्षिणात्योऽयम्’ इति निश्चित्य सामिलाषमाभाषितोऽस्मि ॥ छ ॥

मयापि कृताचितालापेनोक्तम् ॥ च ॥

‘यथेयमाकृतिलोकलोचनानन्ददायिनी ।

तव भद्र तथा सत्यागोऽसि नलोभवान्’ ॥ २६ ॥

एवमुक्तः सोऽपि मनाङ्गमुग्धस्मितमेवोत्तरं कल्पितवान् ॥ छ ॥

अथ प्रथमवयोविभूषिताङ्गस्तुङ्गतुरंगमारूढो गाढग्रथितपरिकरः करेण

केनेति ॥ आगमस्य शास्त्रस्य । अयं लङ्घनं न करिष्यामीति बाह्यर्थः । इष्टार्थस्तु
आगमनस्यार्थं रभसेनौत्सुक्येन घनं निविडं नञ्नाख्यं नृपं करिष्यामि आनेष्याम्येवेत्यर्थः ॥ २३ ॥

आहूतेति ॥ आकारितोत्तरनृपेण त्वया विद्वन्नालीकापि वार्ता न कथितेति बाह्योऽर्थः ।
आन्तरस्तु नलस्येयं नाली वार्ता सा कापि त्वया नाभ्यधायि ॥ २४ ॥

यथेयमिति ॥ सङ्गं शोभनस्त्यागो यस्य । तथा न त्वं लोभवान् । असीत्यवयवं
युष्मदर्थं । पक्षे सत्यागस्त्वम् । तथा नलाख्यो भवान् इति पृथग्वाक्यद्वयम् । एकवाक्य-
तायां तु भवानसीति मध्यमपुरुषो दुर्लभः ॥ २६ ॥

(१) माघदिति—माघन् मांसलः पीवरस्तुङ्ग उन्नतः पुंगवो यः ककुत् तस्य कूट-
स्तद्वदुन्नतमेवस्थलं यस्य । कालिन्दीजलमिव यमुनापथ इव नीली कान्तियेषां तादृशाः
कुन्तलाः केशाः यस्मिन्तादृशं शिरो यस्य । पूर्वेन्दुबिम्बवत् पूर्णचन्द्रमण्डलवदाननं
यस्य । एतादृश एकः कोऽपि मनोहरो युवा मार्गे दृष्टः । यस्मिन्दृष्टे नष्टो लुप्तो निमेषो य-
स्यास्तया दृशा मया जन्मनः फलं समधिगतम् ॥ २५ ॥

कोदण्डमाकलयस्तद्वितीयो युवा तमेव देशमागतवान् ॥ क ॥

आगत्य च बालनीलनलशालिनि शिलोच्चयस्थलीप्रदेशे काञ्चि(१)त्काञ्च-
नकुम्भकान्तिकुचकण्ठलुठितकुसुममालिकामवलोकयन्निदमवादीत् ॥ ख ॥

‘युवराज, पश्य—

नद्यास्तीरे विदर्भायाः कापि गोपालवालिका ।

गाः समुच्चारयत्येषा क्षेत्रीकृत्य नलं वरम् ॥ २७ ॥

एतदाकर्ण्य मयाप्युक्तम्—‘महानुभाव, न केवलमियमन्यापि कापि
कापि’ इति ॥ ग ॥

इत्युक्तवन्तं मामवलोक्य भावितार्थः स पुनः सस्मितमवाचत् ॥ घ ॥

‘इयं च सा च—

(२)अनुभवतु चिराय चञ्चलाक्षीरसपरिणामफलानि गोपपुत्री ।

अपसरति महोद्यमेन यस्याः कथमपि संप्रति नैषधेऽनुरागः’ ॥ २८ ॥

आस्तां तावदन्यत् । अध्वन्य, कथय कुतः प्रष्टव्योऽसि, किञ्च कियद्वा-
द्यापि वर्त्मातिक्रमितव्यम्’ इति ॥ ङ ॥

अथ कथितस्ववृत्तान्तेन मयापि ‘कोऽयमशेषमनुष्यमस्तकमणिः, कश्च
भवानपि स्वप्रज्ञाप्राग्भारपराङ्मुखीकृतपुरंदरगुरुः’ इति पर्यनुयुक्तः स पुन-
रुक्तवान् ॥ च ॥

‘अयमसौ सौम्य, समस्तशस्त्रशास्त्रकोविदो विदारितक्षैरी वैरसेनिर्नलः।
किमन्यदहमपि श्रुतशीलो नामास्यैवाज्ञाकारी, इत्यभिधाय विश्रान्तवान् ॥ छ ॥

नाद्या इति ॥ विशिष्टदर्भाया नद्यास्तीरे । काव्यनिर्दिष्टनामा । गोपो । वरं श्रेष्ठं
नलं (ङ) तृणविशेषम् । केदारीकृत्य । गा धेनूः । समुत् सहर्षा । चारयति । श्लेषवक्रो-
क्त्या तु विदर्भाभिधानाया नद्यास्तीरे, कापि । महनीयमहिमा, गोपालस्य भूपत्य, वालिका
छता, नलं राजानं, वरं वरयितारं, क्षेत्रीकृत्याश्रयोक्त्य, गिरः समुच्चारयति । वर ईप्सया-
म्, वर्धत इति वरः । क्षेत्रं सद्गुमिः ॥ २७ ॥

अनुभवत्विति ॥ गोपालिका क्षीरस्य सपरिणामानि परिणतानि यानि फलानि क्षै-
रेयीदधिघृतप्रभृतीनि तान्यनुभवतु चिराय । चञ्चला लोला गोचारणवशात् । यस्याः स्-
प्रत्येष धेनुरागो । महोद्यमेन हेतुना । कथमपि केनापि प्रकारेण न निवर्त्तते । श्लेषे तु
गोपपुत्री भूपपुत्री दमयन्तीलक्षणा चञ्चलाक्षी लोलनेत्रा शृङ्गारादिरसपरिपाकफलान्युपभु-
ङ्गाम् । यस्याः संप्रति नैषधे नले महोद्यमेऽनुरागः प्रेमबन्धः । कथमपि नापसरति ॥ २८ ॥

(१) काञ्चनेति—काञ्चनकुम्भवत् सौवर्णकलशवत् कान्तिर्ययोस्तादृशौ कुचौ स्तनौ
यस्याः । कण्ठे गल्लदेशे लुठिता पतिता कुसुममालिका यस्याः । द्वयोः पुनर्बहुवीहिः ।

(२) अनुभवत्विति—इयं गोपी चञ्चला, क्षीरस्य परिणामे जातानि फलानि लभ-
ताम् । यतोऽस्या महोद्यमेनैष धेनुरागः कथमपि नापसरति । दमयन्ती च चञ्चलाक्षी रस-
परिणामफलानि अनुभवतु । यतोऽस्या नैषधे नलेऽनुरागः कथमपि संप्रति नापसरति ॥ २८ ॥

नलोऽपि कृत्वा त्वदाश्रयास्तास्ताः प्रकटितप्रेमकन्दलाः कथाः, समर्थ्य च स्वयंवरा मन्त्रणमुत्सुकतया तत्कालमेवोद्गीय गन्तुमीहमानः संभाषितेन स्मितेनालाकितेन च माममृतवर्षेणैवाह्लादयन्ननिच्छन्तमपि प्रतिग्राह्य च बलादनव्याणि स्वाङ्गाभरणानि चिरादेव व्यसर्जयत् ॥ क ॥

स्वयं च मृगयाव्यसनितया मृगयालुभिः सह--

धीरं रङ्गन्तमारुह्य सारं रंहसि वाजिनम् ।

हारं रम्यं गले विभ्रत्स्वैरं रन्तुमगात्पुनः ॥ २९ ॥

तदायुष्मति, स्वामिसुते यथा मया तत्कथाप्रश्नानुराग उपलक्षितस्तथा निश्चितमचिरादयमेष्यति' इत्यभिधाय स ब्राह्मणः स्वगृहमगात् ॥ ख ॥

गते च तस्मिन्दमयन्ती 'श्लाघ्यः स कः कालः, धन्यः स कतमो वासरः, सलक्षणा सा का नाम वेला, यस्यामिदमिन्दुदर्शनेनेव कुमुदमस्मच्चक्षुस्तदालाकनेन कमप्यानन्दमनुभविष्यति, इति चिन्तयन्ती कान्यपि दिनानि काप्यवस्थया व्यनैषीत् ॥ ग ॥

अथ नलोऽप्यामन्त्रितस्तेन ब्राह्मणेन रणरणकेन च, प्रेरितो मन्त्रिणा मदेनेन च, परिवृतः सेनयोत्कण्ठया च, तत्कालमेव विदर्भमण्डलाभिमुखमुदचलत् ॥ घ ॥

(१) चलिते च चतुरङ्गबलचलनचूर्णितशिलोच्चयचक्रवाले चक्रिचक्रचङ्क्रमणचोत्कारबधिरितककुभि विषमवैरिवृन्दवनवैद्युतानले नले, चलन्तश्चटुलतरचरणप्रहाररणितधरणिमण्डलाः कान्तकाञ्चनरचनालोचिष्णवश्चकासांचक्रुश्चक्रवर्त्तिवाहोचिताः साश्चर्यमपर्यन्तपर्यायाः पर्याणितास्तुरङ्गाः, शृङ्गारिताश्च चलच्चारुचामरावधूलनालंकृतकपोलभित्तिभागसंलगितभृङ्गसंगीतमुखरितमुखमण्डलाः कथमप्याधरोरणिरुध्यमानशौर्यविकारस्फुरणाः स्फुरत्कुम्भभित्तिसिन्दूरा दूरापसारितस्यन्दनाः स्यन्दमानामन्दमदक-

धीरमिति ॥ धीरमत्रासं रङ्गन्तं वलगन्तं रंहसि वेगे सारमुत्कृष्टं वाजिनमश्वमारुह्य कण्ठे हारं गुणं विभ्राणः स्वच्छन्दं क्रीडितुं पुनरप्यगात् ॥ २९ ॥

(१) चलित इति—चतुरङ्गबलस्य चतुरङ्गसेनायाश्चलनेन चूर्णितानि शिलोच्चयानां चक्रवालानि समूहा येन । चक्रिचक्राणां सर्पवर्गाणां चक्रमणं चोत्कारश्च ताभ्यां बधिरिताः ककुभो येन तस्मिन् । विषमाणि तीव्राणि वैरिवृन्दानि शत्रुसंघास्तदेव वनं काननं तस्मै वैद्युतानले वैद्युताग्निभूते । चलन्ति चारुणि चामराणि तेषामान्दोलनेनालंकृता भूषिता गण्डस्थलप्रदेशा येषां तत्र संलगिता ये भ्रमरास्तेषां संगीतेन मुखरितं शब्दयुतं सुखमण्डलं येषां ते । आधोरणैर्हस्तिपदैर्निरुध्यमानं शौर्यविकारस्य स्फुरणं विकासो येषां ते । शोभमानानि कुम्भभित्तौ गण्डस्थलदेशे सिन्दूराणि येषां ते । तथा प्रस्यन्दमानेन बहुना मदेन कदंमितां कदंमोकृता मोदनी पृथ्वी चैस्ते । भूरिभारेण भुशानि वर्ष्षि यस्य तादृशो पन्नगस्तस्य शिरसि शिथिलोऽवष्टम्भो यस्याः सा ताम् । एतादृशो गजेन्द्राः ।

दमितमेदिनीकाः कम्पयावभूवुर्भुवं भूरिभारभुग्राङ्गपन्नगशिरःशिथिलावष्ट-
म्भामिभेन्द्राः ॥ क ॥

किंबहुना । तत्रावसरे—

पूर्वापरपयोराशिसीमासंक्रान्तसैनिके ।

तस्मिन्सस्मार भूर्भाराद्वराहवपुषो हरेः ॥ ३० ॥

अपिच—

आसीत्पिण्डितपाण्डुपङ्कजवनं श्वेतातपत्रैः कचि-

न्मायूरातपवारणैः कचिदभूदुज्जालनीलोत्पलम् ।

उन्मेघं कचिदूर्ध्वधूलिपटलैस्तस्य प्रयाणेऽभव-

त्प्रोद्वीचि कचिदम्बरं सर इव प्रेङ्खत्पताकापटैः ॥ ३१ ॥

जाताश्च जङ्गाजघनस्पृशो, वक्षःस्थलीलोलनलम्पटा, ग्रीवाग्रहणाग्रहि-
रयः, प्रसभं लगन्त्यो वल्लेषु, निस्त्रपाः स्त्रिय इव, नखपदाभिघातोद्यताः, सु-
म्बन्त्यश्चिबुककपोलाधरचक्षूषि सैनिकानाम्, अतिप्रसरेण शिरोऽवलग्नः,
प्रबला धूलयो, वियदावरणाश्च चक्रुश्चैरतिप्रसङ्गमासन्नवननिकुञ्जेषु ॥ ख ॥

कूजन्तश्च कोटिशः कोदण्डमण्डलाप्रव्यग्रपाणयः, पाणिनीया इवाधि-
करणकर्मकुशलाः समुल्लसन्तो विचेलुर्वलग्नपटवो लाम्पत्योल्लुण्ठितरिपुपुरः
पुरः पदातयः ॥ ग ॥

पूर्वेति । पूर्वापरसागरावधिसंक्रान्तचमूचरे तस्मिन्नले भूर्मेदिनी भाराद्धेतोर्हरेः स-
स्मार । 'अधीगर्थ'—इति सूत्रेण कर्मणि पठ्यते ॥ ३० ॥

आसीदिति । सितच्छत्रैः पिण्डितपुण्डरीकवनं, श्रीकरोभिः सनीलोत्पलरेणु
पटलैश्चतमेघं, कचिच्छलध्वजाञ्चलैः प्रवृद्धोर्ध्वरङ्गं, तडागमिवाम्बरमाकाशं तत्प्रयाणेऽभूत् ।
प्राच्यदेशे महासरः स मेवा अम्भो ग्रहीतुमुन्नमन्त इति प्रसिद्धयोन्मेवत्वमुक्तम् ॥ ३१ ॥

जाताश्चेति । धूलयो निर्लज्जाः स्त्रिय इव । जंघेत्यादीन्युभयत्र समानानि । नखा
अङ्गवादीनां सुराः, पदं पादविन्यासस्तेषामभिघातादुत्थिताः । पक्षे नखक्षतपदयोश्चाभिघा-
ते उद्यताः सोद्यमाः । बलान्तेन्यात्प्रवृद्धाः, पक्षे प्रवृद्धवीर्याः । वियदावरणा नभश्छादि-
न्यो विगच्छद्दृष्टाश्च । वियन्नभः । विपूर्वस्येणः शतरि च वियदिति । अतिप्रसङ्गमति-
व्याप्ति, पक्षे रतिप्रसङ्गं सरतप्रबन्धम् ॥ ख ॥

कूजन्तश्चेति ॥ पदातयो विचेलुः । किं कुर्वन्तः । कोटिशोऽनेकधा कूजन्तः श-
ब्दायमानाः । तथा कोदण्डेन धनुषा मण्डलाग्रेण चासिना व्याकुलाः पाणयो येषां ते । त-
थाधिकं रणकर्मणि कुशलाः । पाणिनीयपक्षेऽधिकरणकर्मणी कारके । लाम्पत्येनोल्लुण्ठिता
अरिपुरोऽरिगणयो यैः । पुरोऽग्रतः ॥ ग ॥

तत्र च व्यतिकरे—

(१) मन्दं मन्दरमन्दिरेषु शयितानुन्निद्रयन्किनरा-

न्मेरोर्मस्तककन्दरे प्रतिरवानुत्थापयन्नत्वणः ।

आध्वं धावत यात मुञ्चत पुनः पन्थानमेवविध-

ल्लोलोक्यं बधिरीचकार बहलः सैन्यस्य कोलाहलः ॥ ३२ ॥

एवमसौ क्रीडितानेकपामरान्गिरीन्ग्रामांश्च बहुतरङ्गोपशोभिताः सरितः
सीमन्तश्च व्यूढपत्त्ररथान्पथः पदापांश्च लङ्घयन्, सालसहिताः पुरीनारीश्च
सेवमानः, पच्यमानगोधूमश्यामलाः क्षेत्रभुवो भिल्लपत्नीश्च परिहन्, विधवाः
शत्रुसीमन्तिनीरटवीश्चातिक्रामन्, परिवारीणि बन्धुकुलानि सरांसि च बहु
मानयन्, नातिचिरेण रविरथतुरंगपरिहृतविषमशिरःशिखरसहस्रमजस्रम-
मरगणगन्धर्वसिद्धरुद्धस्कन्धमध्यं विन्ध्याचलमनुससार ॥ क ॥

ततश्च—

(२) दिशि दिशि किमिमानि, प्रच्यवन्तेऽन्तरिक्षा-

दविरतमुत देवी भूतधात्री प्रसूते ।

इति शबरवधूभिस्तर्क्यमाणान्यवापुः

सपदि विपुलविन्ध्यस्कन्धमध्यं बलानि ॥ ३३ ॥

एवमिति ॥ अमुना प्रकारेणासौ नल इदमिदं कुर्वन्तरणिस्थास्वत्यक्ताधित्यकामध्यं
विन्ध्याद्रिमनु लक्षीकृत्य ससार । किं कुर्वन् । लङ्घयन् । कान् । गिरीन्द्रान्ग्रामांश्च ।
संप्रत्युभयानपि विशिनष्टि । क्रीडिता अनेकपा गजा अमराश्च देवा येषु । पक्षे पामरा शा-
न्याः । सरितो बहुभिस्तरङ्गैरलंकृताः । सीमानश्च बहुतरं यथाभवत्येवं गोपैर्गोपालैः शोभि-
ताः । विशेषणोढानि पत्त्राणि वाहनानि रथाश्च यैः । वक्षे पत्त्ररथः पक्षी । सालेन प्राकारे-
ण सहिताः । नार्यः सालसा हिताश्च । अलसशब्दो भावप्रधानो लक्षणादिवत् । पचेलिमै-
र्गोधूमैः सस्यविशेषैः श्यामलाः । पक्षो तु गोभूमेधूमो गोधूमः । ततः पच्यमानः परि-
पाकं गच्छन् बहुलीभवन्त्योसौ गोधूमस्तेन श्यामलाः । न तु पच्यमाना चासौ गौश्चेति ।
ट्प्रसङ्गात् । कृष्यावनी हि दग्धा समधिकं फलतीति । तथा च (रघुवंशे नवमे सर्गे)
'कृष्यां दहन्नपि खलु क्षितिमिन्धनेद्धो बीजप्ररोहजननीं ज्वलनः करोति' । गोशब्दो भूम्यर्थो

(१) मन्दमिति—मन्दरमन्दिरेषु मन्दराचलीयगृहेषु । शयितान् सुप्तान् । किनरान्
उन्निद्रयन् विनिद्रान् कुर्वन् । तथा मेरोः सुमेरोर्मस्तकोपरि गुहायां प्रतिध्वनीनुत्थापयन् ।
पुनः । आध्वमुपविशत 'आस उपविशते' लोङ्मध्यमबहुवचनम् । धावत यात पन्थानं मुञ्चत
त्यजत एवंविध उत्खणो विषमो बहलः कोलाहलः । 'ल्लोलोक्यं बधिरीचकार ॥ ३२ ॥

(२) दिशीति—दिशि दिशि प्रतिदिक् । अन्तरिक्षादाकाशात् । इमानि प्रच्यवन्ते
किं पतन्ति किम् । "च्युङ् गतो" इति भ्वादिगणे धातुरात्मनेपदी । उत भूतधात्री देवी
पृथिवी । अविरतमिमानि प्रसूते किं जनयति किम् । इति शबरवधूभिर्मिलीभिराशङ्क्य-
मानानि बलानि शीघ्रमेव विपुलं विशालं विन्ध्याद्रिमध्यम् । प्रापुः ॥ ३३ ॥

(१) श्रुतशोलेस्तु तुङ्गशृङ्गेरङ्गत्सारङ्गाङ्गनासु नक्षत्रासन्नाकाशावकाशविश-
ङ्गशजालजटिलासु चलच्चित्रचित्रकरिकलभंकदम्बकसंचारशेवलासु हा-
रिहरिताङ्कुररमणीयासु वनस्थलीषु निक्षिप्तचक्षुषमवलोक्य राजानमिद-
मवादीत् ॥ क ॥

‘देव’—

(२) माद्यहन्तिकपोलपालिविगलहानासुसिक्तद्रुमाः
क्रोडत्क्रोडकुलार्धचर्वितपतन्मुस्तारसामोदिताः ।
अन्तःसुस्थितपान्थमन्थरमरुल्लोललतामण्डपाः
कस्यैता न हरन्ति हन्त हृदयं विन्ध्यस्थलीभूमयः ॥ ३४ ॥

इतश्च पश्यतु देवः—

(३) एषा सा विन्ध्यमध्यस्थलविपुलशिलोत्सङ्गरङ्गतरङ्गा
सम्भोगश्रान्ततीराश्रयशबरवधूशर्मदा नर्मदा च ।
यस्याः सान्द्रद्रुमालीललिततलमिलत्सुन्दरीसंनिहृदैः
सिद्धैः सेव्यन्त एते मृगमृदितदलत्कन्दलाः कूलकच्छाः ॥ ३५ ॥

न धेन्वर्थोऽनौचित्यात् । विविशेषे विगमे च । धवो मतां तरुविशेषश्च । परिवृण्वन्ति प-
रिवारीभवन्ति परिवारीणि । अन्यत्र परि समन्ताद्वारि जलं येषु ॥ क ॥

माद्यदिति ॥ मुस्तायाः कन्दविशेषस्य रसेन नियासेनामोदिताः । अन्तर्मध्ये छ-
स्थिताः पान्था यासु । तथा मन्थरमस्ता मन्दानिलेन लोलन्तश्चलन्तो लतामण्डपा या-
सु । पश्चात्कर्मधारयः ॥ ३४ ॥

(१) श्रुतशोलेति—तुङ्गशृङ्गेषु शिलोच्चयशिखीसु रङ्गन्त्यश्चलन्त्यः सारङ्गाङ्गनाः कुरङ्गयो-
यासु ताः । नक्षत्राणां तारकाणामासन्नाः समीपस्था य आकाशावकाशास्तेषु विशन्तो
वशास्तेषां जालैः संघर्जेजटिलासु । चलन्तो गच्छन्तश्चित्रचित्रकाः करिकलभाश्च तेषां संचारैः
प्रचारैः शबलासु । हारिणो मनोहरिणो हरिद्वर्णाश्च येऽङ्कुरास्तैरमणीयासु वनभूषु निक्षिप्तनेत्रं
विलोक्य राजानमिदमुवाच ।

(२) माद्यदिति—माद्यन्तो दन्तिनो गजास्तेषां कपोलपालिभ्यो गण्डस्थलेभ्यो विग-
लन्ति पतन्ति मज्जलानि तेभ्यः सिक्ता द्रुमा वृक्षा यासु ताः । क्रोडन्ति क्रोडकुलानि शूक-
रकुलानि तैरर्धचर्वितायाः पतन्त्या मुस्ताया रसेनामोदिताः । अन्तर्मध्ये सुस्थिताः पान्था
यासु ताः । तथा मन्थरमस्ता मन्दानिलेन लोलन्तश्चलन्तो लतामण्डपा यासु ताः । एतादृ-
शयो विन्ध्याद्रिभूमयः कस्य हृदयं न हरन्ति ॥ ३४ ॥

(३) एषेति—विन्ध्यमध्यस्थले विन्ध्याद्रिमध्ये या विपुलाः शिलास्तासामुत्सङ्गे
मध्यभागे रङ्गन्तः स्खलन्तस्तरङ्गा वीचयो यस्यः । सम्भोगेन श्रान्ताः क्लिप्तास्तथा तीराश्रया-
स्तदोपरि निषीदन्त्यो याः शबरवधो भिल्लनार्यस्तासां शर्मदा सुखदा । एषा सा नर्मदास्ते ।
यस्या एते मृगाणां मृदितेन दलन्ति कन्दलानि येषु ते । कूलस्थजलप्रायप्रदेशाः । सान्द्रद्रु-
मालीभिर्वनच्छायवृक्षश्रेणीभिलीलितेषु रम्येषु तलप्रदेशेषु । रागान् मिलन्त्यो याः सुन्दर्यस्ता-
भिः संनिहृद्वास्तेः सिद्धैः सेव्यन्ते ॥ ३५ ॥

अपिच । अन्तरेऽप्यस्याः—

(१) मज्जकुञ्जरकुम्भमण्डलगलह् (नाम्बुनः सौरभा-
दुभ्राभ्यद्भृङ्गकुलावलीः कुवलयश्रेणीः समाविभ्रतः ।
कल्लोलाः कलिकालकल्मषमुषः प्रोल्लीललीलाकृतः
स्वःसोपानपरम्परा इव वियद्रीथीमलंकुर्वते ॥ ३६ ॥

इतश्चास्यास्तीरे—

(२) अंसखंसिजलार्द्रजर्जरजटाजूटैर्मनाङ्गमन्थरा-
स्तिम्यत्तारवतन्तुनिर्मितकुथत्कोपीनमात्रच्छदाः ।
शीतोत्कण्टकितास्थिशेषतनवः स्नात्वोत्तरन्तः शनै-
रेते पश्य पतन्ति पिच्छिलशिलाजाले जरत्तापसाः ॥ ३७ ॥

इतोऽपि—

(३) पश्यैताः करिकुम्भसंनिभकुचद्वन्द्वोल्लसद्रीचयः
क्रीडन्त्यब्जविकासभासि पयसि स्वैरं पुलिन्दस्त्रियः ।
उन्मीलन्नवनीलनीरजधिया पद्मान्तरे नेत्रयो-
र्यासां हस्तलताहता अपि परिभ्राम्यन्ति भृङ्गाङ्गनाः ॥ ३८ ॥

मज्जदिति ॥ भृङ्गकुलानां कुवलयान्युपमानम् । विभ्रत इति कल्लोलविशेषणं जस-
न्तम् । 'नाभ्यस्ताद्'—इति नुमभावः ॥ ३६ ॥

अंसेति ॥ तस्थु जातास्तारवाः । ते च ते तन्तवश्च । पिच्छिलं मसृणं कर्दमिलम् ॥ ३७ ॥

(१) मज्जदिति—मज्जतां नर्मदापयसि बुडतां कुञ्जराणां कुम्भमण्डलानि गण्डस्थलानि
तेभ्यो गलतः स्वतो दानाम्बुनो मदजलस्य सौरभाद् गन्धात् । आभ्यन्त्यो गच्छन्त्यो भृङ्ग-
कुलानामावलयो यासु ताः । कुवलयानां श्रेणीः कर्मभूताः समाविभ्रतः । कलिकालकल्म-
षविनाशिनः । प्रोल्लीलां लीलां विलासं कुर्वन्तीति तथा कल्लोला नर्मदातरङ्गाः स्वःसोपानस्य
परम्परां स्वर्गनिःश्रेणिश्रेणीमिव वियतो वीथीमाकाशमार्गमलंकुर्वते । उत्प्रेक्षा ॥ ३६ ॥

(२) अंसेति—अंसखंसिनः स्कन्धावलम्बिनो जलार्द्रां जर्जरजटाजूटा येषां ते तैः ।
मनाङ्ग मन्थरा मन्दचारिणः । तिम्यन्त आर्दीभवन्तस्तारवास्तस्थु जाता ये तन्तवस्तैर्निमि-
तानि रचितानि यानि कोपीनानि तन्मात्रं छद आवरणं येषां ते । शीतनोत्कण्टकिता पुलकि-
ता अस्थिशेषास्तनवो येषां ते । तथा स्नात्वा शनैरुत्तरन्तो निर्यान्तः । पृते जरत्तापसाः
पिच्छिलशिलाजाले पतन्ति । त्वमेतान् पश्येति वाक्यार्थः ॥ ३७ ॥

(३) पश्येति—करिकुम्भसंनिभानि गजगण्डस्थलसदृशानि कुचद्वन्द्वानि स्तनद्वन्द्वानि
तैरुल्लसन्त्यः शोभमाना वीचयस्तरङ्गा याभ्यस्ताः । एताः पुलिन्दस्त्रियः किरातनार्यः ।
अब्जविकासभासि कमलप्रविकासशोभिनि पयसि जले स्वैरं क्रीडन्ति । त्वमेताः पश्य । या-
सां नेत्रयोः पद्मान्तरे भृङ्गाङ्गना भ्रमर्यः । उन्मीलन्ति विकसन्ति यानि नवनीलनीरजानि
नवनीलकमलानि तेषां धिया बुद्ध्या । हस्तलताहता अपि हस्तलताभिस्ताडिता अपि ।
परिभ्राम्यन्ति चलन्ति ॥ ३८ ॥

इतोऽप्यवलोकयतु देवः—

बालोन्मीलत्कुवलयवनं विस्तरद्वन्द्वरुद्ध-

भ्राम्यद्भृङ्गैरनुकृतपयःपूर्णमेघान्धकारम् ।

हर्षात्पश्यत्ययमतितरां तीरचारी मयूरो

मुग्धः पार्श्वे भ्रमति च भयाच्चक्रवच्चक्रवाकः ॥ ३६ ॥

इदं च—

कुररभरसहं सहसमालं मुदितमयूरचक्रोरचक्रवाकम् ।

क इह सुरुचिरं चिरं विलोक्य प्रवरमते रमते नरो न रोधः ॥ ४० ॥

इतश्च—

(१) बककृतनिनदं नदं न दम्भात्कृतसवनं सवनं भजन्ते एते ।

निरुपमविभवं भवं स्मरन्तः प्रशमधना मुनयो नयोपपन्नाः ॥ ४१ ॥

विधूतपाप्मानः खल्वमी महानुभावाः ॥ क ॥

तथाहि—

मुहुरधिवसतां सतां मुनीनामपविपदां विपदाङ्गपङ्कभाञ्जि ।

तदनिकटवनानि नर्मदायाः कथमिभवन्ति भवन्ति कलमपाणि ॥ ४२ ॥

इतश्च—

(२) कचित्प्रवरगैरिकासमसमुल्लसत्पल्लवं

लवङ्गलवलीलतातलचलच्चक्रोरं कचित् ।

बालेति ॥ विस्तरता प्रसरता गन्धेन रुद्धाः । अत एव भ्राम्यन्तो भृङ्गास्त्वैरनुकृतः पयःपूर्णमेघोऽन्धकारश्च येनेति वनविशेषणम् । मेघाद्वि मयूरस्य हर्षः । अन्धकाराच्च रा-
त्रिशङ्कया चक्रवाकस्य भयम् ॥ ३९ ॥

कुररेति ॥ प्रवरा मतिर्यस्य तत्संबोधनम् । इह रोधस्तटं विलोक्य को नरो न र-
मते क्रीडत्येव सर्वैः । कथंभूतम् । कुरराणां भरमतिनाथं सहते । तथा सह हंसमालया
तथा मुदिता मयूराश्चक्रोराश्चक्रवाकाश्च यत्र । यतः सुष्ठु रुचिरम् ॥ ४० ॥

वकेति ॥ प्रशम एव धनं येषां ते मुनयो नययुक्ताः । अनुपमसामर्थ्यं भवसीश्वरं स्म-
रन्तो बकैः कृतशब्दम् । तथा न दम्भात्कपटादपि तु धर्मवासनया कृतं सवनं स्नानं यत्र त-
म् । तथा सह वनैः सवनं वनयुक्तम् । नदं जलाधारविशेषम् । एते भजन्ते ॥ ४१ ॥

मुहुरिति ॥ इमवन्ति गजवन्ति तथा वीनां पक्षिणां पद्मङ्के यत्र तथोक्तं पङ्क-
जन्ते तानि नर्मदायास्तटसमीपवनानि कर्मभूतानि अधिवसतां सतां विदुषाम् । अपगता
विपद्येभ्यस्तादृशां मुनीनां कथं कलमपाणि पापानि भवन्ति । भवन्त्येवेत्यर्थः ॥ ४२ ॥

कचिदिति ॥ प्रवरं गैरिकं यत्र । तथा असममप्रतिमम् । सर्वोत्कृष्टमिति यावत् ।

(१) बालेति—विस्तरता प्रसरता गन्धेन रुद्धा निरुद्धाः । भ्राम्यन्तो गच्छन्तो भृङ्गा
भ्रमरास्तेः । अनुकृतोऽनुसृतः पयःपूर्णमेघस्य सजलजलदस्यान्धकारो येन तत् । बालाना-
मुन्मीलतां विकसतां कुवलयानां पद्मानां वनम् । अर्थं तीरचारी तटगामी मयूरोऽतितरां
पश्यति । मुग्धश्चक्रवाकः पार्श्वे रात्रिशङ्कया भयाद् भ्रमति व्याकुलः सन् गच्छति ॥ ३९ ॥

(२) कचिदिति—प्रवरगैरिकासमा गैरिकसदृशाः समुल्लसन्तः प्रकाशमानाः पल्लवाः

कच्चद्विरिसरित्तटातरुणविस्फुरत्कन्दलं
दलन्निचुलमञ्जरीमधुनिरुद्धभृङ्गं क्वचित् ॥ ४३ ॥

क्वचिच्चटुलकोकिलाकुलितनूतचूताङ्गरं
कुरङ्गकुलसेवितप्रवलसालमूलं क्वचित् ।

क्वचित्प्रवरसंचरत्सुरवधूपदैः पावनं

वनं नयति विक्रियामिह मनो मुनीनामपि ॥ ४४ ॥ युग्मम् ॥

तदिदमद्यतनं दिवसमस्य सैन्यस्याध्वश्रमापन्नखेदापनुत्तिनिमित्तमधि-
वसतु देवः ॥ क ॥

यत्र—

(१) वायुस्कन्धमवष्टभ्य स्फारितैः पुष्पलोचनैः ।

वियद्विस्तारमेते हि वीक्षन्त इव पादपाः ॥ ४५ ॥

अपिच येषाम्—

(२) स्कन्धशाखान्तरालेषु पश्य जीमूतपङ्क्तयः ।

लम्बमाना विलोक्यन्ते चलद्वलगुलिका इव ॥ ४६ ॥

येषां च—

(३) उच्चैः शाखाप्रसंलम्भा मन्ये नूनं वनौकसाम् ।

कुर्वन्ति पुष्पसंदेहं निशि नक्षत्रपङ्क्तयः ॥ ४७ ॥

तथा समुलसन्तः पलवा यत्र । पश्चाद्यथायुक्ति कर्मधारयः । गैरिकशब्दो नपुंसकः । 'प्रव-
रग्नरिकोपम' इति वा पाठः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

तदिति ॥ खेदापनुत्तिः खेदापनोदः ॥ क ॥

वायुस्कन्धमिति ॥ स्कन्धः संहत्यर्थोऽसार्थश्च । कुतोऽत्रावासः । हि यस्मात् तु-
ङ्गाः पुष्पिताश्चात्र पादपाः सन्ति ॥ ४५ ॥

किसलया यस्मिंस्तत् । लवङ्गानां लवलीनां लतानां वल्लीनां तलेषु चलन्तो गच्छन्तश्चकोरा
यस्मिंस्तत् । तथा क्वचित् गिरीणां पर्वतानां सरितां नदीनां च तटेषु तरुणा नवीना विस्फुर-
न्तः प्रकाशमानाः कन्दला यस्मिंस्तत् । दलन्त्यः स्फुटन्त्योः निचुलानां वेतसां मञ्जयस्तासां
मधुभिर्निरुद्धा रुद्धा भृङ्गा भ्रमराः यस्मिंस्तत् । तथा क्वचिच्चटुलैश्चक्रलेः कोकिलैराकुलिता
व्यासा नूता नवीनाश्चतानामङ्गुरा यस्मिंस्तत् । कुरङ्गकुलैर्हरेणिवर्गैः सेवितानि प्रबलानां द-
टानां सालानां वृक्षाणां मूलानि यत्र तत् । क्वचित् प्रवराणामुत्तमानां संचरन्तीनां सुरवधूनां
देवाङ्गनानां पदैश्चणैः पावरं पवित्रं काननं मुनीनां समाहितचेतसामपि मनोविक्रियां वि-
कारमधैर्यमिति यावत् । नयति प्रापयति ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

(१) वाय्विति—वायुस्कन्धं पवन एव स्कन्धप्रदेशस्तमवलम्ब्य । स्फारितैर्वि-
स्फारितैः पुष्पनयनैः । एते पादपा वृक्षाः । वियत आकाशस्य विस्तारं प्रसारं वीक्षन्त
इव पश्यन्तीव ॥ ४५ ॥

(२) स्कन्धेति—स्कन्धानां प्रकाण्डानां शाखानां लघुप्रकाण्डानां चान्तरालेषु
मध्येषु । लम्बमाना जीमूतपङ्क्तयो मेधावलयः । चलन्त्यो वलगुलिका इव विलोक्यन्ते दृश्य-
न्त इति त्वं पश्य ॥ ४६ ॥

(३) उच्चैरिति—उच्चैः शाखाग्रेषु संलम्भा व्यासा नक्षत्रपङ्क्तयस्तारावलयः । निशि
रात्रौ वनौकसां वनवासिनां पुष्पसंदेहं कुसुमानामाशङ्कं कुर्वन्ति । इत्येह मन्ये ॥ ४७ ॥

इतश्च—

एनेषु (१) प्रचण्डपवनाहनतरुतलगलितसुगन्धिविविधविकचकुसुमप्रकरमकरन्दमापीय पुनः शिखरशाखाभिमुखमुत्पतन्त्यो विभान्ति दुरारोह-
तया कृताः केनापि निःश्रेण्य इव श्रेण्यो मधुलिहाम् ॥ क ॥

इतश्च—

निश्चलानां सैन्यभयेन (२) तुङ्गतरुशिखरपञ्चरपुञ्जितगोलाङ्गूलमण्डलानां निर्यन्नवप्ररोहाङ्कुराकाराः कुर्वन्ति वनदेवतानां क्रीडान्दोलनदोलार-
ज्जुशङ्कामधोविलम्बिलाङ्गूललतिकाः ॥ ख ॥

इतश्च—

चकासत्युडुयमाना (३) स्तरुशिरःशिखरशाखाप्रस्खलनविलग्रग्रहणविमानपङ्क्तिपताका इव विहगावल्यो निश्चलम् ॥ ग ॥

इतश्च—

विजृम्भमाणमञ्जरीजालेषु सर्वर्तुविकासिसहकारवनेषु वनदेवताभिह-
दामदवनहनप्रतीकारार्थमनागतमेव संगृहीतवारिगर्भाभ्योदपटलमिवालोच्यते
कोकिलाकुलकदम्बकम् ॥ घ ॥

इतश्च—

विकसितसिनपुष्पपिण्डपाण्डुरशिखराः सुधाधवलितोर्ध्वभूमयो विला-
सप्रासादा इव कुसुमसायकस्य जराधवलमौलयः कञ्चुकिन इव वनदेव-
तानाम्, उन्मादयन्ति मनोऽमन्दमुत्तुकुन्दपादपाः ॥ ङ ॥

(४) तदेवंविधेषु निमेषमुकुलविगलितबहलमकरन्दसीकरासारसुरमित-
भूतलेषु सुगन्धमृगपरिहृतदावानलज्वालायमानोन्मदशयरसीमन्तिनीचरणप्र-
हारविकसिताशोककाननेषु नवजलधरनिकुरम्बकान्तितमालतरुशिरःस्थितश-

इतश्चेति ॥ गोलाङ्गूलानां कृष्णमुखमर्षदानां । लाङ्गूललतिकाः पुच्छवलयः ।
अतिलोमशत्वान्निर्यन्नवप्ररोहाङ्कुर आकारो यासाम् ॥ ख ॥

तदेवमिति ॥ सुगन्धमृगेत्यादि वनविशेषणम् । लौहित्यान्मुधमृगैर्दावानलभ्रान्त्या

(१) प्रचण्डेति—प्रचण्डेन पवनेनाहतास्ताडिता ये तरवो वृक्षास्तेषां तलेभ्यो गलि-
तानि पतितानि सुगन्धीनि गन्धवन्ति विविधानि विकवानि विकसितानि यानि कुसुमानि
पुष्पाणि तेषां मकरन्दो मरन्दः पुष्परसः इति यावत् तम् ।

(२) तुङ्गेति—तुङ्गान्युच्चानि यानि तरुशिखराणि वृक्षाप्राणि पञ्जराणीव तेषु पुञ्जि-
तानि संधीभूतानि गोलाङ्गूलानां कृष्णमुखवानराणां यानि मण्डलानि तेषाम् ।

(३) तवेति—तरुशिरःशिखराणां वृक्षाप्राणां शाखाप्राणि स्क्रन्धोर्ध्वभागास्तेषु स्ख-
लनेनाघातेन विलम्बाः संलम्बाः ग्रहणानां तारकादिग्रहणानां विमानानि व्योमयानानि
तेषां पङ्क्तयः श्रेण्यस्तासां पताका वैजयन्त्यः ।

(४) तदेवमिति—देवो वनेषु विहरतु । कीदृशु वनेषु । उन्मिषन्ति विकसन्ति
मुकुलानि कुड्मल्यस्तेभ्यो विगलितः पतितो बहलो बहुर्मकरन्दसीकरासारः पुष्परसविन्दु-

व्दानुमेयमाद्यन्मयूरमण्डलेषु मदनलसपुलिन्दराजसुन्दरीशिव्यमाणवनक-
पोतकुक्कुटकुक्कुहाकुलकुहरितेषु कूजत्कुररपरिवास्तिसरःपरिसरेषु चलच्च-
कोरसारसरवरमणीयेषु विहरतुः देवः सह सैन्येन नर्मदोर्मिमन्दानिलान्दो-
लितलतापल्लवेषु वनेषु ॥ क ॥

राजापि श्रुतशीलेन दर्शितांस्तांस्तान्देशानवलोक्य चिन्तितवान् ॥ ख ॥

(१) कृतक्रीडाः क्रोडैर्मदकलकुरङ्गीकृतमृगाः

परिभ्राम्यद्भृङ्गाः परभृतकुलाक्रान्ततरवः ।

वनेदेशाः पौष्पैः सुरभितदिगन्ताः परिमलै-

र्न चेतः कस्यैते विलसितविकारं विदधति ॥ ४८ ॥

इतश्च—

(२) वीचीनां निचयाः स्पृशन्ति जलदानुद्वन्धिसौगन्धिका

नृत्यकेकिकदम्बकानि विकसद्वीरुन्धि रोधांसि च ।

धत्ते सैकतमुन्नदन्मदकलकौञ्चावलीसारसा-

नस्याः पद्मपरागपिपयसः सेव्यं च सिन्धोर्न किम् ॥ ४९ ॥

कुसुमिताशोककाननानि परिहृतानीति भावः ॥ क ॥

वीचीनामिति ॥ उद्वन्धिसौगन्धिका वीचिनिचया जलदानुस्पृशन्ति । रोधांसि
च स्पृशन्ति । तदेवं यस्याः सिन्धोः, किं वा न सेव्यम् । चकारो वार्थे ॥ ४९ ॥

धारासंपातस्तेन सुरभितानि सुगन्धीनि भृतलानि येषु तेषु । सुगन्धमृगपरिहृतानां मृगहृदि-
गन्धयुक्तानां दावानलज्वालायमानानां काननाग्निज्वालावदाचरतामुन्मदशबरसीमन्तिनीनां म-
त्तकिराताङ्गनां चरणप्रहारैः पादप्रहारैर्विकसितनां प्रकुलानामशोकानां काननानि येषु तेषु । न-
वजलधरनिकुरम्बकान्तीनां नवपयोदसंघसदृशभासिनां तमालतरुशिरःस्थितानां तापिच्छ-
तरुशिखरस्थानां शब्दानुमेयानां माद्यतां मयूराणां बहिर्णां मण्डलानि येषु तेषु । मदेन कामेना-
लमा या पुलिन्दराजसुन्दर्यः किरातराजाङ्गनास्ताभिः शिक्ष्यमाणा ये वनकपोताः पारावताः-
कुक्कुटाः कुक्कुहाश्च तेषां कुलैः कुहरितानि शब्दयुक्तानि तेषु । कुजन्तो ये कुरराः पक्षिणस्तेः
परिवारिता वेष्टिताः सरःपरिसराः सरोदेशा येषु तेषु । नर्मदोर्मिमन्दानिलेन नर्मदावीचीमन्द-
पवनेनान्दोलिताश्चञ्चला लतानां वल्लीनां पल्लवाः किसलयाः येषु तेषु ।

(१) कृतेति—क्रोडैः शूकरैः कृता विहिता क्रीडा केलियेत्र । मदेन कला याः कुरङ्गयो
मृग्यस्ताभिर्हृता आकृष्टा मृगा येषु ते । परिभ्राम्यन्तो विहरन्तो भृङ्गा भ्रमरा यत्र । परभृत-
कुलैः कोकिलकुलैराक्रान्ता व्यासास्तरुवो वृक्षा येषु ते । पृते वनप्रदेशाः । कस्य चेतो विल-
सितो जातो विकारो विक्रिया यस्य तत् । न विदधति न कुर्वन्ति । किन्तु कुर्वन्त्येवेति
भावः ॥ ४८ ॥

(२) वीचीनामिति—उद्वन्धीनि सौगन्धिकानि कमलानि येषु ते वीचीनां तरङ्गाणां
निचयाः समुदाया जलदानु मेघान् स्पृशन्ति । रोधांसि तटानि च नृत्यन्तो ये केकिनो
मयूरास्तेषां कदम्बकानि येषु तानि । विकसन्त्यो वीरुवो लता येषु तानि सन्ति । तथास्याः
सरितः सैकतमुन्नदन्ती शब्दायमाना मदकला या कौञ्चावली कौञ्चपक्षिपङ्क्तिः सारसाश्च
तान् धत्ते । पद्मपरागेण पद्मधूलया पिङ्गं पीतं पयो यस्यास्तस्या अस्याः सिन्धोः सरितः
किं किं न सेव्यम् । अपि तु सर्वमेव सेवार्हम् ॥ ४९ ॥

तदुचितमिहाद्य दिवसमावासं कर्तुम्' इति विचिन्त्य भूकोणसंज्ञाज्ञापि-
तसेनासन्निवेशस्तत्कालमेव 'विरचयत तुरङ्गममन्दुराः सरसदीर्घदूर्वानल-
नीलनिम्नस्थलीषु, कुरुत कायमानानि सरित्संव्यसैकतेषु, उन्नमयत पट-
कुटीः कुलकाननेषु, आलानयत मद्मत्तमतङ्गजान्मदकण्डकपोलकापसहेषु
सरलसालसल्लकीसर्जार्जुनस्कन्धेषु, दूरमुत्सारयत शैवलशिलाजालकाष्ठकू-
टकण्टकपटलानि, समीकुरुत विषमभूभागान्' इति सेनापतिप्रमुखमुखर-
लोककलकलमुत्तालमुत्थितमसहमानस्तद्विरामावसरं प्रतिपालयन्नेकान्तेऽ-
न्यतमप्रदेशे तस्याः सरितः सूक्ष्ममुक्ताफलक्षौद्रधवलवालुकापुलिनपृष्ठ एवा-
स्थानगोष्ठीं बबन्ध ॥ क ॥

अथ नातिदूरे पुरोऽस्य शीतशैवलचक्रवाले चरतश्चक्रवाककदम्बकस्थ
मध्ये कोऽप्युत्तिष्ठत्य पन्नपुटम्, उन्नमय्य ग्रीवाग्रम्, अनङ्गपरवशो दूरादुप-
सर्पन्ननुरागिणीं काञ्चिच्चक्रावार्की, दर्शितचाटुचातुर्यश्चक्रवाकयुवा द्वष्टिप-
थमवातरत् ॥ ख ॥

अपरे च चत्वारो राजहंसास्तामेव चक्रवार्की कामयमानास्तमाप-
तन्तमन्तरान्तरा निपत्य खलयाम्बभूवुः ॥ ग ॥

तांश्चावलोक्य राजा विहसन्नासन्नवर्तिनं श्रुतशीलमावभाषे ॥ घ ॥

'वयस्य, विलोक्यतामिदमसमञ्जसम् ॥ छ ॥

अग्री राजहंसाः सतीष्वपि स्वजात्युचितानुचरीषु कथमन्यासक्तामपी-
मां चक्रवाककामिनीं कामयन्ते ॥ च ॥

न खल्वेषामियमनङ्गभूमिः ॥ छ ॥

अथवा—

(१) किमु कुवलयनेत्राः सन्ति नो नाकनार्यस्त्रिदिवपतिरहल्यां तापसीं यत्सिषेवे ।
हृदयतृणकुटीरे दीप्यमाने स्मराग्नानुचितमनुचितं वा वेत्ति कः पण्डितोऽपि ५०

तदुचितमिति ॥ मन्दुरा वाजिशाला । कायो मात्यत्रेति कायमानं लोकप्रसिद्धया
रोहिषादितृणमयावासविशेषः । मद्मत्तमतङ्गजानिति । मदेन दीर्घविपाकेन मत्ता नत्वौष-
धादिप्रयोगात् । जालानि मर्कडिकाख्यकृमिहृतगृहाणि । कूटं वप्रम् ॥ क ॥

न खल्विति ॥ यथा चक्रावको चक्रवाकस्य सजातीयो, एवं मनुष्यजातेर्नलस्य मा-
नुषी दमयन्त्युचिता । यथा हंसानां सानुचिता, एवं लोकपालानामपि दमयन्तीति ॥ छ ॥

किमु इति ॥ ह्रस्वा कुटी कुटीरः । 'ह्रस्वे' इत्यधिकारे 'कुटीशम'-इति सूत्रेण
रप्रत्ययः ॥ ५० ॥

(१) किम्विति—कुवलयानीव नीलकमलानीव नेत्राणि नयनानि यासां ताः कमला-
क्ष्यो नाकनार्यः स्वर्गीयरमण्यो न सन्ति किम् । यस्मात्कारणात् त्रिदिवपतिर्नाकनार्यको
मस्तवान् । तापसीं तपस्विनीमहल्यां गीतमपत्नीम् । सिषेवे भेजे । वाथवा । स्मराग्नौ
कामाग्नौ । हृदयमेव मानसमेव तृणकुटीरस्तृणनिर्मितह्रस्वकुटी तत्र । दीप्यमाने प्रकाशमाने
सति पण्डितोऽपि धीमानपि कः । इदमुचितमनुचितं वेति वेत्ति जानीते । अथात्र वेत्तीति
भावः ॥ ५० ॥

(१) एवम्वादिनि राजनि, अकस्मात्कोमलकण्ठकुहरप्रेङ्खोलनालंकारसुन्द-
रोऽमन्दमूर्च्छनावच्छिन्नसरसस्वरस्वरूपः प्रसन्नप्रयुज्यमानतानविशेषाभिव्य-
क्तिस्पष्टश्रुतिसुभगो गगने गान्धारप्राप्तगामी गीतध्वनिरुदचरत् ॥ क ॥

आवाहीच्च (२) चलदलिपटलपीयमानापूर्वपरिमलोद्गारिपारिजातम-
ञ्जरीमकरन्दविन्दुवर्षवाही वायुः ॥ ख ॥

(३) अथ कौतुकोत्तानिताननेन नरपतिनाप्यदृश्यत, शातकुम्भभङ्गपिशङ्गप्र-
भामण्डलमध्यवर्तिनः प्रधानपुरुषस्याग्रे गृहीतजात्यजाम्बूनदीर्घदण्डः कु-
ण्डलालंकारवानुन्मिषन्मन्दारमुकुलमालामण्डितमौलिरवतरन्नम्वरात्रिनिमेषः
सुवेशः पुरुषः ॥ ग ॥

अवतीर्थ च सोऽतिविस्मयविस्फारितविलोचनमवनिपालमवादीत् ॥ घ ॥

‘निषधेश्वर, त्वरितमुत्तिष्ठ । अर्घाय सज्जो भव ॥ ङ ॥

किं न पश्यसि—

(४) अवतरति घृताचीस्कन्धविन्यस्तहस्तः श्रुतिसुखकृतगीते किनरे दत्तकर्णः ।
किमपि सपरिरम्भं रम्भयारभ्यमाणव्यजनविधिरधीशः स्वर्गिणामेष देवः ॥ ५१ ॥

अपि च—

(५) विरचितपरिवेषाः स्वाभिरङ्गप्रभाभिभुर्वनवहनभारोद्धारधुर्यासपीठाः ।
उरसि परिविलोलदीर्घदामान एते यमवरुणकुबेराः स्वामिनो लोकपालाः ॥ ५२ ॥

(१) एवमिति—कोमलकण्ठकुहरस्य सुकुमारगलप्रदेशस्य यत्प्रेङ्खोलनमान्दोलनमे-
वालङ्कारो भूषणं तेन सुन्दरो रमणीयः । अमन्दया मूर्च्छनया स्वरारोहावरोहक्रमेण सरसं
स्वरस्वरूपं यस्मिन् । प्रसन्नं यथा तथा प्रयुज्यमानो यो विशेषोऽतिशयस्तस्याभिव्यक्ति-
स्तथा स्पष्टः श्रुतिसुभगः कर्णसुन्दरश्च ।

(२) चलदिति—चलन्ति यानि अमरपटलानि तः पीयमानश्चूष्यमाणो योऽपूर्वपरि-
मलोद्गारी अपूर्वेगन्धस्त्रावकः पारिजातमञ्जरीमकरन्दो मन्दारमञ्जरीमरन्दस्तस्य विन्दूनां
वर्षाः स्थन्दनं वहतीति विभर्ति तादृशो वायुः ।

(३) अथेति—नरपतिना पुरुषः सुवेशोऽदृश्यत । कीदृशः सः । शातकुम्भभङ्गवत्
सुवर्णखण्डवत् । पिशङ्गा पिङ्गलवर्णा या प्रभा कान्तिस्तस्या मण्डलं तन्मध्यवर्तिनः । गृहीत
आप्तो जात्यजाम्बूनदस्योत्तमजातीयसुवर्णस्य दीर्घो विशालो दण्डो येन सः । उन्मिषन्म-
न्दारमुकुलस्य प्रादुर्भवत्पारिजातवृक्षकुङ्कुमलस्य या माला क्वक् तया मण्डितो मौलिः
शेखरो यस्य सः ।

(४) अवतरतीति—घृताचीस्कन्धे घृताचीनामाप्सरोंऽंशे विन्यस्तो हस्तो येन सः ।
श्रुतिसुखं कृतं श्रवणसुखकरं विहितं गीतं गेयं येन तस्मिन् । किनरे दत्तौ कर्णौ श्रुतौ येन सः ।
रम्भयारम्भं किमपि सपरिरम्भं ससमालिङ्गनम् । आरम्भमाणः प्रारम्भमाणो व्यजनस्य
तालवृन्तकस्य विधिविधानं यस्य सः । एष स्वर्गाणां नाकिनां स्वामी देव इन्द्रोऽवतरति
नीचैरागच्छति ॥ ५१ ॥

(५) विरचितेति—स्वाभिः स्वीयाभिरङ्गप्रभाभिः । विरचितो विहितः परिवेषो
मण्डलं यैस्ते । भुवनवहनस्य जगद्धारणस्य यो भारो धृन्तस्योद्धारे उद्धरणे धुर्याणि धुरन्ध-
राणि स्कन्धपीठानि येषां ते । उरसि वक्षसि परिविलोलचलदीर्घं विशालं दाम माला

राजा तु तदाकर्ण्य (१)ससम्भ्रमोत्थानवशवलितोत्तरीयाञ्चलस्खलत्क-
नककंकरणत्कारमुखरितमाधाय मूर्ध्नि संपुटितपाणिपल्लवयुगलमाश्चर्य-
सरभसवशमुच्छ्वास्यमानसर्वाङ्गपुलकः कतिपयपदान्यभिमुखं सह परिजने-
नोज्ज्वलितवान् ॥ क ॥

अथ (२)सकलसुरशिरःशेखरायमाणचरणरेणुरनेकनाककामिनीकुचकु-
म्भकुङ्कुममञ्जरीमुद्राङ्कितविपुलवक्षःस्थलीदृश्यमानमहानीलमणिमण्डननिभ-
भव्यवृत्रशस्त्रवणः, श्रवणशिखरारोपितप्रत्यग्रपारिजातमञ्जरीगलद्वयहल्किञ्ज-
लककणानुपान्ते गायतस्तुम्बुरोः साक्षादमृतायमानगीतरसतुषारानिव परि-
पूर्णकर्णोद्गीर्णान्कपोलपालिलग्रानुद्ग्रहन्, अनवरतशचीचुम्बनसंक्रान्तताम्बू-
ललाञ्छनायमानाच्छाच्छहरिचन्दननिरुद्धवन्धुरस्कन्धसंधिः, अन्धक इव
हारयष्ट्यास्फालितवक्षःस्थलः, विन्ध्यगिरिरिव सहस्राक्षः, पद्मगेन्द्र इव
कुण्डली पातालमुद्गासमानश्च, *कलिकालशापावनीर्णसरस्वतीगीतप्र-

अथ सकलेति ॥ अथानन्तरं पूर्वदिग्भागव्योम्नः पुरन्दरोऽवातरत् । हार्यर्षिर्भु-
कालता । अन्यत्र हरत्येयं हारी यष्टिः शूलक्षणा । अन्धको दैत्यविशेषः । सहस्रमक्षी-
णि यस्य । 'बहुव्रीहौ'—इति समासान्तः षच् । विन्ध्यपक्षे सहस्रशब्दः प्राचुर्यवचनः ।
अक्षा विभीतकाः । कुण्डलं कर्णालंकारः तद्वान् । तथा पाता रक्षिता । अलमत्यर्थं रोच-
मानश्च । पद्मगेन्द्रस्तु कुण्डलाकारः । तथा पाताले मुत्पातालमुत्तया भासमानः । मत्तमा-
तङ्ग औचित्यादैरावणः क्षोभवाण्डालश्च । पद्मरागस्य मणेर्यदृशं लोहितं प्रभामण्डलं त-
न्मण्डनमस्य । अंशुर्मास्तु अविकृतः पद्मानां रागोऽहणस्य प्रभा मण्डलं बिम्बम् । एतानि
मण्डनं यस्य ॥ ख ॥

* पुराणादौ किल श्रूयते—पुरा सरस्वतीदधीचयोर्देवत्वविषये संवादे जायमाने क्रुद्धेन
दधीचिना शशा सती सरस्वती कलिकाले चाण्डालकुलेऽवततार । अतएव कलिकाले चाण्डा-
ला एव मधुरं गायन्तीति विवृतिनामकटीका ॥

येषां ते । एते स्वामिनः । यमवरुणकुबेरा लोकपालाः सन्ति ॥ ६२ ॥

(१) ससम्भ्रमेति—ससम्भ्रमं यथा तथोत्थानवशेन वलितं चञ्चलं च तदुत्तरीयाञ्चलं
कुक्कुलाञ्चलं तेन स्खलन् पतन् यः कनककुङ्कुणः सुवर्णवल्लभस्तस्य रणत्कारेण रणत्कारशब्देन
मुखरितं शब्दयुक्तम् ।

(२) अथेति—सकलसुरशिरःसु सर्वदेवमूर्धसु शेखरायमाणो मौलिरिवाचरन् चरणरे-
णुर्यस्य सः । अनेका या नाककामिन्यः स्वर्गसीमन्तिन्यस्तासां कुचकुम्भेषु स्तनकलशेषु या
कुङ्कुममञ्जरीमुद्रा तथाङ्किता विङ्किता विपुलवक्षःस्थली विशालोरःप्रदेशस्तत्र दृश्यमानो
विलोक्यमानो महानीलमणिमण्डननिभ इन्द्रनीलमणिसदृशो भव्यो वृत्रासुरशस्त्रस्य व्रणो
यस्य सः । श्रवणशिखरारोपिता कर्णमूलारोपिता प्रत्यग्रा नवा या पारिजातमञ्जरी मन्दा-
रमञ्जरी तस्या गलन्तः खवन्तो बहलान् किञ्जलककणान् केसरकणान् । अनवरतं निरन्तरं
यथा तथा शचीचुम्बनेन संक्रान्तं सङ्गतं यत्ताम्बूलं नागवल्ली तस्य लाञ्छनायमानश्चिह्न इ-
वाचरन् यो हरिचन्दनस्तेन निरुद्धवन्धुरो निम्नोन्नतः स्कन्धसन्धिर्गणप्रदेशो यस्य सः । एता-
दृशः पुरन्दरोऽवातरत् ।

वाह इव मत्तमातङ्गगामी, दिशि दिशि विकीर्णकनककपिशंशुरंशुमानिवा-
विकृतपद्मरागाहणप्रभामण्डलमण्डनः, सह लोकपालैर्भगवान्पुरंदरः पूर्व-
दिग्भागाम्बरादवानरत् ॥ ख ॥

अवतीयं चक्षुषां सहस्रेणोन्मीलनीरजवनानुकारिणा निरूप्य पादयोः पु-
रः पतितमष्टाङ्गाश्लिष्टभूतलमिमम्, पेरावतकुम्भकूटास्फालनकर्कशाङ्गलिना,
(१) दुर्दान्तदैत्यदानववध्वैधव्यदानशालामूलस्तम्भेन, (२) शचीकुचकलश-
संस्पर्शसंक्रान्तकुङ्कुमपत्रवल्लीकेन, दक्षिणपाणिना, सहेलमुन्नमय्य मूर्ध्नि
पस्पर्श ॥ क ॥

कृत्वा च कुशलप्रश्नालापव्यवहारानुच्चैः काञ्चनासनं समुल्लसन्मणिम-
यूखमञ्जरीजालजटिलमवनिभुजा स्वभुजोपनीतमध्यतिष्ठत् ॥ ख ॥

उपविष्टेषु यथोचितासन्नमासनेषु यमवरुणकुबेरप्रमुखेषु देवेषु क्रमेण
कृतोचिताचारः पुरः पृथ्वीपृष्ठ एव विनयान्निषध निषधेध्वरः पुरंदरम-
वादीत् ॥ ग ॥

(३) दिष्ट्या दिवौकसां नाथ जातो युष्मत्समागमात् ।

आकल्पं कीर्तनीयानां श्रेयसामस्मि भाजनम् ॥ ५३ ॥

अपि च—

(४) इष्ट्वा क्रतून् युगशतानि तपश्चरित्वा वाच्छन्ति संगमसुखं मुनयोऽपि येषाम् ।
तेषामनुग्रहकृतां स्वयमेत्य मेऽद्य युष्माकमादिशत किं प्रयमाचरामि ॥ ५४ ॥

इति प्रकाशितप्रश्रयालापे पार्थिवपुंगवे पुरंदरो दरदलितकुन्दकलिका-
कान्तदन्तद्युतिद्योतिताधरदलमीषद्विहस्य लीलावलितकंधरः कुबेरमुखम-
वलोकयांचकार ॥ घ ॥

सोऽपि 'निषधेध्वर, श्रूयतामस्मदागमनकारणम् ॥ ङ ॥

'अस्ति विदर्भाधिपतेर्भीमभूमिपालस्य सुता सुतारनयननिर्जितेन्दीवरा

इति प्रकाशितेति ॥ दरदलितेत्यत्र दरेत्यव्ययमीषदर्थे ॥ घ ॥

(१) दुर्दान्तेति—दुर्दान्ता दुःखेन दमनीया ये दैत्यदानवास्तेषां वधूनां नारीणां वैध-
व्यदानशालाया मूलस्तम्भः प्रधानस्तम्भः ।

(२) शचीति—शच्या इन्द्राण्याः । कुचकलशयोः स्तनकुम्भयोः संस्पर्शेण संक्रान्ता
सङ्गता कुङ्कुमस्य पत्रवल्ली पत्ररचना यस्य स तेन ।

(३) दिष्ट्येति—हे दिवौकसां नाथ देवाधीश इन्द्र । दिष्ट्या भाग्येन । युष्मत्समा-
गमात् भवत्सम्बन्धात् । आकल्पमासंसारम् । संकीर्तनीयानां श्रेयसां कल्याणानां भाजनं
पात्रमहं नलो जातोऽस्मि ॥ ५३ ॥

(४) इष्ट्वेति—मुनयोऽपि क्रतून् यागान् । इष्ट्वा तथा युगशतानि तपश्चरित्वा तपस्यां
कृत्वा येषां भवताम् । सङ्गमसुखं संमेलनानन्दम् । इच्छन्ति । अद्य साम्प्रतम् । स्वयमेत्य
मेऽनुग्रहकृतां करुणाकृतां तेषां युष्माकं किं प्रियमिष्टमाचरामि तनोमि । श्रूयमादिशता-
ज्ञापयत ॥ ५४ ॥

वराधनी निजकान्तिरिस्कृतत्रिदिवनारीरूपसंपत्तिः कुन्ददन्ती दमयन्ती
नाम ॥ क ॥

तस्याश्च चम्पकदलावदातदेहायाः किल स्वयंवरमहोत्सवः सांप्रतं प्र-
स्तुतः इति नारदादधिगम्य वयमपि विदुर्भाधिपतिपुरं प्रस्थिताः ॥ ख ॥

किंतु लवयति पुरुषं स्वमुखेनार्थिभावो यतस्तत्र गत्वापि दमयन्तीं किं
ब्रूमो वयमिन्द्रादयो लोकपालास्त्वामर्थयामह इत्यसदृशं महिम्नोऽस्मद्विधेषु,
स्पृहणीयरूपाणि कं नोत्पुत्रयसीत्यनुचितमपरिचितेषु चादुचातुर्यम्, अज-
रसः खल्वमरा वयमिति ग्राम्यः स्वप्रशंसोपक्रमः, प्राप्नुहि त्रयाणामपि लो-
कानामाधिपत्यममृतसंगमादिति महत्प्रागल्भ्यप्रलोभनम्, अल्पायुषो मनु-
ष्यास्तदस्माकं देवानां मध्ये कंचिदुच्छ्वासीष्वेति पापीयः परदोषोदाहरण-
द्वारेणाभ्यर्थनम् ॥ ग ॥

अतो देशकालकार्योक्तिकुशलस्त्वमुच्यसे । गच्छाग्रे, भव दूतो देवाना-
मशेषवैदग्ध्यविशेषोक्तिकोविद्, किमन्यदिह शिष्यसे, तैस्तैरुपायैः, ताभिस्ता-
भिः कलाभिः, तैस्तैः प्रलोभनप्रकारैः, क्रियतां देवकार्यम्, आर्याणां प्रायः
परोपकारकरणार्थमेव जन्म च जीवितं च, न च भवन्तमस्मदनुभावादन्यः
कोऽपि कन्यान्तःपुरे रहस्यपि वर्त्तमानां विदुर्भैश्वरसुतामुपसर्पन्तमुपलक्षि-
ष्यते इत्यभिधाय व्यरंसीत् ॥ घ ॥

नलोऽप्येतदाकर्ण्य तदिदं संकटम् 'इतो व्याघ्र इतस्तटी, इतो द्वाग्नि-
रितो दस्यवः, इतो दुष्टदन्दशूक इतोऽप्यन्धकूपः' इति न्यायात् । इतः कर्णा-
न्तकृष्टशरासनो मर्मप्रहारी प्रहरति मकरध्वज इतश्चायमेतेषामलङ्घनीय आ-
देशः । तत्र जानीमः किमत्रोत्तरम् । एकत्रार्थेऽस्माकं भवतां च प्रवृत्तिरिति
प्रणयप्रार्थनाभङ्गकारिणी विहतविनया प्रतिकूलोक्तिः, अनभिज्ञोऽस्मि दूतो-
क्तीनामिति शाठ्यम्, असमर्थोऽस्मि संदिग्धक्रियाकारितायामित्याज्ञालङ्घ-
नम्, आज्ञालङ्घनं च सेतुवन्धनमिव स्खलयति श्रेयःस्रोतः, षण्ढमुखदर्श-
नमिव वर्धयत्यलक्ष्मीम्, रजस्वलाभिगमनमिव हरत्यायुः, इत्यनेकविधम-
वधार्य न नाम दुरधिगमाः केऽपि पदार्थास्तत्रभवतामशेषजगदीश्वराणाम्,
न च न जानीथ ममापि प्रसिद्धमध्यवसायम्, एवं स्थितेऽप्येष वः करो-
म्यादेशम्, आदिष्टपरामर्शो न श्रेयानादेशकारिणः, किं तु बलीयान्परतो विधिः
प्रमाणम् इत्यभिधाय भक्त्या भयेन च देवानां दौत्यादेशं समर्थितवान् ॥ ङ ॥

स्थित्वा च कंचित्क्षणमुचितालापलीलया कृत्वा च कांश्चिदन्योन्यप्रस्तु-
तप्रियव्यवहारान्, आपृच्छ्य, यथागतं गतेष्वथ तेषु देवेषु निषधेश्वरश्चिरं
चिन्तयांचकार ॥ च ॥

अस्तीति ॥ कुन्ददन्तीत्यत्र 'नासिकोदरौष्ठ'—इति सूत्रेण ङीष् ॥ क ॥

नलोऽपीति ॥ न नाम दुरधिगमा इत्यत्र 'नाम' इत्यभ्युपगमे ॥ ङ ॥

तदिदम्, अनुच्छ्वासविरामं मरणम्, अमोहं मूर्च्छनम्, अरोगमङ्गव्यथ-
नम्, अश्लेषप्रवेशमन्तःशूलम्, अदारिद्र्यो निद्राविघातः ॥ क ॥

किमन्यत्—

तस्यामाकर्णितानुरागायां यन्ममाद्य दीर्घदौर्जन्यदोहदिना दैवेनाकस्मि-
कमोत्सुक्यानुरागव्यवसायं वन्ध्यमध्यवसितं कर्तुम् ॥ ख ॥

इदानीं किमत्र श्रेयो यस्माद्, अनुपयोगं गमनम्, श्लाघ्यं निवर्तनम्,
अपार्थक्यमासनम्, असाधीयानध्यवसायः ॥ ग ॥

इति चिन्ताकुले नले भयान्मूकीभूतेष्वासन्नवर्तिषु परिजनेषु प्रणयात्प्रा-
(१) वरणप्रान्तप्रच्छादितवदनभागं किमप्यासन्नमुपसृत्य शनैस्तत्कालयोग्या-
लापैरनुशीलयञ्शीलङ्घः श्रुतशीलो नलमावभाषे ॥ घ ॥

‘देव, जानामि देवस्य देहं दहति दहन इव दाह दाहणो दौत्यचिन्ता-
भारः । को नाम सामान्योऽपि स्वयमभिलषितेऽर्थे दूतत्वदासभावमङ्गीकु-
र्यात् । विशेषतोऽनुरागिण्यङ्गनाजने । तथापि किं न जानाति देवो, यथा
याचको ब्राह्मण इव निर्वेदः कस्य संतोषाय, विषवैद्य इव विषादः संदेह-
कारी शरीरस्य, भीमामिमन्युनिरुद्धं कुरुबलमिव मनो महान्तं संतापमनु-
भवति ॥ ङ ॥

तदलमनेन वात्लीभ्रमेणैव मीलयता चक्षुरुद्वेगेन ॥ च ॥

(२) किं देवेन न श्रुतम्, अमृतमथनावसरे सुरासुरकरपरिवर्त्यमानमन्द-
रमन्थाननिर्घोषबधिरितसमस्तरोदःकंदरादिवापि दूरोच्छलितदुग्धतुषारा-
सारतारकितनभसः, समुत्पन्नानेकौस्तुभादिवस्तुविस्तारादुद्विग्नदृष्टसरो-
मुखमण्डलैः क्षणमिव विहितविकचनलिनखण्डशोभाद्, अनेकाश्चर्यकुक्षे-
क्षीरसागरादजनि जनितजगद्विस्मया स्मरजननी हस्तस्थिततरुणारविन्दा
देवी देदीप्यमानपुरण्यलक्ष्मा लक्ष्मीः ॥ छ ॥

यस्याः सर्वाङ्गलावण्यमधु विकचलोचनचषकैरापीय पीयूषजुषो मदन-

देवेति ॥ निर्देहः खेदो वेदरहितश्च । विषादोऽस्तीव शोचनम् । यश्च विषं कालकूट-
मादयति । भीमो रौद्रोऽमितो मन्युर्देव्यं तेन निरुद्धम् । कुरुबलं तु भीमेन मध्यमपाण्डवे-
नाभिमन्युना चाजुनस्यतेन निरुद्धम् ॥ छ ॥

तदलमिति ॥ उद्वेगो दुःखम् । वात्लीभ्रमस्तु उद्वेगं वेगः ॥ च ॥

(१) प्रावरणप्रान्तेनोत्तरीयप्रान्तेन प्रच्छादित आच्छादितो वदनभागो मुखभागो
यस्मिन्सत्तत् यथा तथा ।

(२) किमिति—सुरासुरकरैर्देवासुरकरैः परिवर्त्यमानो आम्र्यमाणो यो मन्दराचल
एव मन्थानदण्डस्तस्य निर्घोषेण शब्देन बधिरिताः समस्ताः रोदसी धावावृथिवी कन्दरा
गुहा येन तस्मात् । दूरोच्छलितात् दुग्धमयतुषारासारात् दुग्धधारास्पातात् तारकितं तारा-
युक्तीकृतं ननोमण्डलं येन । समुत्पन्नानि जातानि विविधानि कौस्तुभादिवस्तुनि तेषां
विस्तारात् ।

मदपरवशाः परस्परमेवेर्ष्यन्तश्चकुञ्चकपाणिना समं सङ्गरम् ॥ क ॥

अथ सा सर्वानप्यन्तरान्तरापततस्तानुल्लङ्घ्य (१) मन्दरगिरिशिखरशात-
कुम्भनिकषोपलायितबाहोर्भगवतश्चित्रेण क्षेपीयः कण्ठे वैकुण्ठस्य स्वयंवर-
कुसुममालाम् ॥ ख ॥

एवं साऽपि कदाचिच्चम्पककलिकाकलापगौराङ्गी रागिणी त्वयि वञ्चयि-
ष्यति देवान् । वञ्चितो यतः पूर्वमात्ममुखमण्डलश्रिया शशी, तिरस्कृतो मदनः
सौभाग्येन । सकृत्प्रवृत्तायाश्च किमवगुण्ठनेन । विधेरिव वामभुवामचि-
न्त्यानि चरितानि भवन्ति ॥ ग ॥

किमु न स्मरति देवो दिवि विश्रुतमर्थसारं स्वर्लोकादवतीर्य पुरा गीतं
गन्धर्वगायनैर्गीतगोष्ठीस्थितस्याग्रे युगलमिदमार्ययोर्देवस्य ॥ घ ॥

(२) कचिदपि कार्यारम्भेऽकल्पः कल्याणभाजनं भवति ।

न तु पुनरधिकविषादान्मन्दीकृतपौरुषः पुरुषः ॥ ५५ ॥

(३) अपहस्तितयान्तरायानर्थानुररीकृतान्प्रसाधयतः ।

विधिरपि बिभेति तस्मान्निरतिशयं साहसं यस्य ॥ ५६ ॥

पथमनेकधा प्रस्तुतपुराणपुरुषाख्यानप्रपञ्चप्रक्रमेणातिक्रान्ते भूमिं दिवसे
मङ्गलोद्धार इव वाञ्छितार्थसिद्धेः, तर्जनहुंकार इवान्तरायाणाम्, ओंकार
इवोत्साहस्मृतेः, पुण्याहध्वनिरिव हृदयप्रसादप्रासादस्य, पुनर्नवीकृतानुरा-
गस्तम्भोत्तम्भनस्य तस्य नरपतेः शिष्याय श्रुतिं श्रुतशौलेन श्रावितमिममेवार्थं
समर्थयन्नैव मध्याह्नशङ्खध्वनिः ॥ ङ ॥

राजा तु तमाकर्ण्य विसर्जितपरिजनस्तत्रैव पुलिनमध्ये मध्याह्नसमय-
समुचितव्यापारमकरोत् ॥ च ॥

अनन्तरमतिक्रान्तेषु केषुचिन्मुहूर्तेषु गगनमध्यतलाद्विलम्बमाने मना-

अथ सेति ॥ अतिशयेन क्षिप्रं क्षेपीयः । 'स्थूलदूर'-इत्यादिना सिद्धम् ॥ ख ॥

एवं सापीति ॥ सकृत्प्रवृत्तायाः स्तोकमपि नर्तितुमारब्धवत्याः किं नीरङ्ग्याः ॥ ग ॥

कचिदिति ॥ कल्पोऽनिर्विण्णः । तु पुनरिति शब्दौ संभूयवाचकत्वात्पुनरर्थमेव द्यो-
तयतः । यथापि चेति समुन्वयः ॥ ५५ ॥

(१) मन्दरेति--मन्दरगिरिशिखराण्येव शातकुम्भानि सुवर्णानि तदर्थं निकषोपल
इवाचरितो बाहुभुजा यस्य तस्य भगवतो वैकुण्ठस्य कण्ठे ।

(२) कचिदिति--अकल्पोऽपि अममर्थोऽपि समुद्योगी जनः । कार्यारम्भे कर्मारम्भे
कचित्कल्याणभाजनं लक्ष्मीभाजनं जायते । पुनरधिकविषादात् दुःखातिशयान्मन्दीकृतं
पौरुषं पुरुषकारो येन तादृशो जनः कल्याणभाजनं न भवति ॥ ५५ ॥

(३) अपहस्तितेति--यस्य पुरुषस्य निरतिशयं समधिकं साहसं वर्त्तते । तस्मात्
। पुरुषाद्विधिरपि ब्रह्मापि बिभेति भीतो भवति । कीदृशाज्जनात् । उररीकृतान् स्वीकृतान् ।
तथापहस्तिता दूरीकृता अन्तराया विघ्नानि येभ्यस्तान् । अर्थान् कर्माणि प्रसाधयतः कुर्वतः
पुरुषात् ॥ ५६ ॥

ड्मार्तएडमण्डले चण्डवात्याहतशुष्कपत्रमिव दण्डप्रान्तप्रचलितकुलाल-
चकमिव तेन पुरंदरादेशभ्रमेण भ्रान्तमात्मनो मनः काण्येकान्तकमनोयनर्म-
दाप्रदेशदर्शनविनोदेन स्वस्थोक्तुमिच्छन्निच्छानुकूलकतिपयासपरिजनप-
रिवृतः श्रुतशीलस्कन्धावष्टम्भविहारो विहाय दूरमिव शिविरसंनिवेशम्,
इतस्तत्तत्क्षणतमालमण्डपमण्डलितमयूरहारिणा चलच्चकोरचक्रवाकच-
क्रवालवलयितेन (१) स्नानागततापसपदपङ्क्तिर्वर्धितदूर्वाङ्कुरेणापसरत्पयः-
पूरतरङ्गितवालुकेन पुलिनप्रान्तेन प्राचीं दिशमयासोत् ॥ क ॥

(२) तत्र च चटुलचञ्चरीककुलाकुलितविविधवीर्या तलेषु विचरतोऽस्य
रसातलविनिर्गताः पन्नगाङ्गना इव नागमदहारिण्यस्तमालकन्दलीकोमला-
ङ्गयष्टयः श्रोणीभारासलगमनास्त्रिवलीतरङ्गिततनुमध्यलतिकाः, काश्चित्क-
ण्ठकन्दलावलम्बितमातङ्गमौक्तिकलताः स्फुरन्नक्षत्रवलयः कृष्णपद्मरात्रय
इव कृतक्रीडाशरीरपरिग्रहाः, काश्चिदुभयश्रवणावसक्तदन्तिदन्तपत्रप्रभाश्र-
वलितमुखमण्डलाः सुरसरित्सलिलसंवलितकालिन्दीजलदेवता इव नर्मद-
यामन्त्रिताः, काश्चित्परिग्रानीकृतरक्तपल्लवास्तडिल्लितालेखामेखलाश्चलदम्बु-
चाहपङ्क्तय इव विन्ध्यस्कन्धानुवन्धिन्यः, काश्चिन्मातङ्गमदमण्डलमिलन्मधु-
करकरालिताः सकलनीलोत्पलवनलदम्प्य इवान्यजलाशयेभ्यो महानदीमवत-
रन्त्यः, काश्चित्लोहिताशोककुसुमस्तवककृतकर्णावतंसोत्तंसास्त्रिपुरपुरन्ध्र इव
हरशरानलज्वालाकुलितशिरसो धूमधामलाः सलिलमनुसरन्त्यः, काश्चि-
ल्ललितलोलाभृगैरनुगम्यमानाः शरीरवत्योऽञ्जनशैलस्थलाधिदेवता इव ती-

तत्र चेति ॥ चटुलालिकुलाकुलितवीरुन्मूलेषु विचरतो नृपतेर्दृष्टिपथमवतीर्णाः किरात-
कामिन्यश्चिरं चिक्रीडुरिति सम्बन्धः । कथंभूताः । नागमदेन गजमदजलेन हारिण्यस्तेना-
लंकृतत्वात् । पन्नगाङ्गनास्तु नागानां वासकिप्रभृतीनां मदं गर्वं हरन्ति मुष्णन्ति कृतक्रीडा-
शरीरपरिग्रहा मृतां रात्रयः सनक्षत्रा इव । मुक्तानां नक्षत्राणि स्त्रीणां रात्रय उपमानम् ।

(१) स्नानेति—स्नानायागता ये तापसा मुनयस्तेषां पदपङ्क्तिमिश्रणश्रेणीभिः
वर्धिता हस्वीभूता दूर्वाङ्कुरा यस्मिस्तत् ।

(२) तत्रेति—किरातकामिन्यो दृष्टिपथमवतरेः । कीदृशस्ताः । कण्ठकन्दलेषु गलप्र-
देशेषु अवलम्बिता मातङ्गमौक्तिकानां गजमुक्तानां लतिका हारा यासां ताः । श्रवणासक्तानि
कर्णावलम्बीनि दन्तिदन्तपत्राणि गजदन्तपत्राणि तैर्धवलितानि मुखमण्डलानि वदनमण्ड-
लानि यासां ताः । सुरसरित्सलिलेन गङ्गाजलेन संवलितं संमिश्रीभूतं कालिन्दीजलं यमुना-
पथस्तस्य देवता इव । मातङ्गमदमण्डलेषु गजमदमण्डलेषु मिलन्तो ये मधुकरा भ्रमरास्तैः
करालिताः । लोहिताशोकस्य कुसुमानां पुष्पाणां स्तवकैर्गुच्छैः कृता विहिताः कर्णावतंसा
उत्तंसाः शेषराणि च यामिस्ताः । मायूरपिच्छगुच्छैरवनद्धा बद्धाः कर्बुराश्चित्राः कबरोकला-
पाः केशपाशा यासां ताः । चलद्भिर्वलयैः कङ्कूर्णमुखराणि शब्दायमानानि करतलानि तेषा-
मुच्चालतालिकारम्भेण रमणीया मनोरमा रसिकानां रसनिर्भराणां या रसक्रीडा रसलीला
तया निर्भरा हर्षिताः ।

थावगाहनानुरागिण्यः, काश्चिजराजर्जरशवरकञ्चुकिकरावलम्बलीलागामिन्यः स्फुरदिन्द्रनीलशिलापुत्रिका इवेन्द्रजालिकैः संचार्यमाणाः कृष्णाञ्जनिकाकुसुमकान्तयः, काश्चिचिपिटनासाः कुन्दकान्तदन्तपङ्क्तयो मायूरपिच्छगुच्छावनद्धकर्तुरकवरीकलापाश्चलद्वलयमुखरकरतलोत्तालतालिकारम्भरमणीयरसिकरासकक्रीडानिर्भराः कादम्बमधुपानभूषितदृशो दृष्टिपथमवतेरुरपराहमज्जनागतास्तरुणकिरातकामिन्यः ॥ क ॥

(१) ततश्च ताः सूक्ष्ममुक्ताफलधवलवालुकापुलिनपृष्ठे लब्धपरभागाः स्वैरस्वैरमनुचचरणचलनक्रमात्क्रैकारितनूपुरवाकृष्टकलहंसकुलमनाकुलकलगीततरङ्गासन्नरङ्गितकुरङ्गमनङ्गभावभूयिष्ठमनुभूय तीरविहारसुखम्, अनन्तरमकूरजलचरमवेगवहत्सलिलमुत्फुल्लविविधविकसिताम्बुजजानिजीवितजीवजीवकमुत्कृजितकुररमारसितसारसमुन्मदहासिहंसावतंसमुरःप्रमाणाच्छोदकमतिरमणीयं हृदमवातरन् ॥ ख ॥

अवतीर्य च ताः काश्चित्पन्नगपतिपुरन्ध्रय इवोद्गीर्णविपगरूपाः, काश्चिद्राक्षसप्रमदा इव रक्तोत्पलाकृष्टिष्यसनिन्यः, काश्चिद्रोपालाङ्गना इव गृहीतपुण्डरीकाक्षः, काश्चित्कार्तिकेशशरपङ्क्तय इव विश्लेषितक्रोधाः, काश्चित्कुरुसेना इव धार्तराष्ट्रशकुनिमार्गेणानुधावमानाः, काश्चिद्रात्रय इव विघटितचक्रवाकमिथुनाः, काश्चिच्चकोराङ्गना इव चञ्चूकृतदीर्घकमलनालैः शशधरकरनिर्मलजलमास्वादयन्त्यः, काश्चित्करिण्य इव सरसविसाग्राणि प्रस-

दन्तपत्रप्रभाणां सरसरित् स्त्रीणां कालिन्धुपमानम् । रक्तपलवानां तडिलता स्त्रीणामम्बुवाहपरङ्गरूपमा । लोहिताशोककुष्ठमानां हरशरासनज्वाला स्त्रीणां च श्यामत्वेन धूम उपमा । कृष्णाञ्जनिका तापिच्छलता ॥ क ॥

ततश्चेति ॥ अम्बुजजातिभिर्जीविता जीवजीवाः पक्षिविशेषा यत्र । शेषाद्विभाषः, इति कर् । अम्बुजजातिरेव जीवितं येषामिति वा । अतिप्रियत्वात् । उरःप्रमाणं वक्षोदधमुदकं यत्र । अगाधे हि पयसि न जलक्रीडा ॥ ख ॥

अवतीर्येति ॥ विषं जलं, गरश्च । रक्तोत्पलं रक्ताब्जं, रक्तेनोत्कृष्टं पलं मांसं च । गृहीतपुण्डरीके अवलोकितसिताम्बुजे अक्षिणी यासाम् । चक्षुषो हि ग्रहणमवलोकनमेव । यथा श्रोत्रपानमाकर्णनम् । अथवा शैत्यान्नेत्रन्यस्ताब्जाः । अन्यत्र पुण्डरीकाक्षः कृष्णः क्रौञ्चः पक्षी गिरिश्व । धृतराष्ट्रो दुर्योधनस्य पिता, शकुनिर्मातुलः । पक्षे धृतराष्ट्रो हंसः । यद्विश्वः—‘धृतराष्ट्रः सराज्ञि स्यात्पक्षिक्षत्रियभेदयोः’ । शकुनिः पक्षी । अचञ्चूनि चञ्चूनि कृतानि चञ्चूकृतानि । अन्यत्र चञ्चवां कृतानि धृतानि यानि दीर्घकमलनालानि तैः शशध-

(१) ततश्चेति—सूक्ष्मैः शुद्धैर्मुक्ताफलैर्मौक्तिकैर्धवलवालुकामयं सितसिक्तामयं पुलिनपृष्ठं तटप्रदेशस्तस्मिन् । अनुच्चाणां चरणानां चलनक्रमात् क्रैङ्कारितैः क्रैङ्कारशब्दमयैर्नृगापुरशब्दैराकृष्टानि कलहंसकुलानि यस्मिंस्तम् । अनाकुलं यथा तथा कलेन मधुरेण गीतेनेन तरङ्गारणां वीचीनामासन्ने समीपदेशे रङ्गिताः कुरङ्गा मृगा यस्मिंस्तम् ।

मानाः काश्चिज्जलयन्त्रपुत्रिका इव संपुटितमुखपाणिपल्लवयुगलाग्रनध्रोन्मु-
क्तसूक्ष्मवारिधाराः, काश्चिद्भीरुनार्य इव प्रियवारितरणाः, (१) स्तनगण्डशै-
लशिखरास्फालनोदललत्तरङ्गान्तरतरत्तरुणतामरसरससुरभिसलिलमवगा-
हमानाश्चिरं चिक्रीडुः ॥ क ॥

अवनिपतिरपि विस्मयविस्मृतनिमेषोन्मेषयनस्ताश्चिरमवलोक्य चिन्त-
यांचकार ॥ ख ॥

(२) 'जातिर्यत्र न तत्र रूपरचना नेत्रोत्सवारम्भिणी

रूपश्रीरपि यत्र तत्र सुलभः श्लाघ्यो न जन्मोदयः ।

इत्येकस्थसमस्तसुन्दरगुणप्रद्वेषमभ्यस्यतो

धातस्तात वृथाश्रमस्य भवतः सृष्टिक्रमो दृढताम् ॥ ५७ ॥

तथाहि—

(३) ग्रीवालम्बितपद्मनाललतिकाः कर्णावतंसिकृत-

प्रत्यग्रोन्मिषतासितोत्पलदलैः संदिग्धनेत्रद्वयाः ।

कस्यैता जलदेवता इव कुचप्राग्भारभुग्नोर्मयः

स्नानासक्तपुलिन्दराजवनिताः कुर्वन्ति नोत्कं मनः ॥ ५८ ॥

रकरनिकरवन्निर्मलं जलम् । अन्यत्र किरणनिकर एव निर्मलजलम् । चकोर्यो हि चन्द्रकरा-
न्पिबन्ति । प्रियं वारिणो जलस्य तरणं यासाम् । अन्यत्र वारितो निषिद्धो रणो यकाभिः ।
ता वारितरणाः, प्रियाणां वारितरणाः प्रियवारितरणाः ॥ ख ॥

(१) स्तनेति—स्तनावेव कुचावेव गण्डशैलौ तयोः शिखरास्फालनेनाग्रभागाहननेनो-
ल्ललन्त उद्गच्छन्तस्तरङ्गा वीचयस्तेषामन्तरेषु तरन्ति तरुणानि नवानि तामरसाणि कम-
लानि तेषां रसेन मकरन्देन सुरभि सुगन्धि सलिलं जलम् ।

(२) जातिरिति—नलः पुलिन्दराजकन्या विलोक्य चिन्तयते । यत्र जातिरुक्ता
जातिर्ग्रीवालक्षणत्रयत्वादिका । अस्ति । तत्र नेत्रयोर्नयनयोस्तस्यो विलोकनानन्दस्तस्या-
रम्भः प्रारम्भः सोऽस्या अस्तीति तादृशी जातिर्नास्ति । यत्र च रूपश्रीः सौन्दर्यशोभा
विद्यते । तत्र श्लाघ्यः प्रशस्यः । जन्मोदय उत्पत्तिः । सुलभो न सुकरो नास्ति । यत्रोत्कृष्टा
जातिस्तत्र सुन्दरं रूपं नास्ति । यत्र सुन्दरं रूपं तत्रोत्कृष्टजात्यभाव इत्याशयः । इत्ये-
कस्था एकव्यक्तिस्थायिनः समस्ताः सर्वे सुन्दरगुणा उत्तमगुणास्तेषां प्रद्वेषं विरोधमभ्य-
स्यत आचरतः । वृथाश्रमस्य विफलश्रमस्य भवतः । हे धातः । तात । सृष्टिक्रमो रचना-
प्रणाली । दृढतां ज्वलतु ॥ ५७ ॥

(३) ग्रीवेति—ग्रीवासु गलप्रदेशेषु लम्बिताः पद्मानां कमलानां नालान्येव लतिका
यासां ताः । कर्णावतंसिकृतानि कर्णाभरणीकृतानि प्रत्यग्राणां नवीनानासुन्मिषितानां विकसिता-
नामसितानां नीलानामुत्पलानां कमलानां दलानि पत्राणि तैः करणभूतैः । संदिग्धं संदेहा-
स्पदीभूतं नेत्रद्वयं चक्षुर्द्वयं यासां ताः । कुचयोः स्तनयोः प्राग्भागेण भुग्ना भिन्ना ऊर्मयस्त-
रङ्गा यामिस्ताः जलदेवता इव जलाधिष्ठात्र्य इव । एताः स्नानेऽवगाहने निरताः पुलिन्द-
राजरमण्यः कस्य सचेतसः पुरुषस्य । मनो मानसम् । उत्कं संजातोत्कण्ठं न कुर्वन्ति वि-
दर्भात ॥ ५८ ॥

अपि च—

(१) एतस्याः करिकुम्भसंनिभकुचप्राग्भारपृष्ठे लुठद्-
गुञ्जागर्भगजेन्द्रमौक्तिकसरश्रेणीमनोहारिणि ।
दूरादेत्य तरङ्ग एष पतितो वेगाद्विलीनः कथं
को वान्योऽपि विलीयते न सरसः सीमन्तिनीसंगमे ॥५९॥

इयं तु—

(२) निजप्रियमुखभ्रान्त्या हृषणाचुम्बदम्बुजम् ।
दृष्टाधरा तु भृङ्गेण सीत्कारमकरोन्मृदु ॥ ६० ॥

अनयापि—

(३) अविरतमिदमम्भः स्वेच्छयोच्छालयन्त्या
विकचकमलकान्तोत्तानहस्तद्वयेन ।
परिकलित इवार्धः कामवाणातिथिभ्यः
सलिलमिव वितीर्णं बाल्यलीलासुखाय ॥ ६१ ॥

अस्याश्च—

(४) कर्णमूलविषये मृदु गुञ्जन्पाणिपल्लवहतोऽपि हृटेन ।
एष षट्पदयुवा हरिणाक्ष्याश्चुम्बति प्रिय इवास्यसरोजम् ॥ ६२ ॥

एतस्या इति ॥ मौक्तिकसरो मुक्तादाम ॥ ५९ ॥

(१) एतस्या इति—लुठन्ती गुञ्जा गर्भे मध्ये यस्यास्तादृशी, गजेन्द्रमौक्तिकानां मुक्तानां सरो दाम तस्य श्रेणी पङ्क्तिस्तथा मनोहरे । एतस्याः पुलिन्दराजवनितायाः । करिकुम्भसंनिभौ गजगण्डस्थलसमौ यौ कुचौ तयोः प्राग्भारपृष्ठे उपरितनभागे । एष तरङ्गो दूरादागत्य पतितः । ततश्च विलीनः कथम् । अथवा अन्योऽपि कः सरसः सीमन्तिनीसंगमे स्त्रीप्रसङ्गे सति न विलीयते न विलीनो भवति । अपि तु भवत्येवेति भावः ॥ ५९ ॥

(२) निजेति—इयं पुलिन्दराजवनिता । हर्षेणानान्देन निजप्रियस्य मुखं तस्य भ्रान्त्या निजपतिवदनभ्रमेण । अम्बुजं पद्मचुम्बत् । ततो भृङ्गेण भ्रमेण दृष्टोऽधरोऽधरोऽधो यस्याः सा तादृशी सती मृदु कोमलं मन्दमिति यावत् । सीत्कारमकरोत् चकार । अम्बुज-मुखोऽस्याः पतिरिति भावः ॥ ६० ॥

(३) अविरतमिति—इदमम्भो जलम् । अविरतं यथा तथा स्वेच्छया । विकचकमलवत् प्रकुलपद्मवत् । कान्तं मनोरमम् । उत्तानं हस्तद्वयं भुजद्वयं तेन । उच्छालयन्त्योत्पातयन्त्या अनया वनितयापि कामवाणातिथिभ्यः कामिभ्यः । अर्ध आगतस्वागतप्रयोजनः परिकलित इव कृत इव । बाल्यलीलायाः शैशवविलासस्य सुखाय सलिलं जलं वितीर्णमिव दत्तमिव । यथा मृतेभ्यो जलाञ्जलिर्दीयते दद्वद्बाल्यलीलायैर्जलाञ्जलिर्दिता ॥ ६१ ॥

(४) कर्णेति—एष षट्पदयुवा भ्रमरः । पाणिपल्लवहतोऽपि स्वभुजनिवारितोऽपि हृटेन कर्णमूलविषये कर्णप्रदेशसमीपे । मृदु यथा तथा गुञ्जन् मधुरं शब्दं कुर्वन् । प्रिय इव प्रियतम इव । हरिणाक्ष्या मृगाक्ष्या आस्यसरोजं वदनकमलं चुम्बति चुम्बनं करोति ॥ ६२ ॥

इतोप्येषा—

(१) भ्रमकरं मकरं मकरन्दिनीं कमलिनीमलिनीमलिनीकृताम् ।

तरलयन्तमवेक्ष्य महाभयादुदतरत्सरितस्वरितै पदैः ॥ ६३ ॥

एताश्च—

(२) मन्दायते दिनमिदं मदनोऽपि सज्जस्तर्कि न गच्छत गृहानिति पद्मिनीभिः ।

मीलत्सरोजगतभृङ्गहृतरिवोक्ताः स्नात्वा शनैरनुसन्ति तटं तरुण्यः ॥ ६४ ॥

(३) एवमनेकविधविलासासक्तशबरसुन्दरीदर्शनाल्हादपुलकिते विविधवि-
तर्ककारिणि पङ्क्तिमग्नजरत्करेणुकायमाननिःस्पन्ददृशि तत्कालमुत्पन्नया म-
नाडूमन्मथव्यथया धीरतया च स्पृहया च विचिकित्सया च जिघृक्षया च
जिहासया च समकालमाकुलितेहृदये संकीर्णभावभाजि राजनि, राजीवव-
नविराजिते तस्मिन्मर्मदाहदे सलिलक्रीडासुखमतिचिरमनुभूय तीरभुवि से-
व्यसितसैकतस्थलीमलंकुर्वाणासु च तासु शबरराजसुन्दरीषु श्रुतशीलश्चि-
न्तितवान् ॥ क ॥

(४) उन्मादि यौवनमिदं शबराङ्गनानां देशोऽप्ययं नववयाः कमनीयकान्तिः ।
रेवातटं चलचकोरमयूरहारि किं स्यान्न वेद्मि जयिनी च मनोभवाज्ञा ॥ ६५ ॥

भ्रमकरमिति ॥ मकरन्दोऽस्त्यस्यां मकरन्दिनीम् । तथा अलिनीभिर्भ्रमरीभिर्मलि-
नीकृतां कमलिनीं तरलयन्तं क्षिपन्तं भ्रमकरमावर्तकरं मकरं यादोविशेषं विलोक्य यदुत्पन्नं
महाभयं तस्मात्स्वरितैरुत्तालैः पादक्रमैरसौ शबरसुन्दरी सरित उन्तीर्णा ॥ ६३ ॥

(१) भ्रमेति—मकरन्दोऽस्या अस्तीति तां गन्धवतीम् । अलिनीभिर्भ्रमरीभिर्मलि-
नीकृतां समाच्छन्नां पद्मिनीं तरलयन्तमास्कन्दन्तं भ्रमकरं जलावर्तकरं मकरं मीनं विलोक्य
महाभयात् सरितो नदीतः । त्वरितैः शीघ्रतया निहितैः पदैः । उदतरत् निरगमत । यथा क-
स्याचिन्नायिकायामासक्तं नायकं विलोक्यन्त्या तस्मात्प्रदेशादपसरति तथा ॥ ६३ ॥

(२) मन्दायत इति—इदं वर्त्तमानं दिनं मन्दायते मन्दीभवति । मदनोऽपि कामो-
ऽपि सज्जो बद्धपरिकरः । तत्तस्मात् कारणात् । गृहान् किं न गच्छतेति मीलन्ति संकुचन्ति
यानि सरोजाणि तत्र गताः प्राप्ता ये भृङ्गा भ्रमरास्तेषां हृतैः शब्दैः पद्मिनीभिः कमलिनीभि-
रुक्ता इव तरुण्योः युवत्यो स्नात्वा शनैर्मन्दं मन्दं तटं तीरदेशमनुसरन्ति गच्छन्ति ॥ ६४ ॥

(३) एवमिति—एवमुक्तप्रकारेण अनेकविधेषु नानाविधेषु विलासेषु लीलासु आ-
सक्ता निरता याः शबरसुन्दर्यः पुलिन्दवनितास्तासां दर्शनाल्हादेन विलोकनमुखेन पुलकिते
रोमाञ्चयुते । पङ्क्तौ कदमे निमग्नः पतितो यो जरत्करेणुवृद्धकरी तद्वन्निःस्पन्दे दृशौ नेत्रे यस्य
स तस्मिन् । विचिकित्सा संशयस्तथा । सेव्या सेवनाहं सिता श्वेतवर्णा च या सैकतस्थली
सिकताच्छन्ना भूस्ताम् ।

(४) उन्मादीति—शबराङ्गनानां पुलिन्दराजवनितानामिदं यौवनं तारुण्यमुन्मादि
उन्मादावस्थाविधायि विद्यते । कमनीया सुन्दरी कान्तिः शोभा यस्य सः । अथं देवोऽपि
नैषधोऽपि नवं वयो यस्य स नववया अस्ति । चलाश्चञ्चला ये चकोरा मयूराश्च तैहारि म-
नोरमम् । रेवातटं रेवातीरम् । अस्ति । तथा मनोभवाज्ञा कामनिदेशश्च जयिनी अवश्यं मा-
यिनी । इत्यत्र किं स्यादिति नाहं जाने । अत्र सर्वा समुत्कण्ठाविधायिनी सामग्री विद्यते ।
यथोक्तं “रेवारोभसि वेतसीतस्तले विचं समुत्कण्ठते” इति ॥ ६५ ॥

तथाहि—

(१) विकलयति कलाकुशलं, हसति शुचिं, पण्डितं विडम्बयति ।
अधरयति धीरपुरुषं, क्षणेन मकरध्वजो देवः ॥ ६६ ॥

अपि च—

(२) मध्ये त्रिवलीत्रिपथे पीवरकुचचत्वरे च चपलदृशाम् ।

छलयति मदनपिशाचः पुरुषं हि मनागपि स्खलितम् ॥ ६७ ॥

तदस्तु प्रस्तुतरसानुनयेनैव प्रभूणां मतयो निवर्त्यन्ते निषिद्धनिषेवणा-
त्, न प्रतिकूलतया इत्यवधारयन्नवनिपतिमवादीत् ॥ क ॥

‘देव’ रमणीयः खल्वयं प्रदेशः ॥ ख ॥

तथाह्यत्र—

(३) आह्लादयन्ति मृदवो मृदितारविन्दनिष्यन्दिमन्दमकरन्दकणान्किरन्तः ।

एते किरातवनितास्ततशैलगण्डसंघट्टजर्जररुचः सरितः समीराः ॥ ६८ ॥

एताश्च—

(४) उपनदि पुलिने पुलिन्दवध्वः स्तनपरिणाहविनर्जितेभकुम्भाः ।

शिथिलितसलिलार्द्रकेशवन्धाः किमपि मनोभववैभवं वहन्ति ॥ ६९ ॥

विकलयतीति ॥ अधरयति विधुरयतीत्यर्थः ॥ ६६ ॥

तदस्त्विति ॥ निषिद्धस्य निषेवणं सेवनमोग्रहस्तस्मात्सकाशात् प्रभूणां मतयः
प्रकृतरसानुमत्यैव व्यावर्त्यन्ते, न प्रतिकूलतया हठात् निषिद्धस्यानभिजातसङ्गमादेराग्रहं
कुर्वाणः प्रभुः सहायसंपदानुजीविना निवार्यः । परं तदभिमतं प्राक् पुरस्कृत्य दोषं च दर्श-
यित्वा । सहसा निवार्यमाणो हि पराभवमिव मन्येत ॥ क ॥

(१) विकलयतीति—मकरध्वजो देवः कामः । क्षणेन तत्कालमेव । कलासु कुशलं
दक्षं पुरुषं विकलयति विह्वलीकुरुते । शुचिं शुद्धं हसति । पण्डितं च विडम्बयति । धीरपुरुषं
धैर्यधारिणं जनमधरयति तिरस्करोति ॥ ६६ ॥

(२) मध्ये इति—मदन एव पिशाचः । चपलदृशां चञ्चलाक्षीणां मध्ये त्रिवलीत्रि-
पथे बलिन्नयरूपे त्रिमार्गमध्ये तथा पीवरौ पीनौ कुचावेव चत्वरमार्गः । तत्र मनागपि कि-
ञ्चिदपि । स्खलितं पतितं पुरुषं जनं प्रतारयति । लोकेऽपि त्रिपथे चतुष्पथे च मार्गं मध्ये गम-
नात्पैशाची व्याधिर्भवति ॥ ६७ ॥

(३) आह्लादयन्तीति—एते मृदवः कोमलाः सुखस्पर्शाः सरितो नद्याः समीराः
पवनाः सन्ति । कीदृशा एते । मृदितानि यानि कमलानि तेष्वप्यो निष्यन्दिनः खवन्तो मन्दा
मकरन्दकणा पुष्परसविन्दवस्तान् किरन्तः । किरातवनितानां शबरसीमन्तिनानां
स्तनावेव शैलगण्डौ तयोः संघट्टनेनास्फालनेन जर्जरा जीर्णा रूक् कान्तियैषां ते सादृशाः ॥ ६८ ॥

(४) उपनदि नद्यां पुलिने तीरे स्तनपरिणाहेन कुचविशालतया विनिर्जितौ गज-
कुम्भौ गजगण्डप्रदेशौ यासां ताः । शिथिलितः श्लथीभूतः सलिलेन जलेनार्द्रभूतः केशवन्धः
केशपाशो यासां ताः । एताः पुलिन्दराजवनिताः किमपि लोकोत्तरं मनोभववैभवं वहन्ति
विभ्रति ॥ ६९ ॥

इतश्चावलोकयतु देवः—

(१) सरसिजमकरन्दामोदमत्तालिगीतश्रवणसुखनिमीलचक्षुषः किञ्चिदेते ।
अपि दिवसमशेषं निश्चलाङ्गाः कुरङ्गाः पुलिनभुवि विहारहारवन्ध्या वसन्ति ॥ ७० ॥
इतोऽपि—

(२) पद्मान्यातपवारणानि नलिनीपत्राणि पर्यङ्किता

दोलान्दोलनदोहदोऽपि च चलद्वीचीचयैः पूर्यते ।

आहारो विसपल्लवं, पुलिनभूर्लीलाविहारारूपदं

रेवावारिणि राजहंसशिशवस्तिष्ठन्ति धन्याः सुखम् ॥ ७१ ॥

इहापि—

(३) चिरविश्चितचाटुश्चन्द्ररेखायमाणः प्रथमरसबिसाग्रप्रासलीलार्पणेन ।

इह रमयति हंसीं राजहंसो रिरंसुः पुलकयति च चञ्चूकोटिकण्डूयनेन ॥ ७२ ॥

अपि च—

(४) इह चरति चकोरः कोरकं पङ्कजानामिह चलदलचक्राच्चक्रवाको बिभेति ।

इह रमयति जीवंजीवको जीवितेशामिह वहति विकारं हारि हारीतकोऽपि ॥ ७३ ॥

सरसिजेति ॥ अपिभिन्नक्रमे ततोऽशेषमपि दिवसमित्यर्थः ॥ ७० ॥

पद्मानीति ॥ अत्रातपत्रप्रभृतयो राजधर्मा राजहंसशिष्यपूजावनीयाः ॥ ७१ ॥

इह चरतीति ॥ प्रतिष्ठमानभृङ्गवृन्दाच्चक्रवाको बिभेतीति तपस्विनीभ्रान्त्येति शेषः ।

जीवंजीवकः पक्षी जीवितेशां रमयतीति सम्बन्धः ॥ ७३ ॥

(१) सरसिजेति—सरसिजमकरन्दस्य कमलपुष्परसस्यामोदेन गन्धेन मत्ता ये अ-
ल्यो भ्रमरास्तेषां गीतैर्गानैर्यच्छ्रवणसुखं कर्णानन्दस्तेन निमीलन्ती संकुचन्ती चक्षुषी नेत्रे
येषां ते । निश्चलाङ्गाः स्तब्धाः कुरङ्गाः पुलिनभुवि तीरे अशेषमपि दिवसं यावत् । विहारा-
हारवन्ध्याः आहारविहारशून्या वसन्ति ॥ ७० ॥

(२) पद्मानीति—पद्मानि कमलानि । आतपवारणानि छत्राणि । नलिनीपत्राणि
कमलिनीदलानि पर्यङ्किता पल्यङ्किता । चलतां चञ्चलानां वीचीनां तरङ्गाणां चयैः नि-
वहैः । दोलायां हिन्दोलायामान्दोलनस्य दोहदोऽभिलाषापि । पूर्यते पूर्णो भवति । बिस-
पल्लवं कमलतन्तुकिसलयः । आहारो भोजनम् । पुलिनभूर्स्तीरभूमिः । लीलया विलासेन
विहारारूपदं केलिगृहम् । रेवावारिणि रेवानदीजले । धन्या राजहंसशिशवः सुखं यथा तथा ।
तिष्ठन्ति सुखमासते ॥ ७१ ॥

(३) चिरेति—चिरं यथा तथा विरचिता विहिता चाटुक्तिर्येन सः । चन्द्ररेखा इव
चन्द्रलेखा इवाचरन् । रिरंसुः केलिं कर्तुमिच्छुः । राजहंसः मरालो लोहितचरणः । प्रथमरसेन
प्रथमप्रेम्णा । बिसाग्रप्रासस्य कमलतन्तुकवलस्य लीलया विलासेनार्पणं समर्पणं तेन । हंसी
वरयाम् । इह रमयति क्रीडयति । तथा चञ्चूकोटिभिः कण्डूयनेन वर्षणेन । पुलकयति
रोमाञ्चयति ॥ ७२ ॥

(४) इहेति—इह स्थले पङ्कजानां पद्मानां कोरकं मुकुलं चरति व्रजति । इह च चक्र-
वाकः । चलतां गच्छतामलीनां भ्रमराणां चक्रात् समुदायात् । बिभेति भीतो भवति ।
जीवंजीवकः पक्षी । इह जीवितेशां प्राणेश्वरोम् । रमयति क्रीडयति । इह हारीतकोऽपि
पक्षी । हारि यथा तथा विकारं मनोविक्रियां वहति धारयति ॥ ७३ ॥

एवमसौ निषधेश्वरः श्रुतशीलेन प्रज्ञापूर्वमपररमणीयप्रदेशान्तरदर्शनव्या-
जेनान्तरितशबरसुन्दरीदिदृक्षाग्रहो गृहान्प्रतिप्रत्यावृत्तः ॥ क ॥

चिन्तितवांश्च—

‘कथं नु सा दमयन्ती पुरंदरप्रमुखेषु लोकपालैर्वर्धिषु मया मनुष्यज-
न्मना लब्धव्येति । निवारयिष्यन्ति; च तां खलु दिव्यसम्बन्धार्थिनो बान्ध-
वाः । तत्किमिह शरणम्’ इति विमुक्तदीर्घनिःसहनिःश्वासमसकृच्चिन्तयति
राजनि ‘राजन्, रामाजनः पद्म इव वारितः सुतरां प्रवर्तते । नालमस्य
दीर्घमनुरक्तस्य जायतेऽपरागो नाप्यलीकाभिनिवेशोऽस्य होयते । किंचान्य-
दन्यपरिग्रहवर्तिनीनामपि स्त्रीणामन्यत्रापि रागाग्रहो भवति । यतः पश्य
वरुणप्रतिग्रहेऽपि प्रतीचीयं मयि रागिणी भविष्यति’ इत्येवमिममाश्वासय-
न्निव भगवान्भानुरुत्तुङ्गतरुशिखराणि करैः पतनभयादिवावलम्बमानः शनै-
र्गगननलादवतीर्य प्रतीचीं दिशमयासीत् ॥ ख ॥

अम्बरान्तःप्रसारितकरे रागिणि रक्तया परियुक्ते तु पश्चिमककुभाऽ-
म्भोजिनीजीवितेश्वरे ॥ ग ॥

पूर्वाहं विहितोदयाहमसकृत्तन्मां विहायाधुना

यस्यामस्तमुपैति तां कथमयं रागी जग्रन्यामगात् ।

कथं नु सेति ॥ इन्द्रादिवेषु सत्त्व मयि विषये कीदृगनुरागः, बन्धवोऽप्येनां दि-
व्यसंबन्धार्थित्वात्तेष्वेव प्रोत्साहयिष्यन्ति, इति चिन्तयति राज्ञि शनैः क्रमेणाम्बरादवतीर्य
भगवान्भानुः पश्चिमागमात् । किं कुर्वन् । इमं नृपमित्यमुना प्रकारेणाश्वासयन्निव । तमेव
प्रकारमाह—अहो राजंस्त्वया चेतसि नैतच्चिन्तनीयम् । यदिव्यसम्बन्धार्थिनो बन्धव एतां
निवारयिष्यन्तीति तदेपास्मत्तो विरडक्षतीति । यतो रामाजनो वारितो निषिद्धोऽस्तीव
प्रवर्तते । तथाऽस्य स्त्रीजनस्य दीर्घमनुरक्तस्य बहुकालं सानुरागस्य सतोऽलमत्यर्थं न रामा-
पायः स्यात् । तथास्यालीकोऽप्यभिनिवेशो न होयते । किं पुनर्यादृक्त्वय्यभिनिवेशः ।
यथा पद्मोऽब्जं वारितो जलात्प्रवर्तते । तथास्य रक्तस्य सतो नालं काण्डं दीर्घमनु सह
परागो मकरन्दः स्यात् । तथाली भृङ्गी कं जलं तथोरभिनिवेशः प्रवेशः सोऽप्यस्य न होयते
न हीनः स्यात् । किं चान्यदुच्यते । स्वीकृतानामपि स्त्रीणां पुरुषान्तरे रागातुबन्धः ।
यस्मात्संप्रत्यपि पश्य त्वं वरुणस्वीकृतापि पश्चिमाशा ममापि विषये रागिणी भविष्यतीति ।
पद्मशब्द उभयलिङ्गः ॥ ख ॥

अम्बरान्तरिति ॥ नभोन्तःप्रसारितांशौ रक्तान्विते रक्तया पश्चिमया दिशा युक्ते
सत्यम्भोजिनीजीवितेश्वरे खौ प्राच्या चिन्तितम् ॥ ग ॥

तदाह—पूर्वैति ॥ आद्याहम् । तथासकृद्विहितोदयाहं तस्माद्यस्यामस्तमेति जगन्त्या
च निकृष्टां तामिमां रागी आरक्तः सन् रविर्मा विहाय कथमगात् । पश्चिमां दिशं गते
शिथिलांशावंशुमति विषये य ईर्ष्यारोषोऽसूयाकोपस्तस्माद्विषादिनी च सती पूर्वा दिक्
तमसान्धकारेण लक्ष्यते । अन्यामपि प्रथमां कृतोदयां विहाय अस्तंकारिणीं निकृष्टां च यदा

इत्येवं श्लथितांशुके दिनपतौ याते दिशं पश्चिमा-

मीर्ष्यारोषविषादिनीव तमसा प्राची ककुब्जयते ॥ ७४ ॥

(१) विश्लेषाकुलचक्रवाकमिथुनैरुत्पीडमाक्रन्दिते

कारुण्यादिव मीलितानि नलिनीष्वतं च मित्रे गते ।

शोकेनेव दिग्गङ्गनाभिरभितः श्यामायमानैर्मुखै-

र्निःश्वासानलधूमवर्तय इवोद्गीर्णास्तमोराजयः ॥ ७५ ॥

तथाविधे च चेलाव्यतिकरे राज्ञः संध्यावसरमावेदयितुमस्यासन्नविहारि हारि लीलार्किनरमिथुनमिदमगायत्—

‘रक्तेनाक्तं विनिहितमधोवक्त्रमेतत्कपालं

तारामुद्राः किमु कलयता कालकापालिकेन ।

संध्यावध्वाः किमु विलुठिता कौकुमी शुक्तिरेव

शङ्कां कुर्वेज्जयति जलधावधर्ममनाकंविम्बम्’ ॥ ७६ ॥

(२) अथ क्रमेण गगनमन्दाकिनोतीरतापसैर्विकीर्यमाणेषु संध्यार्धाञ्जलिजलविन्दुबुद्बुदेष्विव किञ्चिदुन्मीलितेषु विरलतरतारास्तवकेषु, वासरविरामवादिताद्यैश्चमरसदनेषु, दह्यमानबहलधूपधूममञ्जरीष्विव वियति विहरन्तीषु तनुतिमिरवल्लरीषु, स्वपस्पतत्रिकुलकोलाहलेन वासार्थिश्रान्तागता-

रागो विलासो याति, तदा तस्मिंश्चिथिलितवाससि पूर्वा स्त्रीर्ष्याविषादिनी तमसा तमोभावेन प्राप्यते ॥ ७४ ॥

विश्लेषेति ॥ उत्कृष्टा पीडा यत्रैत्युत्पीडमित्याक्रन्दक्रियाविशेषणम् ॥ ७५ ॥

रक्तेनेति ॥ अधस्ताद्वक्त्रं यस्य तदधोवक्त्रमधोमुखम् । तथा रक्तेन रुधिरैणाक्तं लिप्तम् । तत्तथाभूतं कपालं काल एव कापालिकस्तेन तारा नक्षत्राण्येव मुद्रा रुचकाख्यानि हस्तपादादीनामस्थ्याभरणानि कलयता युञ्जानेन किमुपन्यस्तम् । किम्विति वितर्कः । किंवा संध्यैव या वधूस्तस्याः सम्बन्धिनी कौकुमी शुक्तिर्विपरीतमधोमुखो लुठिता । एवमित्थं शङ्कामुत्पादयत्समुद्रेधर्मप्राकैविम्बं जयत्यधुना ॥ ७६ ॥

अथेति ॥ कोशः कणिका शपथविशेषश्च । वयमन्यत्र न यास्याम इत्यर्थे पश्चिनीनां समीपे कोशयानं कुर्वेत्तु भृङ्गविलासिषु । क्षामोदरीप्रकृष्टपाणिज्वलितवैलसिकवर्तिमुखेषु

(१) विश्लेषेति—विश्लेषाकुलानि वियोगव्याकुलानि यानि चक्रवाकमिथुनानि तैः । उत्पीडे प्रकृष्टपीडायुतं यथा तथाक्रन्दते सति रुदिते सति । नलिनीषु पद्मिनीषु कारुण्यादिव दैन्यादिव मीलितानि संकुचितासु सतीसु । मित्रे सूर्यं सुहृदि चास्तं गतेऽस्तमिते सति दिग्गङ्गनाभिः शोकेनेव दुःखेनेव । अभितः श्यामायमानैर्मुखैर्वदनैः । निःश्वासानलस्य निःश्वासाग्नेर्मस्य वर्तय इव तमोराजयोऽन्धकारश्रेणयः । उद्गीर्णा उद्गमिताः ॥ ७५ ॥

(२) अथेति—संध्यासमये योऽर्धाञ्जलिस्तस्य जलविन्दूनां जलकणानां बुद्बुदेषु । वासार्थिनो निवासस्थानप्रार्थिनः श्रान्ता आगता येऽवजाः पान्थास्तैः स्वागतालापमिव स्वागतवार्तामिव कुर्वाणानि कुर्वन्तीषु वनराजिसु वनश्रेणीसु ।

ध्वगस्वागतालापमिव कुर्वाणसु वनराजिषु, अन्यत्र परिभ्रमणपरिहारार्थ-
मिव पद्मिनीनां कोशपानमाचरत्सु चञ्चलचञ्चरीकेषु, रत्नसुखोत्साहावे-
शमहामन्त्राक्षरेष्विव श्रूयमाणेषु महासरित्कूलकुलायनिनीनजलकुक्कुहकुह-
रितेषु, रामायणव्यतिकरेष्विव मन्दोदरीप्रहस्तप्रबोधितोत्सिक्तदशाननेषु
संध्याप्रदोषेषु जाते जस्तकुम्भकारकुक्कुटकुटुम्बपक्षपिच्छविच्छाये मनाक्तमो-
नुविद्धे संध्याराने राजा विषादविस्मृतसंध्याह्निकः परिजनानुबन्धात्संध्यां
ववन्दे ॥ क ॥

ततश्च क्रमेण--

(१) रजनिमवनिनाथः सांध्यकर्मावसाने हरचरणसरोजद्वन्द्वसेवां विधाय ।
मृदुकलितविपञ्चीपञ्चमप्रायगीतश्रवणसुखविनोदैस्तां स तस्मिन्ननैषीत् ॥ ७७ ॥

इति श्रीत्रिविक्रमभट्टविरचितायां दमयन्तीकथायां हरचरणसरोजङ्गायां
पञ्चम उच्छ्वासः समाप्तः ॥

दीपेषु । रामायणसंपर्केषु तु मन्दोदरीनाम्न्या पत्न्या प्रहस्तेन सेनान्या प्रकर्षेण बोधित
उत्सिक्तः उद्विक्तः सन् दशाननो रावणो येषु तथाभूतेषु । कुम्भकारः कुक्कुटः पक्षिविशेषः ॥ क ॥

इति विषमपदप्रकाशमेतं दमयन्त्यास्तनुते स्म चण्डपालः ।

शिशुमतिलतिकाविकासचैत्रं चतुरमतिस्फुटभित्तिचारुचित्रम् ॥

इति चण्डपालविरचिते दमयन्तीकथाविवरणे पञ्चम उच्छ्वासः समाप्तः ॥

(१) रजनीति—सोऽवनिनाथो नलो राजा । सांध्यकर्मावसाने सन्ध्याकर्मसमा-
प्तौ । हरचरणसरोजद्वन्द्वस्य हरचरणारविन्दयुगलस्य सेवां विधाय कृत्वा । मृदुकलिता या
विपञ्ची तस्याः पञ्चमप्रायेण पञ्चमरागमयेन गीनेन श्रवणसुखविनोदैः । तां रजनिं रात्रिम् ।
तस्मिन् गृहे । अनैषीत् = अतिवाहितवान् ॥ ७७ ॥

षष्ठ उच्छ्वासः ।

अथ द्विजजननिकायकीर्णसंध्याञ्जलिजलैरिव क्षालयमाने मनाविवमल-
तां व्रजति तिमिरमल्लिनेऽम्बरे, मालाकारेणैव प्रभातप्रभोद्भूमेदेनावचीयमा-
नेषु गगनपुष्पवाटिकाकुसुमेष्विव नक्षत्रेषु, निद्रापहारहुङ्कार इवोत्थिते प्र-
भातभेरीध्वनौ, नरपतेः प्रबोधनार्थमदूरे वैतालिकः पपाठ ॥ क ॥
उदयगिरिगतायां प्राक्प्रभापाण्डुतायामनुसरति निशीथे शृङ्गमस्ताचलस्य ।
जयति किमपि तेजः सांप्रतं व्योममध्ये सलिलमिव विभिन्नं जाह्नवं यामुनं च । १ ।

अपिच—

यात्यस्ताचलमन्धकारपटले जातेऽरुणस्योदये

तापिच्छुच्छुदपदुमरागमहसोर्मध्यं ककुब्भागयोः ।

अथ द्विजेति ॥ अथ निशातिवाहनानन्तरम् । अम्बरं व्योम वक्षं च । व्योम्नः
स्वभावस्वच्छस्यापि मालिन्यक्षालने भाक्ते । वक्षपक्षे तिमिरवन्मलिनम् ॥ क ॥

उदयेति ॥ उदयाद्रिगतप्रथमप्रभापाण्डिमि निशीथे चान्धकारेऽस्ताचलशृङ्गं गन्तुं
प्रवृत्ते किमपि सर्वोत्कृष्टं तेजो जयति । तत्र कविस्तुप्रेक्षते—सांप्रतमिदानीं नभोमध्ये जा-
ह्नवं गाह्णं, यामुनं च कालिन्दीयं, सलिलं विभिन्नं संगतमित्यर्थः । व्योम्नि जाह्नव्येवा-
सीत् । यमुनायाः संभेदः सांप्रतमेव । अत एवास्मिन्वृत्ते ‘यमुनात्रिविक्रमः’ इति नाम
कविस्त्वापत् । तथाच—‘प्राच्याद्विष्णुपदीहेतोरपूर्वोऽयं त्रिविक्रमः । निर्ममे विमलं व्योम्नि
यत्पदं यमुनामपि’ । प्रभया पाण्डुता प्रभाकृत उद्योतः प्रकाश इति यावत् । न तु प्रभायाः
पाण्डुतेति समासः । उदये प्रभाया आरक्तत्वात् । प्रकाशस्तु इन्द्रनीलादीनामपि पाण्डु-
रेव । जाह्नवी देवताधिष्ठात्री यस्येति देवतार्थेऽण् । अन्यथा शैषिकच्छः स्यात् ॥ १ ॥

यातीति ॥ अस्तगिरिं गच्छति तमःसमूहे पश्चिमायाः कृष्णायाः, संपन्नारुणोदया-
याः पूर्वस्याश्च लोहिताया दिशोर्मध्ये पाण्डु पिञ्जरं इयामं वा किमपि दुर्लक्षं मनाक् स्तो-
कोदयं तेजोऽर्थात्प्रकाशात्मकं वो युष्मान्पातु । प्रकाशारुणोदयतमःशेषसमुदायरूपत्वात्
पाण्डु पिञ्जरं इयामं चेत्युक्तम् । तदित्यनेन क्षिप्तं यच्छब्दवाच्यमुपमानमाह—अन्तरि-
त्यादि । दिग्भागयोर्विष्णुविरञ्चौ, प्रकाशात्मनश्च तेजसो लिङ्गोद्भव उपमानम् । अथवा
सत्त्वं पाण्डु तदेव विष्णुः, रजः पिञ्जरं तदेव स्रष्टा, तमः इयामं तदेव च हरः, एतत्त्रयीम-
दश्च रविरित्यागमिकसमयः । तदुक्तम्—‘सत्त्वं शुभ्रं स हरिर्लोहितपीतं रजः स जगत्क-
र्ता । कृष्णं तु तमः स भवो भानुश्चैतत्त्रयीमूर्तिः’ । अभिधानकारोऽप्याह—‘द्वादशात्मा
त्रयीतनुः’ । एतेन पाण्डु तेज इत्युक्ते सत्त्वस्य, पिञ्जरमित्युक्ते रजसः, इयाममित्युक्ते तम-
सः प्रतीतिरिति । ततश्च तमोन्विताया अपाच्या अरुणान्वितायाश्च प्राच्या मध्ये मना-
गोपलक्ष्यं किमप्यद्भुतवैभवं तदुत्कृष्टं पाण्डु पिञ्जरं इयामं च तेजोऽर्थात् सत्त्वरजस्तमस्त्रयी-
मयं त्रयीतनुलक्षणं वो युष्मानवतु । अमुमेवार्थं सत्त्वरजस्तमसां संज्ञान्तरेण विष्णुविरञ्च-
लिङ्गोद्भवलक्षणेन द्रव्यज्ञाह—अन्तरित्यादि । ‘पुरा स्वमाहात्म्यार्थं विवदमानयोद्बुद्धि-

अन्तर्विष्णुविरञ्चयोरिव मनांग्लङ्गोद्भवभ्रान्तिक-

सजः पाण्डुरपिञ्जरं च किमपि श्यामं च तद्वोऽवतात् ॥ २ ॥

अनन्तरमुत्तिष्ठतोत्तिष्ठतानयत गजवाजिवेगसरोः संयोजयत शकटानि,
वेष्टयत पटकुटीः, मुकुलयत मण्डपिकाः, संवृणुत काण्डपटान्, उन्मूलयत
कीलकान्, उद्वहत वेगाद्भवनीयभाण्डम्, भारयत करभकलभान्, उत्तिपत
क्षीणोत्तकान्, उत्तरत सरितम्, अपसरत पुरतः, कुरुत संचारसहं मार्गम्,
इत्यनेकविधप्रयाणाकुललोककोलाहले समुच्छलति, नदत्सु प्रस्थानवादित्रेषु,
समुत्थाय नरपतिरावश्यकशौचावसाने नमंदाभ्योभिषेकपूततनुरनुबन्धं सां-
ध्यविधिम्, अधिकृत्य भगवन्तमुदयगिरिशिरःशिखरभाजं भास्करम्, इमं
श्लोकमपठत् ॥ क ॥

(१) 'जयत्यम्भोजिनीबन्धुर्बन्धूकारुणरश्मिकः ।

वैद्रुमो वासरारम्भकुम्भः पल्लववानिव' ॥ ३ ॥

अभ्यर्च्य च पञ्चोपचारैः सुरासुरगुरुं गौरीपतिं तत्प्रियस्य भगवतो ना-
रायणस्यापि वाञ्छितार्थसिद्धये स्तुतिमकरोत् ॥ ख ॥

(२) 'जयत्युदधिनिर्गतस्मरविलोललक्ष्मीलस-

द्विलासरसमन्धरस्फुटकटाक्षलक्षीकृतः ।

अमन्दरयमन्दरभ्रमणघृष्टहेमाङ्गदः

सुरारिवधनाटकप्रथमसूत्रधारो हरिः ॥ ४ ॥

(३) जयत्यमलकौस्तुभद्युतिविराजितोरःस्थलः

सहेलहतदानवो नवतमालनीलद्युतिः ।

णनारायणयोः शिवेन स्वस्य लिङ्गोद्भवस्योध्वाधोमानविज्ञानं महत्त्वहेतुः पण उक्तः
इत्यागमः ॥ २ ॥

अनन्तरमिति ॥ वेगसरो वेसरी । काण्डपटो गुणलयनी ॥ क ॥

जयत्युदेति ॥ सुरारिवधनाटकस्य प्रथमे प्रस्तावनायां सूत्रधारः ॥ ४ ॥

(१) जयतीति—बन्धूकवत् जपाकुसुमवदहणा रक्ता रश्मयो यस्य सः । अम्भो-
जिनीबन्धुः पद्मिनीबन्धुः सुयः । वैद्रुमो विद्रुमनिर्मितः । पल्लववान् किसलयसहितः । वास-
रस्य दिवसस्यारम्भस्य प्रारम्भस्य कुम्भ इव जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते । अत्र जयत्यर्थेन
नमस्कार आक्षिप्यते । तं प्रत्यस्मि प्रणत इति सारार्थः ॥ ३ ॥

(२) जयतीति—हरिर्जयति । कीदृशः सः । उदयेः सागराभिर्गता निःसृता स्मरवि-
लोला मदनचञ्चला या लक्ष्मीस्तस्या विलासरसेन माधुरं मन्दे स्फुटे च यथा तथा कटा-
क्षेण नेत्रप्रान्तेन लक्ष्मीकृतो विषयीकृतः । अमन्दो रयो वेगो यस्य तादृशेण मन्दरभ्रमणेन
मन्थानभूतमन्दरावलभ्रमणेन घृष्टो हेमाङ्गदः सुवर्णकेयूरो यस्य सः । सुरारीणां दैत्यानां
वध एव नाटकं तस्य प्रथमे प्रस्तावे सूत्रधारः ॥ ४ ॥

(३) जयतीति—हरिर्भगवान् विष्णुर्जयति । कीदृशो हरिः । अमलया निर्मलया
कौस्तुभस्य मणेर्युत्या प्रकाशेन विराजितं शोभितमुरःस्थलं यस्य सः । हेलया सहितं
सहेलं यथा तथा हता नाशिता दानवा दैत्या येन सः । नवतमालवन्नीला द्युतिः कान्तियस्य

विनम्रसुरमस्तकच्युतविकासिपुष्पावली-

विक्रीर्णमधुसीकरस्नपितपादपीठो हरिः ॥ ५ ॥

(१) जयत्युदरनिःसरद्वरसरोजपीठीपठ-

चतुर्मुखमुखावलीविहितरम्यसामस्तुतिः ।

अलब्धमहिमावधिर्मधुवधूविलासान्तक-

जगत्त्रितयसम्भवो भवभयापहारी हरिः ॥ ६ ॥

(२) जयत्यसुरसुन्दरीनयनवारीसंवर्धित-

प्रतापतरुल्लसत्तरुणकेकिकण्ठच्छविः ।

दलत्कनककेतकीकुसुमपत्रपीताम्बरः

सुराधिपनमस्कृतः सकललोकनाथो हरिः ॥ ७ ॥

(३) जयत्यखिललोकजिन्नरककालकेतुद्रमो

मदान्धदशकन्धरद्विरददुष्टपञ्चाननः ।

हिरण्यकशिपुप्रियामुखसरोजचन्द्रोदयः

सुरेन्द्रशिपुसिंहिकासुतशिरःकुठारो हरिः ॥ ८ ॥

जयतीति ॥ नरको भौमासरः ॥ ८ ॥

सः । विनम्राः प्रणता ये सुरास्तेषां मस्तकेभ्यः शिरोभ्यश्च्युता या विकासिपुष्पाणां प्रकुल-
कुसुमानामावली श्रेणिस्तस्याः विक्रीर्णाः पतिता मधुसीकरा मधुविन्दवस्तैः स्नपितं पाद-
पीठं यस्य सः ॥ ५ ॥

(१) जयतीति—पुनरपि हरिर्जयति । कीदृशोऽयम् । उदराग्निःसरन्निर्गच्छत् यत् वर-
सरोजं कमलं तस्य पीठी पीठं तत्र पठन् अधीयानो यश्चतुर्मुखो ब्रह्मा तस्य मुखानामाना-
नामावल्या श्रेण्या विहिता कृता रम्याणां मधुराणां साम्नां स्तुतिः स्तवो येन सः । अल-
ब्धा नाधिगता सहिम्नोऽवधिः सीमा येन स निःसीममहिमकः । मधोर्मधुनामकदैत्यस्य
वधूनां रमणीनां विलासस्य क्रीडाया अन्तकृत् विनाशकः । जगतां लोकानां त्रितयस्य संभव
उत्पत्तिस्थानम् । भवभयस्य संसारभयस्यापहारकः ॥ ६ ॥

(२) जयतीति—हरिर्जयति । कीदृशसौ । असुरसुन्दरीणां दैत्याङ्गनानाम् । नयनवारि-
णाश्च जलप्रवाहेण संवर्धितो वृद्धि गतः प्रतापतरुस्य सः । उल्लसन् उल्लासं प्राप्नुवन् तरुणो
युवा यः केकी मयूरस्तस्य कण्ठस्य च्छविरिव छविः कान्तितर्यस्य सः । दलद् विकसद् यत्
कनककेतकी सुवर्णमयकेतकीवृक्षस्तस्य कुसुमस्य पुष्पस्य पत्रं दलं तद्वत् पीतं पीतवर्णमम्बरं
वसनं यस्य सः । सुराधिपेण महेन्द्रेण नमस्कृतः प्रणतः । तथा सकलानां सर्वेषां लोकानां
जगतां नाथः स्वामी हरिर्जयति ॥ ७ ॥

(३) जयतीति—हरिर्जयति । कीदृशोऽयम् । अखिललोकजिन्निखिलजगज्जेता ।
नरकस्य भौमासुरस्य कालार्थं मृत्युसूचनार्थं केतुद्रमः केतुनामकतारकोदयः । अर्थात्तन्निहन्ता ।
मदान्धः प्रमत्तो यो दशकन्धरो दशभीषो रावण एव द्विरदो दन्ती तदर्थं दुष्टपञ्चाननो दुष्ट-
सिंहः । अत्र दुष्टपदेन सिंहस्य प्रखरता द्योतिता । हिरण्यकशिपोः प्रियाणां प्रियतमानां
मुखान्येव वदान्येव सरोजाणि कमलानि तदर्थं चन्द्रोदयः । उदिते चन्द्रे कमलानि संकुच-
न्ति । सुरेन्द्रस्य देवेन्द्रस्य ग्निः शत्रुर्यो हि सिंहिकासुतो राहुस्तस्य शिरसो मस्तकस्य
कुठारदण्डो ॥ ८ ॥

(१) जयत्यमरसारथिर्मदनतप्तलक्ष्मीलस-

त्पयोधरयुगस्थलीसरसचन्दनस्थासकः ।

अचिन्त्यगुणविस्तरः सकलकेशिकसाङ्गना-

कपोलफलकोल्लसत्तिलकभङ्गाहारी हरिः ॥ ९ ॥

(२) जयत्यसमसाहसः सकललोकशोकात्तृक-

त्सहस्रकरभासुरस्फुरितचारुचक्रायुधः ।

विहङ्गपतिवाहनः कलुषकन्दनिर्मूलनः

समस्तभुवनावलीभवनशिल्पधारो हरिः ॥ १० ॥

(३) जयत्यमलभावनावनतलोककल्पद्रुमः

पुरन्दरपुरःसरत्रिदशवृन्दचूडामणिः ।

अरातिकुलकन्दलीवनविनाशदावानलः

समस्तमुनिमानसप्रवरराजहंसो हरिः ॥ ११ ॥

एवमभिवन्ध देवदेवम्, समारुह्य विजयिवारणेन्द्रस्कन्धम्, अग्रतः प्रधा-
वितानेककरितुरगपरिजनः, पुरः पुरोधसा निर्वर्त्तिते महानदीयाने युगसहस्र-
परिवर्त्तवृत्तान्तसान्निषीम्, अनवरततपस्यद्वर्द्धयिषिप्रतिष्ठितशिवलिङ्गसङ्घो-

जयतीति ॥ अमराणां सारथिर्नृता अग्रणीरिति यावत् ॥ ९ ॥

एवमिति ॥ समुत्तीर्थ भगवतो मेकलकन्याम् । उत्कुलेत्यादौ लकारानुप्रासाद्धेतोः
केचित् 'अङ्गोल' इति पठन्ति, तच्च प्राकृते । संस्कृते त्वङ्गोष्ठ इति । तथा उल्लङ्घ्य दक्षि-
णभागस्थितं मतङ्गजानां गजानामभिमतं नर्मदातीरं पुण्यारण्यम्, अग्रतो विविधविन्ध्या-

(१) जयतीति—हरिर्जयति । कीदृगसौ । अमराणां देवानां सारथिर्नृता । मद्नेन
कामेन तप्ता संतप्ता या लक्ष्मीस्तस्याः पयोधरयुगस्थली स्तनप्रदेशस्तस्याः सरसश्चन्द-
नस्य स्थासकः । यथा चन्दनलिसहस्तप्रक्षेपेण भूः शीतला जायते तद्वदत्रापि ज्ञेयम् । अचि-
न्त्यो विचारातीतो गुणानां विस्तरो विस्तारो यस्य सः । सकलानां सर्वासां केशिनोऽसुरस्य
कंसस्य चाङ्गनानां कपोलफलकेषु गण्डपालीपूललसन्तो विलसन्तस्तिलकभङ्गास्तिलक-
रचनास्तेषां निवारकः । अर्थात्तयोर्निहन्तेति भावः ॥ ९ ॥

(२) जयतीति—हरिर्जयति । कीदृगेषः । असममनुपमं साहसं बलं यस्य सः । सक-
लानां सर्वेषां लोकानां जगतां शोकस्य दुःखस्यान्तकः । सहस्रकरवत् सूर्यवद् भासुरं भास-
मानं स्फुरितं चञ्चलं चारु मनोरमं चक्रमेवायुधं यस्य सः । विहङ्गपतिर्गण्ड एव वाहनो यस्य
सः । कलुषं क्लिबषमेव कन्दस्तस्य निर्मूलन उत्पाटकः । समस्तानां सर्वेषां भुवनानां
जगतामावली श्रेणि एव भवनं गृहं तस्य शिल्पधारी निर्माता ॥ १० ॥

(३) जयतीति—हरिर्जयति । कीदृश एषः । अमलभावनया निर्मलभावनया अव-
नता नम्रा ये लोकास्तदर्थं कल्पद्रुमः । पुरन्दरपुरःसरा इन्द्राग्रेसरा ये त्रिदशा देवास्तेषां
वृन्दं तस्य चूडामणिः शिरोमणिः । अरातीनां शत्रूणां कुले समूह एव कन्दलीस्तस्या वने
समूहस्तद्विनाशाय दावानलः काननाग्निः । समस्तानां सर्वेषां मुनीनां मानसे मनसि प्रवरः
श्रेष्ठो राजहंसः । हरिर्जयति ॥ ११ ॥

धसम्, अनेकसुरसुन्दरीसेविततीरसंकैतलतामण्डपाम्, अनवरतमज्जद्वन-
गजमदामोदसुरमिततरङ्गाम्, अपरगङ्गाम्, अपरसागरराजमहीषीम्, अपर-
मार्कण्डेयतपःसिद्धिसखीम्, समुत्तीर्य भगवतीं मेकलकन्याम्, (१) उत्फुल्लप-
ल्लविताङ्गोलसल्लकीसरलसालसर्जार्जुननिम्बकदम्बजम्बूस्तम्बोदुम्बरखदिरक-
रञ्जाञ्जनाशोकसौभाग्ननकप्रायैस्तरुभिराकीर्णम्, अभिमतं मतङ्गजानाम्, अनु-
भूतसारं सारङ्गैः, शिशिरतरं तरङ्गानिलैः, स्वर्गवनसमं समञ्जरीकैलंताजाल-
कैरुलङ्घ्य दक्षिणं नर्मदातीरपुण्यारण्यम्, अग्रतो, गगनवीथिमिव सिंहाराशि-
राजितामुत्पतङ्गामुत्थितवृश्चिकामाविभूतसार्द्ररोहिणीमूलां च, छन्दोजाति-
मिव शार्दूलविक्रीडितमनोहरां हारिहरिणीमन्दाक्रान्तामनवरतवसन्ततिल-
कोद्भासितामतिविचित्रचम्पकमालां च, सीतामिव बहुकोटरावणवृतामुत्प-
न्नकुशलवां च, लङ्कामिव संचरद्विगुणपञ्चाननविभीषणां चारुपुष्पकामका-
ण्डाडम्बरितमेघनादां च, गीतविद्यामिव ततावनदधनसुषिरवंशस्वनमनो-
हरामनेकतालभेदां निषादद्रष्टृषभमध्यमग्रामयुक्तां च, चित्रविद्यामिवानेकक-

टवीमवगाहमान इति सम्बन्धः । कथंभूतां विन्ध्याटवीम् । सिंहाराशिमृगेन्द्रवृन्दं ज्योति-
षोक्तः पञ्चमो राशिश्च । तेन राजिताम् । तथा पतङ्गः शलभः सूर्यश्च । वृश्चिकोऽली अष्ट-
मराशिश्च । पुनः किंभूताम् । आविभूता सह आर्द्रेण शृङ्गवेरण, रोहिणी ओषधिविशेषो,
मूलो मूलकश्च यस्याम् । पक्षे आर्द्रा-रोहिणी मूलानि ताराः । शार्दूलविक्रीडितेन सिंह-
विलसितेन मनोहरा । तथा हारिणीभिश्चारुभिर्हरिणीभिर्मन्दमाक्रान्ताम् । सर्वदा वसन्तै-
स्तिलकैश्च तद्विशेषैर्भूषिताम् । तथा अतिविचित्रा चम्पकानां माला श्रेणी यस्याम् ।
पक्षे शार्दूलविक्रीडितं हरिणी मन्दाक्रान्ता वसन्ततिलका चम्पकमाला च छन्दांसि ।
तथा बहुभिः कोटरावणैर्वृतां छन्नाम् । कोटराणां वनमिति कृत्वा 'वनगिर्याः संज्ञायाम्—'
इति सूत्रेण पूर्वपदस्य दीर्घः । 'वनपुरगा—' इति सूत्रेण णत्वम् । कुशो दर्भः । लवो
लेशः । सीतां तु बहुकोटेन प्राज्यकौटिल्येन रावणेन रक्षसा प्रार्थिताम् । तथा उत्पन्नौ
कुशलवौ स्वसूतौ यस्याः । तथा संचरद्विगुणैर्विरज्जुभिः पञ्चाननैः सिंहैर्विशेषेण भीष-
णाम् । तथा चारुपुष्पमार्ता मनोहरसरोजं कंजलं यस्याम् । अत एवानवसरेऽपि आडम्ब-
रितो विस्त्रतो मेघनादस्तण्डुलीयको यस्याम् । लङ्का तु द्वौ गुणौ येषां पञ्चानां ते द्विगुणा
दशेत्यर्थः । तत्संख्यान्याननानि यस्य स दशमुखो, विभीषणश्च तद्व्रताता संचरन्त्यस्याम् ।
पुष्पकं विमानम् । मेघनादो रावणात्मजः । गीतविद्यामिवेति । तता विस्तीर्णा अवनद्धाः
श्रुष्टिष्टा घनसुषिरा बहुविवरा दंशा वेणवस्तेषां स्वनेन रम्याम् । तालास्तरुविशेषाः ।
निषादाः शबराः । मध्ये भवो मध्यमः । ग्रामः खेदकम् । पक्षे ततेन तन्त्रीगतेन अवन-
द्धेन पौष्करेण च घनेन कांस्यकृतेन सुषिरसंज्ञकदंशस्वनेन च मनोज्ञाम् । यद्यपि 'ततं त-

(१) उत्फुल्लेति । उत्फुल्ला विकसिताः पल्लविताः संजातपल्लवाः येऽङ्गोललाः
सल्लव्यः सरलाः सालाः सर्जा अर्जुनाः निम्बा कदम्बा नीपा जम्बूस्तम्बाः उदुम्बराः
खदिराः करजा अञ्जनाः अशोकाः सौभाग्ननका वृक्षास्तत्प्रायैस्तरुभिर्व्याप्तम् ।

एतकपत्रलतास्थानकविषमामृज्वागतपापसां च, कलियुगाश्वशासनस्थिति-
मिव महाव्रतिकान्तःपातिभिः कालमुखैर्वानरैः संकुलामनेकधामिन्नस्रोतसं
च, कापालिकखट्वाङ्गयष्टिमिव समुद्रोपकण्ठलक्ष्माम्, मायामिव शम्बरा-
धिष्ठिताम्, मरुभूमिमिव करीरैः केसरिप्रसवैरसंचाराम्, अतिचारुचन्दनैः
कृतगोरोचनाविशेषकैरक्षतदूर्वावाहिभिराख्यमङ्गलाचारैरिव तृणस्थलैरलं-
कृताम्, विविधव्याधां विन्ध्याटवीमवगाहमानो मेषवृषमिथुनयुजः सधनुषः
सकुम्भकन्यानेकत्र राशीभूतान्गिरिप्रामपारलोकानालोकयन्, 'इयं गगनवी-
धीव चित्रशिखण्डिमण्डिता सरित्तीरभूमिः, इयं सरिदिव बहुतरङ्गोपशो-

न्नीगतं ज्ञेयमवनन्दं तु पौष्करम् । घनं कांस्यकृतं प्रोक्तं छपिरं वांश्यमेव च' इति भरतः ।
तथ, प्यत्रानेकविषयत्वाद्द्वंशस्वनोपादानमसंदेहार्थमुचितमेव । अनेकतालभेदाश्चत्पुटादयो
यस्याम् । तथा निषादेन स्वरेण मध्यमसंज्ञकप्रायेण युक्ताम् । चित्रविद्यामिवेति । कण्टकैः
सूत्रैः पत्रैः पणैः, लताभिर्वल्लीभिः, शाखाभिर्वा स्थानकैश्चालवालैर्विषमाम् । तथा ऋज-
वोऽकुटिला आगताः स्वापार्थं प्रासास्तापसा मुनयो यस्याम् । चित्रविद्यापक्षे कलिका-
कण्टक-शाखा-त्रिभङ्गि-संज्ञाभिश्चत्वारः पत्रावयवाः । एतैर्मिलित्वा शिशु-सकल-स्व-
स्तिक-वर्धमान-सर्वतोभद्राख्याणि पञ्च पत्राणि निष्पद्यन्ते । तदत्र शाखापर्यायो लता-
शब्दः । तथा स्थानकानि पार्श्वगत-ऋजु-ऋज्वागत-द्वयोर्ध्व-अर्धऋजु-गमनालीढ-
त्वस्ति-त्रिभङ्गि-संज्ञानि । तैर्विषमाम् । स्थानकशब्देनैव ऋज्वागतं गतार्थमपि व्याप-
कत्वात्पृथगुक्तम् । प्रायो हि चित्रे ऋज्वागतमेव लिख्यते । तत्रसि भवानि तापसानि ।
मयूरसनोद्ग्रासनादीनि करणानि तापसाख्यानि । तत ऋज्वागते तापसानि यस्याम् ।
यद्वा ऋज्वागतेन तापं स्यतीति केचित् । ऋज्वागतेन दुःखापहारिणीमित्यर्थः । कलि-
युगेति । अपहृ रतिस्त्रितिः । महती अवतिर्येपां ते महाव्रतिका वृक्षास्तेषामन्तर्मध्ये पत-
न्त्यभीक्ष्णं तैः कृष्णमुखैर्मर्कटैश्चलन्नाम् । तथा स्फुटितप्रसवणाम् । पक्षे महाव्रतिकाः कापा-
लिकाः । तदन्तःपातिभिस्तदन्तभूतैः कालमुखैर्वा शैवदर्शनविशिष्टैर्नरैराचिताम् । बहुधा
मिन्नप्रवाहाम् । स्रोतोऽत्र लक्षणया प्रवाहः । आन्नाय इति यावत् । कृतयुगे ह्येकमेव शि-
वशासनमभूत्, कलौ तु बह्वाणायमिति भावः । श्लेषचित्रादिषु बन्धयोरैक्यम् । तथाहि
'मालामुत्पलकन्दलैः प्रविकचैरायोजितां विभ्रती वक्त्रेणासमदृष्टिपातदृग्भेनोदीपयन्ती स्म-
रम् । काञ्चीदाम नितम्बसङ्गि दधती व्यालम्बिना वाससा मूर्तिः कामरिपोः सितांशुकधरा
पायादुमाया जगत्' । अस्यार्थः—'कामरिपोः शिवस्य मूर्तिः पायात् । कीदृशी । विग-
तकेशैस्त्वक्कान्तपलशिरोदलैरायोजितां मालां विभ्रती । तथा विषमदृष्टिपातदृग्भेन वक्त्रेण
स्मरं दहन्ती । तथा नितम्बसङ्गि काञ्चीदामप्रायं व्यालं सर्पं दधती । तथा वाससा वल्लेण
विना व्यतिरिक्ता । तथा सितांशुकं चन्द्रं धरतीति । पलं मांसम् । कमित्यव्ययं शिरोऽ-
र्थम् । उमापक्षे व्यालम्बिना लम्बमानेन । शेषं दृगमम् । समुद्रस्याम्भोषेरूपकण्ठे कूळे
लक्ष्माम् । यष्टिस्तु समुद्रे मुद्रान्वितं यदुपकण्ठं गलसमीपं तत्र लक्ष्मा । मुद्रा भूषणस्थिध-
न्यिः । शम्बरः श्वापदविशेषो दानवविशेषश्च । शम्बरेण हि विनिर्मिता माया । अत एव शा-

मिता गोष्ठवसतिः, इयं च नक्षत्रमध्यगतापि न विशाखा तरुपङ्क्तिः, इयं पुष्प-
वत्यपि न दूषितरूपशां वीरुत्, इयं संनिहितमधुदानवापि हरिप्रिया वंश-
जालिः, इयं कृतमातङ्गसङ्गापि न परिहृता द्विजैः सल्लकीसंततिः, इमे च के-
चित्सशिखरिडनो महाद्रुपदाः, केऽपि विच्छिन्नकीचकवंशा वृकोदराः, के-
चित्सपुण्डरीकाक्षाः पाण्डुसंतानकाः, केऽप्युद्धृतभुवो महावराहाः, केऽप्यु-
त्कृष्टसुरभिश्चोद्गमावलिहरिकराकृष्टपन्नगनेत्राः स्फुरन्मणिभित्तयोऽमन्दरा-
गाः, केऽपि सस्थावणो दुर्गाश्रया, श्रूयमाणगजवदनचोत्काराः सगुहाः कैला-
सकूटायमानाः सेव्याः खल्वमी विन्ध्यास्कन्धसंधिसानवाः' इति मन्त्रिसूनु-
ना श्रुतशीलेन सह विहितविदग्धालापः, कयापि वेलथा कमप्यध्वानमतिक-

म्बरीत्युच्यते । मरुभूमिमिति । न संचारो गतिर्यस्याम् । केसरिणां सिंहानां प्रसवै पोतैः ।
कीदृग्भिः । करिणीरयन्ति तैः । पक्षे करीरैस्तरुविशेषैः । तथा केसरिणः किञ्चलकोपेताः
प्रसवाः पुष्पाणि यत्र तथाविधैः । अतिचेति । चन्दनस्तस्त्वस्तद्वस्रश्च । कृतो गवां रोचनावि-
शेषोऽभिलाषातिशयो यैः । पक्षे गोरोचना गन्धद्रव्यविशेषः । सा चातीव मङ्गल्या तस्या
विशेषस्तिलकम् । अक्षतामल्लनां दूर्वा वहन्त्यभीक्ष्णम् । पक्षेऽक्षतस्तन्दुलादिः । दूर्वैति
समानम् । तथा एकस्मिन्स्थाने समूहीकृतनानागग्रामप्राकृतजनानवलोकयन् । कीदृशान् ।
मेघाणां वृषाणां मिथुनानि युजन्ति धारयन्ति । तथा सह धनुषा कोदण्डेन सधनुषः ।
तथा सकुम्भा मङ्गलार्थं मस्तकन्यस्तकलशाः कुमार्यो येषु । राशिसमूहो ज्योतिषोक्तो मे-
घादिश्च मेघवृषमिथुनकुम्भकन्याराशिविशेषसंज्ञाः । मन्त्रिसूनुना श्रुतशीलेन सह 'इयं च
गगनवीथ्यादि' 'इमे च केचित्सशिखण्डिनः' इत्यादि च विहितविदग्धालापः प्रयाणविच्छे-
दमकरोत् । यदुक्तं तद्व्याख्यायते । तद्यथा । चित्राश्चित्रवर्णाः शिखण्डिनो मयूराः । पक्षे चि-
त्रशिखण्डिनः सप्तर्षयः । बहुतरमिति क्रियाविशेषणम् । गोपैर्धल्वैः शोभिता । सरित्तु
बहुभिस्तरङ्गैरुपशोभिता । गोष्ठं गोकुलम् । नक्षत्रमध्यं गता । न विगतशाखा च । एतेन
तरुणामुच्चता सामो गता चोक्ता । विशाखा हि नक्षत्रमध्यं न गतेति विरोधसूचकोऽपिश-
ब्दः । पुष्पवती कुसमिता रजस्वला च । नदूषितरूपशां मृदुत्वात् । रजस्वला त्वस्पृश्येति
विशेषः । संनिहितेभ्यो मधुदा क्षौद्रप्रदा । नवा अविच्छाया । हरिः सिंहः । या च हरे-
र्विष्णोः प्रिया वल्लभा सा कथमासन्नमधुसंज्ञकदैत्येति विरोधः । मातङ्गा गज्याः श्वपाश्च ।
द्विजाः पक्षिणो विप्राश्च । इमे चेति । महद् द्रुपदं वृक्षस्थानं येषु तथोक्ताः । तथा सह
शिखण्डिभिर्मयूरैः अथ च महाद्रुपदाः क्षत्रविंशेः । द्रुपदतनयश्च शिखण्डी । चित्रशिख-
ण्डिमण्डितेत्यनेन पूर्वमटन्यां मयूरसङ्गाव उक्तः । इदानीं विन्ध्यस्कन्धेष्विविति न पौनः-
क्त्यम् । विच्छिन्नाः प्रथमभूताः कीचकाः सच्छिद्रा वंशाश्च निच्छिद्रा येषु । वृका अरण्य-
जान् छदरे मध्ये येषु । वृकोदरो भीमोऽपि । स च विशेषेण छिन्नकीचकाख्यराजान्वयः ।
पाण्डुः संतानकस्तत्तद्विशेषो येषु । तथा पुण्डरीकैः सिताम्भोजैरक्षैश्च विभीतकैः सह । पा-
ण्डोः संताना एव संतानकाः सन्ताः पाण्डवास्ते तु पुण्डरीकाक्षेण विष्णुना सह महान्तो वराहा
येषु । तथा उत्कर्षेण हता विस्तारेण रुद्धा भूयैः । महावराहो विष्णुः । स चोत्क्षिप्तपृ-

म्य (१) काप्यपरिमितपतन्निर्जरजलतुषारस्पर्शमञ्जरितपादपपुष्पपरिमलमि-
लम्भुकरभङ्गारहारिणि (२) रममाणशवरमिधुनसंमर्दमृदितामन्दमृदुशाबले
जलस्थलीप्रदेशे श्रान्तसैनिकानुकम्पया प्रयाणविच्छेदमकरोत् ॥ क ॥

तैस्तैश्चिरन्तनवासरव्यापारैरहःशेषसहितामतिवाद्यतामपि निशामनन्त-
रमुन्मिपत्पद्मपक्षिपक्षावधूनितपवनैरिवापनीयमानेषु गगनचत्वरचर्चाप्रक-
रपाण्डुपुष्पपुञ्जकेषु नक्षत्रेषु, स्वविरहोत्पन्नतमःकलङ्ककलुषितानि मनाकुङ्क-
मपङ्कपिञ्जरैः करैः परामृश्य प्रसादयति दिननाथे दिङ्मुखानि, पुनः पूर्वक्रमेण
प्रस्थानमकरोत् ॥ ख ॥

एवमपसरन्मार्गान्मार्गाञ्जीवारीणि वारीणि सहस्रनिनदान्नदान् सकरेण
रेणुस्थलमाच्छादितदिशि खराणि शिखराणि लङ्घयन् सुनीरागान् गिरिग-
हनग्रामाँस्तपस्विनश्च मानयन्नेकदा नातिदूर इवोत्ककादभ्यकदम्बचुम्ब-य-
मानाम्बुजराजिरजोरक्षिताम्भसि सरित्तीरे तरुतलोपविष्टमेकमध्वश्रान्त-
मध्वनीनमिदं चारुश्लोकयुगलमतिमधुरगीततरङ्गरङ्गिताक्षरं गायन्तमद्रा-
क्षीत् ॥ ग ॥

श्वीकः । अमन्दो रागो येभ्यस्तेऽमन्दरागाः । तथा उत्कृष्टा मनोज्ञाः सुरभयश्चम्पकाः
श्रीद्रुमाश्च पिप्पलास्तेषामावलितत्र हरयः कपयस्तैराकृष्टानि पन्नगनेत्राणि येषु । इत्यम-
न्दरागत्वे हेतुः । पक्षे मन्दराख्योऽगोऽग्निः । तदोत्कृष्टोद्भूता सुरभिः श्रीलक्ष्मीद्रुमः पा-
रिजातश्च यैः । मन्दरेण हि सुरभिप्रभृतीन्यम्भोधेरुद्भूतानि । सुरभिर्धेनुः । इह तु प्रस्ता-
वात्कामधेनुः । यद्विश्वप्रकाशः—‘सुरभिश्चम्पके स्वर्णजातीफलवसन्तयोः । संधौ पले सौर-
भेय्याम्’ इति । तथा बलेदैत्यस्य हरेर्विष्णोश्च करैराकृष्टं आमितं पन्नगो वाद्यकिलक्षणं नेत्रं
मन्थानमाकर्षणरञ्जयन् । कैलासकूटा इवाचरन्तः । स्थाणुः स्थिरपदार्यः शिवश्च । दुर्गा
विन्ध्यवासिनी देवी गौरी च । दुर्ग आश्रयो येषामिति वा । तथा आकर्ण्यमाना गजा-
नां वदनवीत्कारा बृंहितानि येषु । कैलासे च । गजवदनो हेरम्बः । गुहा पापाणसंधिः ।
गुहः कर्तिकेयः ॥ क ॥

एवमिति ॥ मार्गादीनां लङ्घनादिकं कुर्वन् । अध्वानमलंगामी इत्यध्वनीनस्तं चाहु-
श्लोकयुगं गायन्तमद्राक्षीत् । अपसरत्सैन्यभयान्निवर्तमानं मार्गं मृगसमूहो येभ्यस्तांस्तथो-
क्तान् । नीवारोऽस्त्येष्विति । सह हंसनिनदैः । नदो जलाधरः । सह कोणभिराजैः । आ-
च्छादिता दिशो यैस्तान्याच्छादितदिशि । खराणि तीक्ष्णानि । छण्डु नीरं जलमगाश्च तरवो
येष्विति । पक्षे छण्डु निर्गतरागान् । मानयन्निति मानिरूपभोगार्थः पूजार्थश्च । उपभोगे
यथा ‘मानयिष्यन्ति सिद्धाः, सोत्कण्डानि प्रियसहचरीसंभ्रमालिङ्गितानि’ ॥ ग ॥

(१) कापीति—अपरिमितं यथा तथा परिपतन्ति स्रवन्ति निर्भरजलानि तेषां तुषारा-
णां स्पर्शेण मञ्जरिता संजातमञ्जरीकाः पादपा वृक्षास्तेषां पुष्पाणां कुसुमानां पारमलेषु गन्धे-
षु मिलन्तो मधुरका भृङ्गास्तेषां झङ्कारैः कलञ्चनिभिर्हारीणि मनोरमे ।

(२) रममाणेति—रमणा याः शवरसुन्दर्यस्तासां मिधुनं द्वन्द्वं तेषां संमर्दं मृदि-
ता अमन्दा मृदवः शाबलाः सत्यानि यस्मिन् स तस्मिन् ।

तव सुहृदुपभुक्तश्रीफलः कामकेलिं

जनयति वनितानां कुङ्कुमालोहितानाम् ।

श्रयति स च समूहो मेखलाभूषितः सन्

जनयति वनितानां कुङ्कुमालोऽहितानाम् ॥ १२ ॥

अपि च—

त्वत्तो भयेन नृप पश्य जनो वनेषु कान्त्या जितस्मर तिरोहितवानरीणाम् ।
शाखामृगश्चपल एष गिरेरुपत्यकां त्याजितः स्मरति रोहितवानरीणाम् ॥ १३ ॥

‘अहो नु खल्वयमनल्पशास्त्रीयसंस्कारामृतसंपर्कपल्लवितप्रज्ञाङ्कुरः को-
ऽपि कुशलः काव्यवक्रोक्तिषु पथिकयुवा योग्यः सम्भाषणस्य’ इत्यवधार-
यति राजनि ससंभ्रममुत्थाय स्थित्वा च पुरः स पान्थः सप्रणाममिमं श्रो-
कमपाठीत् ॥ क ॥

‘वेधा वेदनयाश्लिष्टो गोविन्दश्च गदाधरः ।

शंभुः शूली विषादी च देव केनोपमीयसे’ ॥ १४ ॥

राजा तु तदाकार्यं क्षणमाग्रहोपरोधविस्मयहर्षरसैः समकालमाग्ला-
षितमनाः, प्रथममुत्फुल्लया दृशा, ततो मुग्धस्मितार्च्येण, तदनु सर्वाङ्गीण-

तवेति ॥ तव सम्बन्धी सहन्मित्रजनो भुक्तलक्ष्मीफलः कुङ्कुमेन आ ईषल्लोहितानां
वनितानां जनितात्यर्थरागाणां योषितां मन्मथलीलां जनयति । ‘वनिता जनितात्यर्थरा-
गयोषिता’ इति विश्वप्रकाशः । तथा अहितानां समूहो मेखलाभुवि गिरिमध्यभुवि उषितः
कुमालः कृत्तिसतसक्त सन् वैरत्यागात्सज्जनतायाः ब्रह्मचर्यादियोगाद्यतिताया बहिपत्रवस-
नादिसम्बन्धाद्वनितायाः शबरत्वस्य कुं भूमिकां श्रयति । स चेति चकरात् सहृदहितसमू-
हयोरन्योन्यमयमकितपादस्थितविशेषणाभ्यां शब्दद्वलेषद्वारेण सम्बन्धः । तद्यथा, मेखलया
कटिपट्टिकया भूषितः सहृद अहितसमूहोऽपि अनुभुक्तबिल्वः । अत्र प्रथमतृतीयपादौ विशेष-
णगतद्वलेषेणालङ्कृतौ द्वितीयचतुर्थौ तु संपूर्णयमकेन ॥ १२ ॥

त्वत्त इति ॥ नृपेति संबोधनम् । कान्त्या सौन्दर्येण जितस्मरेति तद्विशेषणम् । प-
श्येत्याभिमुख्यकरणे । अरीणां जनस्त्वद्भयेन वनेषु तिरोहितवान् । जितस्मरेत्यनेन ‘स्म-
रोऽपि किल त्वया जित इति तिरोहितोऽभूत्’ इति प्रतीयते, स्मृतिगोचर एव न तु दृश्यते
इत्यन्वयात् । तथा एष प्रत्यक्षवर्ती शाखामृगो वानरश्चपलो लोलः । अनेनैव वनवासिना
रिजुजनेन गिरेरुपत्यकामयोभूमिकां त्याजितो रोहितवानरीणां मर्कटीनां स्मरति । वानरी-
णामिति ‘अधोगर्थ—’ इति सूत्रेण कर्मणि षष्ठी ॥ १३ ॥

वेधा इति ॥ वेदनया पीडया आश्लिष्टः सम्बद्धः । गदेन रोगेण अधरो विधुरः ।
शूलं खनिशेषोऽस्य । अत एव विषादान्वितः । तस्मादेव केनोपमीयसे त्वमिति बाह्यो-
ऽर्थः । तत्त्वतस्तु वेदानां नयेन मतेनाश्लिष्टः । गदा कौमोदकी । अथवा गदो भ्राता सो-
ऽधरोऽनुजो यस्य । शूलमायुधम् । विषमतीति विषादी नीलकण्ठत्वात् ॥ १४ ॥

राजा त्विति ॥ मृणालवलयानामक्षसूत्रम्, उत्कृजनस्य ब्रह्मयज्ञोद्धारः, राजहंसानां

भूषणप्रदानेन, तमभ्यर्च्य 'पान्थ, कथय केयमुत्तुङ्गकल्लोलदोलाधिरुढानुषच-
ञ्चूत्तितमृदुसृणालवलयान्कुजतः कलहंसानक्षसूत्रिणः प्रवर्तितब्रह्मयज्ञोद्धार-
मुखरमुखांस्तीरतापसानिव दिवमारोपयितुमुद्वहन्ती सरित्, तरुणतरुतल-
मलंकुर्वाणः प्रसन्नसरस्वतीकः कश्च भवान्' इति सप्रणयमपृच्छत् ॥ क ॥

सोऽपि 'सभ्रमरया कूलकोचकवेणुलतया सदृशी नावातरणयोग्या कि-
मियमप्रसिद्धा महानदी देवस्य' इत्यभिधाय कथायतुमारब्धवान् ॥ ख ॥

(१) 'भानोः सुता संवरणस्य भार्या तापी सरित्सेयमघस्य हन्त्री ।

यस्याः कुरुः सुनुरभूत्स यस्य नाम्ना कुरुक्षेत्रमुदाहरन्ति ॥ १५ ॥

(२) एतस्याः सलिलावगाहसमये कुर्वन्ति नित्यं नृणां
नोरन्ध्रोन्नतकर्कशस्तनतटीसंघट्टपिष्टोर्मयः ।

भ्राम्यद्भृङ्गनिभालकैः क्षणमिव व्यालोलनेत्रैर्मुखै-

रुत्फुल्लोत्पलगर्भपङ्कजवनम्रान्ति महाराष्ट्रिकाः ॥ १६ ॥

अपिच—

(३) यद्येतस्याः सकृदपि मरुत्तर्तिताम्भोजराजि-

प्रेङ्गत्पत्रव्यजनविधुतं वारि नीहारहारि ।

तापसा उपमानम् । ब्रह्मयज्ञो वेदाध्ययनम् ॥ क ॥

सोऽपीति ॥ किमियं सरिदेवस्य न विदिता, यासौ नावा वेडया तरणयोग्या । श-
ब्दायमानकीचकर्वशवल्लया । सभ्रमरया सभृङ्गया । सदृशी । वंशवत्स्यपि भवाते वाता-
भावे रणस्य शब्दस्य योग्या न भवति । सरिदपि सभ्रमः सावर्तो रयो जवो यस्या इति
सभ्रमरया । ख ॥

भानोरिति ॥ संवरणः क्षत्रियविशेषः ॥ १५ ॥

एतस्या इति ॥ उत्फुल्लोत्पलानि गर्भे मध्ये यस्य पङ्कजवनस्य । महाराष्ट्रिकाः
स्त्रियः ॥ १६ ॥

(१) भानोरिति—भानोः सूर्यस्य सुता पुत्री । संवरणस्य क्षत्रियविशेषस्य भार्या
पत्नी । सेयमघस्य पापस्य हन्त्री विनाशयित्री । तापी यमुना "तापी तु यमुना यमो" इति
त्रिकाण्डशेषः । नदी । यस्याः सरितः स कुरुः कुरुनामा सुनुरभूद् बभूव । यस्य कुरोर्नाम्ना
कुरुक्षेत्रं कुरुक्षेत्रनामकं तीर्थविशेषं धर्मक्षेत्रमुदाहरन्ति भवते ॥ १५ ॥

(२) एतस्या इति—नोरन्ध्रा सान्द्रोन्नता उच्छ्रुता कर्कशा । कठिना स्तनतटी कुचप्रदे-
शस्तस्याः संघट्टेन संमर्दणं पिष्टा ऊर्मयो वीचयो याभिस्ताः । तादृश्यो महाराष्ट्रिकाः स्त्रियः ।
एतस्याः सरितः सलिलावगाहसमये स्नानकाले । भ्राम्यन्तश्चलन्तो भृङ्गास्तेषां निभा समां
अलकाः केशा येषां तैः । व्यालोलानि चञ्चलानि नेत्राणि नयनानि येषां तैः । मुखैः । उत्फु-
ल्लानि विकसितानि उत्पलानि कमलानि गर्भे मध्ये यस्य तादृशस्य पङ्कजवनस्य आन्ति
अर्भं नित्यं नृणां नराणां क्षणं कुर्वन्तीव विदधतीव ॥ १६ ॥

(३) यदीति—यदि नाकिलोकः स्वर्गिलोकः । मरुता वायुना नर्तिता याम्भोजराज्यः
कमलभ्रंणयस्तासां प्रेङ्गन्ति चलन्ति पत्राण्येव दलान्येव व्यजनानि तैर्विधुतं कम्पितम् । ना-

रोधोभाजां पिबति कुसुमैर्वासितं पादपानां

पीयूषाय स्पृहयति ततः किं क्वचिन्नाकिलोकः ॥ १७ ॥

मामपि पुष्कराक्षनामानं वार्तिकमवगच्छतु देवः ॥ क ॥

तथाहि—

(१) स्थित्वा त्वदागमनमार्गमुखे गवाक्षे

वार्ताविशेषमधिगन्तुमिहायतादया ।

संप्रेषितो निषधनाथ तथास्मि यस्याः

क्रीडागिरिस्त्वमसि मुग्धमनोमृगस्य ॥ १८ ॥

एष्यति च श्वस्तनेऽहनि मार्गश्रमक्लान्तमितो नातिदूर (२) इवोत्तुङ्गसरल-
सालसर्जार्जुननिचुलनिचयान्तरचलच्चटुलचकोरमयूरहारीतहंसकुलकोलाह-
लिनि पयोष्णीपुलिनपरिसरे स्थितं तथा प्रहितमाप्तं क्रीडाकिनरमिथुनम् ॥ ख ॥

‘इयं च वाच्यतां तथा स्वहस्तकिसलयलिखिताक्षरगर्भा भूर्जपत्रिका’
इत्यभिधाय पुरोऽस्य लेखपत्रिकां व्यसृजत् ॥ ग ॥

राजापि पार्श्वपरिजनेनोत्तिष्ठ्यार्पितां तामतिबहलपुलकाङ्कुरकण्टकि-
तप्रकोष्ठकारण्डेन पाणिना स्वयमुन्मुख्य सादरमवाचयत् ॥ घ ॥

(३) ‘नलोऽपि मां प्रत्यनलोऽसि यत्तद्भवाद्दृशां नैषध नैष धर्मः ।

मामिति ॥ वार्तायां नियुक्तो वार्तिकः ॥ ग ॥

स्थित्वेति ॥ गवाक्षे स्थित्वा तथा आयताक्ष्या दीर्घदशा वार्तान्तरं ज्ञातुमिह प्रेषितो-
ऽहम् । यस्या मुग्धमनोमृगस्य त्वं क्रीडागिरिः । मृगो हि गिरौ मनस्त्वयि रमते ॥ १८ ॥

नल इति ॥ नैषध इत्यभिजनान्तामन्त्रणेन कुलीनत्वोल्लिङ्गनम् । मानसमुद्भूतेन
च सबलानामेव पराजयो नाबलानाम् । मां प्रति त्वं नलाख्योऽपि सन्ननलो बहिरुत्कण्ठाज-
नकत्वेन संतापक इत्यर्थः । न नलोऽनल इति विरोधः । परिहारस्तु प्रागेव व्याख्यातः ।
न चैष भवादृशां धर्मो यस्मादहमबला तस्मात्तवाबलानां दुर्बलानां मानसं चेतो ग्रहीतुं न

हारेण हारि हिममनोरमम् । रोधोभाजां तटसेविनाम् । पादपानां तरुणां कुसुमैः पुष्पैर्वासितं
सुगन्धितम् । पतस्यास्तापोसरितः । वारि जलम् । सहृदेकवारमपि पिबति । ततः कवित्
पीयूषाथामृतपानाय स्पृहयति वाञ्छति किम् । अपि तु पीयूषमपि नेच्छति ॥ १७ ॥

(१) स्थित्वेति—हे निषधनाथ नल । तयायताक्ष्या दमयन्त्या । त्वदागमनस्य
मार्गो वर्त्म तन्मुखे गवाक्षे जालमार्गे स्थित्वा वार्ताविशेषं वृत्तान्तमधिगन्तुं प्राप्तुम् ।
इह सम्प्रेषितोऽस्मि प्रहितोऽस्मि । यस्या दमयन्त्याः । मुग्धमनोमृगस्य त्वं क्रीडागिरिः
केलिपर्वतोऽसि ॥ १८ ॥

(२) उत्तुङ्गेति—उत्तुङ्गा उन्नताः सरलाः सालाः सर्जा अर्जुना निचुलाश्चेति द्वन्द्वः ।
तेषां निचयान्तरेषु समुदायमध्येषु चलन्तो गच्छन्तश्चटुलाश्चटुलाश्चकोरा मयूरा हारीता
हंसाश्चेति द्वन्द्वः । तेषां कुलीनिवहैः कोलाहलिनि कलकलयुक्ते ।

(३) नलेति—यत् यस्मात्कारणात् । नलोऽपि मां प्रति । अनलोऽसि नलभिन्नो-
ऽसि । नायकत्वादभिरसि । तत्तस्मात् कारणात् । हे नैषध नल भवादृशां महता ।

तथाबलानां बलवद् ग्रहीतुं न मानसं मानसमुद्रयुक्तम् ॥ १९ ॥

अपि च—

(१) निपतति किल दुर्बलेषु देवं तदवितथं ननु येन कारणेन ।

बलवति न यथा तथाबलानां प्रभवति कृष्टशरासनो मनोभूः ॥ २० ॥

अपि च—

(२) कदा किल भविष्यन्ति कुरिडनोद्यानभूमयः ।

उत्फुल्लस्थलपद्मानभवचरणभूषिताः ॥ २१ ॥

(३) इति लेखलिखितप्रणयसुभाषितामृतरसप्लवेनाप्लावितहृदयः, 'विधे,
विधेहि मे पत्नि एव पक्षयुगलमुद्धोय येन तां पश्यामि' इति चिन्तयन्नरपतिः
पुरतः स्थितं तं प्रियावार्तिकमाश्लिष्यन्निबोच्चरोमाञ्चनिचयेन, पिवन्निवाभि-
लाषतृषितया दृशा, स्नपयन्निव मधुरस्मितामृतरसेन, पुनः पुनः सादरम-
भाषत ॥ क ॥

'पुष्कराक्ष, सा सर्वथा विजयते राजपुत्री । यस्याः प्रसन्नमुदारसत्का-
न्तिश्छिष्टं सुकुमारमनेकालंकारभाजनं वयो वचनं च, सप्रश्रयः प्रगल्भो वि-
वेकवान्विदग्धबुद्धिर्भवद्विधः परिजनश्च ॥ ख ॥

तत्कथय 'कथनीयकीर्तिः कास्ते कथमास्ते कं विनोदमनुतिष्ठति केन व्या-
पारेण परिणामयति वासरं वाऽसौ भवत्स्वामिसुता' इत्येवमुक्तः स पुनः प-
ल्लवयन्नुरागकन्दलं नलमलपत् ॥ ग ॥

युक्तम् । बलवदिति क्रियाविशेषणं हठादित्यर्थेऽवयवम् ॥ १९ ॥

निपततीति ॥ अवलाः स्त्रियोऽशक्ताश्च ॥ २० ॥

पुष्करेति ॥ प्रसन्नं निर्मलम् । उदारं रम्यम् । सत्कान्ति तेजस्वि । श्लिष्टं स्रवटि-
सर्वावयवम् । सुकुमारं मृदु । अनेकालंकारभाजनं बहुभूषणपात्रम् । वयःशब्देन तदावार-
भूतं शरीरमुच्यते । पक्षे प्रसन्नं अदित्यर्थप्रतीतिकृत् । महार्थमुदारम् । औज्ज्वल्यं कान्तिः ।
मसृणत्वं श्लेषः । अजरटं सुकुमारम् । अनुप्रासोपमादयोऽलंकाराः ॥ ख ॥

पुष्प धर्मो नास्ते । तथाबलानां बलशून्यानां स्त्रीणां मान एव समुद्रस्तेन युक्तम् । मानसं
मनो बलवत् हठात् ग्रहीतुं स्वीकर्तुं न युक्तम् ॥ १९ ॥

(१) निपततीति—किल दुर्बलेषु बलहीनेषु देवं निपतति पतति । तदवितथमस-
त्यम् । ननु नियतम् । येन कारणेन कृष्टं शरासनं धनुर्येन स तादृशो मनोभूः कामो
यथा येन प्रकारेण बलवति बलयुक्ते न प्रभवति । तथाबलानां स्त्रीणामशक्तानां च कृष्ट-
शरासनो भवति ॥ २० ॥

(२) कदेति—कुरिडनस्योद्यानभूमय आरामभुवः । उत्फुल्लानि विकसितानि स्थल-
पद्मानि स्थलोत्पन्नकमलानि तेषामाभा हवाभा ययोस्ताभ्यां भवचरणाभ्यां भूषिता अल-
ङ्कृताः कदा किल भविष्यन्ति ॥ २१ ॥

(३) इतीति—इति लेखे लिखितं प्रणयसुभाषितमेवामृतरसप्लवस्तेनाप्लावितं हृदयं
यस्य सः ।

(१) त्वद्देशागतवायसाय ददती दध्योदनं पिण्डितं

त्वन्नाम्नः सदृशे दृशं निदधती वन्येऽपि मुग्धा नले ।

त्वत्संदेशकथार्थिनी मुगयते तान्राजहंसापुनः

क्रीडोद्यानतरङ्गिणीतरुतलच्छायासु वापीषु च ॥२२॥

अपिच । सांप्रतं तथा—

(२) त्वद्देशागतमाखतेन मृदुना संजातरोमाञ्चया

त्वद्रूपाञ्चितचारुचित्रफलके निर्वापयन्त्या दृशम् ।

त्वन्नामामृतसिक्तकर्णपुटया त्वन्मार्गवातायने

नीचैः पञ्चमगीतिगर्भितगिरा नक्तंदिनं स्थीयते ॥२३॥

एवमनुगुणमनुरागस्य, सदृशं शृङ्गारस्य, सहोदरमादरस्य, 'प्रियं प्रेम-
प्रपञ्चस्य, प्रोत्साहनमनङ्गस्य, अनुकूलमुत्कण्ठायाः, समुचितमभिविवेकस्य,
कौतुकजननं जल्पति पुष्कराले, श्रवणकुतूहलिनि विस्मृतान्यव्यापारे तन्म-
यतामिवानुभवति भूभुजि, जरडीभवत्सु पूर्वाह्नेलालवेषु, गगनमध्यासन्नव-
र्त्तिनि व्रजति तीव्रतां ब्रध्नमण्डले, स्खलयति पथि पथिकानसह्योर्मिणि धर्म-
जाले, जलाशयाननुसरत्सु पिपासाकूततरलिततारकेषु श्वासिषु श्वापदेषु,
पङ्क्तिरूपकर्मविमर्शितेषु सरित्परिसरवनविहारिकरिवराहमहिषमण्ड-
लेषु, विटपिकोटारकुटीरनीडनिलयनिलीयमानेषु संपुटितपद्मेषु पद्मिषु, कू-
लकुलायकोणकूणितकोक्यमानकुक्कुहेषु गिरिसरित्सुरङ्गाङ्गणेषु, (३) रङ्गत्कुरङ्ग-

त्वद्देशेति ॥ तव नामापि दुर्लभं ततोऽस्य सदृशे समुचिते । 'नाम्ना त्वत्सदृशे' इ-

त्याद्यः पाठः । स तु स्पष्ट एवः ॥ २२ ॥

त्वद्देशागतेति ॥ नीचैरिति निश्चितम् । प्रच्छन्नरागत्वात् ॥ २३ ॥

एवमिति ॥ एवं ब्रध्नमण्डलादिष्वीदृशेषु सत्त्व प्रस्तावपाठकः पपाठ । पिपासाया

(१) त्वदिति—त्वद्देशादागतो वायसः काकस्तस्मै पिण्डितं पिण्डाकारं दधिमिश्रि-
तमोदनमन्नं ददती वितरन्ती सती मुग्धा वराक्री त्वन्नाम्नोऽभिधेयस्य सदृशे समाने वन्ये
वनजाते नलेऽपि तृणेऽपि दृशं दृष्टिं निदधती सती पुनः । त्वत्संदेशकथार्थिनी सती सा
दमयन्ती क्रीडोद्याने आरामे यातरङ्गिणी सरित् तत्र यानि तरुतलानि वृक्षाधोदेशास्तेषां
छायासु वापीषु दीर्घिकासु च तान्राजहंसान् पूर्वोक्तान्संदेशहारकान् हंसान् पुनर्मृगयते-
ऽन्विष्यति ॥ २२ ॥

(२) त्वदिति—मृदुना कोमलेन त्वद्देशादागतेनायातेन पवनेन । संजातो रोमाञ्चो
यस्यास्तयोत्पन्नपुलकया त्वद्रूपेण सौन्दर्येणाञ्चितं युतं चित्रफलकं तस्मिन् दृशं दृष्टिं निर्वा-
पयन्त्या त्वन्नामामृतेन सिक्तं कर्णपुटे श्रोत्रपुटे यथा तथा । नीचैर्निश्चितम् । पञ्चमगीतिः पञ्च-
मरागो गर्भिता मध्ये स्थिता यस्यां तादृशी गीर्वाणी तथा त्वन्मार्गं तव वर्त्मनि यो व्राता-
यनो गवाक्षस्तत्र नक्तंदिनमहर्निशं दमयन्त्या स्थीयते ॥ २३ ॥

(३) रङ्गदिति—रङ्गद्विचलङ्घिः कुरङ्गैर्मृगैश्चरितो भक्षितः । खर्वो हस्वो (नव
इतिभावः) दुर्बानलो वासस्तैर्नीलं नीलवर्णं निम्नं क्षादले हरितवृणमयं स्थलं च तत्र स्थित-
येऽवस्थानाय ।

चर्वितस्वर्षदूर्वानलनीलनिघ्नशास्त्रलस्थलस्थितये द्विगडमानासु कारण्डवशि-
खरिडमण्डलीषु, शिशिरनिवासवाञ्छया कूजत्सु करञ्जनिकुञ्जपुञ्जितकपिञ्ज-
लकपोतपोतकेषु, वहति (१) मनाङ्गुलानकोमलकुसुमकोशकोष्णामन्दमकर-
न्दविन्दुद्वारिणि तापीतीरतरङ्गस्पर्शसेव्ये मध्याह्नमरुति, श्रमवशविलोलमी-
लन्नयननीलोत्पलासु बहलतरुतलच्छायाभाश्रयन्तीषु सीदत्सैनिकनितम्बि-
नीषु प्रस्तावपाठकः पपाठ ॥ क ॥

(२) विचित्राः पत्रालीर्दलयति गलत्स्वेदसलिलै-

रमन्दं मृदनाति प्रमदकरिकुम्भस्तनतटीः ।

प्रबन्धेनाक्रामजनजघनजङ्घोरुयुगलं

श्रमः सेनाङ्गेषु प्रसरति शनैः कामुक इव ॥ २४ ॥

अपि च—

(३) कूजत्क्रौञ्चं चटुलकुररद्वन्द्वमुच्चादिहंसं

क्रौडत्क्रोडं निपतितलतापुष्पकिञ्जलकहारि ।

आकृतेनाभिप्रायेण तरलिता तारा कनीनिका यैः । श्वसान्वितश्चापदैः । गिरिसरितां छर-
ङ्गाः संध्यस्तदङ्गणेषु ॥ क ॥

विचित्रा इति ॥ अनेकविधाः पत्रालीर्वाहनश्रेणीर्विलेपनपत्रवल्लीश्च दलयति । तथा
मत्तकरिकुम्भानेव स्तनतटीरमन्दं खेदयति । प्रबन्धेन सातत्येन प्रकृष्टबन्धनेन च । करण-
विशेषेण । प्रयाणारूढत्वात्कंदर्पभावाच्च । जघनं च जङ्घे चोक्त्युगलं च प्राण्यङ्गत्वात्समा-
हारः । ततः कर्मधारयः । तदाक्रमन्कामीव श्रमः सेनाया अङ्गेषु हस्त्यस्वादिषु प्रसरति ॥ २४ ॥

कूजदिति ॥ क्रौञ्चकूजनादीनि विशेषणानि रोधसो रम्यताहेतुत्वात्सैन्यप्रयाणस्वल्

(१) मनागिति—मनागल्पं मलानां मलिनाः कोमलाः पेलवाः कुसुमकोशा मुकुलानि
तेभ्यः कोष्णाः किञ्चिदुष्णा अमन्दा बहवो मकरन्दस्य विन्दवः पुष्परसलवास्तान् उद्गिरन्तीति
तादृशे मरन्दविन्दुद्वारके मरुति वायौ ।

(२) विचित्रा इति—सेनाङ्गेषु सेनाया अङ्गेषु श्रमः परिश्रमः कामुक इव कामीव शनैः
प्रसरति । सेनापक्षे—विचित्रा विविधाः पत्रालीर्वाहनश्रेणीः । गलन्ति पतन्ति स्वेदसलिलानि
स्वेदजलानि तैः । दलयति । तथा प्रमदा मत्ताः करिणो हस्तिनस्तेषां कुम्भानेव गण्डस्थल
पुत्र स्तनतटी कुचप्रदेशस्ताः । अमन्दं निर्दयं मृदनाति खेदयति । जनानां जघनं च जङ्घे चोक्त्युगलं
च तत् प्रबन्धेन सातत्येनाक्रामनभिभवन् । कामुकपक्षे—विचित्रा पत्रालीः पत्ररचनाः । स्वेद-
जलेर्दलयति । तथा प्रमदकरिकुम्भसदृशाः स्तनतटीर्मृदनाति मर्दयति । तथा जघनजङ्घोरुयुगलं
निरन्तरमाक्रमति ॥ २४ ॥

(३) कूजदिति—भवत्सैनिकानां प्रयाणं भवत्सेनागमनमस्याः सिन्धोः सरितो रोध-
स्तदं स्थगयति समाच्छादयति । कूजन्तः शब्दायमानाः क्रौञ्चाः पक्षिणो यस्मिंस्तत् । चटु-
लानि चञ्चलानि कुराराणां पक्षिणां द्वन्द्वानि यस्मिंस्तत् । उन्नादिन उन्नदन्तो हंसा यत्र
तत् । क्रौडन्तः क्रोडाः शूकरा यत्र । निपतितैर्लतापुष्पाणां वल्लीकुसुमानां किञ्जलकैः केस-
रैर्हारि रम्यम् । सान्द्रा घना दुर्भा वृक्षास्तेषां वनानां तलेषु श्रान्ताः क्षान्ताः सुप्ता अधवनीनाः
पान्था यत्र तत् ॥ २५ ॥

अस्याः सान्द्रद्रुमवनतलश्रान्तसुप्ताध्वनीन्

रोधः सिन्धोः स्थगयति भवत्सैनिकानां प्रयोगम् ॥ २५ ॥

राजा तु तदाकर्ण्य 'बाहुक, बहूनां बहुमतो बाहुल्यादिहैव वासः, तद्वद्
सैनिकान्, अवतरत तापीतीरतरुतलाश्रयान्, आश्रयत श्रमच्छिदच्छायाः,
कुरुतः पटकुटीः, कारयत कायमानानि, मुञ्चतामन्दमृदुशाद्वलेश्वबलान्व-
लीवर्दकान्, कूर्दयत कर्दमे महिषान्, खादयत वेसरोभिर्वंशकरीराङ्कुरान्,
प्रचारयत क्रमेण क्रमेलकान्, अवगाहावसाने पृष्ठावकीर्णपुलिनपङ्कपांसवो
विहरन्तु स्ववशं वंशस्तम्बेषु स्तम्बेरमाः, तरुबुध्नेषु बध्नीत तीव्रवेगान्वेग-
सरान्, अवतरन्तु तापीतीरतरङ्गेषु तुरंगाः, शिशिरतरङ्गानिलान्दोलितवि-
विधविकचमञ्जरीजालजटिलेषूत्फुल्लताखण्डमण्डपेषु मध्याह्नसमयमतिवा-
हयन्तु किंनरमिथुनानि' इति सेनापतिमादिदेश ॥ क ॥

स्वयमपि पुष्कराक्षसूचितार्धपथश्रमखिन्नकिंनरमिथुनदिदृक्षया कृतमृ-
गयाविनोदव्यपदेशी दिशि दक्षिणस्यामाप्तस्तोकपरिवारपरिवृतो भरत्रिभू-
रभात्कारिवारिरमणीयासु रममाणपुलिन्दनितम्बिनीवदनविम्बचन्द्रितासु
सान्द्रद्रुमद्रोणीषु विचरितुमारभत ॥ ख ॥

पुरःस्थितश्चास्य वर्त्म दर्शयन् जात्यतरतुरंगमारोपितः पुष्कराक्षोऽप्य-
भाषत ॥ ग ॥

'देव, मार्कण्डेयप्रमुखमहामुनिनिवासपवित्रिताः पुरायाः खल्विमाः प-
योष्णीपरिसरवनभूमयः ॥ घ ॥

तथाहि—

श्रूयते किलास्मादुद्देशात्पूर्वदिग्भागे भगवतः पुराणपुरुषावतारस्य पर-
शुरामस्य जनयितुर्जमदग्नेराश्रमः। ततोऽपि नातिदूरेण(१)पुरासुरमौलिमा-
लामुकुलमुक्तमकरन्दविन्दुस्त्रापितपादारविन्दस्य भगवतः स्वस्वेदप्रसरप्रव-
त्तितपयोष्णीप्रवाहस्य महावराहस्यायतनम् ॥ ङ ॥

इतोऽप्यवलोकयतु देवः—

(२)सैषा चलच्चन्द्रकिचक्रवाकचञ्चक्रकोराकुलकूलकच्छा ।

नसाधनानि ॥ २५ ॥

राजा त्विति ॥ कायमानानि तृणमयगृहाणि । वंशानां करीराणामङ्कुराः ॥ क ॥

सैषेति ॥ चन्द्रकी मयूरः । कच्छाः काशादिक्षेत्रप्रदेशाः । स्वःसीमेत्यत्र स्वरित्य-

(१) सुरसुरेति—सुरासुराणां देवदैत्यानां मौलिपूतमाङ्गेषु मालाः स्रजस्तासां मुकुलभ्यः
कोशेभ्यो मुक्ता मकरन्दविन्दवस्तैः स्त्रापितमभिषिक्तं पादाराविदं यस्य स तस्य तथोक्तस्य ।

(२) सेति—चलन्तश्चन्द्रकिणो मयूराश्चक्रवाकश्च तथा चञ्चन्तश्चक्रोराश्च तैराकुला व्या-
साः कूलकच्छास्तदस्थकाशादिक्षेत्रप्रदेशा यस्याः सा । स्वःसीमाः स्वर्गसीमाः सोपानसदृशो
निःश्रेणिकासमास्तरङ्गा वीचयो यस्याः । गङ्गायाः सरितः प्रतिस्पर्धि सैनिकं पयो जलं
यस्याः । सैषा पयोष्णी सरिद्वर्त्तते ॥ २६ ॥

स्वःसीमसोपानसदृक्करङ्गा गङ्गाप्रतिस्पर्धिपयाः पयोष्णी ॥ २६ ॥

यस्याः पश्यैते—

(१) मुक्तास्रैः श्रूयमाणां सिकतिलपुलिनप्रान्तविश्रान्तपान्थै-

रुन्धानं मञ्जुगीतप्रियहरिणकुलान्यम्बुपानागतानि ।

सांध्यध्यानावसाने क्षणमिव मुनयः संनिधौ पङ्कजाना-

मोङ्कारोच्चाररम्यं मधुकरमधुरध्वानमाकर्णयन्ति ॥ २७ ॥

राजा तु 'नमस्याः खल्वमी महानुभावाः ॥ क ॥

तथाहि—

(२) मृगेषु मैत्री मुदितात्मदृष्टौ कृपा मुहुः प्राणिषु दुःखितेषु ।

येषां न ते कस्य भवन्ति वन्धाः कौशेयकौपीनभृतो मुनीन्द्राः ॥ २८ ॥

इत्यवधारयंस्तान्ववन्दे ॥

मुनयोऽपि 'सोऽयं सोमपीथी निषधनाथः' इत्यनुध्यानादवगम्य प्रयु-
क्तग्रहोकाशिषः, अनुगृह्णन्त इवाद्रिद्रिष्टिपातैः, आश्वासयन्त इव प्रियस्वा-
गतप्रश्नालापेन, स्नपयन्त इव दरहसितदन्तज्योत्स्नामृतप्लवेन, आह्लादयन्त
इवादरेण, दत्वाध्यमनन्तरमिदमवोचन् ॥ ख ॥

व्ययं स्वगार्थम् ॥ २६ ॥

मुक्तेति ॥ सिकतास्यास्तीत्यर्थं इलच् । मधुकरध्वानस्योत्कण्ठाजनकत्वात्पान्थानां
मुक्ताश्रुत्वम् । गीतप्रियत्वाद्वरिणानां रोधो मुनीनां च देवत्रयीवेदत्रयीवाचिन्योकारे लीन-
त्वात् तत्प्रतिनिधौ मधुकरध्वाने बहुमानः । तथा च 'त्रयीं तिस्रो वृत्तीस्त्रिभुवनमथो त्री-
नपि छरानकाराद्यैर्वर्णैस्त्रिभिरभिधत्तौर्णविकृति । तुरीयं ते धाम ध्वनिभिरवरुन्धानमणुभिः
समस्तं व्यस्तं त्वां शरणं गुणात्योमिति पदम्' ॥ २७ ॥

मृगेष्विति ॥ मैत्री मुदिता करुणा इति तिस्रोऽपि चेतःप्रसादिन्यो भावनाः ।
कौशेयकौपीनभृत इति निःसङ्गत्वोक्त्या पापकारिषूपेक्षाप्यभिहिता ॥ २८ ॥

मुनयोऽपीति ॥ 'दर अर्धं यद्वसितं तेन दन्तज्योत्स्ना सैवामृतप्लवस्तेन । दरेत्यव्य-

(१) मुक्तेति—सिकतिलपुलिनप्रान्तेषु सिकतामयतटप्रदेशेषु विश्रान्ताः स्थिताः पा-
न्थास्तैः । तथा मुक्तानि त्यक्तान्यस्त्राणि बाष्पाणि यैस्ते तैः सद्भिः श्रूयमाणमाकर्ण्यमानम् ।
तथाम्बुपानागतानि जलार्थमायातानि । मञ्जुगीतप्रिया रम्यगानप्रिया हरिणा मृगास्तेषां
कुलानि रुन्धानम् । सान्ध्यध्यानावसाने सायं सन्ध्याकाले । पङ्कजानां कमलानां सपीषे क्षणं
लव मात्रम् । एते मुनयः । ओङ्कारोच्चारवदोङ्कारोच्चारणसमं रम्यं रमणीयं मधुकराणां भुङ्गानां
ध्वानं ध्वनिमाकर्णयन्तीव शृण्वन्तीव ॥ २७ ॥

(२) मृगेष्विति—येषां मुनीनां मृगेषु हरिणेषु मैत्री स्नेहः । आत्मदृष्ट्यावध्यात्मज्ञाने
मुदिता हर्षिता । दुःखितेषु दुःखयुतेषु प्राणिषु जन्तुषु मुहुर्गिरवारं कृपा दद्या । सन्ति । ते
कौशेयं कौपीनं मलमल्लकं बिभ्रतीति कौशेयकौपीनभृतो मुनीन्द्राः कस्य वन्धा न भवन्ति ।
अपि तु वन्धा एव भवन्ति । 'मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षाणां सुखदुःखपुण्यापुण्यविषयाणां भाव-
नातश्चित्तप्रसादनम्' इति योगसूत्रच्छायात्र निबद्धा ॥ २८ ॥

‘आयुष्मन्, अस्मदीयमिह धर्मोपदेशप्रदानमेव प्रथममातिथेयमतिथि-
जनैस्त्वतोऽभिधीयसे । पुण्यं पयोऽस्याः सरितः तदेतद्वगाह्य कुरु पुण्यम-
यमात्मानम् ॥ क ॥

तथाहि—

(१) पर्वतभेदिपवित्रं जैत्रं नरकस्य बहुमतङ्गहनम् ।

हरिमिव हरिमिव हरिमिव वहति पयः पश्यत पयोष्णी ॥ २९ ॥

राजापि ‘एवमेतत्—

(२) महावराहाङ्गविनिर्गतयाः किमन्यदस्याः परितः पवित्रम् ।

यदीयमालोकनमप्यघ्नानि निहन्ति पुंसां चिरसंचितानि ॥ ३० ॥

तदेष करोमि भवतामादेशम्’ इत्यभिधाय यथाविधि स्नानाय सरिन्म-
ध्यमवातरत् ॥ ख ॥

यमीपदर्शे ॥ ख ॥

पर्वतेति ॥ राजन् । पश्यत यूयमवलोकयत । पर्वतविदारकं पावनं नरकस्य दुर्गतेजैत्रं
पराभविष्णु । अत एव बहुमतं बहुमाननीयम् । गहनमगाधम् । पयः पाथः । कर्मभूतम् ।
पयोष्णी वहति धारयति । उपमाने हरिशब्दत्रयमिन्द्रविष्णुसिंहार्थम् । तत्क्रमेण विशिष्यते ।
तद्यथा पर्वतभेदी गिरिविदारको यः पविर्वज्रं तं त्रायते धारयति वज्रधरम् । नरकस्य भौ-
मासुरस्य जैत्रमभिभावुकं विष्णुम् । मतङ्गान्मुनिविशेषादीपकूना बहुमतङ्गा गजा मतङ्गादु-
त्पन्नत्वात् । तान् हन्तीत्यच् । किञ्चा । अथवा बहुन्मतङ्गान्हन्तीति सिंहम् ॥ २९ ॥

महावेति ॥ आदिवराहाद्विनिःसृताया असुष्याः परतः परमन्यदपरं किं पवित्रं न
किमरीत्यर्थः ॥ ३० ॥

(१) पर्वतेति—एषा पयोष्णी नदी हरिमिवेन्द्रमिव, हरिमिव विष्णुमिव, हरिमिव
सिंहमिव, पयो वहति धारयति तत्पश्यत विलोकयत । इन्द्रपक्षे—पर्वतानां पक्षच्छेदकत्वात्पर्व-
तभेदी । पविं वज्रं त्रायते धारयतीति पवित्रम् । स चासौ स चेति तम् । जैत्रं जयनशीलम् ।
नरकस्य मानवस्य बहुमतं भृशं पूजितम् । गहनं दुर्जयम् । विष्णुपक्षे—पर्वतभेदी गोवर्धन-
धारी स चासौ पावनश्च । नरकस्य नरकनाम्नोऽसुरस्य भौमासुरस्य । जैत्रं विनाशकम् । बहु-
मतं सर्वपूजितम् । गहगं दुर्जयतत्त्वम् । सिंहपक्षे—पर्वतभेदी गिरिगह्वराश्रयतया । पवित्रं
वृसिंहरूपत्वात् । नरकस्य मनुष्यस्य जैत्रं जयनशीलम् । बहुमतङ्गान् बहून् गजान् हन्तीति
तम् । पयोष्णीपयःपक्षे—तु पर्वतविदारकं पावनं नरकस्य दुर्गतेजैत्रं जयनशीलम् । बहुभिर्मर्तं
पूजितम् । गहनं दुरवगाहं पयः पश्यत यूयम् । अत्रश्लोषानुप्राणितोपमालङ्कारः । अत्र यद्य-
पीन्द्रपक्षे पवित्रशब्दस्यापसिद्धार्थं प्रयुक्तत्वाज्जिहतार्थत्वदोषः । सिंहपक्षे च मतङ्गशब्दस्य
मातङ्गायं (गजरूपार्थत्वे) कविभिरनादृतत्वाद्वाप्रयुक्तत्वदोषश्च संभवति । तथापि श्लेषादा-
वेतयोर्निर्दोषत्वम् । यथोक्तम्—“स्थातामदोषो श्लेषादौ निहतार्थाप्रयुक्ते” इति ॥ २९ ॥

(२) महावराहेति—महावराहादादिवराहाद्विनिर्गतया निःसृताया असुष्याः परतः पर-
मन्यत किं पवित्रमस्ति । यदीयमालोकनमपि विलोकनपि चिरसंचितानि बहुकालात्संचि-
तानि । पुंसामघ्नानि पापानि निहन्ति विनाशयति ॥ ३० ॥

अवतीर्य च मन्त्रमार्जनं प्राणसंयमसंध्यासूक्तजपपितृतर्पणादिसमुचिता-
ह्निकावसाने रक्तकमलगर्भमध्याञ्जलिमुत्तिष्ठ्य भगवतो भास्करस्य स्तुतिम-
करात् ॥ क ॥

(१) जयति जगदेकचक्षुर्विश्वात्मा वेदमन्त्रमयमूर्तिः ।

तरणिस्तरणतरण्डकमघपटलपयोनिधौ पुंसाम् ॥ ३१ ॥

तदनु च (२) चटुलचञ्चरीकुलाकुलितकमलकुड्मलगलद्वहलमकर-
न्दसुरमिततरङ्गमुत्पतत्कपिञ्जलं जलमवगाह्य चिरमुत्तीर्य तीरमापृच्छ्य मुनि-
जनमभिवाद्य च पुनः पुलिनपालिपर्यटनाय प्रस्थितः प्रणयादनुव्रजतो मुनी-
न्निवर्तयन्निदमवादीत् ॥ ख ॥

(३) 'चक्रधरं विषमाक्षं कृतमदकलराजहंससंचारम् ।

हरिहरविरञ्चिसदृशं भजत पयोष्णीतटं मुनयः' ॥ ३२ ॥

एवमुक्तास्तेऽप्यार्द्रहृदयाः स्वल्पपरिचयेनाप्युपचितोचितप्रणयाः प्रियं-
वदतया प्रियमाशशंसुः ॥ ग ॥

(४) 'सुगमस्तवास्तु पन्थाः क्षेमा दिग्देवताः शिवाः शकुनाः ।

अभिलषितमर्थमचिरात्साधयतु भवानविष्णेन' ॥ ३३ ॥

अवतीर्येति ॥ मन्त्रमार्जनं मन्त्रस्नानम् । प्राणसंयमः श्वासप्रश्वासरोधने करन्यासो-
ऽङ्गन्यासश्च विद्यते यत्र तत् संध्यासूक्तम् ॥ क ॥

चक्रेति ॥ चक्रवाकधरम् । विषमविभीतकम् । तथा कृतो मदकलराजहंसानां संचारो
येन तथाविधम् । पयोष्णीतटं यूयं भजत । मुनय इति सम्बोधनम् । हरिहरविरञ्चिसदृश्यं
विशेषणत्रयेण । तदा चक्रं सुदर्शनं धारयति विष्णुः । विषमाण्यक्षीण्यस्य त्रिनेत्रत्वाद्धरः ।
कृतो मदकलराजहंसेन कृत्वा संचारो येन स ब्रह्मा, हंसवाहनत्वात् ॥ ३२ ॥

(१) जयतीति—जगतः संसारसंस्कं चक्षुः प्रकाशकम् । विषस्य सर्वस्य जगत आ-
त्मा । वेदमन्त्रमयमूर्तिर्वेदस्वरूपः । “द्वादशात्मा त्रयीतनुः” इत्युक्तत्वात् । पुंसां जनानाम-
घपटलपयोनिधौ पापनिवहसागरे तरणतरण्डकं तरणार्थं ध्रुवः । तरणिः सूर्यो जयति ॥ ३१ ॥

(२) चटुलेति—चटुलैश्चलैश्चलैश्चरीकुलभृङ्गकुलराकुलितानि व्याप्तानि यानि कमलानि
पद्मानि तेषां कुड्मलाः कोशास्तेभ्यो गलन् पतन् बहलो बहुर्मकरन्दो मरन्दस्तेन सुरभिताः
सुगन्धिवास्तरङ्गा वीचयो यस्मिंस्तत् ।

(३) चक्रेति—हे मुनयः । हरिर्विष्णुर्हरः शिवो विरञ्चिर्ब्रह्मा चेति द्वन्द्वः । एतेषां सदृशं
समानं पयोष्णीतटं भजताभ्यत कीदृशं तत् । चक्रधरं चक्रवाकधरं विषमा विभीतका अक्षा
वृक्षविशेषा यस्मिंस्तत् । तथा कृतो विहितो मदकलराजहंसानां संचारो गमनं येन तथावि-
धम् । हरिस्तु चक्रस्य सुदर्शनाख्यस्य धरं धारकं हरस्तु विषमाण्यक्षीणि नयनानि यस्य स
त्रिनयनत्वात् । विरञ्चिः कृतो मदकलहंसेन कृत्वा संचारो गमनं येन स हंसवान्त्वात् ॥ ३२ ॥

(४) सुगमेति—तव नलस्य पन्था वर्त्म सुगमः सुखेन गमनार्हो भवतु । दिग्देवताः
क्षेमाः क्षेमकारिण्यो भवन्तु । शिवाः कल्याण नराः शकुनाः सन्तु । भवान् नलोऽविष्णेन
निर्विघ्नतयाचिराच्छ्रीभ्रमभिलषितमर्थं समीहितार्थं साधयतु निष्पादयतु ॥ ३३ ॥

इत्यभिधाय व्यावृत्तेषु मुनिषु कौतुकादितस्ततः (१) संचरच्चटुलपट्चर-
णचक्रचुम्बनाकृततरलितपुष्पपरागपटलपांसुलिततरुतलेषु बहसुरभिशि-
रकोमलपवनेषु वनेषु, वनेचरमिथुनमन्मथक्रीडानुकूलेषु कूलेषु, पुलिन्दडि-
म्भकाध्यासितफलितवदरीषु दरीषु, पुञ्जितकुञ्जरेषु निकुञ्जेषु, दुर्दर्शभानुषु
सानुषु, सानुचरश्चरन्नेकस्मिन्नतिनिविडसंधिसंनिवेशे शिलान्तरालप्रदेशे,
प्रियतममुद्दिश्य पठन्त्याः किंनर्याः साश्चर्यमार्यागीतिमिमशृणोत् ॥ क ॥

‘विपिनोद्देशं सरसं केतकमकरन्दवासितवियत्ककुभम् ।

ग्राममिमं वा सर संकेतकमकरन्दवासितवियत्ककुभम्’ ॥ ३४ ॥

तदनु पुनस्तत्प्रतिवादिना किंनरेण च पठ्यमानामिमामार्यामश्रूयत् ॥ ख ॥

(२) ‘अजनि रजनिः किमन्यसरणिस्तरतीव पश्चिमपयोधौ ।

घनतरुणि तरुणि विपिने क्वचिदस्मिन्नेव निवसामः’ ॥ ३५ ॥

एवमन्योन्यालापमाकर्ण्य किंनरमिथुनस्य विस्मितो नरपतिः ‘अहो
माननीयमहिमोद्दामा दमयन्ती यस्याः परिचारिणः पक्षिणोऽपि श्रवणस्पृ-
इत्यभिधायेति ॥ पुलिन्दडिन्मैरध्यासितासु कासु फलवद्दरीषु, न केवलं फलवद्द-
दरीषु, तथा दरीषु । चकारादिमन्तरेणापि समुच्चयः स्यादेव । तद्यथा साधे दशमसर्गं,—
सावशेषपदमुक्तमुपेक्षा स्वस्तमात्यवसनाभरणेषु । गन्तुमुत्थितमकारणतः स्म द्योतयन्ति
मद्विभ्रममासाम्’ । अध्यासितास्त्विति व्यस्तमेव । न च फलन्त्यो वदर्यौ यास्त्विति द-
रीविशेषणम् । ‘नष्टृत्तश्च’ इति कप्रत्ययस्य दुर्निवारत्वात् । बाहुलकाश्रयणात्कप्रत्ययभावा-
दिति तु न युक्तम् ॥ क ॥

विपिनेति ॥ सरसं सजलम् । तथा केतकमकरन्देन वासितं वियन्नभः ककुभश्च दिशो
येन तथाभूतम् । विपिनप्रदेशम् । अथवा इमं पुरोवर्तिनं ग्रामं सर व्रज । कीदृशं ग्रामम् ।
संकेतयति निवासयति अनुकूलत्वान्निवासहेतुर्भवतीति संकेतकम् । तदेवानुकूल्यमाह—अ-
करमिति । न विद्यते करो राजग्राह्योऽशो यत्र । पार्दतीयत्वादकरम् । आसनमासितं स-
ज्जावः । दवस्यासिताद्वियन्तो विश्लिष्यन्तः ककुभास्तरवो यत्र । यदि वा ‘पिञ् बन्धने’
आहपूर्वस्य आसयनमासितम् । आबन्ध इत्यर्थः । यद्वा सिताः सम्बद्धाः । द्वेन असिता
असंबद्धा वयः पक्षिणो यत्र । तथा यद् बहव् कं पयो यस्यां सा चासौ कुञ्च तथा भातीति ।
शृणुः शतरि यद्वहदित्यर्थः ॥ ३४ ॥

तदिति ॥ किञ्चिन्नराः किञ्चित्पक्ष्यश्चादिरूपमिश्राः किंनराः ॥ ख ॥

अजनीति ॥ घनास्तरवो यस्मिन् तस्मिन्विपिने । तरुणीणि सम्बोधनम् ॥ ३५ ॥

(१) संचरदिति—संचरन्तो ग्राम्यन्तश्चटुलाश्चञ्चलाः पट्चरणा भृङ्गास्तेषां चक्रं निव-
हस्तेषां चुम्बनाकृतेन तरलितानि चटुलानि पुष्पाणि कुसुमानि तेषां परागपटलो धूलिनिवह-
स्तैः पांसुलितानि रजोमयानि तरुणं वृक्षाणां तलानि येषु तानि ।

(२) अजनीति—रजनिर्निशाजजनि जाता । अन्यत्किम् । तरणिः सूर्यः पश्चिमपयोधौ
पश्चिमसागरे तरतीवावगाहते । हे तरुणि युवति । अस्मिन्नेव घना निविडास्तरवो वृक्षा य-
स्मिन्स्तत् तादृशे विपिने क्वचित् कुत्रापि निवासामो वयम् ॥ ३५ ॥

हृणीयामेवंविधसुभाषितामृतमुचं वाचमुच्चारयन्ति ॥ क ॥

प्रथममिह तावादाभिजात्यवित्तविद्याविवेकविभवैरनाकुले कुले जन्म
ततोऽप्यनुरूपरूपरूपपत्तिस्तदनु श्लाघानुगुणगुणलाभस्ततोऽपि च शुचिविद-
ग्धस्निग्धपरिजनावासिरिति महती भाग्यपरम्परा इति चिन्तयन्नतिदूरव-
त्तिनः पुष्कराक्षस्य मुखमवलोकयांचकार ॥ ख ॥

पुष्कराक्षोऽपि पुरःसृत्य तं किंनरमभाषत ॥ ग ॥

‘सुन्दरक, कान्तामुखावलोकनासक्तः समीपमागतानप्यस्मान्न पश्य-
सि ॥ घ ॥

तदितो दत्तदृष्टिर्भव ॥ ङ ॥

स एष निषधेश्वरः कुसुमचापचक्रं विना

प्रसादितमहेश्वरः स्मर इवागतो मूर्तिमान् ।

विलोक्य विलोचनामृतसमुद्रमेनं नृपं

विधेहि नयनोत्सवं कुरु कृतार्थतामात्मनः ॥ ३६ ॥

त्वमपि विहंगवागुरे. परमरहस्यसखी देव्याः सा हि त्वच्चक्षुषा पश्यति,
त्वत्कर्णाभ्यामाकर्णयति, त्वन्मनसा मनुते ॥ च ॥

तदिह दमयन्तीमनोरथपान्थपिपासाच्छिदि लावण्यपुण्यहृदेऽस्मिन् रा-
जनि निर्वापय चक्षुः इति किंनरमिथुनमभिमुखीकृत्य नरपतिमवादीत् ॥ छ ॥

‘देव, तदेतत्किंनरमिथुनम्, इदं हि द्वितीयमिव हृदयं देव्याः, प्रियं प्रा-
णैभ्योऽपि प्रेम्णा प्राभृतमेतत्प्रहितं तुहिनाचलचक्रवर्तिना देवस्य, देवेन
देव्यै दत्तम् । तथा च दमयन्त्याः समर्पितं परं पात्रं मन्त्रगीतेः ॥ ज ॥

तथाहि—जातव्याति जातिषु, गीतयशो गीतकेषु, वर्धितमानं वर्धमा-
नेषु, सारमासारितकेषु, निपुणं पाणिकासु, धाम साम्नाम्, आचार्यकम्-
चाम्, आलयः कलादिभेदानाम्, रसगीत्यामपि सुस्वरं स्वरालापेषु, अव-

प्रथममिति ॥ आभिजात्यादीनि अहंकारकृतवैकुण्ठस्य कारणानि । कुले त्वेमिर-
नाकुले । अनुगुणोऽनुरूपः ॥ ख ॥

स एषेति ॥ एष निषधेश्वरो नलः कुसुमचापचक्रं विनाभूतो मूर्तिमान् प्रसादितमहे-
श्वरः स्मरः । एतावता पुर्दस्मराद्व्यतिरिक्तोक्तिः । यतः पुर्दः कुसुमचापचक्रं धत्ते । न च मूर्ति-
मान् दग्धाङ्गत्वात् । तथा प्रकोपितमहेश्वरः । यदा तु प्रसाधितेति पाठः, तदा प्रसाधिता
अलङ्कृता महान्त ईश्वरास्त्राणादिना येन तादृग् निषधेश्वरः । स्मास्तु साधयितुं वशीकर्तुं
प्रारब्धो महेश्वरः शिवो येन । कुसुमान्येव चापचक्रं धनुर्मण्डलम् ॥ ३६ ॥

देवेति ॥ तुहिनाचलस्य हिमाचलस्य चक्रवर्तिना नृपेण प्राभृतं प्रहितमेतत् । भीमा-
येति शेषः । मन्त्रा गीयन्तेऽस्यामिति मन्त्रगीतिः ॥ ज ॥

जातेति ॥ जातयो नन्दयन्तीप्रभृतयः । वर्धमानान्यासारितकानि पाणिकाः सामानि
कचः कलादिभेदा गीतविषया भरतशास्त्राद्भ्याः । मध्यमादयः सप्तस्वराः षड्जमध्यमगा-

ग्राम्यं ग्रामरागेषु, विचित्रभाषं भाषासु, प्रवर्तकं नर्तनानाम्, कारणं करण-
मार्गस्य, वाद्येष्वपि प्रवीणं वीणावेषुषु, लब्धपाटवं पटहेषु, अतिमल्लं
भङ्गरीषु ॥ क ॥

किबहुना—

कालमिव कलाबहुलं सर्वरसानुप्रवेशि लवणमिव ।

तव नृप सेवां कर्तुं किनरयुगलं तथा प्रहितम् ॥ ३७ ॥

‘तदेतदात्मपरिग्रहेणानुगृह्यताम्’ इत्यभिधाय विश्रान्तवाचि तस्मिन्स
किनरयुवा किमप्युपसृत्य (१) मृगमदमिलन्मलयजरसोल्लासिलेखालाङ्घ्रि-
तललाटपट्टापीतकरकमलमुकुलं प्रणतिप्रेक्षितमणिकर्णावतंसतया सह प्रियया
प्रणाममकरोत् ॥ ख ॥

उक्तवांश्च—

लब्धार्धचन्द्र ईशः कृतकंसभयं च पौरुषं विष्णोः ।

ब्रह्मापि नाभिजातः केनोपमिमीमहे नृप भवन्तम् ॥ ३८ ॥

इदं च—

(२) अरुणमणिकिरणरञ्जितलिखितान्नरमङ्गलीयकाभरणम् ।

न्धारास्त्रयो ग्रामाः । भाषाः पट्टिशत् । कला गीतवाद्याद्या सुहृत्भेदाश्च । करणानि त-
लपुष्पपुटादीन्यष्टोत्तरशतसंख्यानि ॥ क ॥

कालमिति ॥ कला गीतावाद्याद्या सुहृत्भेदाश्च विदन्त्यधीयते वा कलाः कलविदः ।
तेषां समूहः कालम् । तद्यथा । कालशास्त्रविषये बहुलं तन्निष्ठं भवति । तथेदमपि सम-
प्रकलाप्रवीणम् । रसाः शृङ्गाराद्यास्तिकाद्याश्च । समयार्थे तु कालशब्दे पुंस्त्वं स्यात् ।
यदा तु ‘काल इव कलाबहुलम्’ इति पाठः । तदा कालः कलाभिर्निमेषोन्मेषाद्यंशरूपाभि-
र्दुहलो व्यासः । इदं तु कलाभिर्गीतनृत्यादिभिर्व्याप्तम् । कालोऽवसरः आत्मसमर्पणाया-
वसर इव प्रेषित इति भावः ॥ ३७ ॥

लब्धेति ॥ अर्धं चन्द्रस्य अर्धचन्द्रः शशिकला गलापहस्तनं च । तच्च निन्दाभासे ।
तद्युक्त ईश्वरः । कृतं वंसस्य भयं येन तत्पौरुषं विष्णोः । निन्दाभासे तु कृतकं कृत्रिमम् ।
सभयं भयान्वितम् । वैष्णवतो नाभेर्जातो ब्रह्मा । निन्दाभासे तु अभिजातः कुलोऽन-
पशान्नयोगः ॥ ३८ ॥

अरुणेति । अन्धाराशिपा पाणिग्रहणं सूचितम् । अरुणमणिः पद्मरागादिः । लिखि-

(१) मृगेति—मृगमदेन कस्तूर्या मिलन् यो मलयजरसश्चन्दनस्तेनोल्लासिनी शोभमाना
या लेखा तथा लाङ्घिते युक्ते ललाटपट्टेऽलिकपट्टेऽपीतं दत्तं करकमलमुकुलं येन यथा तथा ।

(२) अरुणेति—अरुणमणिकिरणैः पद्मरागकिरणै रञ्जितं तथा लिखितानि लिपिबद्धक-
तान्यक्षराणि यत्र तत् । चार्थे द्वन्द्वः । इदमङ्गलीयकाभरणमूर्तिका तरुणा दमयन्त्याः पाणिपल-
वमिव तव पाणिपत्रे चिरं लगतु नियुक्तं भवतु । दमयन्तीहस्तपक्षे—अरुणं तथा मणिखचि-
ताभरणै रञ्जितं पुनर्लिखितान्यक्षराणि येन ॥ ३९ ॥

तस्याः करकिसलयमिव तव करकमले चिरं लगतु ॥ ३९ ॥

अनया च—

(१) तव सुभग रम्यदशया तयेव रक्तान्तनेत्रमण्डनया ।

चीनांशुकयुगलिकया क्रियतामङ्गे परिष्वङ्गः ॥ ४० ॥

अयं च—

(२) उज्ज्वलसुवर्णपदकस्तस्याः संदेशकथनदूत इव ।

रुचिरमणिकर्णपूरः श्रयतु श्रवणान्तिकं भवतः ॥ ४१ ॥

किञ्चन्यत्—

(३) आनन्ददायिनस्ते कुण्डिननगरे कदा भविष्यन्ति ।

त्वन्मुखकमलविलोलनागरिकानयनषट्पदा दिवसाः ॥ ४२ ॥

एवमाविर्भावितप्रश्रयमुज्ज्वलितानुरागमुदीरितादरमाप्यायितप्रणयम-
भिधाय स्थितवति किनरे, नरेश्वरो दमयन्तीप्रहितप्राभृतानि स्वयमादरेण
गृहीत्वा, 'सुन्दरक, तस्याः संदेश एवास्माकं कर्णपूरः, परिकरोऽयं मणि-
कर्णवतंसः । तस्याः सुगृहीतेन नाम्नैव वयं मुद्रिताः प्रपञ्चोऽयमङ्गुलीमुद्रालं-
कारः । तदनुरागेणैव वयमाच्छादिताः पुनरुक्तमाच्छादनयुगलमपरं च युवां
प्रेषयन्त्या तथा किं न प्रहितमस्माकम्, किमन्यस्वत्तोऽपि प्रियं प्राभृतं भ-
विष्यतीति । तदेहि शिविरमनुसरामः' इत्यभिधाय बहु मानयन्किनरमिथुन-

ताभ्यक्षराणि यस्मिन् । करकिसलयं त्वरणम् । तथा मणिकिरणैराभरणरत्नकान्तिभिः
कलितम् । तथा लिखितान्यक्षराणि येन ॥ ३९ ॥

तवेति ॥ दशा वस्त्रान्तसूत्रमवस्था च नेत्रं चित्रवस्त्रविशेषोऽक्षि च ॥ ४० ॥

उज्ज्वलेति ॥ उज्ज्वलं सुवर्णं पदं यस्य । पक्षे उज्ज्वलान्यग्राम्याणि शोभनवर्णा-
नि पदानि वचनानि यत्र ॥ ४१ ॥

एवमिति ॥ कर्णपूरोऽवतंसः कर्णयोः पूरणं च । मुद्रिता अपरस्त्रीनाम्नो दुष्करप्र-

(१) तवेति—हे सुभग । तयेव दमयन्त्येव चीनांशुकयुगलिकया चीनवस्त्रयुगलेनाङ्गे
शरीरे तव परिष्वङ्ग आलिङ्गनं क्रियतां विधीयताम् । कीदृश्या तयैतया च । दमयन्तोपक्षे—
रम्या दशावस्था यस्याः सा तथा । रक्तान्ते रक्तप्रान्ते नेत्रे नयने एव मण्डनं भूषणं यस्याः
सा तथा । वस्त्रपक्षे—रम्या दशा वस्त्रप्रान्तं यस्याः । तथा रक्तान्तं नेत्रं वस्त्रमेव मण्डनं य-
स्याः सा तयैतया चेत्युभयपक्षे समानम् ॥ ४० ॥

(२) उज्ज्वलेति—तस्या दमयन्त्याः संदेशकथनाय दूत इव संदेशहारी दूत इव रु-
चिरमणिकर्णपूरो मनोरमकर्णवतंसो भवतो नलस्य श्रवणान्तिकं, कर्णान्तिकं श्रयतु भज-
तु । कीदृशोऽसौ । उज्ज्वलं यत्सुवर्णं हेम तस्य पदमेव पदकोऽवस्थानम् । दूतपक्षे—उज्ज्व-
लानि कान्तिगुणविशिष्टानि सुवर्णानि शोभनवर्णरचितानि पदानि यस्य सः । "उज्ज्वलं
कान्ति"रिति वामन आह स्म शब्दगुणं कान्तिनामानम् ॥ ४१ ॥

(३) आनन्देति—कुण्डिननगरे कुण्डिनपुरे ते प्रसिद्धा दिवसाः कदा भविष्यन्ति ।
कीदृशास्ते—त्वन्मुखकमले तव वदनपक्षे विलोलन्ति चञ्चलानि नागरिकाणां स्त्रीणां नयनान्येव-
नेत्राण्येव षट्पदा भ्रमरा येषु ते तादृशाः । कुण्डिनपुरे भवान् कदा समास्यतीति भावः ॥ ४२ ॥

(१) मतिचपलकपिकुलान्दोलिततरुशिखराग्रगलितशिलास्फालनस्फुटफलसमुगन्धिना खवत्कुसुममकरन्दद्रवार्द्रितपांसुपटलेन वर्त्मना निजावासमुदचलत् ॥ क ॥

उच्चलिते च पश्चिमाम्भोनिधिसलिलक्षालितपादपङ्क्तये वासाधिनीवास्तगिरिगङ्गारं विशति विपद्भीषीपान्थे विवस्वति, क्रमेण तस्यां दिशि (२) दिनकररथचक्रचङ्क्रमणचूर्णनोच्चलन्मन्दरगिरिगैरिकाधूलिपटलोल्लोल इवोल्लास संध्यारागः ॥ ख ॥

तेन च संवलितानि विजृम्भितुमारमन्त जम्भनिसुम्भनककुभि विपिनजरत्कृत्वाकुक्कंधारोमरोर्चीषि तमांसि ॥ ग ॥

ततश्च नष्टचर्याक्रीडयेवादर्शनमयान्तीषु दिक्कन्यकासु, वनमुनिहोमधूमगन्धेन संतर्प्यमाणसु वनदेवतासु, निद्रान्धसिन्धुरयूथेष्विवोन्नतवप्रस्थलोषु परिणमत्सु शनैस्तिमिरेषु, जाते मनाभिभन्ताञ्जनपत्रस्तवकिते निशामुखे, नरपतिस्तेन किंनरमिथुनेन सार्धमर्धपथायातप्रज्वलितदीपिकापाणिपरिजनपरिकरितः शरणागतकपोतमुत्पतितोलूककृतशब्दं शिविविव शिविरसंनिवेशमविशत् ॥ घ ॥

तत्र च क्रमेण कृतकरणीयस्त्वरमाणपाचकवृन्दोपनीतमुत्पतत्पाकपरिमलस्पृहणीयमत्युष्णमेदुरमांसोपदंशमाज्यप्राज्यमुपभुज्य पुष्कराक्षकिंनरमिथुनात्तजनैः सह मधुररससारमाहारम्, अनन्तरमाचान्तः शुचिचन्दनाद्वर्चितकरः कर्पूरपारीपरिकरितताम्बूलोज्ज्वलवदनारविन्दः 'सुन्दरक, कमपि प्रस्तारय विद्याविनोदं त्वयापि विहंग-गुरिके, गीयतां किमपि मधुरम्' इति मृदुमणिपर्यङ्किकासुखासीनः किंनरमिथुनमादिदेश ॥ ङ ॥

वेशा कृता ॥ क ॥

उच्चलित इति ॥ पान्थो हि सलिलेन चरणौ प्रक्षालय वासागारं प्रविशति ॥ ख ॥

तेन चेति ॥ जम्भनिष्ठम्भन इन्द्रः ॥ ग ॥

ततश्चेति ॥ नष्टचर्यां शिशुक्रीडाविशेषः । निद्रान्धेत्यादौ परिणामः, परिपाकस्तिर्थ-कप्रहारदानं वा । निशाद्य हि कपोताः पारावताः शरणं नीडमागच्छन्ति, उलूकाश्च घृक्षा उड्डीयन्ते । उपमाने तु 'नारदकृतां शिविप्रशंसामसूयन्तौ कपोतोलूकरूपधारिणौ ह्यौ सर्वं जिज्ञासमानौ शिविवृषमागतौ' इत्यमागमः ॥ घ ॥

तत्र चेति ॥ कपूरस्य पारी शकलम् ॥ ङ ॥

(१) अतिचपलेति—अतिचपलाश्चटुलाः कपयो वानरास्तेषां कुलानि निवहास्तैरान्दोलितानि कम्पितानि तरुशिखराग्राणि वृक्षाग्राणि तेभ्यो गलितानि पतितानि शिलास्फालनेन ह्यपद्रवातेन स्फुटन्ति फलानि तेषां रसेन सुगन्धवता ।

(२) दिनेति—दिनकररथचक्रस्य सूर्यरथचक्रस्य चक्रमणेन भ्रमणेन चूर्णीभूत उल्लूकश्च मन्दरगिरिमन्दरावलस्तस्य गैरिकाधूली रत्नरजस्तस्य पटलो निवहस्त-द्रुल्लोलः ।

दर्शिते च वांशिकेन (१) वंशमुखोद्गोर्णगान्धारपञ्चमरागस्थानके स्थि-
रीकृतमध्यमश्रुतिप्रसन्नप्रेङ्खोलनाप्रयोगमुचितस्थानकृतकांस्यतालमकडोरता-
रस्वरम्, आकर्षदिव हृदयम्, अभिषिञ्चदिवामृतेन श्रवणेन्द्रियम्, अस्तं
नयदिवान्यविषयसंधानम्, अनुच्चप्रपञ्चितपञ्चमं विपञ्चोस्वरसंदर्भितम-
भूत्तस्किमपि गीतम् ॥ क ॥

यत्र—

(२) प्रसरति रणरणकरसः कुण्ठयति हृतेन चित्तमुत्कण्ठा ।

स्मरति स्मरोऽपि धनुषः प्रगुणीकृतनिशितबाणस्य ॥ ४३ ॥

एवंविधे च व्यतिकरे वैतालिकः पपाठ—

(३) 'सकलविषयवृत्तीर्मुद्रयन्निन्द्रियाणां हृदि विदधद्वस्थां कांचिदुन्मादनीं च ।
ध्वनिरनुगतवीणानिकणः कोमलोऽयं जयति मदनबाणः पञ्चम पञ्चमस्य ॥ ४४ ॥

अपिच—

(४) प्रियविरहविषादस्यौषधं प्रोषितानां विविधविधुरचिन्ताभ्रान्तिविश्रान्तिहेतुः ।
अयममृततरङ्गः कर्णयोः केन सृष्टो मधुररसनिधानं निःस्वनः पञ्चमस्य ॥ ४५ ॥

अपिच—

(५) अयं हि प्रथमो रागः समस्तजनरञ्जने ।

यस्य नास्ति द्वितीयोऽपि स कथं पञ्चमोऽभवत् ॥ ४६ ॥

सकलेति ॥ पञ्चमस्य रागस्य ध्वनिर्जयति कथंभूतः । पञ्चमः पञ्चानां पूरणा
मदनबाणः ॥ ४४ ॥

प्रियेति ॥ अत्र पञ्चमस्येत्याख्या । न तु पञ्चानां पूरणस्येति व्युत्पत्त्यर्थः ॥ ४५ ॥

अयमिति ॥ प्रथमः प्रधानभूत आद्यः । द्वितीयः समानो द्वयोः पूरणश्च । स कथं
पञ्चानां च पूरणोऽथ च पञ्चम इति संज्ञा ॥ ४६ ॥

(१) वंशेति—इति वंशमुखेनोद्गोर्ण उच्चरितो गान्धारः पञ्चमरागश्च तयोः स्थानके ।

(२) प्रसरतीति—रणरणकरस उत्कण्ठारसः प्रसरति वर्धते । तथोत्कण्ठा रणरणक-
रसो हृतेन बलाच्चितं मानसं कुण्ठयति संरुणद्धि । स्मरोऽपि कामोऽपि । प्रगुणीकृतः प्रत्यञ्चो-
परिहृतो निशितस्तीक्ष्णो बाणः शरो येन स तस्य । धनुषः कोदण्डस्य स्मरति ध्यायति ॥ ४३ ॥

(३) सकलेति—इन्द्रियाणां चक्षुस्त्वगादीनां सकलेषु सर्वेषु विषयेषु वृत्तौः प्रवृत्तीर्मु-
द्रयन् संकोचयन् । तथा हृदि मनसि कांचिदुन्मादीनीं प्रमत्तताविधायिनीमवस्थां दशां वि-
दधत कुर्वन् । अनुगतो वीणानिकणो वीणाशब्दो यस्य सः । कोमलः सुकुमारः । अयं पञ्चमो
मदनबाणः कामबाणोऽयं पञ्चमस्य रागस्य ध्वनिरनुरणनं विजयते ॥ ४४ ॥

(४) प्रियेति—प्रोषितानां प्रवासिनीनां प्रियविरहस्य प्रियवियोगस्य विषादस्य दुःख-
स्यौषधं भेषजं निवारकमित्यर्थः । विविधा नानाविधा या विधुरस्य वियोगस्य चिन्ता भ्रा-
न्तिभ्रमश्च तयोर्विश्रान्तेर्विश्रामस्य हेतुर्निदानम् । कर्णयोः श्रोत्रयोरमृततरङ्गः पीयूषलहरिः ।
मधुररसनिधानं शृङ्गाररसनिधिः । अयं पञ्चमस्य रागस्य निःस्वनो ध्वनिः केन सृष्टो विरचितः ४५ ॥

(५) अयमिति—समस्तानां सर्वेषां जनानामनुरञ्जनेऽयं पञ्चमाख्यो रागः प्रथमः
प्रधानभूत आद्यश्च । यस्य रागस्य द्वितीयोऽपि रागो जनरञ्जने नास्ते स पञ्चमः कथमभवत् ।
त इति वैचित्र्यम् ॥ ४६ ॥

(१) इति विविधमुदञ्चत्पञ्चमोद्गारगर्भं पठति मधुरकण्ठे धाम्नि वैतालिकेऽस्मिन् ।
अपहरति च चित्तं किनरद्वन्द्वगीते सुखमय इव निद्रानिःस्पृहो लोक आसीत् ॥ ४७ ॥

एवमनवरतमारोहावरोहमूर्च्छनाभङ्गितरङ्गिते गीतामृतस्रोतसि निमग्न-
मनसि कठोरितोत्कण्ठे रणरणकारम्भभाजि राजनि 'रजनि, किं न विरम-
सि । दिवस, किं नाविर्भवसि । अध्वन्, किं न स्तोकां व्रजसि । कुरिङ्ग-
नगर, किं न नेदीयो भवसि । श्रम, किमन्तरायोऽसि । विधे, किमुत्तिष्य
न मां तत्र नयसि' इत्यनेकधा चिन्तयति स किनरयुवा प्रक्रमोचितश्ले-
षमिदमवादीत् ॥ क ॥

"वर्धमानोल्लसद्रागा स्रुजातिमृदुपाणिका ।

दमयन्ती च गीतिश्च कस्य नो हृदयंगमा ॥ ४८ ॥

अपिच—

साप्यनेककलोपेता साप्यलंकारधारिणी ।

सापि हृदयस्वरालाप कित्वसाधारणा तव ॥ ४९ ॥

अपि च—

संगीतका त्वदौत्सुक्यात्त्वां स्मरन्ती समूर्च्छना ।

किं तु तस्यास्त्वयि स्वामिंस्त्रयभङ्गो न दृश्यते ॥ ५० ॥

इतीति ॥ परब्रह्मालोकनसमयसमुल्लासितसान्द्रानन्दमय इव । रसस्य हि तत्त्वं पर-
ब्रह्मास्वादलोदरत्वं पूर्वाचार्यैर्व्याचर्यते । सुखमय इव निद्रानिमीलित इवेत्युभयत्रापीवशब्दो
योज्यः । अथवा सुखमयः सन्निद्रानिमीलित इवेतीकशब्दो भिन्नक्रमे ॥ ४७ ॥

वर्धमानेति ॥ वर्धमानो वर्धयिष्युः । न तु ह्ययमानः । उल्लसन् रागोऽनुरागो
वक्ष्याम् । सुष्ठु शोभना क्षत्रियाख्या यस्याः । पाणिः करः ॥ पक्षे वर्धमाने तालविशेषे
उल्लसन् रागः श्रीरागादिर्धत्र । जातयो नन्दयन्ती प्रभृतयः । पाणयः समपाण्यादयः ॥ ४८ ॥

सापीति ॥ कला विज्ञानकौशलम् । अलङ्कार आभरणम् । स्वरः शब्दः । आलापो
मिथोभाषणम् । गीतिपक्षे 'पताकेनावकृष्टिश्च विरलाङ्गुलिना च या । आवाप इति विज्ञेया
कलाविज्ञिस्तु सा कला' इत्यावापादयः सप्त कलाः । अलंकारा उपमारूपकादयः । स्वराः
षड्जादयः सप्त । आलाप आलसिः । परं किं नु दमयन्ती असाधारणा अनन्यविषयत्वादे-
काश्रया । गीतिस्तु साधारणा स्वरसाधारणा जातिसाधारणा चेति ॥ ४९ ॥

सङ्गीतेति ॥ स्वयौत्सुक्यं त्वदौत्सुक्यं तस्माद्धेतोः । सम्यग् गीतं प्रकृष्यतिरस्याः । इ-
ति सर्वत्र त्वदुत्का गीयत इति भावः । तथा त्वां स्मरन्ती सह मूर्च्छनया वर्तते इति समोहा ॥
गीतिस्तु सङ्गतं गीतं स्वरगुणदूषणग्रामश्रुतिरिति मूर्च्छनालक्षणं युस्याम् । तथा 'स्वरः सन्त-
जितो यत्र रागत्वं प्रतिपद्यते । मूर्च्छनामिति तां प्राहुर्मुनयो ग्रामसम्भवाम्' । सा वैर्कविशति ।

(१) इतीति—इतीत्ये विविधं नानाविधमुदञ्चन् निर्यन् पञ्चमोद्गारः पञ्चमरागोच्चा-
रणं गर्भे मध्ये यस्मिंस्तत् यथा तथा । धाम्नि गृहेऽस्मिन् मधुरकण्ठे वैतालिके स्तुतिपाठके
पठति सति गायति सति । तथा च किनरद्वन्द्वस्य गीते चित्तमपहरति सति निद्रायां नि-
स्पृहो विगतस्पृहो लोकः सुखमय इवानन्दित इव विगलितवेद्यान्तर इवासीत् ॥ ४७ ॥

एवमुक्तवति किंनरेश्वरे किमप्यलीककोपकुटिललोलद्वन्द्वलयावलि-
तकंधरमवलोक्य किंनरी वक्तुमारभत ॥ क ॥

‘सुन्दरक’ मा मैवं वादीः ॥ ख ॥

(१) शुष्काङ्गी घनचार्यङ्गथाः सुवाचः काकलीस्वरा ।

दमयन्त्याः कथं गीतिः सादृश्यमवगाहते ॥ ५१ ॥

अपिच—

गीतेग्रामाः किल द्वित्राः सा तु ग्रामसहस्रभाक् ।

कृततानघना गीतिः कथं तस्याः समा भवेत् ॥ ५२ ॥

किं चान्यत्—

ज्वरितेव बहुलङ्घनप्रयोगप्रकाशितमूर्च्छना बहुलकम्पा च, उन्मत्तेव ब-
हुभाषा बहुताला च, वेश्येव बहुगा बहुद्वरागा च, अटवीव बहुककुभमेदा
बहुलनिषादस्थानका च गीतिरियम् ॥ ग ॥

विधा । यदुक्तम्—‘सप्त स्वरास्त्रये ग्रामा मूर्च्छनास्त्वेकविंशतिः’ इति यथोक्तया सह समूर्च्छ-
ना । इयेतावता दमयन्तीगीत्योः साम्यमुक्तम् । अधुना तु भेदं निरूपयति—किंत्विति ॥
लयस्तत्परता । द्रुतमध्यविलम्बितलक्षणश्च ॥ ५० ॥

शुष्केति ॥ शुष्कमवकृष्टमङ्गमवयवो यस्याः । कु ईषत् कलोऽस्यामिति (गौरादि-
त्वान्ङीषि) काकलिः निषादसंज्ञः स्वरो यस्याः । वैसादृश्यपक्षे शुष्कमनार्द्रम् । काकली
श्लेष्मवैगुण्याद्द्विधाभूतः स्वरः ॥ ५१ ॥

गीतेरिति । पञ्चममध्यमगान्धारस्त्रयो ग्रामाः । गान्धारस्य स्वर्गविषयत्वाद् द्वावेवेति
द्वित्राः । ग्रामः खेटकं च । कृततानाः पञ्चत्रिंशत् । तैर्वना । दमयन्ती तु न कपटविस्तारबहुला ॥ ५२ ॥

ज्वरितेत्यादि ॥ लङ्घनमुद्राहितादधिकोच्चारणम् । पक्षे लङ्घनं शोषणम् । अ-
नश्नमिति यावत् । प्रयोगे उच्चारणे प्रकाशिता मूर्च्छना उत्तरमन्द्रादिका यस्याम् । पक्षे
प्रकृष्टा योगाः काथादयः । मूर्च्छना मोहः । कम्पोऽङ्गकृतं स्वरकृतं च चलनम् । उन्मत्तेति ॥
भैरवीप्रभृतयः पट्त्रिंशद्वापाः । तालश्चन्द्रत्पुटादिः । उन्मत्ता तु बहु भाषते तालिकाश्च द-
त्ते । वेश्येवेति ॥ रागः श्रीरागादिः । तथा बहुलङ्घकनामा रागो यस्याम् । वेश्या तु
बहुपु रागोऽस्या इति बह्वासक्तिः । प्रभूतठक्तागामिनी च । ठक्कशब्दोपलक्षिता क्रीडया क-
राहतिः ठक्करा । गमेः प्राप्त्यर्थाङ्कः । अटवीति ॥ ककुभो ध्वनिविशेषः । निषादः स्वर-
विशेषः । स्थानकं मन्द्रमध्यमतारलक्षणम् । अटवीपक्षे ककुभोऽर्जुनवृक्षः । निषादाः शबराः ।
स्थानकान्यालवालाः शिविरसंनिवेशश्च । एवं ज्वरिताद्युपमानप्रतिपादितदोषा गीतिः कथं-
कारमिव दमयन्तीसमा ॥ ग ॥

(१) गीतिर्दमयन्तीसाम्यं नावगाहते । कथमिति चेद् गीतिः शुष्काङ्गी नीरसशरीरा ।
तथा काकलीस्वरा खरखरस्वरा । विरोधपरित्यागेऽशुष्कमवकृष्टमङ्गं यस्याः । काकलीस्वरो म-
धुरध्वनिः । दमयन्ती तु घनं निबिडं चारु रम्यमङ्गं यस्याः सा । सुवाचो मुदुरभाषिण्याः ॥ ५१ ॥

तद्वरमिदमुच्यताम्—

(१) वेदविद्योपमा देवी मनोहरपदक्रमा ।

उद्योतिता पुराणाङ्गमन्त्रब्राह्मणशिक्षया ॥ ५३ ॥

किं त्वियमेकपथा, सा तु दृष्टशतपथा' इत्येवमनेकविधवक्रोक्तिविशेषैर-
भिनन्दयति दमयन्ती किनरमिथुने, भूतभूयिष्ठ्यां विभावर्याम्, सुरसङ्घ-
इवाद्दृश्यमानमानुषे निशीथे, स्थगितवति भृङ्गभासि तमसि भुवनम्, अन्-
न्तरमवसरपाठकः पपाठ ॥ क ॥

(२) 'उपरम रमणीयार्त्तिकनरद्वन्द्वगीतादभिभवति निशीथो नाथ नेत्राणि पश्य ।
मदनवशविलोलल्लोचनाम्भोरुहाणां मिलतु कुलवधूनां सेवको लोक एषः ॥ ५४ ॥
अपि च—

(३) शतगुणपरिपाठ्या पर्यटन्नन्तराले कमलकुवलयानामर्धरात्रेऽपि खिन्नः ।

उपनिदि दयितायाः कापि शब्दं निशम्य भ्रमति पुलिनपृष्ठे चक्रवच्चक्रवाकः ॥ ५५ ॥

अथ यथाप्रियं प्रेषितपरिजनो राजा रजनिशेषमतिवाहयितुमनुरूपं निरु-
प्य किनरमिथुनस्य शयनमासन्ननिद्रागृहे (४) हंसपिच्छच्छायाच्छुप्रच्छुद्-

वेदति ॥ पदक्रमः पदव्यासः । पुराणं जीर्णं वपुर्येषाम् । तथा मन्त्रप्रधानब्राह्मणानां
पुरोधःप्रभृतीनां च शिक्षापेदेशेनोद्द्योतिता । वेदविद्या तु पदक्रमाभ्यामभिधीयते । पुरा-
णानां मार्कण्डेयादीनाम् । अङ्गानां शिक्षाकल्पादीनाम् । मन्त्रब्राह्मणस्य ग्रन्थविशेषस्य
शिक्षयाभ्यासेन भूष्यते । अन्तःपुरे हि वृद्धा एवाधिक्रियन्ते । यदुक्तम्—'आशीतिका-
श्च पुरुषाः पञ्चाशत्काश्च योषितः । बुध्येरन्नवरोधानां शौचमागारिकाश्च ये' ॥ ५३ ॥

किं त्वियमिति ॥ इयं दमयन्ती एकमार्गा । वेदविद्या तु दृष्टशतपथाख्यग्रन्था ।

(१) वेदेति—वेदपाठस्यैकादश प्रकारा भवन्ति । यथोक्तं धाद्विवेदीयनीतिमञ्जर्याम्—
'एकादशप्रकारैस्तु संहितापाठतत्परः' इति । ते चैकादश प्रकाराश्चरण्यूहेऽमी प्रदर्शिताः—
संहितापाठः, पदपाठः, क्रमपाठः, चर्चा, भावकः, चर्चकः (क्रमचर्चकः) ; अवणीपारः ; क्रम-
पारः, चटः (क्रमचटः), जटा (क्रमजटः), दण्डः (क्रमदण्डः), एतेषां लक्षणानि प्राति-
शाख्यग्रन्थेषु दृश्यानि । कात्पय्येन तु विकृतिवत्त्व्यामिमे प्रकाराः प्रदर्शिताः—

"जटा माला शिखा रेखा ध्वजो दण्डो रथो घनः ।

अष्टौ विकृतयः प्रोक्ताः क्रमपूर्वा महर्षिभिः" ॥ इति ।

(२) उपरमेति—हे नाथ स्वामिन् रमणीयान्मनोरमात्किनरद्वन्द्वस्य गीताद्वानात् ।
उपरम विरम । निशीथोऽर्धरात्रे नेत्राणि नयनानि । अभिभवति त्वं पश्य विलोकय । मदनवशे-
न कामायत्तेन विलोलन्ति चटुलानि लोचनान्येव नेत्राण्येवाम्भोरुहाणि कमलानि यासां तासा-
म् । कुलवधूनां कुलाङ्गनानां लोको जनो मिलतु त्वाम् । कोहगसो सेवकः परिवारक एषः ॥ ५४ ॥

(३) शतेति—कमलकुवलयानां नीलकमलानामन्तराले शतगुणपरिपाठ्या शतगुणप्र-
णालया पर्यटन् । अर्धरात्रे निशीथे खिन्नोऽपि दुःखितोऽपि चक्रवाक उपनिदि नद्यां कापि कुत्रापि
दयितायाः स्वीयसहचारिण्याः शब्दं निःस्वनं निशम्याकर्ण्य पुलिनपृष्ठे तीरेदेशे चक्रवत्कुला-
लचक्रवद् भ्रमति सञ्चलति ॥ ५५ ॥

(४) हंसेति—हंसपिच्छस्य छाया कान्तिस्तद्वद्वच्छः स्वच्छः प्रच्छदपटः प्रावरणपट-
स्तेनाच्छादितमावृतं हंसतूलतल्पं हंसतूलशय्या तत् ॥

पटाच्छादितहंसतूलतल्पमभजत् ॥ क ॥

तत्र च दमयन्त्यनुरक्तोऽयमितीर्ष्येवानायातान्यां निद्रायां द्रोणीद्रुमान्तरालसुप्तोत्थितविविधविहंगविरुतानि विनिद्रवनदेवतापठ्यमानप्राभातिकपुरण्यकीर्तनानीवाकर्ण्यन्ननेककालप्रणालिकापर्यायेण पर्यस्तेऽस्तगिरिमस्तके मुक्तास्तवकितनीलवितानपट इव तारातिमिरपटले, पट्टांशुकवैजयन्तीष्विव भविष्यति दिनकरोद्योत्सवे नभस्तलमलंकुर्वतीषु पूर्वस्यां दिशि प्रभातप्रभावह्वरीषु, वल्लकीकाणुरमणीये श्रयति श्रवणपथमीषदुन्मिषत्कमलमुकुलमुखमुक्तमधुकरमन्द्रध्वनौ, ध्वस्तनिद्रेण (१) प्रभातोचितषड्जानुविद्धशुद्धभाषामालपतानेन किन्नरमिथुनेन गीयमानमिमं श्लोकमभृणोत् ॥ ख ॥

(२) 'धुतरजनिविरामोन्मीलदम्भोजराजिस्तनुतुहिनतुषारानुद्विरगन्धवाहः । कलितकलभकुम्भभ्रान्तिषूद्घाटितेषु स्खलति निधुवनान्तश्रान्तकान्ताकुचेषु ॥६॥

तदनु पुनः प्रभातप्रहतप्रयाणभेरीरवविनिद्रितस्यापूरयतः समविषमवनविभागातुक्तल्लोलजलनिधेरिव चलतः सैन्यसमूहस्य कलकलमाकर्ण्यन्तुत्थाय कृतोचिताचारश्चारुचर्चितचन्द्रचूडचरणश्चटुलबुरचारीप्रचारेणाडम्बरिततारण्डवस्य खण्डपरशोः पदलीलामिवाभ्यस्यता (३) स्फुरद्दुर्धुरा-यमाणघोणाग्रस्खलत्खलीनवशविगलितबहललालाजलप्लवेन वनभुवि फेनिलजलनिधिमिवाकारयता जात्यतस्तुरगसैन्येन परिवृतः पूर्वप्रस्थानस्थित्या प्रतस्थे । ग ।

भूयिष्ठं भूता अतिक्रान्ता, भूतभूयिष्ठा । आहिताग्न्यादित्वात् । निशीथे तमोऽतिशयान्मानुषादर्शनम् । छराणां समूहे च स्वभावात् ॥ क ॥

तत्रेति ॥ द्रोण्यां द्रुमास्तेषामन्तरालं द्रोणीद्रुमान्तरालम् । मध्ये निम्नः प्रान्तयोश्चोन्नतस्तरराजिविराजितो नौसदृशः पर्वतादिभूभागो द्रोणी । यदाह मुकुटताडितकनाटक बाणः—'आक्षाः प्रोषितदिग्गजा इव गुहाः प्रध्वस्तसिंहा इव द्रोण्यः कृतमहाद्रुमा इव भुवः प्रोत्खातकौला इव । विभ्राणाः क्षयकालरिक्तसकलत्रैलोक्यकटां दशां जाताः क्षीणमहारथाः कुरपतदैवस्य शून्याः सभाः' ॥ यथा प्रणालिकाया काल हयानिति ज्ञायते, सा कालप्रणालिका ताम्रमयघटिका । अथवा प्रकृष्टा नाडिकैव डलयोरैक्ये प्रणालिका । नाडिका कालविशेषः । तथाच 'अहोरात्रं च विद्वद्भिः कथ्यते षष्टिनाडिकम्' । यथा च—'स्नात्वा तिष्ठति कुन्तलेश्वरस्य वारोऽङ्गराजस्वच्छन्ते रात्रिरिति जिता कमलया देवी प्रसाद्याद्य च । इत्यन्तः—

(१) प्रभातेति—प्रभातोचिता प्रातःकालयोग्या षड्जानुविद्धा षड्जस्वरानुगता शुद्धा या भाषा तामालपता ।

(२) धुतेति—धुताः कम्पिता रजनिविरामे प्रातःकाले उन्मीलन्ति विकसन्त्यम्भोजानि कमलानि तेषां राजयो येन सः । तन्नू कृशान् । तुहिनस्य हिमस्य तुषारान् लवान् । उद्विरन्तुद्रमन गन्धवाहो वायुः । कलिता जाता कलभकुम्भयोः करिगण्डस्थलयोर्भ्रान्तियेषु तेषु । उद्धाटितेषु पवनवृतेषु । निधुवनान्ते रतान्ते श्रान्तानां रमणीनां कुचेषु स्तनेषु स्खलति संचरति ॥६॥

(३) स्फुरदिति—स्फुरन्ती संचलन्ती धुर्धुरायमाणा या घोणा नासा तस्या अग्रे स्खलत्खलीनवशेन प्रप्रहवशेन विगलितः पतितो बहलो बहुलालाजलप्लवस्तेन ।

स्थपुटस्थलीस्थितं स्थूलमेकमव्यग्रमग्रे राजा गजग्रामस्यमवलोक्य
मुष्कराक्षमभाषत ॥ क ॥

भद्र—

सालानकमनालानमत्युन्नतमनुन्नतम् ।

दन्तवन्तमदन्तं च पश्यैनमगजं गजम् ॥ ५७ ॥

अयं हि मन्मथविलासेषु परं वैदग्ध्यमवलम्बते ॥ ख ॥

तथाहि—

(१) मृदुकरपरिरम्भारम्भरोमाञ्जितायाः सरसकिसलयग्रासशेषार्पणेन ।
मदमुकुलितचक्षुश्चाटुकारी करीन्द्रः शिथिलयति रिरंसुः केलिकोपं प्रियायाः ॥ ५८ ॥

अपिच—

(२) उपनयति करे करेणुकायाः किसलयभङ्गमनङ्गसङ्गताङ्गः ।

स्पृशति च चलदक्षिपदमलेखं मुखमखरेण करेण रेणुदिग्धम् ॥ ५९ ॥

अथवा विवेकपूर्वव्यवहारविचारेष्वमी मानुषेभ्यः स्तोकमेवावहीयन्ते ॥ ग ॥

तथाहि—

(३) श्रूयते पुरा किल नारायणनाभ्यम्भोरुहकुहरकुटीमधिशयानस्य

पुरुषन्दरीः प्रति मया विज्ञाय विज्ञापिते देवेनाप्रतिपत्तिमूढमनसा द्वित्राः स्थितं नाडिकाः ।
अन्यदपि प्रणालिकया जलपद्धत्या परिक्षिप्यते । ताराणां मुक्ताः, तिमिरपटलस्य नीलविता-
नपट उपमा ॥ ख ॥

सालेति ॥ अलीनां समूह आलं तदेव प्रत्यायकत्वात्पटहस्तेन सह । मदविधुरगजे
भृङ्गाः समीपीभवन्ति । तेन च मत्तो ज्ञायत इति भावः । तथा अनालाने वन्यत्वान्निर-
गलस्तम्भम् । तथातीव्रोन्नतमुच्चम् । तथा नास्ति उन्नता प्रेरणास्येति स्वच्छन्दचरमित्यर्थः ।
यद्वा अनुज्ञेत्यामन्त्रणम् । तमिति गजविशेषणम् । दन्तवन्तं दन्तुरम् । अदन्तं तृणादिक-
मदन्तं । अगजं गिरिजं गजं पश्येति सम्बन्धः । अथवा सालांस्तुरुनदन्तम् । तथा अक-
मकुत्सितम् । सर्वलक्षणपरिपूर्णम् । तच्च 'उच्चैःकुम्भः—' इत्यादिना वक्ष्यति । अत्र 'किम्'
लेपे । शेषं पूर्ववत् ॥ ५७ ॥

श्रूयत इति ॥ सामस्तोभरसनिष्यन्दादिति । सामनि स्तोभ आसक्तिस्तस्माद्रसस्य

(१) मृदुकरेति—मदेन रसिकतया मुकुलिते मुद्रिते चक्षुषी येन । चाटुकारी प्रार्थना-
करो रिरंसुः क्रीडितुकामः करीन्द्रः । मृदुकरेण कोमलहस्तेन यः परिरम्भस्यारम्भस्तेन रोमा-
ञ्जितायाः समाश्लेषेण पुलकयुतायाः प्रियायाः सरसोऽशुष्कः किसलयः पल्लवस्तस्याग्रस्य
ग्रासस्तस्य शेषोऽवशेषस्तस्यार्पणेन दानेन केलिकोपं सुरतकोपं शिथिलयति दूरीकुरुते ॥ ५८ ॥

(२) उपति—अनङ्गेन कामेन संगतं युक्तमङ्गं यस्य सः । करी करेणुकायाः करिण्याः
करे हस्ते किसलयभङ्गं पल्लववमुपनयति प्रापयति । चलन्ती चञ्चलाक्ष्णौनत्रयोः पक्ष-
म-
लेखा पक्षराजिर्लम्बितम् । रेणुदिग्धं भूलिधूसरितं मुखमाननमखरेण सुकुमारेण करेण शुण्डा-
दण्डेन स्पृशति संमर्दयति ॥ ५९ ॥

(३) श्रूयत इति नारायणनाभिकमलमधिशयानस्य ब्रह्मणो बृहद्रथन्तरसाम गायतः सतः
सामस्तोभे या रसस्तस्य निष्यन्दात् सत्त्वादष्टौ दिग्गजाः समजायन्त । स्तोभो नाम सा-
मवेदे गानप्रणालीविशेषः स्तोभग्रन्थेषु विदितः । अष्टौ दिग्गजाश्चैतेषामष्टौ पत्नयश्चेमाः—

वेदविद्यां निगदतो भगवतः पितामहस्य बृहद्रथन्तरविकीर्णभासनामानि सामानि गायतः सामस्तोभरसनिष्यन्दादुदपद्यन्तैरावतसुप्रतीककुमुदवामनाञ्जनप्रभृतयोऽष्टौ दिग्गजेन्द्राः ॥ क ॥

तेभ्योऽभवन्भद्रमन्दमृगसंकीर्णजातयो गिरिचरनदीचरोभयचारिणः करिणः ॥ ख ॥

प्रसिद्धं चैतत् । 'सामजा गजाः' इति ॥ ग ॥

केचित्पुनरन्यथा कथयन्ति—

(१) किल सकलसुरासुरकरपरिवर्त्यमानमन्दरमन्थानमथितदुग्धाम्भो-
निधेरजनि जनितजगद्विस्मयो लक्ष्मीमृगाङ्गसुरभिःसुरद्रुमधन्वन्तरिकौस्तुभो-
च्चैःश्रवसां सहभूः शशधरकरकान्तिरैरावतः । तत्प्रसूतिरियमशेषवनान्यलं-
करोतीति ॥ घ ॥

तदेष भद्रजातिर्भविष्यति ।

तथाहि—

(२) उच्चैःकुम्भः कपिशदशनो बन्धुरस्कन्धसंधिः

स्निग्धाताम्रद्युतिनखमणिलम्बवृत्तोऽरुहस्तः ।

स्वेदस्य निष्यन्दः स्नावस्तत इत्यर्थः । स्तोकरसपाठे तु रस आसक्तिः । निष्यन्दः स्वेदः ॥ क ॥

"ऐरावतः पुण्डरीको वामनः कुमुदोऽञ्जनः ।

पुष्पदन्तः सार्वभौमः सुप्रतीकश्च दिग्गजाः ॥

करिण्योऽभ्रमु-कपिला-पिङ्गलानुपमाः क्रमात् ।

ताम्रकर्णौ शुभ्रदन्तौ चाङ्गना चाञ्जनावती" ॥ इत्यमरकोशे ।

एतेभ्यो दिग्गजेभ्यो "भद्रो मन्द्रो मृगश्चैव विज्ञेयास्त्रिविधा गजाः" इत्युक्तत्वात्त्रि-
विधा गजजातिः संजाता । तत्रभद्रजातीयगजवर्णनं कविना "उच्चैःकुम्भः" इति पद्येन करि-
ष्यते । मन्द्रजातीयगजवर्णनं च शिशुपालवधकाव्ये (९ सर्गे ४९) दृश्यम्—

"जज्ञे जनैर्मुकुलिताक्षमनाददाने, संरब्धहस्तिपकनिष्ठुरचोदनाभिः ।

गम्भीरवेदिनि पुरः कवलं करीन्द्रे, मन्द्रोऽपि नाम न महानवगृह्य सौध्यः" ॥ इति ॥

(१) किलेति—सकलः सर्वैः सुरासुरकरैर्देवदैत्यहस्तैः परिवर्त्यमानं आम्रमागं मन्द्रा-
द्विरेव मन्थानं मन्थनदण्डस्तेन मथिताद् दुग्धाम्भोनिधेः क्षीरसामरादैरावतो गजः संभूतस्त-
त्प्रसूतिरियं गजजातिः । सुरासुरैर्मथितादम्भोनिधेश्चतुर्दशरत्नानि निःसृतानि । तानि यथा—

"लक्ष्मीकौस्तुभपारिजातकसुराधन्वन्तरिश्चन्द्रमा

गावः कामदुवाः सुरेश्वरगजो रम्भादिदेवाङ्गनाः ।

अश्वः सप्तमुखः सुधा हरिधनुः शङ्खो विषं चाम्बुधे

रत्नानीति चतुर्दश प्रतिदिनं कुर्वन्तु नो मङ्गलम्" । इति ॥

(२) उच्चैरिति—उच्चैरुन्नतौ कुम्भौ गण्डस्थले यस्य सः । कपिशदशनो पीतदन्तः ।
बन्धुरो मनोरमो स्कन्धयोः सन्धिः सन्धानं यस्य सः । स्निग्धा मसृणा आताम्रा रक्तवर्णा
द्युतयः कान्तयो येषां तादृशा नखा एव मणयो यस्य सः । वर्तुल उर्महान् हस्तः शुण्डादण्डो
यस्य सः । शूरः पराक्रमी । सप्तच्छदस्य सप्तपर्णवृक्षस्य परिमलस्पर्धि गन्धसमे दानोदकं

शूरः सतच्छुद्धपरिमलस्पर्धदानोदकोऽयं

भद्रः सान्द्रदुग्धगिरिसरित्तीरचारी करीन्द्रः ॥ ६० ॥

तन्मोदतामयम्, अनुरागिणोर्दम्पत्योः क्रीडारसविधातः कृतो न श्रेयान्
इत्यभिधाय, हृतहृदयः, स्वैरं रममाणमृगमिथुनविलासैरुल्लासितपुलकः कुसु-
मितकाननानिलैरुत्कम्प्यमानः, भरन्निर्भरोपान्तपादपतलचलकैलिकिलके-
किकेकारवैर्विनोद्यमानः समीपचरसेवकसुभाषितैश्च, सममसमं च, निम्न-
गात्रमनिम्नगात्रं च ग्रावविषममग्रावविषमं च, सञ्चापदमञ्चापदं च,
सपादपमपादपं च, विन्ध्यस्कन्धमुल्लङ्घय, 'देव, विलोकयतामिह विषम-
विषाणि पन्नगकुलानि द्रोणीगहनं च, इह शरासनकरम्बाणि वनानि पापद्भि-
कपुलिन्दवृन्दं च, इह बहुसुखानि शबरद्वन्द्वानि रत्नाकरस्थलं च, इह सुम-
धुराणि फलानि कीचकवनं च, इहामोदितविश्वककुम्भि कुसुमानि सरि-
त्तीरं च, इह सत्प्रभावन्ध्यानि द्रवदग्धारण्यानि मुनिमण्डलं च' इति विवि-
धवनप्रदेशान्दर्शयतः पुष्कराक्षस्य विचित्रवचनोक्तीर्भावयन् क्रमेणातिक्रम्य
शिखरपरम्परां परैरसह्यः सह्याचलमवततार ॥ क ॥

रमणीयतया स्निग्धतया च पुनः परिवर्तितमुखो विलोक्य विन्ध्यदक्षि-
णमेखलाशिखरश्रेणीपादपान् पुष्कराक्षमभाषत ॥ ख ॥

'भद्र, दुस्त्यजाः खल्वमी विन्ध्यतटीतरवः ॥ ग ॥

तथाहि—

(१) आवासाः कुसुमायुधस्य शबरोसंकेतलीलागृहाः

पुष्पामोदमिलन्मधुव्रतवधूभङ्गाखण्डाध्वगाः ।

सुस्निग्धाः प्रियवान्धवा इव दृशो दूरीभवन्तश्चिरा-

त्कस्यैते न दहन्ति हन्त हृदयं विन्ध्याचलस्य द्रुमाः ॥ ६१ ॥

तदिति ॥ यच्चैःकुम्भ इत्याद्यभिधाय तेनैव करिणा हृतहृदयो मृगमिथुनविलासा-
दिभिः पुलकाद्युपेत ईदृशं विन्ध्यमतिक्रम्य 'देव, वीक्ष्यताम् इह विन्ध्यस्कन्धे इदमिदमिति
वनप्रदेशान्दर्शयतः पुष्कराक्षस्य वक्रोक्तीर्भावयन्तिक्रान्तशिखरपरम्परैः सहमयात् । केलये
किलतीति केलिकिलः ('इगुपय' इति कः) क्रीडापात्रम् । केलिकिलानां केकानुकारप्र-
वृत्तानां केकिनां च केकारवैर्विनोद्यमानः । सह मया श्रिया समं सश्रीकम् । असमं विष-
मम् । न समोऽस्येति कृत्वा उत्कृष्टं वा । निम्नगा नदीछायत इति कः । तथा अनिम्नमुखं
मदजलं यस्य सः । सान्द्रा घना द्रुमा वृक्षा येषु तादृक्ष्य गिरिषु पर्वतेषु सरित्तीरेषु च
चारी भ्रमणकर्तार्यं भद्रजातीयः करीन्द्रो वसति ॥ ६० ॥

(१) आवासेति—कुसुमायुधस्य कामस्यावासाः सदनानि । शबरीणां निषाददक्षी-
णां संकेतस्य कामचेष्टाया लीलागृहा विलासस्थानानि । पुष्पामोदेषु कुसुमगन्धेषु मिल-
न्तः पतन्तो मधुव्रता मृङ्गास्तेषां वधूनां कान्तानां क्षणैः काकलीसुरै रुद्धा अण्वगा येषु ते ।
सुस्निग्धाः प्रियवान्धवा इव । एते विन्ध्याचलस्य विन्ध्याद्रेर्द्रुमा वृक्षाश्चिराद् दृशो दूरीभ-
वन्तो दूरं गच्छन्तः कस्य हृदयं मानसं न दहन्ति न संतापयन्ति । हन्त खेदे ॥ ६१ ॥

अपिच—

(१) भ्राम्यद्भृङ्गभरावनम्रकुसुमश्च्योतन्मधूद्रन्ध्रिषु
छायावन्सु तलेषु पान्थनिचया विश्रम्य गेहेष्विव ।
निर्यन्निर्भरवारिवारिततृपस्तृप्यन्ति येषां फलै-
स्ते नन्दन्तु फलन्तु यान्तु च परामभ्युन्नतिं पादपाः ॥ ६२ ॥

अपिच—

(२) यत्र न फलितास्तरवो विकसितसरसीरुहाः सरस्यो वा ।
न च सज्जनाः स देशो गच्छतु निधनं श्मशानसमः ॥ ६३ ॥

गात्रं मूर्तिर्धन्य । प्रावभिर्हृषद्भिर्विषमम् । अग्रे अवविषमं समम् । अवेति मजर्थं । श्वापदं
हिल्लपशुः । अश्वानामपदमभूमिम् । समनिर्जलो हि देशोऽश्वीयः । अयं च प्रावविषमो नि-
म्नगाधारश्च । सह पादपैर्वृक्षैः । तथा अपादान् गूढपदः पातीत्यपादपम् । शून्ये हि सर्पा-
दिप्राचुर्यम् । अथवा अतिवैषम्यात्संचरतां पादान् न पातीत्यपादपम् । इह विषेति ॥ वि-
षमं विषं येषु पन्नगकुलेषु । द्रोणीगहनेषु तु विषमा विषाणिनो दन्तिनः शृङ्गिणो वा शम्ब-
रादयो यत्र । इह शरेति ॥ शरेण मुञ्जेन असनेन बाजकवृक्षेण च कर्मणां शबलानि ।
पुलिन्दवृन्दं तु शरासनं धनुः करे यस्य । तथा बाणाः सन्त्यस्येति बाणि सशरम् । इह
वेति ॥ बहु सुखं येषां तानि बहुसुखानि । स्थलं तु बहु विपुलम् । तथा छष्टु खानिराकरो
यत्र । बहुशब्दो वैपुल्येऽपि । इह सुमेति ॥ छष्टु मधुराणि । वनं तु छष्टु मधु यत्र तत्त-
मधु । तथा रणन्त्यवश्यं रणि । सच्छिद्रा हि वंशा वायुवशाद्रणन्तीति । इहामविति ॥
आमोदिताः स्मृताः विदवाः सर्वाः ककुभो दिशो यैः । तोरं तु आमोदिता हर्षिता-
वयः पक्षिणः श्वकाः शुनः संज्ञा वृकाः कुम्भिनश्च गजा यत्र । आमोदो हर्षेऽपि । यद्विश्व-
प्रकाशः—‘आमोदो गन्धहर्षयोः ।’ यदा तु विदवाः शुण्ठी कुम्भो च वल्लीविशेषः । तदा
बहुव्रीहौ ‘शेषात्’—इति कण्डुवार्तः । सादृश्यवृत्तेः शुनः । संज्ञाप्रतिकृत्योः कन् । इह
सेति ॥ सती शोभना प्रभा कान्तिस्तया वन्ध्यानि रहितान्यरण्यानि । सुनिमण्डलं तु
सत्प्रभावम् । तथा ध्यानमस्यस्तीति ध्यानि ॥ क ॥

यत्र नेति ॥ देशश्मशानयोः समतायामरतिजनकत्वं हेतुः ॥ ६३ ॥

(१) भ्राम्यदिति—भ्राम्यन्तश्चलन्तो भृङ्गास्तेषां भ्रमैः संवैरवनम्राणि निम्नानि कुसु-
मानि पुष्पाणि तेभ्यः श्च्योतन्ति स्रवन्ति मधूनि तेषामुद्गन्धीनि सुगन्धीनि तेषु तथा छा-
यावत्सु छायायुतेषु वृक्षतलेषु गेहेषु सद्नेष्विव विश्रम्य स्थित्वा पान्थनिचयाः पथिका निर्य-
न्ति निःसरन्ति निर्झरवारीणि तैर्वारिता दूरीकृता तृद् पिपासा येस्ते तादृशाः सन्तो येषां पा-
दपानां फलैस्तृप्यन्ति तृप्तिं प्राप्नुवन्ति । ते पादपा वृक्षाः । नन्दन्तु फलन्तु परामभ्युन्नतिं
तमुदयं यान्तु गच्छन्तु ॥ ६२ ॥

(२) यत्रेति—यत्र देशे फलिताः फलयुक्तास्तरवो वृक्षा न सन्ति । तथा विकसिता-
नि प्रकुल्लानि सरसीरुहाणि कमलानि यासु ताः सरस्यो न सन्ति सरोवराणि न सन्ति ।
एवं यत्र सज्जना न सन्ति । स श्मशानसमो देशो निधनं गच्छतु विनश्यतु ॥ ६३ ॥

तत्कथय कदा पुनरिमां विन्ध्यवनवीथीं विचित्रपत्रलकुचां दमयन्तीमिव
निर्विघ्नमलोकयिष्यामः ॥ क ॥

तथाहि—

(१) पीनोन्नमद्धनपयोधरभारभुग्नमध्यप्रदेशरुचिमल्लवलीलतायाः ।

उत्कण्ठितोऽस्मि चलदेणदृशः प्रियायास्तस्याश्च पर्वतभुवो वनवीथिकायाः ॥ ६४ ॥

अपिच—

सानूनां सानूनां विलोक्य रमणीयतां च सानूनाम् ।

सालवने सालवने विहरिष्यति सह मयाऽत्र कदा ॥ ६५ ॥

सखे सखेदा इव वयम्, तत्कथय कियद्दूरेऽद्यापि स विदर्भविषयः, यत्र
ब्रह्माण्डशुक्तिसंपुटमध्यमुक्ताफलगुलिकया तया लङ्कृतं तत्कुण्डिनं नगरम्
इत्यभिधाने निषधनाथे तैस्तैरालापैरनुवर्त्तितोक्तिः पुष्कराऽक्षोप्यभाक्ता ॥ ख ॥

‘देव, प्राप्ता ननु वयम् ॥ ग ॥

इदं हि—

(२) वीरपुरुषं तदेतद्वरदातटनामकं महाराष्ट्रम् ।

तत्कथयेति ॥ विचित्रपत्रा लकुचास्तरवो यस्याम् । दमयन्ती तु विविधपत्रवल्ली-
शुक्लस्तनी । पत्रं लात इति के पत्रलौ ॥ क ॥

पीनोन्नेति ॥ कठिनस्तनभरेण भुग्ने नेत्रे उदरे रुचि मल्लन्ते धारयन्ति इत्यणि त-
थोक्ता वल्य एव लता यस्याः । वली उदरेखा । तथा चलतामेणानामिव दृशौ यस्याः ।
वनवीथीपक्षे पयोधरो मेघः । रुचिमती तेजस्विनी लवली नाम्नी लता तथा । चलदेणानां
हृक् दर्शनं यस्याम् ॥ ६४ ॥

सानूनामिति ॥ सानूनां तटानां सम्बन्धिनो ये सानवो मार्गास्तेषां रमणीयताम-
नूनां परिपूर्णां विलोक्य अलवनेन सह यत् सालानां सर्जतरुणां वनं तस्मिन्मया समं कदा
सा विहरिष्यति । अत्र प्राच्यः सानुशब्दस्तटार्योऽन्यश्चाध्वार्थः । यद्विश्वः—‘सानुः शृंगे बुधे
मार्गे पद्यायां पल्लवे वने’ । यदि वा ‘णू स्तवने’ आनवनमानुः प्रशंसा तथा सह वर्तन्त
इति सानूनि तेषां स्तुत्यानामित्यर्थः ॥ ६५ ॥

सखे इति ॥ ब्रह्माण्डमेव शुक्तिसंपुटः । सा च तन्मध्ये मुक्ताफलगुलिका साधुमु-

(१) पीनेति—अत्र दमयन्तीवनवीथिकासाम्यमुक्तम् । दमयन्तीपक्षे—पीनौ पीवराबुद्ध-
मन्तौ घनौ सान्द्रौ यौ पयोधरौ तयोर्भारेण गौरवेण भुग्ने यो मध्यप्रदेश उदरं तत्र रुचि-
मल्ला कान्तिधारिणी वली त्रिवली एव लता यस्याः सा । चलतां गच्छतामेणानां मृगाणा-
मिव दृशौ नेत्रे यस्याः सा तस्याः । वनवीथीपक्षे—पीना उन्नमन्तो घनाः सान्द्राः पयोधरा
मेघास्तेषां भारेण भुग्ने मध्यप्रदेशस्तत्र रुचिमती तेजस्विनी लवलीलता यस्यां सा । तथा
चलतामेणानां मृगाणां हृक् दर्शनं यस्यां सा ॥ ६४ ॥

(२) वीरेति—वीराः पुरुषा यस्मिन्स्तव । वरदातटनामकं वरदानामकसरितस्तीरभूतं
महाराष्ट्रं नाम नगरमास्ते । यत्र देशे दक्षिणार्ध्यां दिशि सरस्वतीनदीसमा सा विदर्भा नदी
वहति गच्छति । अयं भावो महाराष्ट्रे वरदानदी विदर्भा नदी चेति नदीद्वयमास्ते । वरदानदी

दक्षिणसरस्वती सा वहति विदर्भा नदी यत्र ॥ ६६ ॥

इहाकरभया सिंहलद्वीपभुवा सदृशो, बहुदया त्यागिजनतया तुल्या
समृद्धनया भूनिखातरूपणजननिक्षेपकुम्भिकया समाना, प्रजा ॥ क ॥

इह समकरन्दानि कमलवनानि राजराजन्यचक्रं च, इह बहुधामानि
नगराणि लोकहृदयं च, इह सारम्भाणि कृपाणकुलानि दशरूपकप्रेक्षणं च,
इह बहुकृपाणि जनमनांसि प्रजापालबलं च, इह महाविप्राणि ग्रामपुरपत्त-
नानि मेषगोष्ठं च ॥ ख ॥

इयं च गगनवीथीव पूर्वोत्तराफाल्गुनीराशिवायूपयुक्ता ब्राह्मणाग्रहार-
भूमिः ॥ ग ॥

इतश्च—

(१) आरुह्योताः शिखरिसदृशान्ग्राममध्योऽथकूटा-
नन्योन्यांसप्रणिहितभुजाः संगताः कौतुकेन ।
प्रेक्षावेशाद्विचलद्रुशो योषितः पामराणां

फाल्गुनम् । गुलिकाकरत्वात् । एतावता स्थूलवृत्तत्वम् ॥ ख ॥

इहेति ॥ न कराद्राजदेयांशाद्वयं यस्यां साऽकरभया । भुवा तु न करभा यस्यामिति
करभरहितया तथा बह्वी दया यस्यां सा बहुदया । त्यागिनां जनतया तु बहु ददातीति बहु-
दा तथा बहुदया । जनानां समूहो जनता । ‘ग्रामजन-’ इति समूहे तल् । समृद्धो नयो
यस्यां सा समृद्धनया । कुम्भिकया तु समृत् सृत्तिकोपेतं धनं यस्यां तथा समृद्धनया ॥ क ॥

इहेति ॥ सह मकरन्देन वनानि । राजन्यचक्रं तु समः करो राजांशो यस्य । तथा
दानमस्यास्तीति दानि । इह वेति ॥ बहूनि धामानि गृहाणि येषु । हृदयं च बहुधा अ-
नेकधा मानोऽस्यास्तीति मानि । इह सेति ॥ सह आरम्भैरुपक्रमैः कुलानि । प्रेक्षणकं
तु सारमुत्कृष्टम् । तथा भाणो रूपकविशेषः सोऽस्यास्तीति भाणि । यदाह धनिकः—‘भा-
णस्तु धनैश्चरितं कृतं स्वेन परेण वा । यत्रोपवर्णयेदेको निपुणः पण्डितो विदः’ । इह वेति ॥
बह्वी कृपा येषु तानि । बलं च बहु । तथा कृपाणः खड्गोऽस्यास्तीति । इह मेति ॥ म-
हान्तो विप्रा येषु । गोष्ठं तु महान्तोऽवयो मेण्डास्ते एव प्राणिनो बलवन्तो यत्र ॥ ख ॥

इयं चेति ॥ पूर्वस्यामुत्तरस्यां चाफल्गु सारमुत्कृष्टं यस्याम् । तथा शिवा कल्याणी ।
तथा यूपैर्यज्ञकीर्त्युक्ता । गगनवीथी तु पूर्वा उत्तराः फल्गुन्यो राशयो मेषाद्या वायुः पवन-
स्तैरुपयुक्तोपयोगीकृता ॥ ग ॥

आरुह्योति ॥ शिखरी गिरिः । कृता अवकरोत्कराः प्रेक्षायामवलोकने आवेश आग्र-

च दक्षिणपूर्वस्यां दिशि वहन्तो गोदावरीनद्यां प्रविशति ॥ ६६ ॥

(१) आरुह्योति—शिखरिसदृशान् गिरिसमान् ग्राममध्ये उच्चकूटान् उन्नतानवकरोत्क-
रदेशान् । आरुह्योपरि स्थित्वा । अन्योन्यांसेषु परस्परस्कन्धेषु प्रणिहिता निहिता भुजा
हस्ता याभिस्ताः । कौतुकेन कौतूहलेन संगता मिलिताः । प्रेक्षावेशात् त्वदृशनाग्रहात् । अ-
विचलन्त्यौ दृशौ यासां ताः । तथा निभृता निश्चला तनुः शरीरे यासां ताः । पामराणां प्रा-

पश्यन्त्यस्त्वां निभृततनवो लेख्यलीलां वहन्ति ॥ ६७ ॥

किं चान्यत्—

(१) नृप चलसि यथा यथा त्वमस्मिन्नपि वदनानि तथा तथा चलन्ति ।

तरलितनयनानि पामरीणां पवनचिनर्तितपङ्कजोपमानि ॥ ६८ ॥

अपिच—

(२) उत्कम्पाद्गलितांशुकेषु रमसादत्यन्तमुच्छ्वासिषु

प्रोत्तुङ्गस्तनमण्डलेषु विलुठद्गुञ्जावलीदामसु ।

आसां स्वेदिषु दृश्यते मृगदृशां संक्रान्तबिम्बो भवा-

नाश्लिष्यन्निव गोपिकाः कृतबहुप्राकाम्यरूपो हरिः ॥ ६९ ॥

अहो नु खलवाश्चर्यमिदमेतासां तथाविधनेपथ्यनिरपेक्षाप्युन्मादयति
यूनां मनो युवतीनां यौवनश्रीः ॥ क ॥

तथाहि—

(३) मालयं मूर्धनि कर्णिकारकलिकाः पिष्टातकं चन्दनं

मुक्तादाम गले च काचमणयो लाक्षाभयाः कङ्कणाः ।

रागोऽङ्गेषु हरिद्रया नयनयोरत्युत्थणं कज्जलं

हः । पामराः प्राकृतजनाः ॥ ६७ ॥

उत्कम्पादिति ॥ अष्टांशुकत्वं स्वेदित्वं च स्तनमण्डलस्य नितावरणत्वेन नृपप्रतिबिम्बस्य संक्रान्तौ हेतुः । प्राकाम्यं महासिद्धिविशेषः । प्राकाम्येण रूपाणि प्राकाम्यरूपाणि । कृतानि बहूनि प्राकाम्यरूपाणि येन ॥ ६९ ॥

अहो न्विति ॥ तथाविधमुदारं हारकुण्डलादिरूपं नेपथ्यम् ॥ क ॥

कृतजनानां रमण्यस्त्वां पश्यन्त्यो विलोकयन्त्यो लेख्यस्य चित्रस्य लीलां सामर्थ्यं वहन्ति दधति ॥ ६७ ॥

(१) नृपेति—हे नृप यथा यथा त्वं चलसि गच्छसि । अस्मिन् प्रदेशे । तथा तथा तरलिते नयने येषु तानि पवनेन वायुना विनर्तिताति पङ्कजानि कमलानि उपमानानि येषां तानि पामरीणां पामरस्त्रीणां वदनान्यपि सुखान्यपि चलन्ति गच्छन्ति ॥ ६८ ॥

(२) उत्कम्पेति—उत्कम्पाद्वेपथुनिमित्तात् । गलितानि पतितान्यङ्गुकानि येभ्यस्तेषु । रमसाद्वेगादत्यन्तमुच्छ्वासिषूच्छ्रुतेषु । विलुठन्ति चलन्ति गुञ्जावलीनां दामानि दोरका येषु तेषु । स्वेदिषु धर्मजलयुतेषु । आसां पामरीणां प्रोत्तुङ्गस्तनमण्डलेषु पीवरपयोधरप्रदेशेषु संक्रान्तो बिम्बो प्रतिबिम्बो यस्य सः । भवान् नैषधः । गोपिका गोपस्त्रीः समाश्लिष्यन् कृतानि विहितानि बहूनि भूयांसि प्राकाम्येण सिद्धिविशेषेण रूपाणि येन तादृशो हरिरिव दृश्यते । योगसिद्धयश्चाष्टौ प्रथिताः—

“अणिमा महिमा चैव गरिमा लघिमा तथा ।

प्राप्तिः प्राकाम्यमोक्षित्वं वशित्वं चाष्टसिद्धयः” इत्यमरे ॥ ६९ ॥

(३) मालयमिति—मूर्धनि शिरसि मालैव मालयं खक् । कर्णिकारस्य कलिकाः । चन्दनं पिष्टातकं विलेपने तथा गले कण्ठे मुक्तादाम मुक्ताक्षरः । काच एव माणिक्यास्तां ताः । तथा कङ्कणा वलया लाक्षामया अलककेन निमिताः । अङ्गेषु हरिद्रया रागो विलेपनम् । नयन-

वेषोऽयं विरसस्तथापि हृदयं ग्राम्या हरन्ति स्त्रियः ॥ ७० ॥

इतश्च—

(१) कन्दलितकन्दविशेषाः कर्कशकर्कटिका विशालकालिङ्गाः कृष्णाण्डमण्डितमण्डपाः सुवृत्तवृन्ताकाः सुहस्तिहस्तिकर्णपुनर्नवाः स्थूलमूलकाः पिण्डितपलाण्डवो वास्तूकवास्तुभूतभूतलाः संजीवितजीवन्तिकाः सर्पपराजिकाराजिराजिताः सारिसारिणीसारिवारिसेचनसुकुसुमारपल्लवितविविधशाकाः शाकवाटिकाः ॥ क ॥

इतश्च—

(२) विकसन्सुचुकुन्दानन्दिनो मकरन्दस्यन्दिसुन्दरसिन्दुवाराः पामरीलंकेतनिकेतकेतकीवनाः कम्प्राप्रातकाः कुड्मलितकङ्गोलफलाः कोरकितकुरण्टकाः पल्लवितयल्लोकाः फुल्लन्मल्लिकोह्लासिनः सुजातजातयो विचित्रशतपत्रिकास्ताण्डचितपाण्डुपिण्डितागुरुकरवीरवीरुधो दृश्यमानसर्वतुपुष्पाः पुष्पायुधावासा आरामाः ॥ ख ॥

माल्यमिति ॥ हरिद्रा तण्डुलचूर्णम् । पिष्टातर्क विलेपनम् ॥ ७० ॥

कन्दलितेति ॥ शाकवाटिकाः । सुहस्तिहस्ति ॥ हस्तः कन्दलोद्भेदः संजातोऽस्येति । तारकादिस्वादित् । हस्तिकर्णः पुनर्नवा च वल्लोद्भेदौ । वास्तूकेन शाकविशेषेण वस्तुभूतं गणनाहं भूतलं याव । राजिकानां राजसर्पपाणां राज्या राजिता ॥ क ॥

योनेत्रयोरत्युल्लवणं बहु ऋज्जलमित्यादिवेशो नेपथ्यं यद्यपि विरसो रसविरोधी तथापि ग्राम्या ग्रामे भवाः स्त्रियो नार्यो हृदयं मानसं हरन्ति । मनोरमा इति भावः ॥ ७० ॥

(१) कन्दलितेति—कन्दलिताः कन्दविशेषा यासु ताः । कर्कशाः कठिनाः कर्कटिका इवांशफलानि यासु ताः । विशाला महान्तः कालिङ्गाः कुटलवृक्षा यासु ताः । कृष्णाण्डैः कर्कराभिर्मण्डिताः शोभिता मण्डपा निकुञ्जा यासु । सुहस्तिताः कन्दलिता हस्तिकर्णां प्रण्डाः पुनर्नवाश्च शोधधन्यो यासु । पिण्डिता गोलकराः पलाण्डवः सुकन्दका यासु । वास्तूकेन वयुवाख्यशाकविशेषेण वास्तुभूतं गणनाहं भूतले यत्र तासु । संजीविताः प्रफुल्ला जीवन्तिका मिलयेति नाम्ना ख्याता वृक्षा यत्र । सर्पपराजिकाणां राजसर्पपाणां राजिभिः श्रेणिभी राजिताः शोभिताः । सारितां नदीनां सारिणीभ्यः क्षुद्रनदीभ्यः सारिवारिसेचनेन प्रवरवारिसेचनेन सुकुमारपल्लविताः कोमलकिसलययुता विविधा नानाः शाका यत्र ।

(२) विकसदिति—विकसद्भिर्सुचुकुन्दरानन्दिनः । मकरन्दस्यन्दिनो मरन्दत्वाविणः सुन्दरा रम्याः सिन्दुवारा निर्गुण्डीवृक्षाः सिंभालूनाम्ना ख्याता येषु ते । पामरीणां स्त्रीणां संकेतनिकेतनानि संकेतस्थानानि केतकीनां क्रकचच्छदवृक्षाणां वनानि येषु ते । कम्प्रा रम्या अम्प्रातका कपीतना (अम्प्राडनाम्ना विदिताः) येषु ते । कुड्मलितानि कोरकितानि कङ्गोलफलानि कोशफलानि यत्र ते । कोरकिताः संजातमुकुलाः कुरवका यत्र । पल्लविताः संजातपल्लवा वेल्लीका विडङ्गा यत्र । फुल्लन्मल्लिकाभिः शीतभीरुवृक्षैः (रायवेल्लानाम्ना ख्यातैः) उल्लासिनः शोभमानाः । सुजाता जातयो मालतीवृक्षा (चमेलीनाम्ना ख्याताः) येषु ते । विचित्राः शतपत्रिका वचावृक्षा येषु ते । ताण्डविताः पाण्डवः पिण्डिताश्चागुरुणां शिखावृक्षाणां (शीशमनाम्ना ख्यातानाम्) करवीराणां हयमारकवृक्षाणां च वीरुधो लता येषु ते तादृशा आरामाः सन्ति ।

इतश्च—

नातिदूरे दक्षिणदिशि दृशं निवेशयतु देवः ॥ क ॥

(१) एतास्ताः परिपक्वशालिकलमाः सुस्वादुदीर्घैश्चतो
वप्रप्रान्तहरित्त्वास्थलचलत्पीनाङ्गमोमण्डलाः ।
दृश्यन्ते पुरतः सरोरुहवनभ्राजिष्णुनीराशयाः
प्रान्तोन्नादिविचित्रपत्रिनिचयाः सस्यस्थलीभूमयः ॥ ७१ ॥

अपिच—

(२) स्वःसौन्दर्यविडम्बि कुण्डिनमिदं सैषा विदर्भा नदी
सा चेयं वरदा स चायमनयोः पुण्याम्भसोः सङ्गमः ।
अस्यैवोन्मदहंसहारिणि तटे सेनास्थितिः कल्प्यतां
यस्मिन्मत्तकरीन्द्रकुम्भकषणक्रीडासहाः पादपाः ॥ ७२ ॥

एवमनेकथा दर्शनीयप्रदेशप्रकाशनव्याजेन विनोदलीलां पल्लवयति पुष्क-
राक्षे, 'प्राप्ताः कुण्डिनपुरम्' इत्युच्छ्वसितहृदयो निषधेश्वरः परमपरितो-
पात्परितोषिकप्रदानपूर्वमिदमवादीत् ॥ ख ॥

'भद्र, भवतः सौकुमार्यमाधुर्यमधुविश्रम्भसंदर्भितभङ्गश्लेषगर्भाभिर्गीर्भि-
राक्षितमनसामस्माकमविदितखेद इव, अद्रष्टुमविषमविभाग इव, अनुत्पा-
दितस्वेदलव इव, अर्थगव्यूतिमात्रशेषोऽतिक्रान्तः क्रीडाविहारभूमिसमो
महानपि मार्गः । समुचितश्चायं सेनानिवेशस्य सरित्सङ्गमोपकण्ठवनवि-
भागः ॥ ग ॥

तथा हि—

(३) इह भवतु निवासः सैनिकानामिहापि श्रमतरलतुरंगप्रासयोग्या तृणाली ।

एता इति ॥ विचित्रपत्रिणो विविधपक्षिणः ॥ ७१ ॥

(१) एता इति—परिपक्वाः शालिकलमा यासु ताः । सुस्वादवः सुरसाः दीर्घा विशा-
ला इक्ष्ववो यासु ताः । वप्रप्रान्तेषु गिरितटप्रान्तेषु यानि हरित्त्वाणां स्थलानि प्रदेशास्तेषु
चलन्ति पीनाङ्गानां पीवराणां गवां धेनूनां मण्डलानि समूहा यासु ताः । सरोरुहवनैः कमल-
वनैर्भ्राजिष्णवो भ्राजमाना नीराणां जलानामाशयाः पदानि यासु ताः । प्रान्तेषु तटप्रदेशे-
षुन्नादिनो नदन्तो विचित्राः पत्रिणां पक्षिणां निचया निवहा यत्र । ता एताः सस्यस्थली-
भूमयो धान्यप्रदेशाः पुरतो दृश्यन्ते विलोक्यन्ते ॥ ७१ ॥

(२) सरिति—स्वःसौन्दर्यस्य स्वर्गीयरमणीयताया विडम्बि सहस्रमिदं कुण्डिनं नगरं
पुरमस्ति । सैषा प्रसिद्धा विदर्भा नाम्नी नदी सा चेयं वरदा नदी । अनयोः सरितोः पुण्या-
म्भसोः पवित्रजलयोरयं संगमः संमेलनम् । अस्त्वेव विदर्भावरदासंगमस्यैव । उन्मदाः प्रम-
दा हंसाश्च तैर्हारिणि रमणीये तटे तीरदेशे सेनास्थितिः सेनावस्थानं कल्प्यतां क्रियताम् ।
यस्मिन्मत्तकरीन्द्राः प्रमत्ता ये करीन्द्रा गजेन्द्रास्तेषां कुम्भकषणं गण्डस्थलकण्डूयनमेव क्री-
डा कैलित्तस्याः सहाः क्षमाः पादपा वृक्षाः सन्ति ॥ ७२ ॥

(३) इहेति—इह वरदाविदर्भासरित्संगमे सैनिकानां निवास आवासो भवतु । इह प्रदेशे
श्रमेण मार्गजेन तरलाश्चल्लास्तुरंगा अस्मास्तेषां प्रासयोग्या कवलनयोग्या तृणाली वा-

इह हि कवल्यन्तः पल्लवान्वारणेन्द्रा विदधतु तरुखण्डे गरुडकण्डूयनानि ॥ ७३ ॥
इतश्चात्यन्तमनोहरतयास्माकमासनयोग्या सरित्सङ्गमोत्सङ्गभूमयः ॥ क ॥
तथा हि—

(१) अपसृताम्बुतरङ्गितसैकता निचुलमण्डपनृत्तशिखण्डिकाः ।

कुररसारसहंसनिपेविताः पुलकयन्ति न कं पुलिनश्रियः ॥ ७४ ॥

इत्यभिधाय 'भद्र, यथाक्रममकृतान्योन्यसम्बाधकलहम्, अनुपद्रुतती-
र्थायतनम्, अलुण्ठितासन्नोद्यानम्, अच्छिन्नचैत्यद्रुमम्, अविच्छिन्नकमल-
वनं निवेशय सेनाम्' इति सेनापतिमादिदेश ॥ ख ॥

सोऽपि यथादिष्टमनुतिष्ठन्निदमवादीत् ॥ ग ॥

(२) 'भजत बलसमूहाः खर्वदूर्वास्थलानि स्थविरशुकविशीर्यत्पक्षपिच्छुच्छुवीनि ।
उपनदि मृदुवीचीवायुनाऽन्दोन्तितानां कुसुमितलतिकानामन्तरालेष्वमूनि ॥ ७५ ॥

अपि च—

(३) स्मरविहरणवेदीं षट्पदापानशालां तटमनु वनमालां सस्मया मास्म भाङ्क्षुः ।
कमलवनविहारानन्तरं यत्र तैस्तैर्मदनमद्विनोदैरासते राजहंसाः ॥ ७६ ॥

अच्छिन्नचैत्यद्रुमेति ॥ चैत्या ग्रामप्रदेशप्रसिद्धवृक्षाः ॥ ख ॥

भजतेति ॥ यद्यपि पक्षपिच्छयोरभिधानकृता न भेदः प्रत्यपादि तथापि महदेवान्त-
रम् । यतः पक्षशब्देन पक्षती एव । पिच्छशब्देन तदंशोऽभिधीयते ॥ ७५ ॥

स्मरेति ॥ तटमन्विति ॥ तटं लक्ष्योक्त्य । सस्मयाः सगवाः सन्तो भवन्तो
वनमालां मा स्म भाङ्क्षुः । अन्यत्सकलं भङ्गनिषेधकारणम् । आसते इति बहुवच-
नान्तम् ॥ ७६ ॥

सोऽपि विद्यते । इह हि वारणेन्द्राः करीन्द्राः पल्लवान् किसलयान् कवल्यन्तः खादन्त-
स्तरुखण्डे वृक्षखण्डे गण्डयोः कपोलयोः कण्डूयनानि कण्ठविनोदान् विदधतु कुर्वन्तु ॥ ७३ ॥

(१) अपसृतेति—अपसृतानि दूरीभूतानि अम्बूनि नीराणि येभ्यस्तानि, अत एव च
तरङ्गिताणि संजाततरङ्गाकाराणि सैकतानि सिकतामयप्रदेशा यासां ताः । निचुलानां मण्डपे
कुक्षेषु नृत्ताः शिखण्डिका मयूरा यासां ताः । कुरराः सारसा हंसाश्च तैर्निपेविताः समा-
श्रिताः । पुलिनश्रियः तीरप्रदेशशोभाः कं पुरुषं न पुलकयन्ति संजातरोमाञ्चं न कुर्वन्ति ॥ ७४ ॥

(२) भजतेति—हे बलसमूहाः सैनिका यूयमुपनदि नद्यां मृदुना कोमलेन वीचीनां तर-
ङ्गाणां वायुना पवनेनान्दोलितानां कम्पितानां कुसुमितलतिकानां पुष्पितवललीनामन्तरा-
लेषु मध्येषु स्थविराणां वृद्धानां शुकानां कीराणां विशीर्यन्तो जीर्यन्तः पक्षाः पिच्छानि
च तेषां छविरिव छविः कान्तिर्येषां तानि । अमूनि खर्वाणां दूर्वाणां स्थलानि भजता-
श्रयत ॥ ७५ ॥

(३) स्मरेति—तटमनु तटं लक्ष्योक्त्य । स्मरस्य कामस्य विहरणवेदीं केलिस्थानम् ।
षट्पदानां भ्रमराणामापानशालां पानभूमिं वनमालां वनावलीं सस्मयाः साश्रयां भवन्तो मा
स्म भाङ्क्षुर्न विनाशयन्तु । यत्र वनमालासु राजहंसाः कमलवनविहारणामनन्तरं तैस्तैर्मदन-
मदस्य काममदस्य विनोदैरासते तिष्ठन्ति ॥ ७६ ॥

अपिच—

(१) सुरसदननिवासं सैनिका मास्म कुर्वन्सरिति मुनिकुटीनां भङ्गमुल्लुण्ठनं वा ।
इह निषधनृपाज्ञा तस्य यः कापि कोऽपि क्लृप्तमुपि तरुखण्डे खण्डनं वा करोति' ७७

एवमनुशासति बलानि बहूनि बहुधा बाहुके, तत्तन्नादुत्तमिभैः प्रेङ्खप-
ताकापटपल्लवविराजितैः प्रयाणयोग्ययन्त्रचित्रशालागृहैः सञ्चारिणि
गन्धर्वनगर इव रमणीये, हरिततोरणैरुड्डीनशुकावलीमय इव, गैरिकारक्तो-
न्नमितपटकुटीभिस्तुल्लुकिशुकमय इव, श्वेतांशुकमण्डपैश्च तारुडवितवृहत्पु-
ण्डरीकखण्डमय इव, जाते सरित्सङ्गमोत्सङ्गमङ्गिनि शिविरसंनिवेशे, क्रमे-
णाक्रान्तसकलदिङ्मुखेषु निषधेश्वरागमनवार्तानिवेदनदूतेष्विव विदर्भरा-
जधानीधामनिर्गतेषु बहलसैन्यधूलिपटलेषु, रसति विपक्षक्षितिपालकर्णप-
टीकटुनि नवजलधरध्वनितगम्भीरे तत्कालप्रहतशङ्खसखप्रयाणभङ्गरीभाङ्गने,
स्वयंवरायातसमस्तराजन्यचक्रकर्णकर्तरीषु पठ्यमानासु सानन्दवन्दास्व-
न्दिवृन्दारकवृन्देनोच्चैर्नलनाममालासु, क्षणादेवोत्तमभितशातकुम्भस्तम्भम-
वने मृदुमसृणास्तरणभाजि जात्यवैदूर्यपर्यन्तपर्यङ्किकायां सुखनिषण्णे रा-
जनि, सुस्थिते च परिजने, नातिदूरवर्त्तिनि कुण्डने दण्डपाशिकस्योच्चैर्वा-
गुदतिष्ठत् ॥ क ॥

(२) 'सिच्यन्तां राजमार्गाः कलशमुखगलच्छन्दनाम्बुच्छटाभिः

स्तम्भाः प्रेङ्खपताकाः कुसुमपरिकरास्तोरणाङ्काः क्रियन्ताम् ।

स्थाप्यन्तां पूर्णकुम्भाः प्रतिनगरगृहं प्राङ्गणे धान्यमिश्रः

सिद्धार्थैः स्वस्तिकालील्लिखत नरपतिर्नैषधः प्रात एषः ॥ ७८ ॥

अपिच—

(३) सत्काञ्च्यश्चन्दनाद्रौ स्तनकलशयुगामुक्तमुक्तावलीकाः

एवमिति ॥ वन्दार्चित्यत्र वदिः स्तुत्यर्थः ॥ क ॥

(१) सुरेति—सैनिका भवन्तः सुरसदनेषु देवमन्दिरेषु निवासमावासं तथा सरिति
नद्यां मुनिकुटीनां मुनिशालानां भङ्गं विनाशमुल्लुण्ठनं वा मा स्म कुर्वन् । इह तस्य स-
निकस्य निषधनृपस्य नलस्याज्ञा समादेश आस्ते । यः कोऽपि सैनिकः कापि क्लृप्तमुपि क्लृ-
न्तिच्छिदि तरुखण्डे वृक्षखण्डे खण्डनं करोति विदधाति । यः सैनिकस्तर्ह्यखण्डनं कुर्वते तदर्थ-
नियमाज्ञेति भावः ॥ ७७ ॥

(२) सिच्यन्तामिति—कलशमुखेभ्यो घटमुखेभ्यो गलन्त्यः पतन्त्यश्चन्दनमिश्रितजि-
लानां छटाभिर्भाराभो राजमार्गां घण्टापथाः सिच्यन्तामादौ क्रियन्ताम् । तोरणाङ्का वडिद्वारा-
णि कुसुमानि पुष्पाणि परिकरा येषां ते तादृशाः क्रियन्तां विधीयन्ताम् । प्रतिनगरगृहं नग-
रगृहेषु प्राङ्गणे धान्यमिश्रैर्धान्ययुतैः सिद्धार्थैः सितसर्पैः पूर्णकुम्भाः पूर्णकलशाः स्थाप्य-
न्ताम् । स्वस्तिकालोः स्वस्तिकचिन्हावलील्लिखित । एष नैषधो नलो नरपतिर्भूपः प्रातः
समायातः ॥ ७८ ॥

(३) सदिति—सत्काञ्च्यः प्रवरमेखलाः । चन्दनेनाद्रौ स्तनककलशयुगौ कुक्कुम्भयु-
गौ तयोरामुक्तास्त्वका मुक्तावली मुक्ताहारा यामिस्ताः । तथा सोत्तसाः साभरणाः । ईस-

पात्रायदाय दूर्वादलदाधकुसुमोन्मिश्रसिद्धार्थभाञ्जि ।
सोत्तंसा हंसपिच्छुच्छ्रिवसनभृतो वर्तिताश्चर्यचर्या
नार्यो निर्यान्तु तूर्यध्वनिलयललितं गीतमुच्चारयन्त्यः ॥ ७९ ॥

अपिच—

(१) अपि भवत कृतार्थाः पौरनार्यश्चिरेण व्रजतु निषधनाथश्चक्षुषां गोचरं वः ।
ध्रुवमयमवतीर्णं स्वर्गलोकादनङ्गो हरचरणसरोजद्वन्द्वलब्धप्रसादः ॥ ८० ॥
॥ इति श्रीत्रिविक्रमभट्टविरचितायां दमयन्तीकथायां हरचरणसरोजा-
ङ्गायां षष्ठ उच्छ्वासः ॥ ६ ॥

सत्कान्त्येति ॥ आमुक्तं योजितम् ॥ ७९ ॥

इति विषमपदप्रकाशमेतं दमयन्त्यां तनुते स्म चण्डपालः ।

शिशुमत्तिलतिकाविकासचैत्रं चतुरमत्तिस्फुटभित्तिचारुचित्रम् ॥ १ ॥

इति श्रीचण्डपालविरचिते दमयन्तीकथाविवरणे षष्ठ उच्छ्वासः समाप्तः ॥

पिच्छस्य छविरिव छविर्यस्य तादृशं वक्षं विश्रतीति तादृश्यः । वर्तिता विहिताश्चर्यस्य चर्या
याभिस्ताः । गीतं गानमुच्चारयन्त्यो नार्यो रमण्यो तूर्यध्वनिलयेन वाद्यध्वानलयेन ललितं
रम्यं यथा तथा निर्यान्तु बहिरागच्छन्तु ॥ ७९ ॥

(१) अपीति—पौरनार्यः पौरवनिताश्चिरेण बहोः कालात् कृतोऽर्थो याभिस्ताः कृत-
कृत्या भवत । निषधनाथो नलो वो युष्माकं चक्षुषां नेत्राणां गोचरं विषयं व्रजतु गच्छतु ।
पौरनारीणां चिराभिलषितनलदर्शनानन्दात्कृतार्थता । हरचरणसरोजद्वन्द्वेन हरचरणारविन्द-
युगेव लब्धः प्राप्तः प्रसादः प्रसन्नता येन सः । ध्रुवं नियमेनार्यं स्वर्गलोकादनङ्गः काम एवाव-
तीर्णं आगतः ॥ ८० ॥

सप्तम उच्छ्वासः ।

एवमविश्रान्तमतितास्वरेण पुरः पौरपुरंघ्रिमण्डलान्युद्दहयतो दण्ड-
पाशिकस्य कलकलमाकर्णयत्यास्थानस्थिते राजनि, प्रविश्य (१) प्रणामप्रेङ्खो-
लितगलकन्दलावलम्बितजाम्बूनदस्थूलशृङ्खलास्फालितवक्षःस्थलः स्थवि-
रवयाः सवेषः प्रतीहारः सविनप्रमुकवान् ॥ क ॥

देव, धृतमाङ्गल्यकल्पवेषाः पुष्पकलाक्षतपूर्णस्वर्णपात्रपाणयः पुरःस्थि-
ता अधीयाना ब्राह्मणाः कुण्डिनपुरपौराः पुरंघ्रयश्च देवदर्शनार्थितया द्वारि
सेवावसरमनुपालयन्ति ॥ ख ॥

कथयन्ति चैवमदूरे विदर्भेश्वरोऽपि देवं द्रष्टुमायाति ॥ ग ॥

लग्न इव श्रूयते च शङ्खस्वनविदर्भितो विदर्भोपकण्ठे पठन्नन्दिवृन्दको-
लाहलः ॥ घ ॥

‘तदादिशतु देवो यथाकर्त्तव्यम्’ इत्यभिधाय स्थिते तस्मिन् ‘भद्रभूते,
त्वरितं प्रवेशय विदर्भाधिपस्य परिजनं स्वयमपि तदर्धपथमनुसर’ इति
नलो दौवारिकमादिदेश ॥ ङ ॥

सोऽपि ‘यथाज्ञापयति देवः’ इत्यभिधाय यथादिष्टमकरोत् ॥ च ॥

(२) अनन्तरमनतिचिरादितस्ततो दोधूयमानचारुचामरकलापपवनन-
र्तित कर्णकुवलयः, वल्लगुवलगनोल्ललनलङ्गनलास्यलीलापदैः पथि प्लवमानमिव
तरलतुरंगमधिरुढः, कनककलशशिखरैरेकदेशस्फुरितविद्युत्स्तवकैरकाण्डा-
डम्बरितमेघमण्डलैरिव मायूरातपत्रखण्डैराच्छादितगगनान्तरालः, शल्लो-
ब्रहनकिणाङ्कितकठोरकण्ठोपकण्ठैः कठिनप्रकोष्ठलुप्तलोहवलयैरुर्ध्वबद्धोद्भट-

पवमिति ॥ उद्गण्डयतो गाढमुत्साहयतः । दण्डपाशिकस्तलारः । दण्डपाशोऽस्य-
स्येति । ‘अत इनिठनौ’ इति ठन् । जाम्बूनदस्य कनकस्य स्थूला शृङ्खला आभरणविशेषः ॥ क ॥

देवेति ॥ धृतो माङ्गल्ये कल्पो दक्षो वेषो मण्डनं यैः ॥ ख ॥

तदति ॥ भद्रभूतिरिति द्वाः स्थस्य नाम । तस्य चामन्त्रणम् ॥ ङ ॥

अनन्तरमिति ॥ वस्तु यद्दलनं विक्रममाणता । उल्ललनमुर्ध्वैवल्लसनम् । लङ्घनं
फाला । लास्यं नृत्यभूमिः । तेषु लीलापदैः प्लवमानं तरन्तमिव । आसनस्थैर्येणानुदात-
ल्लखत्वात् । मायूरातपत्रसमुद्धानां मेघमण्डलानि, सौवर्णकलशानां विद्युत्तय उपमानम् ॥

(१) प्रणामेति—प्रणामेन नत्वा प्रेङ्खोलिता चलिता गलकन्दले कण्डदेशोऽवलम्बिता
जाम्बूनदस्य सुवर्णस्य स्थूला पीवरा या शृङ्खला तथास्फालितं ताडितं वक्षःस्थलसुरोदेशो
यस्य सः ।

(२) अनन्तरमिति—दोधूयमाना अत्यन्तमान्दोल्यमानाश्चारुचामरास्तेषां कलापा-
नां सैधानां पवनेन वायुना नर्तितमान्दोलितं कर्णकुवलयं कर्णाभरणोद्भूतकमलं यस्य सः । श-
स्त्राणामुद्ब्रहनस्य धारणस्य किणोश्चिन्हैरङ्किताः संजातचिन्हाः कठोरकण्ठोपकण्ठाः कठिनगल-
प्रदेशा यालां तास्ताभिः । मनाद् मृदुमृदङ्गध्वनिस्तेन करम्बिते सौमभिते ।

जूटकैरलककरालमौलिभिरधोऽरुक्परिधानैर्निशातकुन्तपाणिभिरभितस्वरि-
तपातिभिः पत्तिभिरनुगम्यमानः, मनाङ्गुमृदुमृदङ्गध्वनिकरन्विते कोमलकां-
स्यतालशालिनि वांशिकवाद्यमानघंशनिस्थने दत्तकर्णः, कर्णिकारगौराङ्गोऽ-
ङ्गणस्य नातिदूरेऽप्यदृश्यत भीमभूमिपालः ॥ क ॥

ततश्च चामरप्राहिणीहस्तपल्लवमवलम्बमानः सहेलमुत्थाय प्रथममुत्थि-
तेन (१) संभ्रमवशवर्णितवक्षःस्थलावलम्बितकुसुमदाक्षा विसर्पिकर्पूरकुङ्कुम-
मिलन्मृगमदामोदेन त्वरितसंपातपतत्पटवासपांसुना सामन्तचक्रेण परिक-
रितः कतिपयपदानि निषधेश्वरस्तदभिमुखमगात् ॥ ख ॥

सोऽपि सत्त्वरोपसृतस्य ताम्बूलप्रसेविकावाहिनः पुरुषस्य स्कन्धमव-
ष्टभ्य दूरादेव तुरंगपृष्ठादवातरत् ॥ ग ॥

एवमन्योन्यनयनसंपातस्मिताननौ समकालमीषन्नमितमौलमण्डलौ स-
मसमयप्रसारितभुजौ (२) सरभसमाश्लेषवशविशीर्यमाणहारावलीगलन्मु-
क्ताफलच्छलेनाङ्गेष्वमान्तमिव प्रथमप्रेमामृतनिष्यन्दिबिन्दुविसरमुद्गिरन्ताव-
न्योन्यमाशिश्निषतुः ॥ घ ॥

तथाविधे च व्यतिकरे, पप्रथे प्रेक्षकाणां दक्षिणोत्तरदिक्पालयोर्धर्मराज-
धनदयोरिव समागमे महान्नयनोत्सवो हर्षोत्कर्षकलकलश्च ॥ ङ ॥

(३) तदनु पुनः प्रधावितप्रतीहारोपनीतम्, अतिविचित्रत्रिभङ्गिभङ्गोत्की-
र्णकर्णाटिकाकरमणीयस्तम्भिकावष्टम्भम्, तज्जम्भमाणमाणिक्यमकरमुख-

कठिनेति ॥ राजपुत्रा हि प्रकोष्ठे मणिकूर्परान्तरे दाढ्याय लोहवलयानि धारयन्ति ।
जूटकः केशबन्धविशेषः । अलकाः कुटिलाः करालाः सटालत्वादौद्रा मौलयः संयतकेशा
येषाम् । अधो ऊरु प्रमाणमस्य तदर्धोरुकम् । येन वाससा कटीप्रभृति अधोरुपर्यन्तमा-
च्छाद्यते ॥ क ॥

ततश्चेति ॥ पटवासो वासःछरभीकरणद्रव्यम् । परिकरितः परिवारितः ॥ ख ॥

सोऽपीति ॥ चर्मनिर्मितं पर्णपूगाद्यारूपदं प्रसेविका स्थगितेति ख्यातिः ॥ ग ॥

तदन्विति ॥ सिंहासनादौ ह्युत्तम्भनस्तम्भिकाश्च पश्चिमभागे त्रिभङ्गिभङ्गेन स्थान-
कविशेषवैचित्र्येण स्त्रीरूपमुत्कीर्यते । मौक्तिकसरो मुक्ताहारः । व्यालः सिंहादिहिंस्रसत्त्वम् ।

(१) संभ्रमेति—संभ्रमवशेन वलितं चलितं वक्षःस्थलावलम्बितसुरोदशस्थं कुसुम-
दाम पुष्पमाला यस्य तत् तेन ।

(२) सरभसमिति—सरभसं यथा तथाश्लेषवशेन विशीर्यमाणा या हारावली मुक्ता-
हारस्तस्या गलतां पततां मुक्ताफलानां मौक्तिकानां छलेन ।

(३) तदिति—अतिविचित्रेण त्रिभङ्गिभङ्गेन त्रिवक्त्रस्थानकविशेषेणोत्कीर्णं कर्णाटि-
कायाः कर्णाटकरमण्या रूपं तेन रमणीयो मनोरमः स्तम्भिकावष्टम्भो यस्य तत् । तस्य सिं-
हासनस्य जम्भमाणं माणिक्यमकरस्य मणिनिर्मितमीनस्य मुखमाननं तत्र मुक्तासुरैर्मुक्ताहा-
रविराजितं शोभितम् । अपूर्वकर्मणा युक्तिविशेषेण निर्मिता रचिता या भव्या सुन्दरी व्या-
लावली सर्पावली तस्याः कोर्णैर्मुखैरलङ्कृतं विराजितम् ।

मुक्तमौक्तिकसरविराजितम्, अपूर्वकर्मनिमित्तभयव्यालावलीकीर्णमुखालङ्क-
तम्, उच्चकाञ्चनसिंहासनद्वितयमुभौ भेजतुः ॥ क ॥

अन्योन्यकुशलप्रश्नसुखालापव्यतिकरविरामे च विदर्भेश्वरो निष्प्रधनाथ-
मवादीत् ॥ ख ॥

(१) 'अद्यास्मत्कुलसंततिः सुकृतिनी धन्याद्य दिग्दक्षिणा
पुण्यप्राप्यसमागमातिथिजना जाताः कृतार्थाः श्रियः ।
श्लाघ्यं जन्म च जीवितं च निजमध्यद्यैव मन्यामहे
यत्रास्मत्सुकृतोदयेन बहुना यूयं गृहानागताः ॥ १ ॥

(२) इतः प्रभृति च—

आ ब्रह्मावधिविस्तरत्कविगिरो गीर्वाणकर्णातिथेः
कीर्तैः पूर्णकलेन्दुसुन्दररुचो यास्याम्यहं पात्रताम् ।
किं चान्यज्जनितक्लमोऽप्ययमभूदाकण्ठतृप्तस्य मे
युष्मत्सङ्गसुखामृतं सफलः संसारचक्रभ्रमः' ॥ २ ॥

इत्यभिधाय प्रवर्णं प्रणयस्य, प्रगुणं गुणानाम्, अनुकूलं कुलक्रमस्य,
योग्यं भाग्योदयस्य, सदृशं देशकालस्य, समानं मानोत्सवसंततैः, सरूपं रू-
पसंपदाम्, उचितमाचारस्यातिथेरातिथेयमगर्वः कुर्वन्, दुर्वारवैरिवारणा-
न्वारणान्, वायुवेगानुरगांस्तुरगान्, (३) समुल्लसितांशुमञ्जरीजालजनितेन्द्र-
चापचक्रभ्रममप्रमाणं माणिक्यम्, एकत्र ग्रथितताराप्रकरणानुकारान्धारान्,

तदावली काष्ठदन्तादिनिर्मिता शोभार्थं क्रियते ॥ क ॥

अद्येति ॥ पुण्यैः प्राप्यः समागमो येषां तथोक्ता अतिथिजना यासु । श्रियां ह्येतेदेव
फलम् । यदतिथयः सत्क्रियन्ते ॥ १ ॥

आब्रह्मेति ॥ कविवर्ण्यायाः स्वर्गताया इन्दुशुश्रायाः कीर्तैः पात्रमहम् ॥ २ ॥

इत्यभिधायेति ॥ (अतिथेः) तस्य राज्ञोऽगर्दः सन्नातिथेयं कुर्वन्भीमभूपो वार-

(१) अद्येति—अस्मत्कुलसंततिरस्मद्वंशप्राजा । अद्य सुकृतिनी पुण्यवती । दक्षिणा
दिग्द्य धन्या प्रशंसार्हा । पुण्यैः सुकृतैः प्राप्यो लभ्यः समागमः संमिलनं येषां तादृशा अ-
तिथिजनाः प्राधुणिका यासु ताः । श्रियो राजलक्ष्म्यः कृतार्थाः सफला जाताः । तथो निजै
स्वीयै जन्मोत्पत्तिर्जीवितं चाद्यैव श्लाघ्यं प्रशस्यं मन्यामहे मन्महे । यत्र बहुनात्यन्तिकेना-
स्मत्सुकृतोदयेन यूयं गृहानागताः समायाताः ॥ १ ॥

(२) आ ब्रह्मेति—अहमाब्रह्मावधि ब्रह्मपर्यन्तं विस्तरन्ती कविगीर्यस्यां सा तस्याः ।
गीर्वाणा देवास्तेषां कर्णातिथेः श्रवणविषयिण्याः । तथा पूर्णकलेन्दुवत् पूर्णचन्द्रवत् सुन्दरी
सनोरमा रुक् कान्तियस्यास्तस्याः कीर्तयशसः पात्रतां योग्यतां यास्यामि । अन्यतिकम् ।
जनित उत्पादितः क्लमः श्रमो येन सः । अयं संसारचक्रे जगति श्रमो श्रमणं युष्मत्सङ्गसु-
खमेवावृत्तं तेनाकण्ठं तस्य मे सफलः कृतार्थो जातः ॥ २ ॥

(३) समुल्लसितेति—समुल्लसितानां विकसितानामांशुमञ्जरीणां किरणमञ्जरीणां जा-
लैर्वहैर्जनितः कृत इन्द्रचापचक्रस्य श्रमो आन्तिथेन तत् ।

उज्ज्वलभासि वासांसि, सलावण्याः पण्यनारीश्च स्वयमुपढौक्यांचकार ॥ क ॥

प्रथमसमागमेऽप्यप्रमेयप्रेमारम्भरसोल्लासितहृदयः पुनः सोत्कर्षहर्षो-
द्भेदगद्गदाक्षरमिदमवादीत् ॥ ख ॥

(१) आसेतोः कपिकीर्तनाङ्गशिखरादाराच्च विन्ध्यावधे-
रा पूर्वापरसिन्धुसीमविषयस्त्वन्मुद्रया मुद्यताम् ।
अद्यास्मद्गृहमागतस्य भवतो जाता विधेया वयं
स्वीकारः क्रियतां किमन्यदपरं प्राणेषु चार्थेषु च ॥ ३ ॥

एवमुपबृंहयति प्रम, प्रकाशयति प्रियंवदताम्, उद्योतयत्युदारताम्,
दर्शयत्यादरम्, आविर्भावयति सर्वभावम् । भीमभूभुजि नलोऽपि 'सरल-
स्वभावः स्वच्छाद्रंद्दयोऽयं महानुभावः' इति चिन्तयन् 'अलमलमखिला-
त्मसर्वस्वोपनयनेन, भवद्दर्शनमेवास्माकमिह सार्णवसुवर्णपूर्ववत्सुमतीला-
भादपि परमो लाभः । नहि प्रियतमदर्शनसुखाद्रितलाभसुखमतिरिच्यते ।
नच भवद्विभवेऽप्यस्माकं परस्ववुद्धिर्नापि भवच्छरीरेऽप्यनात्मभावः । कि-
चान्यदेवंविधसूक्तसूनुतामृतगर्भगीर्भिरानन्दयतास्मन्मनो महानुभावेन कि-
न कृतमभिहितं वा प्रणयोचितम्" इति ब्रुवाणस्तं बहु मानयामास ॥ ग ॥

एवंविधे च व्यतिकरे वैतालिकः प्रस्तुतमपाठीत् ॥ घ ॥

(२) 'आपूर्वापरदक्षिणोत्तरककुप्पर्यन्तवेलावन-
दाङ्गां मौलिषु मालिकामिव नृपाः कुर्वन्तु दीर्घायुषोः ।
ब्रह्मस्तम्बविलम्बि कीर्तिलतयोर्विस्तारिलक्ष्मीकयो-
रन्योन्यस्य दिनानि यान्तु युवयोः स्नेहेन सौख्येन च ॥ ४ ॥

गादिकमुपढौक्यांचकार । वारणा निषेधका गजाश्च ॥ क ॥

आसेतोरिति ॥ कपिकीर्तनाङ्गानि शिखराणि यस्येति सेतुविशेषणम् । सेतोः कपि-
भिः कृतत्वात् ॥ ३ ॥

आपूर्वेति ॥ ब्रह्मस्तम्बो ब्रह्माण्डम् ॥ ४ ॥

(१) आसेतोरिति—कपिकीर्तनाङ्गानि कपोनां वानराणां कीर्तनस्य कोर्तनङ्गानि वि-
न्धानि शिखराणि अग्रभागा यस्यैवास्तस्याः । आसेतोः सेतुपर्यन्तम् । दक्षिणभूभागस्य पर-
मावधिरियमित्यर्थः । तथा विन्ध्यावधेर्विन्ध्याचलावधेरात् समीपाद् आपूर्वापरसिन्धुसो-
मविषयः पूर्वापरसिन्धुपर्यन्तदेशस्त्वन्मुद्रया मुद्रयतां तवायत्तो जायतामित्यर्थः । अस्मद्गृ-
हमागतस्य भवतोऽद्य वयं विधेया आज्ञाकारिणो जाताः । अन्तिकम्—प्राणेषु तथार्थेषु
द्रव्येषु स्वीकारः क्रियताम् । मदीयं द्रव्यं प्राणाश्च मदीया भवत्स्वामिका इति भावः ॥ ३ ॥

(२) आपूर्वेति—पूर्वा प्रायो अपरा प्रतीची दक्षिणावाची उत्तरोदीची याः ककुभस्त-
त्पर्यन्तं तद्वधि यद्वेलावनं समुद्रतीरप्रेदशस्तस्मादारभ्य नृपा राजानो दीर्घायुषोश्चिरजीविनो-
युवयोराज्ञां समादेशं मालिकामिव स्रजमिव मौलिषु कुर्वन्तु विदधतु । तथा ब्रह्मस्तम्बे ब्र-
ह्माण्डे विलम्बिनी लम्बलाना कीर्तिलता ययोस्तयोः । विस्तारिणो प्रसरणशीला लक्ष्मीः शो-
भा ययोस्तयोर्युवयोरन्योन्यस्य दिनानि दिवसाः स्नेहेन प्रेम्णा तथा सौख्येनानन्देन यान्तु
गच्छन्तु ॥ ४ ॥

एवमुपक्रमाविरुद्धविद्वदालापलीलया परस्परमाशयानतुहिनशिलाशक-
लाकारकर्पूरपारीपरिकरितताम्बूलार्पणप्रणयेन च परितुष्टपरिजनपरिहास-
गोष्ठया च किमप्यभिनवम्, किमपि पुरातनम्, किमप्युत्पाद्यम्, किमपि
यथावस्थितं जलपाकजनजलिपतं भावयन्तौ तस्थतुः स्थवीयसौ वेलाम् ॥ क ॥

अनन्तरमनुसरति मध्यभागमम्बरस्यांशुमालिनि नलः 'स्वगृहानलं कु-
र्वन्तु भवन्तः' इति प्रश्रयेण विद्मैश्वरं विससर्ज ॥ ख ॥

गते च तस्मिन् 'अहो वात्सल्यम्, अहो परमौदार्यम्, अहो लोकवृ-
त्तकौशलम्, अहो वाग्विभववैदग्ध्यम्, अहो प्रश्रयोऽस्य विद्मैराजस्य'
इति तद्गुणप्रवणाः कथाः कुर्वन्नातजनपरिजनेन सह मुहूर्तमिवासांचक्रे ॥ ग ॥

चिन्तितवांश्च—

(१) 'अनुगुणघटनेन यद्यपीयं भवति हि हस्तगतेव कार्यसिद्धिः ।

भयतरलभुजंगवक्रवृत्तेस्तदपि न विश्वसिमो वयं विधातुः ॥ ५ ॥

तथाहि—

(२) अङ्गाः कङ्ककलिङ्गवङ्गमगधाः सर्वेऽप्यमी पार्थिवा

दिक्पालाश्च मरुत्पतिप्रभृतयः कन्यार्थिनः संगताः ।

नो विश्वः कथमेष्यतीह घटनां कार्यं यतस्तत्क्षणा-

न्नानामङ्गिभिरिन्द्रजालसदृशं देवं हि चित्रीयते ॥ ६ ॥

अथवा—

(३) का नाम तत्र चिन्ता प्रभवति पुरुषस्य पौरुषं यत्र ।

एवमिति ॥ आशयानमविलीनं यत्तुहिनं हिमं तस्य शिलाशकलं तदाकारस्य कर्पू-
रस्य पारी शकलं तथा परिकरितस्य सम्बद्धस्य ताम्बूलस्यार्पणप्रणयेन । अतिशयेन स्थूला
स्थवीयसौ । 'स्थूलदूर-' इत्यादिना सिद्धम् ॥ क ॥

अन्विति ॥ अनुगुणानामनुकूलानां घटनेन संयोजनेन हि स्फुटं सिद्धिहस्तगतैव
भवति । भयेन तरलो लोलः । तरलत्वं चात्र वक्रतातिशयहेतुः ॥ ५ ॥

का नामेति ॥ यत्र कार्ये पुरुषस्य पौरुषं भवति तत्र का चिन्ता, नैवेत्यर्थः । विधौ

(१) अन्विति—यद्यपीयं दमयन्तीपरिणयरूपा कार्यसिद्धिर्ननुगुणघटनेनानुकूलसंयो-
गेन हस्तगतेव भवति जायते । तथापि भयेन भीत्या तरलो लोलो यो भुजङ्गः सर्पस्तद्वद्व-
क्का कुटिला वृत्तिव्यापरो यस्य तस्य विधातुर्विधेर्वयं न विश्वसिमो विश्वासं कुर्मः ॥ ५ ॥

(२) अङ्गा इति—अङ्गा अङ्गदेशस्थाः कङ्काः कलिङ्गा वङ्गा मगधाश्च सर्वदेशस्था
इति भावः । अत्र देशपदैस्तत्स्था राजानो लक्ष्यन्ते "कलिङ्गः साहसिकः" इतिवत् । एते
सर्वेऽप्यमी पार्थिवा राजानः । तथा मरुत्पतिप्रभृतय इन्द्रादयो दिक्पालाश्च कन्यार्थिनो दम-
यन्त्यभिलाषिणः सन्तः संगता अत्र स्वयंवरे समायाताः । अस्मत्कार्यं नलविवाहरूपं का-
र्यं घटनां संयोगं कथमेष्यति यास्यतीति नो विश्वो न जानीमः । यतो हि तत्क्षणादल्पका-
लादेव नानामङ्गिभिरिन्द्रजालसदृशं देवं भाग्यं चित्रीयते विचित्रतामापद्यते ॥ ६ ॥

(३) केति—यत्र विषये पुरुषस्य जनस्य पौरुषमुद्योगः प्रभवति तत्र विषये चिन्तैव

वाङ्मनसयोरविषये विधौ च चिन्तान्तरं किमिह ॥ ७ ॥

एवमनेकवितर्कभङ्गभाजि भूभुजि, भुजबलशालिषु विसर्जितेषु सेवक-
सामन्तेषु, विरलीकृते परितः परिजने, परिहासपेशलालापसजनगोष्ठीप्रक-
मेणातिक्रान्ते स्तोकसमये, भूरिभव्याभरणावरणरमणीयरूपाः, काश्चिदार्द्र-
कमुकफलहस्ताः, काश्चित्कक्षावलम्बितताम्बूलीपत्रपिण्डकरण्डकाः, का-
श्चित्पिहितपट्टांशुकपटलिकापाणयः, काश्चित्काश्मीरकरम्बितकस्तूरिकामो-
दामन्दचन्दनभाजि भाजनानि भजमानाः, काश्चिद्वाननालिकेरजम्बीरवी-
जपूरकपूरितपात्रीपाणयः काश्चिदसंख्यखण्डखाद्यविशेषानमूल्यमाङ्गल्यमा-
ल्याभरणानि च सकौतुकमादाय दमयन्त्या प्रहिताः प्रथमप्रबोधितप्रतीहार-
सूचिताः प्रविविशुरन्युब्जाः कुब्जिका वामनिकाश्च ॥ क ॥

प्रविश्य च सविस्मयाः स्मररूपातिशायिनं नरपतिमवलोक्य 'साधु भोः
स्वामिनि, साधु । स्थानेऽभिनिविष्टासि, योग्ये जाताग्रहासि, पात्रे जातस्पृ-
हासि, लप्स्यसे जन्मफलम्, अवाप्स्यसि स्त्रीस्वभावभाग्यम्, अनुभविष्य-
सि यौवनसुखानि, मानयिष्यसि संसारफलमहोत्सवम् । अहो वन्दनीया
सा कापि पुरुषरत्नाकरकुक्षिर्जननी, यस्यां सकलसंसारनरहारावलीमध्यम-
हानायकोऽयमुत्पन्नः' इत्यवधारयन्त्यो मनाङ्गनमितमौलिलोलितसीमन्तमुक्ता-
फलाः 'स्वामिन्नयमस्मदीयः प्रणामः, अन्यापि कापि काचित्प्रणमति' इत्य-
भिधाय स्मयमानवदनकमलाः सलीलमवनिपालं प्रणमुः ॥ ख ॥

अन्योन्यकृतसंबोधनाश्च सहर्षमिदमवोचन् ॥ ग ॥

(१) 'हंहो हंसि चकोरि चन्द्रवदने चन्द्रप्रभे चन्द्रे

चम्पे चङ्गि लवङ्गि गौरि कलिके कक्कोलिके मालति ।

एत प्राप्नुत जन्मजीवितफलं लावण्यलक्ष्मीनिधौ

सौभाग्यामृतनिर्जरे नरपतौ निर्वान्तु नेत्राणि वः ॥ ८ ॥

दैवे पुनर्वाङ्मनसयोरगोचरे किं चिन्तान्तरम्, तदेव प्रमाणमित्यर्थः । अन्तरशब्दो विशेष-
वार्थः । उभयथापि चिन्ता न कार्येति भावः । वाक् च मनश्च वाङ्मनसे । 'अचतुर-'
इति सूत्रेण सिद्धम् ॥ ७ ॥

एवमिति ॥ अवानानि साक्षाणि नालिकेरजम्बीरबीजपूराणि तैः पूरिता या पात्री
सा पाणौ यासाम् । वानं शुष्कं फलम् । न्युब्जा अधोमुख्यः पश्चान्न्योगः । दिदृक्षारसे-
नोर्ध्ववदना इति भावः । एतच्च कुब्जिकादीनां विशेषणम् ॥ क ॥

हंहो इति ॥ हंहो इति संबोधने । एत आगच्छत ॥ ८ ॥

का को विचारो नामेति संभावनायाम् । तथा वाङ्मनसोरविषयेऽगोचर इह विधौ दैवे च
चिन्तान्तरं विचारः कः । उभयथापि चिन्ता न कार्येति भावः ॥ ७ ॥

(१) हंहो इति—हंहो सम्बोधने हंसी चकोरी चन्द्रवदना चन्द्रप्रभा चन्दना चम्पा चङ्गी
लवङ्गी गौरी कलिका कक्कोलिका मालती चेति स्त्रीनां नामधेयानि । एतासामत्र सम्बोध-
नानि । यूथमेतागच्छत । जन्मनो जीवितस्य च फलं प्राप्नुत समायात । लावण्यलक्ष्मी-

अपि च—

(१) कुन्दे सुन्दरि चन्द्रि नन्दनि हले दिष्टयाद्य वर्धामहे
देव्याः सोऽयमनङ्गसुन्दरवपुः प्राणेश्वरः प्राप्तवान् ।
तस्याः संप्रति यत्कृते कृशतनोः क्रीडावने शाखिनां
दीर्घश्वासमरुद्भिरग्निपरुषैर्म्लायन्ति ते पल्लवाः ॥ ९ ॥

अपि च—

(२) यं श्रुत्वैव मनोभवालसदृशा देव्या धृतोन्मादया
नीयन्ते गृहदीर्घिकातटतरुच्छायाश्रये वासराः ।
प्रातः शोणसरोजपत्रनयनो निःशेषसोमन्तिनी-
भ्राम्यन्नेत्रपतत्रिविश्रमतः सोऽयं नलो नैषधः ॥ १० ॥

एवमन्योन्यमभिधाय समीपमुपस्थास्ताः क्षितिपतिस्त्वनुरागतरङ्गत-
त्तारकेण सादरं दूरोत्क्षिप्तपद्मणा चक्षुषा संतोषपुञ्जमञ्जूषिका इव, आन-
न्दकन्दलोरिव, अमृतपङ्कपुत्रिका इव, मधुमासविकसितसहकारमञ्जरीरिव,
दमयन्तोप्रेषिताः सस्पृहमवलोकयन् 'इत एत कुशलं तत्रभवतीनाम्, उप-
विशत, गृह्यते ताम्बूलम्, आवेदयत भवत्स्वामिनीसंदेशम्,' इति ससंभ्रमं
संभाषयामास ॥ क ॥

ताश्च 'महानयं प्रसादः' इति ब्रुवाणाः समुपविश्य 'राजाधिराज, रा-

कुन्द इति ॥ चन्दरगन्तादाह्लादाद्यादौरादित्वानङ्गीष् । वर्धामहे इति हर्षाति-
शयोक्तिः ॥ ९ ॥

यं श्रुत्वेति ॥ नेत्राण्येव पतत्रिणः पक्षिणस्तेषां विश्रामतः ॥ १० ॥

एवमिति ॥ एवं परस्परमभिधाय समीपं गतास्ताः प्रेमोर्मिचञ्चत्कनीनिकेन सादरं
दूरोत्क्षिप्तपद्मणा चक्षुषा सस्पृहमवलोकयन् क्षितिपतिः ससंभ्रमम् 'इत एत' इत्याद्या-
लपत् ॥ संतोषपुञ्जमञ्जूषिका इत्यादि तासां विशेषणानि ॥ क ॥

ताश्चेति ॥ ननामेति । देवस्य, अपघने शरीरे न नामेत्यभ्युपगमगर्भायां पृच्छा-

निधौ सौन्दर्यशोभारूपदे । सौभाग्यमेवामृतं तदर्थं निजरे देवे नरपतौ नैषधे वो युष्माकं
नेत्राणि नयनानि निर्वान्तु तृप्यन्तु ॥ ८ ॥

(१) कुन्द इति—कुन्दे सुन्दरि चन्द्रि नन्दनि हले इति सखीनां सम्बोध्यनानि ।
अथ दिष्टया देवेन वर्धामहे । सोऽयमनङ्गवत्कामवत्सुन्दरं रम्यं वपुर्यस्यः सः । देव्या दमय-
न्त्या अग्निपरुषैर्वह्निवत्कठिनैर्दीर्घश्वासपवनैः क्रीडावने क्रीडारामे शाखिनां तरुणां ते पल्लवाः
किसलया म्लायन्ति मलिना भवन्ति ॥ ९ ॥

(२) यमिति—यं नलं श्रुत्व मनोभवेन कामेनालसा मन्दा ढक् दर्शनं यस्यास्त-
या । धृत उन्मादोऽन्वधानता यथा तथा । देव्या दमयन्त्या वासरा दिनानि गृहदीर्घिका-
सटे गेहवापीतीरे तरुणां वृक्षाणां छायाश्रये छायायां नीयन्ते आप्यन्ते । शोणसरोजस्य रक्त-
कमलस्य पत्रवद् दलवद्भयने नेत्रे यस्य सः । निःशेषसोमन्तीनां समग्रनारीणां भ्राम्यन्ति
नेत्राण्येव नयनान्येव पतत्रिणः पक्षिणस्तेषां विश्रामतरुनिवासाश्रयः सोऽयं नैषधो नलो राजा
प्रातः समायातः ॥ १० ॥

जीवदलदीर्घाक्षी क्षेमवार्त्ता' पृच्छति 'न नाम देवस्यापघने घर्माशुघर्मोर्मिनि-
र्मितः कोऽपि खेदः समपद्यत, न वा समविषममार्गलङ्घनश्रमेण कापि परि-
माथिनी परिजनस्य ग्लानिरभूत्, बहूनि दिनानि देवेनाध्वनि विलम्बितम् ।
इदं च तया प्राणेश्वरस्य प्रियं प्राभूतं प्रहितम्, इदमुक्तम्, इदमेकान्तसंदि-
ष्टम्, इदं प्रकाशप्रश्रयापलीलायितम्, इति राजानामञ्जसा जजलपुः ॥ क ॥

सोऽपि स्मरध्यापारकोरकिताभिः शृङ्गाररससेकपल्लविताभिर्मुग्धस्मि-
तांशुमञ्जरिताभिरमृतच्छटाभिरिव वाग्भिः किमपि सरलाभिः, किमपि न-
मोक्तिकुटिलाभिः, किमपि कथयन्, किमपि पृच्छन्, किमपि संदिशन्,
अनु जल्पमनुजल्पितम्, अनु हासमनुहसितम्, अनु सुभाषितमनुसुभाषि-
तम्, अनु प्रियमनुप्रीतम्, प्रसादप्रदानोद्दीपितोद्दामानुरागास्ताः कुर्वन्नति-
चिरमिव गोष्ठीलीलयावतस्थे ॥ ख ॥

'अहो नु स्वत्वस्य नरपतेः, अनश्लीलं शीलम्, अनाहार्यमौदार्यम्,
अवञ्चनं वचनम्, अदैन्यं दानम्, अस्मयं स्मितम्, अविचारगोचरं गा-
म्भीर्यम्' इति भावयन्त्यस्ताश्च काञ्चिदुचितविनोदैरतिवाह्य वेलाम्, अनु-
भूय किमपि गोष्ठीमुखम्, आख्याय च किञ्चिदिव दमयन्तीविनोदविलास-
व्यतिकरम् 'आज्ञापयतु देवोऽस्मान्गमनाय, भवद्वार्त्तामृतपानार्थिनी देवी
त्वरिताऽस्मत्प्रत्यावृत्तिमवेक्षमाणा तिष्ठति' इत्यभिधायानुमता यथागतम-
गच्छन् ॥ ग ॥

गतासु च तासु, प्रगल्भं प्रज्ञायाम्, अचरमं वाचि, कुशलं कलासु, नि-
पुणं नीतौ, सप्रतिभं सभायाम्, आश्चर्यमृतमाहूय पर्वतकनामानं वामनक-
मुपायनीकृत्य (१) कर्कशकर्कन्धूफलस्थूलोज्ज्वलमुक्तावलीमुख्यभव्यभूषणां-
शुकादिसमानदानादरपरितोषितेन पुष्कराक्षपुरःसरं किनरमिथुनेन सह द-
मयन्तीं प्रति प्रेषयामास ॥ घ ॥

(२) स्वयं च शाङ्खिकमुखमरुत्पूर्यमाणशङ्खस्वनविभिन्नभांकारिमध्याह्न-
भेरीरवेण निर्यद्वेलाविलासिनीचरच्चरणाभरणरणन्मणिनूपूरभंकारेण च नि-

याम् । नवेति पक्षान्तरगर्भायाम् ॥ क ॥

सोऽपीति ॥ नल एवमेवं कुर्वन् गोष्ठीविलासेनास्थात् । जल्पितमनुलक्ष्यीकृत्य ज-
ल्पितं कुर्वन् । ता उद्दीपितानुरागाः कुर्वन् इत्येवं कुर्वन्शब्द उभयत्रापि संबध्यते । 'अनु

(१) कर्कशेति—कर्कशानि कठिनानि कर्कन्धूफलानि बदरीफलानि तद्वत्स्थूलानां
मुक्तानां मौक्तिकानामावली श्रेणिरेव मुख्यं भव्यं भूषणमलंकारोऽशुंकादि च वस्त्रादि च
तेषां संमानेन दानमेवादरस्तेन परितोषितेन ।

(२) स्वयमिति—शाङ्खिकमुखस्य शङ्खवादकवदनस्य मरुता वायुना पूर्यमाणो यः
शङ्खस्तस्य निःस्वनेन शब्देन विभिन्नो आङ्कारी मध्याह्नभेरीरवश्च तेन । निर्यन्तीनां निःस-
रन्तीनां वेलविलासिनीनां वारस्त्रीणां चरतां गच्छतां चरणानामाभरणानि रणन्ति श-
ब्दायमानानि मणिलक्षितनूपुराणि तेषां शङ्कारशब्देन ।

वेद्यमाने मध्याह्नसमये माध्याह्निककरणायोदतिष्ठत् ॥ क ॥

क्रमेण च निःसृते समस्तसेवकजने, विश्रान्ततूर्यतालगीतासु निर्यातन-
र्तकीविरहखेदादिव मूकीभूतासु नृत्यशालासु, निःशब्दतया सुप्तास्त्रिवार्था-
धिकारककुटीषु, शून्यतया मध्याह्नतन्द्रीमूर्च्छितेष्विव समस्तमण्डपेषु, सं-
क्रान्तसेवाविलासिनोचरणकुङ्कुमपदपङ्क्तितया विकीर्णविकसितरकारविन्द-
इव प्रकाशमाने राजभवनार्ङ्गणेषु, घनं ध्वनन्तीषु भोजनावसरशङ्खकाहलासु,
धावमानेषु प्रत्यास्वादकजनेषु, (१) परिमृज्यमानास्वतिथिसत्रशालासु,
सज्जीक्रियमाणेष्वग्राशनब्राह्मणेषु, प्रवेश्यमानासु गोप्रासयोग्यासु कपिलासु
पुण्यगवीषु, प्रक्षाल्यमानेषु वायसबलिस्तम्भशिखरफलकेषु, बहिर्दीयमाने-
षु, दीनानाथभिक्षुकभैक्षपिण्डेषु, समुपलिप्यमानासु भोजनस्थानवेदीषु,
संचार्यमाणेषु चकोरपञ्जरेषु, निवेद्यमाननैवेद्यासु पूज्यराज्याधिदेवतासु वै-
श्वदेवाहुतिगन्धवाहिनि वहति विविधान्नपाकपरिमलमनोहरे महानसमरुति,
निर्वर्तितमज्जनादिक्रियाकलापे भजति भोजनभुवं भूभुजि, बहिः सुप्रकारक-
लकलः समुल्लास ॥ ख ॥

(२) 'प्राज्यं प्राज्यमभिन्नकुन्दकलिकाकल्पश्च शाल्योदनो
धूपामोदमनोहरा शिखरिणी स्वादूनि शाकानि च ।

जल्पमनुजल्पितम्' इति यदा क्वचित्पाठः, तदा अनुजल्पितमिति क्रियाविशेषणम् । अनु-
गतं जल्पितं यत्रेति । अनु जल्पमित्यादिषु तु अनुयोगे द्वितीया ॥ ख ॥

क्रमेणेति ॥ महानसं पाकस्थानम् ॥ ख ॥

प्राज्यमिति ॥ अभिन्नकुन्दकलिया कल्पते मीयते उपमीयते इति यावत् । कले-

(१) परिमृज्येति—अत्र कथिना गृहस्थैः क्रियमाणं पञ्चमहायज्ञान्तर्गतं बलिवैश्वदे-
वाह्निकमुपवर्णितम् । पञ्चमहायज्ञाश्च मनुस्मृतौ विवृताः—

“पञ्च सूना गृहस्थस्य चुल्ली पेषण्युपस्करः ।

कण्डनी चोदकुम्भश्च बध्यते यास्तु वाहयन् ॥

तासां क्रमेण सर्वासां निष्कृत्यर्थं महर्षिभिः ।

पञ्च कलुषा महायज्ञाः प्रत्यहं गृहमेधिनाम् ॥

अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।

होमो दैवो बलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिभोजनम् ॥

पञ्चैतान्यो महायज्ञान्न ह्यापयति शक्तिः ।

स गृहोऽपि वसन्नित्यं सूनादोषैर्न लिप्यते” ॥ (३ अ० ६८-७१)

अत्र देवभूतरितृयज्ञा एव वैश्वदेवपदवाच्यम् । वायसश्च देवपिपोलिकातिथिभ्यो देयमन्नं
बलिपदवाच्यम् ।

(२) आज्यमिति—हे सैनिका भीममहानृपस्यः विदमैश्वरस्य सुतया प्रेषितं प्रहितं
नानाविधं विविधं भोज्यं भुज्यतामास्वाद्यताम् । कोदशं तत् । प्राज्यं बहु आज्यं धृतम् ।
अभिन्नाऽविकसिता या कुन्दस्य माध्यपुष्पस्य कलिका कोरकं तत्कल्पस्तत्समः शाल्योद-
नः । धूपस्वामोदेन गन्धेन मनोहरा रमणीया शिखरिणी रसाला स्वादूनि शाकानि । पेयानि

पेयास्वाद्यकवत्यलेहावहुलं नानाविधं भुज्यतां

भोज्यं भीममहानृपस्य सुतया संप्रेषितं सैनिकाः ॥ ११ ॥

अहो नु खल्वमी मत्स्यमांसैर्विरहितमुदीच्यप्रतीच्यप्राच्यजनाः प्रियस-
क्तवो भोक्तुमेव न जानन्ति ॥ क ॥

विरलः खलु दाक्षिणात्येषु मांसाशनव्यवहारः ॥ ख ॥

तदाकर्ण्यतां भो नैषधाः ॥ ग ॥

(१) 'आज्यप्राज्यपराजकूरकवलैर्मन्दां विधाय क्षुधां

चातुर्जातकसंस्कृतो नु शनकैरिदो रसः पीयताम् ।

संभारस्पृहणीयतेमनरसानास्वाद्य किञ्चित्ततः

स्निग्धस्तब्धदधिद्वयेण सरसः शाल्योदनो भुज्यताम् ॥ १२ ॥

राजा तु प्रतीहार 'विनिश्चीयतां किमयं बहिः कलकलव्यतिकरः' इत्य-
भिधाय तत्कालयोग्यपरिजनपरिवृतो भोक्तुमुपाविशत् ॥ घ ॥

त्वरितं च गत्वागतश्च स प्रतीहारो विज्ञापयांबभूव ॥ ङ ॥

'देव, दमयन्त्या प्रहिताः सूपकाराः सैन्धजनम्, आब्राह्मणान्त्यजगोपा-
लकम्, आकरितुरगवाहनम्, आसामन्तनिगुक्तकम्, आस्वाद्यैस्तैस्तैरन्नवि-
शेषैर्भोजयन्ति ॥ च ॥

(२) लघ्ना सर्वतो दृश्यन्ते पर्वताः पक्कालस्य, राशयः शाल्योदनस्य, स्तू-
पाः सूपस्य, निर्भराः सर्पिषः, सिन्धवो मधुनः, निकराः शर्करायाः,
क्षोतांसि दधिदुग्धयोः, शैलाः शाकानाम्, निपानानि पानकानाम्,
कुल्याः फलरसानाम्, कूटाः कषायाभल्लवणतिक्रमधुरोपदंशानाम् ॥ छ ॥

रदन्ताव 'अचो यत्' इति सूत्रेण यत् । केचित्तु पवर्गोपधं पठन्ति ॥ ११ ॥

आज्यप्राज्यमिति ॥ 'त्वग्गोलापत्रकं चैव त्रिगन्धं च त्रिजातकम् । तदेव मरिचैर्युक्तं
चातुर्जातकमुच्यते' तेन संस्कृतः कृतगुणान्तश्चातुर्जातकसंस्कृतः । सरलः सुनिष्पन्नदीर्घत-
ण्डुलपाकजः । अतिक्लिन्नतादिदोषरहितश्च । दधिद्वयो वस्त्रगालितं दधि ॥ १२ ॥

पानार्हाणि आस्वाद्यानि स्वादाह्राणि, कवलानि आसाह्राणि लेह्यानि च तैर्वहुलं नानाविधं
भोज्यं युस्माभिर्भुज्यताम् ॥ ११ ॥

(१) आज्येति—आज्यं घृतं प्राज्यं बहु यस्मिन्स्तादृशं परान्नं परकीयं कूरं त्रिकलित-
शालिधान्यं तस्य कवलैर्यासैः क्षुधां बुभुक्षां मन्दां स्वल्पां विधाय कृत्वा चातुर्जातकं पत्रं च-
तुर्जातकं स्वार्थेऽण् गुडत्वग्गोलानागकेशरूपं गन्धचतुष्टयं तेन संस्कृतो मिश्रित इक्षो रसः
प्रपानकं शनकैः पीयताम् । ततस्तदनन्तरं संभारेण सामग्र्या स्पृहणीयोऽभिलषणीयस्तेमन-
रसो व्यञ्जनरसस्तान् किञ्चिदल्पमास्वाद्य स्निग्धश्चिकणः स्तब्धः प्रगाढो यो दधिद्वयः श्री-
खण्डनाम्ना विख्यातस्तेन सरलः शाल्योदनो भुज्यताम् ॥ १२ ॥

(२) लघ्ना इति—सूपस्य द्विदलस्य स्तूपाः । सर्पिष आज्यस्य निर्भराः प्रवाहाः । पान-
कानां प्रपानकरसानां निपानानि पल्लवाः । कषाया अम्ला लवणास्तिक्ता मधुराश्च य उपदंशा
अश्व्यद्रव्याणि तेषां कूटाः ।

एवमकार्पण्यमिच्छया भोजितं सैन्यम् ॥ क ॥

अपि च —

(१) भुक्तान्ते घृतदिग्धहस्तलयोरुद्धर्तनं चन्दनं
पश्चान्नागरखण्डपाण्डुरदलैस्ताम्बूलदानक्रमः ।
एकैकस्य मृणालतन्तुमृदुनो दत्ते ततो वाससी
देव्या किञ्चिदचिन्त्यमेव भवतः सैन्यातिथेयं कृतम् ॥ १३ ॥

इयं च रसवती देवस्य तथा स्वहस्तपञ्चवपरिमलनसंस्कृतैः पाकविशेषैरलङ्कृत्य स्वमुद्रया मुद्रिता प्रहिता इत्यभिधाय व्यरंसीत् ॥ ख ॥

राजा तु मनाकतरलितशिराः 'सस्मितमहो निरतिशयमुदारगम्भीरमुच्चितन्यवहारहारि लीलायितं तस्याः, स्पृहणीवपरिमलश्चायमपूर्वं इव कोऽपि पाकक्रमः ॥ ग ॥

तथा हि —

इदमम्लमप्यनम्लास्वादम्, इदमीषत्काषायमपि मधुरतां नीतम्, इदमेकरसमप्यनेकरसीकृतम्, इदमतिमृष्टतयाऽमृतमप्यतिथेते, रसवत्यामपि रसवती विदर्भराजात्मजा इति विभावयंस्तास्तथा प्रहितान्पाकविशेषानादरेणास्वादयामास ॥ घ ॥

चिन्तितवाञ्छ —

(२) 'पङ्कसाः किल वैद्येषु भरतेऽष्टौ नवापि वा ।

तथा तु पक्षपत्राक्ष्या सर्वमेकरसीकृतम् ॥ १४ ॥

भुक्तान्त इति ॥ वनवासदेशोद्भवानि नागवल्लीदलानि नागरैर्विदग्धैश्चर्यन्ते खण्डयन्ते इति नागरखण्डसंज्ञानि ॥ १३ ॥

इयं चेति ॥ स्वहस्ताभ्यां परिमलनं यथोचितगन्धद्रव्यक्षेपेण स्रग्भोकरणम् ॥ ख ॥

इदमिति ॥ रसवत्यामपि रसवती रसिका रागिणीति यावत् । तात्पर्यवतीति च ॥ घ ॥

पडिति ॥ एकरसीकृतमुत्कृष्टास्वादोद्धृतम् । चमत्कृतत्वात् । आत्मविषये एकानुरागोद्धृतं वा । यदनेकरसे तत्कथमेकरसीभवेदिति विरोधं पुनरर्थस्तु शब्द उद्भावयति ॥ १४ ॥

(१) भुक्तान्त इति — भुक्तान्ते भोजनान्ते घृतदिग्धे घृतचिकणे हस्ततले करतले तयोश्चन्दनमुद्धर्तनमालेपः । पश्चात्ततो नागरखण्डस्य नागवल्लीयाः पाण्डुराणि पीतानि दलानि पत्राणि तैः । ताम्बूलदानक्रमस्ताम्बूलदानपरिपायी । तत एकैकस्य मृणालतन्तुवन्मृणालसूत्रवन्मृदुनी कोमले वाससी वसने दत्तेऽर्पिते । देव्या दमयन्त्या किञ्चिदचिन्त्यमेवावर्णनीयमेव भवतः सैन्यस्यातिथेयमतिथिसत्कारः कृतं विहितम् ॥ १३ ॥

(२) पडिति — वैद्येषु मिषक्षु किल निश्चयेन षड् रसाः प्रसिद्धाः । यथा कषायो मधुरो लवणः कटुस्तिक्तोऽम्लश्चेति षड् रसा आयुर्वेदशास्त्रे । भरते भरतप्रणीते नाट्यशास्त्रे त्वष्टौ नव वा रसाः प्रथिताः । काव्यप्रकाशकारा मम्मटाचार्या अपि नाट्यऽष्टावेव रसा इति मन्वते ।

तथाहि—

(१) अग्रस्थामिव चेतसः पुर इव व्यालम्बमानां दृशो-
जल्पन्तीमिव रुन्धतीमिव मनाङ्मुग्धं हसन्तीमिव ।
निद्रामुद्रितलोचना अपि वयं तां विश्वरूपायितां
पश्यामो बहिरन्तरे निशि दिवा मार्गेषु गेहेषु च ॥ १५ ॥

तथाहीति ॥ अनेनात्मानुभवसंभावनाद्वारेणैकरसत्वमेव व्यनक्ति ॥

अग्रस्थामिति ॥ विषयं रूपमस्येति विश्वरूपो हरिः ॥ १५ ॥

तद् यथा—

“शृङ्गारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानकाः ।

वीभत्सान्द्रतर्ज्ज्वौ चेत्यष्टौ नाट्ये रसाः स्मृताः” (४ उल्ला० २९ का०)

इयं कारिका संगीतनाट्यशास्त्रे षष्ठेऽध्याये भरतमुनिनापि पठिता ।

साहित्यदर्पणकारः शान्तवत्सलरसावादाय दशरसान् स्वीकुरुते । रसगङ्गाधरे षण्णिराज-
जगन्नाथेन नाट्येऽपि शान्तरसं स्वीकृत्य नव रसाः प्रतिपादिताः । म. म. जीवानन्दविद्यासा-
गरेण साहित्यदर्पणव्याख्याने प्रोक्तम्—“षोडशप्रकारा रसा इति गोस्वामिनः । दशप्रकारा
इति भरतरभसौ । नवप्रकारा इति रत्नकोशादयः । अष्टप्रकारा इत्यमरकोशकारादयो बहवः ।
चत्वारो वेत्याभियुक्ताः” इति (३ परि० १८७ कारिकाटीका) ।

वैष्णवास्त्येकस्यैव भक्तिरसस्य द्वादश भेदान् स्वीकृत्य रस्यस्य द्वादश भेदान् निरूपय-
न्ति । यथोक्तं रूपगोस्वामिना हरिभक्तिरसामृतसिन्धौ—

“पूर्वमुक्ताद् द्विधा भेदान्मुख्यगौणतया रतेः ।

भवेद्भक्तिरसोऽप्येष मुख्यगौणतया द्विधा” ॥

“मुख्यस्तु पञ्चधा शान्तः प्रीतिः प्रेयाश्च वत्सलः ।

मधुरश्चेत्यमी ज्ञेया यथापूर्वमनुत्तमाः ॥

हास्योऽद्भुतस्तथा वीरः करुणो रौद्र इत्यपि ।

भयानकः सबीभत्स इति गौणश्च सप्तधा ॥

एवं भक्तिरसो भेदाद् द्वयोर्द्वादशयोच्यते” ।

रूपगोस्वामिना हरिभक्तिरसामृतसिन्धौ द्वादशविधानामेतेषां निरूपणं विनायापि मधु-
रभक्तिरसनिरूपणं विशिष्योज्ज्वलनीमणिप्रस्थे विहिते तच्च तत्रैव विलोकनीयमित्यलं प्र-
सङ्गागतेन । पद्मपत्रवत्कमलदलवदक्षिणी नयने यस्यास्तथा दमयन्त्या तु सर्वमिदं भोज-
नमेकरसीकृतम् । मधुरो रस एकरसः, न तथाभूतो रस इत्यतथाभूतो रसः, अतथाभूतो
रसस्तथाभूतो रसः कृत इति तथाभूतरसीकृतम् । एकरसीकृतमित्यर्थः । अयमाशयः—तथा
दमयन्त्या भोजनेऽपि मधुररसस्यैव प्रयोगो विहितः । अन्यथा सर्वदा तु सा मधुररसस्या-
भिर्व्याजिकास्त्येव । मधुरशब्दः शृङ्गाररसत्राची मिष्टरसवाचकश्चेति सर्वमवदातम् ।

(१) अग्रस्थामिति—चेतसो मानसस्याग्रस्थामिव पुरःस्थितामिव । दृशोर्नैत्रयोः
पुरांशे व्यालम्बमानां वर्त्तमानां जल्पन्तीमिव वदन्तीमिव रुन्धन्तीमिव मनागल्पं मुग्धं
सुन्दरं यथा तथा हसन्तीमिव विषयं रूपं विश्वरूपं सर्वरूपं तदिवावरितां समग्ररूपधारिणी-
मिति यावत् । तां दमयन्तीम् । निद्रया आमुद्रिते निमिलिते लोचने नयने येषां ते तादृशा
अपि वयं बहिरन्तरे निशि रात्रौ दिवा दिने मार्गेषु वर्त्मसु गेहेषु गृहेषु च पश्यामो विलो-
क्यामः ॥ १५ ॥

एवमवधारयन् अतुत इव तथा प्रहितेषु स्वहस्तपक्वपाकरसविशेषेषु, असन्तुष्टस्तत्कथायाम्, आचम्य, चन्दनागुरुपरिमलेन पाण्डुरितपाणिपल्लवः, लवङ्गकक्कोलकरम्बितताम्बूलमुत्सर्पिकर्पूरपरिमलमादाय, विकीर्णविधकुसुमप्रकरहारिणि (१) यक्षकर्ममाच्छ्रुत्योच्छ्रोतितपर्यन्तभित्तिभागे लम्बितप्रलम्बजाम्बूनदपद्मदाम्नि धूपधुमामोदिनि चूर्णितकर्पूररङ्गरेखाभाजि भोजनानन्तरमपरेऽपराह्मविनोदमण्डपे मनाविवश्रम्य रणरणकाक्रान्तहृदयो दूरदिगन्तालोकनकुतूहलितः सरित्तीरोत्तस्मितभ्रंलिहसौधस्कन्धभूमिमारुह्य च तस्यामूर्ध्व एव ध्रियमाणमायूरातपत्रयुगलः, सलीलालसपदैरितस्ततः परिक्रामन्, नेदीयसि सरित्संगमाम्भसि मध्याह्नमखिलमवगाहनसुखमनुभूय तीरमुत्तीर्णासु तिमिरशङ्कया कृतदूरचङ्क्रमणैश्चक्रवाकचक्रवालैराकुलमवलोक्यमानासु, पुलिनपांसुनिहरणविरामे विकसितविविधवीरुन्धि रोधासि रदन्तीषु दन्तिपङ्क्तिषु दत्तदृष्टिः, विरलनलिनीपत्रान्तरालसुतोत्थितस्य, किञ्चिद्वाञ्छितचटुलचञ्चोः, चरतः, चटुलचञ्चरीकिणि विकचकमलवने, राजहंसकुलकलापस्य (२) करिकलभदन्तदण्डपाण्डुविसकाण्डभङ्गटंकारानाकर्णयन्, अपराह्मजनागताभिः कुण्डिनपुरपुरन्ध्रमिराश्चर्यरसोर्मिमुषितनिमेषैः (३) निष्कम्पनीलोत्पलपलाशलीलायमानैर्नेत्रपुटैरापीयमानमुखेन्दुद्युतिः, दर्शिततरङ्गभ्रूमङ्गया, दूरोच्छलद्वालशफरीछलेन विस्फारितविलोचनया, सरित्संगमसलिलाधिदेवतयापि विलोक्यमानरूपसंपत्तिरिव, क्षणमविरलचलञ्चञ्चरीकचक्रचुम्बिताम्बुरुहासु क्रीडाकमलसरसीषु, क्षणमुपान्तपङ्कीभूतमञ्ज-

एवमिति ॥ उत्तस्मितस्य तत्कालारोपितस्य जङ्गमस्य चित्रकृदाख्यस्याभ्रंलिहसौधस्य स्कन्धभूमिमारुह्य तस्यामितस्ततः परिक्रामन्, निकटतरे नदीसंभेदोदके कृतजलक्रीडाद्य, तमोभ्रान्त्या चक्रैराकुलमालोक्यमानाद्य, कृतधूलीस्नानाद्य, तटीः पाटयन्तोषु न्यस्तदृष्टिः, वने चरतो हंसवृन्दस्य विसमङ्गरवाञ्छणवन्, कुण्डिनस्त्रीमिहृदयमानमुखेन्दुश्रीः, उच्छलच्छफरीछलविलोकितया जलदेवतया वीक्ष्यमाणरूपसम्पदिव, क्षणमेकं सरसीषु क्षणं चूतालीषु क्षणं गृहालीषु क्षणमवरोधभवनपङ्क्तिषु क्षणं पुरपङ्क्तिषु विश्रान्तनेत्रो नलश्रिरमस्यात् । सादृशक्षणं नेत्रपानम् । तच्च पत्रपुटैर्बुक्कमिति नेत्रपुटैरापीयमानेत्युक्तम् । कण्ठकादिदो-

(१) यक्षेति—यक्षकर्मस्य सुरार्भद्रव्यविशेषस्याच्छ्रुत्याभिः स्वच्छधाराभिरुच्छ्रोतितो लिप्तः पर्यन्ते भित्तिभागः कुड्यप्रदेशो यस्य तस्मिन् । कोशेषु यक्षकर्मस्येयं परिभाषा—“कर्पूरागुरुकस्तूरीकङ्कोलैर्यक्षकर्मः” इत्यमरे । “कर्पूरागुरुकस्तूरीकङ्कोलसुसृणानि च । एकीकृतमिदं सर्वं यक्षकर्म इष्यते” इति व्याडिकोशे । “कुङ्कुमागुरुकस्तूरी कर्पूरं चन्दनं तथा । महासुगन्धिरित्युक्तं नामतो यक्षकर्मः” इति धन्वन्तरिकोषे च ।

(२) करोति—करिकलभस्य दन्तदण्डवत् दशनदण्डवत्पाण्डूनि सितानि विसकाण्डानि कमलतन्तवस्तेषां भङ्गस्य विनाशस्य टंकारान् टंकारशब्दान् ।

(३) निष्कम्पेति—निष्कम्पानि स्तिमितानि यानि नीलोत्पलानि नीलकमलानि तेषां पलाशाः पल्लवास्तेषां लीला विलासानाचरद्भिः ।

रितसहकाराजिषु स्मरवाजिवाह्यालीषु, क्षणमुन्मिषत्कुसुममनोहारितहल-
तारमणीयासु भवनोद्यानमालासु, क्षणमुत्पतत्पताकापटपल्लवराजितासु भी-
मभूपालान्तःपुरप्रासादपङ्क्तिषु, क्षणमवकीर्णकुसुमरङ्गावलीरम्यासु नगरवी-
थोषु विश्रान्तविलोचनश्चिरमवतस्थे ॥ क ॥

चिन्तितवांश्च—

(१) 'नोद्याने न तरङ्गिणीपरिसरे नो रम्यहर्म्ये न वा
पुष्प्यत्पुष्करगर्भगुञ्जदलिषु क्रीडातडागेष्वपि ।
वात्याधूर्णितशीर्णपर्णतरला दृष्टिर्मदीयाधुना
लुभ्यल्लुब्धकभीषितेव हरिणी श्रान्तापि विश्राम्यति ॥ १६ ॥

अपिच—

(२) न गम्यो मन्त्राणां न च भवति भैषज्यविषयो
न चापि प्रध्वंसं व्रजति विहितैः शान्तिकशतैः ।
भ्रमावशादङ्गे कमपि विदधद्भङ्गमसमं
स्मरापस्मारोऽयं भ्रमयति दृशं धूर्णयति च ॥ १७ ॥

किंचान्यदद्भुतम्—

(३) पौष्पाः पञ्चशराः शरासनमपि ज्याशून्यमिक्षोर्लता

परहिताद्य तद्वराजिराजिताद्य च भूमिद्य वाहवाहना । तथा च—'रम्या समतला लोट-
कीलकण्टकवर्जिता । वाह्याली भूमिरभ्यर्णतद्वराजिविराजिता' इति । एतदेव पङ्क्तीभूते-
त्यादिनोक्तम् । दिङ्गुलहरितालादिविचित्रवर्णकवञ्चित्रहेतुत्वात्कुसुमान्येव रङ्गावली विचि-
त्रवर्णकुसुमभक्तिः ॥ क ॥

नोद्यानेति ॥ विश्राम्यतीति प्रत्येकं योज्यम् ॥ १६ ॥

न गम्य इति ॥ भ्रमः सन्देहः । स चात्र दमयन्तीलोभविषयः ॥ १७ ॥

पौष्पा इति ॥ अत्र प्रथमोऽपिशब्दः शरासनस्य ज्याशून्यस्य शरापेक्षया द्वितीयश्च

(१) नोद्यानेति—वात्याधूर्णितानि प्रचण्डपवनचालितानि शीर्णानि जीर्णानि यानि
पर्णानि शुष्कपत्राणि तद्वत्तरला लोला श्रान्तापि श्रमक्लान्तापि मदीया दृष्टिर्दर्शनं साम्प्रतं
लुभ्यल्लुब्धकेन लोडुपद्मगुना भीषिता हरिणोव मृगीव नोद्याने नारामे, न तरङ्गिणी नदी
तस्याः परिसरे प्रान्ते, नो वा रम्यहर्म्ये मनोरमप्रासादे, पुष्प्यन्ति पुष्पवन्ति पुष्कराणि कम-
लानि तेषां गर्भं गुञ्जन्तः शब्दायमाना अल्यो भ्रमरा येषु तेषु । क्रीडातडागेषु केलिसरोवरे-
ष्वपि न विश्राम्यन्ति विश्रान्तिं लभते ॥ १६ ॥

(२) न गम्य इति—अयं स्मरापस्मरः काम एवापस्माराख्यो व्याधिः । मन्त्राणां
गम्यो लभ्यो न । भैषज्यस्यौषधस्य विषयो न । विहितैः कृतैः शान्तिकशतैरनेकैः शान्तिसाध-
नैरपि प्रध्वंसं विनाशं न व्रजति याति । किन्तु भ्रमो भ्रान्तिस्तदापेक्षादङ्गे शरीरे किमपि वचना-
नर्हमसमं कठिनं भङ्गं विनाशं विदधत कुर्वन् भ्रमयति दृशं नयने धूर्णयति च चालयति च ॥ १७ ॥

(३) पौष्पा इति—समरविजयसाधनविकलोऽपि कामो जगत्त्रयजेतेति महदाश्चर्यम् ।
तथा हि कामस्य शरा बाणाः पौष्पाः पुष्पनिर्मिताः तेषु पञ्चैव न त्वधिकाः । तथा—
इक्षोर्लता ज्याशून्यं प्रत्यङ्गा शून्यं शरासनं धनुरपि । प्रतिदिनं प्रत्यहं जगतां त्रयं त्रिभु-

जेतव्यं जगतां त्रयं प्रतिदिनं जेताप्यनङ्गः किल ।

इत्याश्चर्यपरम्पराघटनया चेतश्चमत्कारय-

व्यापारः सुतरां विचारपदवीवन्ध्यो विधेर्वन्ध्यताम् ॥ १८ ॥

एवमनेकविधचितकंतरलितहृदये कुण्डिननगरवीथीविश्रान्तदृशि शनैरु-
द्वेक्षितमल्लिकाक्षपल्लवस्य मृदुतरतरङ्गितसरितः कमलवनवायोः समर्पितव-
पुषि निषधभूभुजि, भुजगनिर्मोकधवले वसानो वाससी, रणन्मणिकङ्कणैरा-
कूर्परं पूरितप्रकोष्ठः श्रीखण्डपिण्डपाण्डुरिततनुरपूर्वं इव पर्वतकः प्रतीहार-
सूचितः प्रविवेशः ॥ क ॥

प्रविश्य च प्रकटितप्रणयप्रणामः प्रभुणा सविस्मयस्मितहंकारेणाभिभा-
षितः स्तोकाक्षमितभूसंज्ञया विज्ञापयितुमारेभे ॥ ख ॥

'देव, श्रूयताम् । इतो गतवानहम् । (१) अनन्तरमतिशयितस्वर्गान्मार्गा-
ननेकविधचर्चाचारुणि चत्वाराणि विलङ्घ्य, विहितमनःप्रासादान्प्रासादान-
वलोकयन्, इतस्ततः सस्मितस्मरालसचलद्वेलाविलासिनीविकारकूणितको-
णेक्षणाक्षिप्तहृदयः, सेवाविरामनिःसरत्सामन्तसंकुलम्, अविरलगलन्मधुम-
जरीपुञ्जपिञ्जरितसरससहकारवननिकुञ्जपुञ्जितपुंस्कोकिलकुलकलरवरमणी-
योद्यानमालावलयितम्, उपान्तकृतमणिमन्दुरामन्दिरनिवद्धस्निग्धपोषणो-
त्कर्षहर्षहेषितराजवल्लभतुरंगम्, उत्तुङ्गपृङ्गसंगतमङ्गलध्वजम्, अङ्गणोत्सङ्ग-
जेतुरनङ्गस्य प्रतिदिनजेतव्यजगत्त्रयापेक्षया वैषम्यव्यञ्जकः ॥ १८ ॥

एवमिति ॥ मल्लिकाक्षो हंसविशेषः । चिरदृष्ट्यापि पर्वतकनाम्नो वामनस्यापूर्वत्व-
मिह पूर्वमभूषितस्य सम्प्रति पारितोषकभूषणभूषितत्वाद्द्वयितोदन्तप्रवृत्ततात्पर्याद्वा ॥ क ॥

देव श्रूयतामिति ॥ मार्गाश्चत्वराणि च विलङ्घ्य, प्रासादान्पश्यन्, ईदृशाजभव-

वनं जेतव्यं विजेयम् । जेतापि योद्धाप्यनङ्गोऽशरीरः कामः किलेति निश्चये । इतीत्य-
माश्चर्यपरम्पराया घटना निर्माणं तथा चेतो मानसं चमत्कारयन् चमत्कृतं कुर्वन् । सुतरां वि-
चारपदवीवन्ध्यो विचारसरणिशून्यो विधेर्वन्ध्यो व्यापारः कार्यं वन्ध्यतां नमस्क्रियताम् ॥ १८ ॥

(१) अनन्तरमिति -- सस्मितं समन्दहासं यथा तथा स्मरेण कामेनालसाश्चलन्त्यो
गच्छन्त्यो या वेलाविलासिन्यो वारनार्यस्तासां विकारेण कामजनिनेन कृणितो वक्राकृतः
कोणो येषां तादृशेनेक्षणेन दर्शनेनाक्षिसमाकृष्टं हृदयं मानसं यस्य सः । अविरलं निरन्तरं
यथा तथा गलत्पतनमधु मकरन्दो येभ्यस्ते मञ्जरीपुञ्जा मञ्जरीनिवहास्तैः पिञ्जरितानि पीता-
नि सरससहकारवनानि सरसरसालवनानि येषां तादृशा निकुञ्जा लताच्छादितप्रदेशास्तत्र
पुञ्जिताः संघीभूताः पुंस्कोकिलास्तेषां कुलानां व्रातानां कलखेण कलशेन रमणीया मनो-
हरा उद्यानमाला आरामततयस्ताभिर्वलयितं परीतम् । उपान्ते प्राप्ते कृतानि रवितानि
मणिखचितानि मन्दुरामन्दिराणि वाजिशालास्तेषु निवद्धाः स्निग्धपोषणोत्कर्षणं हर्ष आ-
नन्दस्तेन हेषिता अक्षशब्दो हेषाध्वनिस्तद्व्युक्ता राजवल्लभा राजप्रियास्तुरंगा अव्या यस्मि-
स्तत् । अतिसूक्ष्मैर्मुक्ताफलै रचिता कृता तरङ्गैस्तरङ्गाकारै रम्या रमणीया या रङ्गरेखा
रङ्ग्या राजभिः श्रेणिभी राजितं शोभितमजिरं प्राङ्गणं यस्य तत् । एतादृशं राजभवनं पर्व-
तकोऽविशदिति भावः ॥

रङ्गत्क्रीडाकुरङ्गविहंगम्, अभङ्गाङ्गरक्षितकक्षान्तररममाणराजकुमारकम्,
अतिसूक्ष्ममुक्ताफलरचिततरङ्गरम्यरङ्गरेखाराजिराजिताजिरं राजभवनमवि-
शम् ॥ क ॥

अतिमनोहारिणि यत्र सुपुष्करमालानि क्रीडावाणीपयांसि नांगयूथं च,
सारवाणि लोलोद्यानसारसमिथुनानि सेवककविवृन्दं च, विलम्बतानि
काञ्चनकुङ्कुमदामानि गीतं च, अनलसङ्गानि लक्षप्रदीपवर्तिसुखानि प्रेक्ष-
णकं च ॥ ख ॥

किं बहुना—

(१) सुस्थिततेजोराशेर्लक्ष्मीजनकस्य रत्ननिलयस्य ।

तस्योपरि प्लवन्ते वार्धेरिव वर्णकाः सर्वे ॥ १९ ॥

(२) तत्र च चलत्कञ्चुकिसङ्कुलं पातालमिवान्तःपुरमनन्तालयं प्रविश्य
नमविशमिति संबन्धः । चर्वा गन्धोदकसेचनपुष्पप्रकारादिवार्गवशात्प्रस्तावान्नलप्रवेशादि-
लक्षणा चासुण्डापि । मणिमन्दुरेत्यत्र पष्टीसमासः ॥ क ॥

अतीति ॥ यत्र राजभवने । हृष्यश्रेणीनि पयांसि । यूथं च हृष्ट पुष्करं सुण्डार्थं यस्य
तथोक्तम् । आलानमर्गलनस्तम्भोऽस्यास्तीति । तथा सह आरवैः सारवाणि । वृन्दं च
सारोत्कृष्टा वाजिर्यस्य तथाविधम् । विशेषेण लम्बितानि लम्बायमानोद्गतानि । गीतं च
स्वरकृतविलम्बोपेतं तानोपेतं च । अनलेन ज्वालालक्षणेण सङ्गो येषाम् । प्रेक्षणकं च नाल-
समनलसमोजस्य । उच्चैः स्थाने गीयमानत्वात् । तथा गानमस्यास्तीति इति । लक्ष-
संख्यद्रव्यपतीनां हि येषमष्ट यावद्वल्लक्षं दीपा ज्वाल्यन्ते इति ख्यातिः ॥ ख ॥

सुस्थितेति ॥ तेजोराशिर्विडवानलः प्रतापचयश्च । लक्ष्मीर्विष्णुपत्नी शोभा च ।
तथाभूतस्य तस्य सागरोपमस्योपरि वर्णकाः स्तोतारः प्लवन्ते तरन्ति । अपरिच्छिन्न-
गुणत्वादलब्धमध्या बाह्यमेव वर्णयन्तीति भावः । वारो जलानि धीयन्तेऽस्मिन्निति
वार्धिः ॥ १९ ॥

तत्र चेति ॥ कञ्चुकिनो महलका उरगाश्च । (बहुनिलयं शेषनिलयं च ।) प्रवि-

(१) सुस्थितेति—सर्वे वर्णकाः स्तोतारो वार्धेरिव सागरस्येव, वारो जलानि धीय-
न्तेऽस्मिन्निति वार्धिः । तस्य तथाभूतस्योपरि प्लवन्ते उपरि तरन्ति । न त्वान्तरं विलोक-
यितुं समर्थाः । सागरपक्षे विशेषणानि—सुस्थितस्तेजोराशिर्विडवानिर्गम्य तस्य । लक्ष्मीजन-
कस्य लक्ष्मीसमुत्पादकस्य । रत्ननिलयस्य रत्नास्पदस्य । रत्नाकरत्वादिति भावः । पक्षान्त-
रे—सुस्थितस्तजोराशिः प्रतापनिचयो यस्य तस्य । लक्ष्मीः शोभा तज्जनकस्योत्पादकस्य ।
रत्नानां निलयस्याधारस्य । यो लक्ष्मीयुतस्तमेव सर्वे स्तुवन्ति बाह्यभावेनेति भावः ।

(२) तत्रेति—पर्वतको दमयन्तीमद्राक्षीदिति वर्णनम् । तथाहि—विविधानां नाना-
विधानां कुसुमानां पुष्पाणां सम्पत्त्या विभूत्या सम्पन्ना युक्ताः पुण्याः पवित्राः पादपा वृक्षा-
स्तैः परिकरितं व्यासमङ्गलमजिरं यस्यास्तादृशी वापी दीधिका तत्परिसरे प्रान्ते चलन्तो
भ्रमन्तश्चक्रवाका यस्मिन्स्तस्मिन् । अनवरतमजघ्नं तरले लोले लोचने नयने ताम्ब्यामालो-
कनं दर्शनं तैः । नीलोत्पलोपहारमिव नीलोत्पलप्राभृतमिव दिशे दिशन्तीम् । इदमयमाना

विविधकुसुमसम्पत्संपन्नपुण्यपादपपरिकरिताङ्गणवापीपरिसरचलच्चक्रवाके
चन्द्रशालाशालिनि, शैलूष इवानेकभूमिकांभानि, धनंजय इव सुभद्रान्विते,
कुरुवंशाख्यान इव चारुचित्रविचित्रभित्तिभाजि, तुहिनाचलोच्चकूटायमाने
सुधाधवलस्कन्धे धान्नि ध्वजावलीविलसत्सप्तसप्तिसौ सप्तमभूमिकायाम्,
इतोमुखवातायने निविष्टाम्, इतो गतास्ताः कुब्जवामनकन्यकास्त्वद्वाताग्य-
तिकरविनोदारम्भिणीः सम्भाषयन्तीम्, अनवरततरललोचनालोकनैर्नीलो-
त्पलोपहारमिव त्वदधिष्ठितायै दिशे दिशन्तीम्, उत्तरीयांशुकस्याच्छ्रुतया
दृश्यमानमदनवाणव्रणकिशानुकारिकस्तूरिकापङ्कपत्रलताङ्कितकुचकलशशि-

व्य ईदृग्विधे धान्नि गृहे, सप्तमभूमिकासप्तमक्षणाः, तत्र स्थिते इतोमुख एव हस्तादिसङ्केत-
कथिते एव, वातायने गवाक्षे, निविष्टाभासीनां, दमयन्तीमद्राक्षमिति सम्बन्धः । चन्द्र-
शाला शिरोगृहम् । शैलूषो नदः । भूमिका गृहक्षणा वेषधारणं च । शोभनानि भद्राणि
गृहावयवविशेषास्तैरन्विते । पक्षे सुभद्रार्जुनपत्नी । चारु चित्रेण विचित्रा भित्तिर्भजते ।
अन्यत्र चित्रविचित्रौ शान्तनुसुतौ । तौ च कुरुवंशानां भित्तिभूतौ । तत्कलत्राभ्यामम्बि-
काम्बालाभ्यां पाण्डुधराद्वयोत्पन्नत्वात् । तथा लम्बाः सप्तसप्तेरादित्यस्य सप्तयोऽश्वा

विलोक्यमाना मदनबाणेन कामबाणेन व्रण आघातस्तस्य किणाश्रिह्नास्तदनुकारिण्या तत्स-
मानया कस्तूरिकापङ्केन मृगमदेन या पत्रलता पत्ररचना तयाङ्कितौ चिह्नितौ कुचकलशौ स्त-
नकुम्भौ तयोः श्रीः शोभा यस्याः सा ताम् । कुङ्कुमस्य मृगमदस्य कस्तूर्या मलयजस्य
चन्दनस्य च रसो द्रवीभावस्तेन रचिता विहिता या ललाटपट्टे त्रिपुण्ड्रकस्य रेखा लेखा त-
स्यास्त्रितयमुद्रहन्ती । त्रिपुण्ड्रकतिलकं शैवाः कुर्वते । त्रिपुण्ड्रं त्रयाणां पुण्ड्राणामिक्षुवदाका-
राणां समाहारस्त्रिपुण्ड्रम् ।

“ऊर्ध्वपुण्ड्रं सृदा कुर्यात् त्रिपुण्ड्रं भस्मना सदा ।

तिलकं वै द्विजः कुर्याच्चन्दनेन यहच्छया ॥

ऊर्ध्वपुण्ड्रं द्विजः कुर्यात् क्षत्रियश्च त्रिपुण्ड्रकम् ।

अर्धचन्द्रं च वैश्यश्च वर्तुलं शूद्रयोर्नजः” ॥

“शिवागमे दीक्षितस्तु धार्यं तिर्यक् त्रिपुण्ड्रकम् ।

विष्णवागमे दीक्षितस्तु ऊर्ध्वपुण्ड्रं विधारेयेत्” ॥ (वाचस्पत्यवृहदभिधाने)

त्वत्संगमस्य वाञ्छया कृतो विहितः संतापस्तस्य संविभार्गार्थमिवात्मनो बहुरूपा-
णि सृजन्तीम् । अयमाशयः—कृतव्रह्मसाक्षात्कारो युक्तयोग्यपि प्रारब्धं कर्म भुङ्क्ते ।
स च योगी प्रारब्धं कर्माल्पेनैव कालेन भुङ्क्ते स्यादिति वाञ्छयात्मनो बहूनि रूपाणि
विधाय तत्कर्म शीघ्रं भुङ्क्ते । संचितं कर्म तु ज्ञानाग्निना भस्मसात्कुरुते । कर्माकुर्वश्च
क्रियमाणं कर्म संरुणद्धि । योगिनोऽपि प्रारब्धकर्मणां भोगादेव क्षयो भवति । तत्क्ष-
यार्थं यथा योगी बहून्यात्मनो रूपाणि सृजति, तद्वदियं दमयन्त्यपि बहून्यात्मनो रूपा-
णि स्वल्पेनैव कालेन कामपीडाशान्तये व्यसृजदिति भावः ।

निपतन्ति पतन्ति मण्डनानामाभरणानां मणिमयूखा रत्नकिरणा एव मञ्जर्यस्तासां जा-
लानि तेषां छलेन व्याजेन । अनन्तः संसार एव रोहणगिरिरारोहणपर्वतस्तस्यैका रत्नक-
न्दली मणिनिमित्तारोहणनिःश्रेणिः ।

यम्, अष्टमीशशाङ्कशकलश्रीशोभाभाजि ललाटपट्टे स्मरपरवशत्रिपुरपैरिव
'ममेयं ममेयं ममेयम्' इति संहर्षात्कृतं स्ववर्णानुकारिस्वीकारचिह्नमिव कु-
ङ्कुममृगमदमलयजरसरचितत्रिपुण्ड्रकरेखात्रितयमुद्ग्रहन्तीम्, आलोहितेन
च त्वद्वातामृतपानबालप्रवालप्रणालकेनेव कर्णप्रणयिना बालपल्लनेन विरा-
जितवदनाम्, आसन्नमणिभित्तिदर्पणसंक्रान्तप्रतिविम्बतया त्वत्संगमवा-
ञ्छाकृतसंतापसंविभागार्थमिव बहून्यात्मरूपाणि सृजन्तीम्, आसन्नवर्तिनोभि-
र्वाणादिविनोदविदुषीभिः समानवयोवेषाभिः सखीभिः सरस्वतीमिव सक-
लविद्याधिदेवताभिरुपास्थयमानाम्, उन्मिषत्कुसुमाभरणरमणीयामिश्रामर-
ग्राहिणीभिर्वनदेवताभिरिव शरीरिणीं वसन्तमासश्रियमुपसेव्यमानाम्, अ-
नुलेपनपुष्पपाणिभिः प्रसाधिकाभिर्भवानीमिवानेकनाकनायकनारीभिरारा-
ध्यमानाम्, इतस्ततो निपतन्मण्डनमणिमयूखमञ्जरीजालच्छलेनामान्तमिव
कान्तिरसविसरमुत्सृजन्तीम्, अशेषाङ्गाययवेषु प्रतिविम्बितैरासन्नचित्रभि-
त्तिरूपकैर्मायाविभिः सुरासुरैरिव विधीयमानाश्लेषाम्, अग्रस्थिते पद्मरा-
गमणिदर्पणे कन्दर्पातुरे रागिणि शशिनीव करुणयापितच्छायाम्, अशेषज-
गद्विजयास्त्रशालामिव मन्मथस्य, सङ्केतवसतिमिव समस्तसौन्दर्यगुणा-
नाम्, अधिदेवतामिव सौभाग्यस्य, विपणिमिव लावण्यस्य, शिल्पसर्व-
स्वपरिणामरेखामिव विधातुः, अनन्तसंसाररोहणैकरत्नकन्दर्ली दमयन्ती-
मद्राक्षम् ॥ क ॥

ईक्षणामृतशलाकामवलोक्य च तामतिहर्षविस्मयकौतुकोत्तानितचक्षु-
श्चिन्तितवानहम् ॥ ख ॥

'इयं हि—

(१) स्मरराजराजधानी मङ्गलवलभी विलासविहगानाम् ।

शृङ्गाररङ्गशाला हरति न बाला मनः कस्य ॥ २० ॥

यत्र तस्मिन् । अष्टमी शशाङ्कशकलेति । खण्डशशिनो हि श्रियं ललाटं श्रयति । त्रयाणां
सत्त्ववजस्तमसां पुरुषास्त्रिपुरुषाः । यथा—'न बाधतेऽस्य त्रिगणः परस्परम्' इत्यत्र त्रयाणां
धर्मादीनां गणः । यथा च चण्डसिंहकृते चण्डिकाचरिते—'प्रियत्रिवर्गश्चक्रमे सकामम्' इति ।
कर्मधारयस्तु संज्ञायामेव । मणिदर्पणलक्षणे शशिनि कारुण्यादर्पितप्रतिकृतिमि-
त्यर्थः । अवज्ञातो हि रागी त्रियते । संसारो रोहणगिरिः, दमयन्ती च रत्नप्ररोह-
शलाका ॥ क ॥

(१) स्मरेति—स्मरराजः कामस्तस्य राजधानी निवासस्थानम् । विलासा एव भा-
वहावादय एव विहगाः पक्षिणस्तेषां मङ्गलवलभी मङ्गलकारिणी बलभी स्थितिस्थानम् ।
शृङ्गारस्य रङ्गशाला नाट्यभूमिः । इयं बाला दमयन्ती कस्य मानवस्य मनो न हरति
नापकर्षति ॥ २० ॥

अपि च—

(१) दग्धो विधिर्विधत्ते न सर्वगुणसुन्दरं जनं कमपि ।

इत्यपवादभयादिव हरिणाक्षी वेधसा विहिता ॥ २१ ॥

किं चान्यत्—

(२) लावण्यपुण्यपरमाणुदलं तदन्य-

दन्यः स चापि निपुणः खलु कोऽपि वेधाः ।

येनाद्भुता कृतिरियं विहिता विशिष्ट-

कार्येण कारणविशेषगुणोऽनुमेयः ॥ २२ ॥

एवं वितर्कयन्तं सापि मां पुष्कराक्षसुचितमुचितसंभ्रमेण (३) मनाग्वलि-
तकन्धराकन्दलीकम्पितकर्णोत्पलमवलोक्य स्वागतप्रश्नानन्तरम् 'अहो बहोः

दग्ध इति ॥ दग्धशब्दो निन्दार्थः । दग्धो निन्द्यो विधिः (यतः) सर्वगुणपरिपूर्णं कमपि जनं न विधत्ते इति योऽसावपवादः । तद्वयादिव 'तेनासौ सुन्दरी विहिता' तेन विधिना अपवादोद्विगेन । असाविति साक्षाद्दृष्टा । सुन्दरीति समग्रगुणसौन्दर्योपेता । अतस्तस्यां सृष्ट्यां खट्वपवादो न भविष्यतीति । 'हरिणाक्षी' इति पाठस्तु अक्षिमात्र-सौन्दर्यार्थो न समग्रगुणसुन्दरतां वक्षीत्युपलक्षणपरतया निर्वाहः ॥ २१ ॥

लावण्येति ॥ येन निरुपमलावण्यदलपाटवेन वेधा दमयन्ती सृष्टवान् । तदलपा-
टवमन्यत् । वेधाश्च । दलपाटवं वेधाश्च जगन्निर्माणविलक्षणावित्यर्थः । तद्द्वयमपि विशेष-
षयज्ञाह—येनेत्यादि ॥ येन दलपाटवेन वेधसा चेति ज्ञेयम् । तत्रार्थे हेतुमाह—विशि-
ष्टेत्यादि ॥ २२ ॥

एवमिति ॥ 'स्मरराज—' इत्यादिपद्यत्रयेणैवमूहमानं पुष्कराक्षेण चिचेदितं मां 'हे

(१) दग्धेति—दग्धो हतो विधिर्ब्रह्मा कमपि जनमेकं द्वौ वा सर्वगुणैः सुन्दरं रम्यं
न विधत्ते न तनोति । वेधसा विधिना । इत्यपवादस्य निन्दाया भयादिव भीतेरिव हरिणाक्षो
दमयन्ती सर्वगुणसुन्दरी विहिता रचिता ॥ २१ ॥

(२) लावण्येति—येन कारणेनाद्भुता विचित्रेयं दमयन्तीरूपा कृतिनिर्मितिर्विहिता
रचिता । तल्लावण्यस्य सौन्दर्यस्य पुण्यं पवित्रं परमाणुदलं परमाणुनिचयः । अन्यदेव
सर्वजनकारणभूतपरमाणुदलादन्यदिति भावः । नैयायिकमते परमाणुसंवातेनैव सृष्टिः । प-
रमाणुस्वरूपं च—

“जालान्तर्गते भानौ सूक्ष्मं यद् दृश्यते रजः ।

तस्य षष्ठतमो भागः परमाणुः स उच्यते” इत्युक्तं तैः ॥

खलु निश्चयेन स दमयन्तीनिर्माता निपुणो दक्षो वेधा विधिरपि भिन्न एव । कथमेत-
ज्जायते यद्विशिष्टं विलक्षणं कार्यं तेन कारणस्य समवायिकारणस्य विशेषगुणो विलक्षणतानु-
मेयोऽनुमातव्यः । 'कारणगुणा हि कार्यगुणानारभन्ते, इति नैयायिकैः स्वीकृत्वात् । जैषधी-
यचरितेऽपि कचिनोक्तम्—'कार्यं निदानाद्धि गुणानधीते' इति, “अन्नानुरूपां तनुरूपकद्धि
नालामृणालाप्रभुजो भजामः” इति च ॥ २२ ॥

(३) मनागिति—मनागल्पं वलिता चालिता या कन्धरैव ग्रीवैव कन्दली तथा क-
म्पितं वेपितं कर्णोत्पलमवर्तकमलं यस्य तम् ।

कालादभूत्सुप्रभातमद्योद्योतितमिव तमस्काण्डपिण्डीकृतं कुण्डिनम्, अ-
काण्डाडम्बरितवसन्तविकासोत्सव इवाभवत्सरित्संगमोपकण्ठवनविभागः,
चिरात्संपन्ना सलक्षणा दक्षिणा दिगियम्, उन्निद्रित इव सद्वाद्रिः, अमृत-
द्रवाद्वित इवोज्जीवितोऽयं जनः' इत्यभिधाय 'पर्वतक, कच्छिक्कुशली परवल-
दलदावानलो नलः' इति स्मितमुग्धमधुरया गिरा समभाषत ॥ क ॥

अहमपि प्रणम्य यथोचितमनन्तरमतिस्वरितसखीजनोपनीतमासनमध्या-
स्य देवेन प्रहितानि तान्याभरणोपायनान्युपानैषम् ॥ ख ॥

आदरेण तथा गृहीतेषु तेषु, बहुमते मयि, प्रक्रान्ते त्वद्गुणग्रहणगोष्ठी-
व्यतिकरे, नर्मसुखालापलीलयातिक्रामति स्तोककालकलापे, पुष्कराक्षोऽ-
प्यभाषत ॥ ग ॥

'देवि, विज्ञापयामि यद्यभयम् ॥ घ ॥

एवमनुश्रुतमस्माभिः 'किल सकलनाकिनायकपुरन्दरपुरःसराः सर्वेऽपि
लोकपालास्तशामभिलषन्तोऽन्तःकरणारण्यलग्नमदनदावानलानलमायान्त-
मभ्यर्थितवन्तो यथा महानुभावा भवन्ति हि भवादृशाः परोपकारव्रतध-
र्माणः, तदेव प्रार्थ्यसे स्वप्रयोजननिरपेक्षेण त्वयास्मदर्थे दमयन्ती वरणीया,
इति' ॥ ङ ॥

तद्देवि, देवदूतकार्येणागतो निषधेश्वरः ॥ च ॥

पृच्छतु वा देवी पर्वतकम् ॥ छ ॥

इति श्रुत्वा पुष्कराक्षभाषितम्, ईषद्विषादविलक्षस्मितस्मेरां दृशं मयि
साचि संचारितवती ॥ ज ॥

मयापि संवादिते पुष्कराक्षवचने तस्मिन्, आकस्मिककठोरकाष्ठप्रहार-
व्यथामिवानुभवन्ती, विन्दतु वीणाकणो माधुर्यमितीव प्रतिपन्नमौनव्रता,
लभेतां कर्णोत्पले परभागमितीव मुकुलितनयना, प्राप्नोतु शोभां मुक्तावली
दीप्तिजालमितीव मुक्तस्मिता, गच्छतु च्छायां कण्ठावलम्बिनी चम्पकमाले-
यमितीवाङ्गीकृतवैवर्ण्या, लभेतां लीलाकमलमिदं सौभाग्यमितीवोद्धुसितव-
दना, सा क्षणमभूत् ॥ झ ॥

तत्र च व्यतिकरे—

(१) विगलितविलासमपरसमाकस्मिकजातभङ्गशृङ्गारम् ।

मूकितमिव मूर्छितमिव मुद्रितमिव भवनमिदमासीत् ॥ २३ ॥

पर्वतक, कच्छिक्कुशली परसैन्यदावानलो नलः' इति वचनेन दमयन्ती सम्भाषितवती ।

(१) विगलितेति--निगलितो निःसृतो विलासो हर्षो यस्मात्तत् । तथा-अपगतो
रसो यस्मात्तत् । आकस्मिको जातो भङ्गो विनाशो यस्य तादृशः शृङ्गारो मदनविलासो
यत्र तत् । मूकितमिव निःशब्दितमिव । मूर्छितमिव मोहमितमिव । मुद्रितमिव संकुचित-
मिव । इदं भवनं गृहमासीदभूत् ॥ २३ ॥

राजा तु 'पर्वतक, ततस्ततः' ॥ क ॥

पर्वतकोऽपि 'देव, श्रूयताम् ॥ ख ॥

अतः परम्—

(१) ईषन्निःसृतकुन्दकुड्मलसदृग्दन्तप्रभामञ्जरी-

रोचिष्णुस्मितमन्थरां मयि दृशं संचारयन्ती मनाक् ।

अस्यन्ती करपद्मभृङ्गमधरे बन्धूकबुद्ध्यागतं

वारंवारमकम्पयत्तरलितस्तोकावतंसं शिरः ॥ २४ ॥

ततः परम् । वारितवारविलासिनीचाटुवचनक्रमम्, आकस्मिकविस्मयविस्मृतस्मितविलासम्, (२) अतनुतुहिनाहतनवनलिनदलदीनदीर्घज्ञानम्, (३) उष्णसरलश्वासारम्भविषमविषादविच्छादितानेनेन्दुद्युति, तस्याः स्थानकमवलोक्य सखेदं सखीजनेन 'देवि, भवन्निःश्वासपवनपरम्परया पर्यस्त इवास्ताचलहस्तावलम्बनमयमाश्रयति भगवान्भानुः, इयं च सौभाग्यशालिनि नले निलीनचिन्तायास्तव लोकपालपार्थिवप्रार्थनाव्यतिकरमिममाकर्ण्य लज्जितेव पिहितश्रवणा दूरे भवति वासरश्रीः, इमानि (४) निश्चलनिलीनमधुपनिपीयमानगर्भमधूनि सङ्कोचयन्ति लोचनानीव कमलानि, संविभागीकृतविषादा इव विलासवयस्याः सरसीसरोरुहिरयः, इमाश्च 'कथमस्मत्पतयो मनुष्यकन्याकां कामयन्ते' इतीर्ष्याशोकवशादिव दिशः श्यामायन्ते, तत्प्रेष्यतामयं पर्वतकः' इत्यभिधीयमाना कथंकथमपि चिन्तान्तरायतिरस्कृतालापमीषदुःखमय्य मुखं समुल्लसदशोकपल्लवानुकारि करतलमुत्तानीकृत्य मामविस्मरणी-

दावानलोपमानेनात्मनोऽपि विरहसन्तापहेतुत्वं नलस्य व्यनक्ति । मनावलितेत्याद्यवलोकनक्रियाविशेषणम् ॥ क ॥

ततः परमिति ॥ तस्याः स्थानकमवस्था । लज्जितेव पिहितश्रवणा । श्रवणं नक्षत्रं श्रोत्रं च ॥ क ॥

(१) ईषदिति—ईषदलपं निःसृता निर्गता कुन्दकुड्मलसदृक् माव्यपुष्पमुकुलसमादन्तप्रभामञ्जरी दशनकान्तिरेव मञ्जरी तथा रोचिष्णु कान्तिमत् स्मितं मन्दहासस्तेन मन्थरां मन्दां दृशं दर्शने मयि मनागल्पं संचारयन्ती प्रचारयन्ती तथा-अधरे बन्धूकबुद्ध्या जपाकुसुमश्रान्त्यागतमायातम् । करपद्माभ्यां हस्तकमलाभ्यां भृङ्गं भ्रमरमस्यन्ती दूरं क्षिपन्ती सा दमयन्ती तरलितश्चालितः स्तोकोऽवतंसः कर्णाभरणं यथा सा यथा तथा शिर उत्तमाङ्गं वारंवारं मुहुर्मुहुर्कम्पयद् वेपितवती ॥ २४ ॥

(२) अतन्विति—अतनुना बहुना तुहिनेन हिमेनाहतानि ताडितानि नवानि नूतनानि नलिनदलानि कमलपत्राणि तद्गद्दीनानि दैन्ययुतानि दीर्घाणि विशालानीक्षणानि चक्षुषि यस्य तत् ।

(३) उष्णेति—उष्णस्तप्तः सरलो यः श्वासस्तादारम्भेण तथा विषमेण कठिनेन विषादेन दुःखेन विच्छादितः मलिनानेनेन्दुद्युतिर्वदनान्तिर्त्यस्य तत् ।

(४) निश्चलेति—निश्चलं यथा तथा निश्चलं निलीनाः स्थिता मधुपाः षट्पदास्तैर्निपीयमानं गर्भमधु मध्यमभागस्थरसो येषां तानि तादृशानि ।

यसंमानदानावसाने व्यसर्जयत् ॥ क ॥

विसर्जितश्च तथा तत्कालमाविर्भवद्विषादवशसंपन्नमौनया न पुनः सं-
भाषितोऽस्मि, न वीक्षितोऽस्मि, न पृष्टम्, न संदिष्टं किमपि, केवलं चलन्ने-
त्रविभागप्रान्ततरत्तारया दृष्ट्या समवलोक्य समुत्तानितकरकमलसंज्ञयैव
कथमपि संप्रेषितः 'कष्टम्' इति चिन्तयन्नलसालसैरसमञ्जसपातिभिः पक्षि-
ममुखैरिव पादैरिहायातवान् ॥ ख ॥

तदेव दमयन्ती देवदूतकार्याङ्गीकरणव्यतिकरमिममाकर्ण्य परं विषाद-
मापद्यत ॥ ग ॥

अन्यच्च । मन्ये च—

(१) परिम्लानच्छायाविरहितसनिद्रदुमवनं

पतत्पङ्कीभूतध्वनितशकुनोन्नादितनभः ।

वियोगव्याकृतादुपनदि रुदच्चक्रमिथुनं

विषीदन्त्यां देव्यामिदमपि विषण्णं जगद्भूतम् ॥ २५ ॥

इत्यभिधाय स्थिते पर्वतके तत्कालोचितमिममेवार्थं समर्थयन्नवसरपा-
ठकः पपाठ ॥ घ ॥

(२) 'कन्यामन्यानुरक्तां कथममृतभुजो मानुषीं कामयन्ते

तन्वङ्गीः सस्मितास्याः स्मरविचशदृशो नाकनारीविहाय ।

वक्तुं खेदादिवैतद्दिनपतिरधिकं व्रीडयैवावनम्रः

कोपेनैवारुणांशुः प्रविशति वरुणस्यालयं पश्चिमाब्धिम् ॥ २६ ॥

राजा तु तदाकर्णयन्, अवतीर्य सौधशिखरतलाह्वीलापदप्रचारेण (३) सं-

कन्यामन्येति ॥ 'वक्तुं खेदात्' इत्यस्योपयोगि 'वरुणस्यालयम्' इति । बावो हि
श्रोतारमपेक्षन्ते ॥ २६ ॥

(१) परिम्लानेति—परिम्लानानि विच्छायितानि छायाविरहितानि छायाशून्या-
नि सनिद्राणि सुद्रितानि दुमाणां वृक्षाणां वनानि यस्मिंस्तत् । पतन्तः पङ्कीभूताः श्रेणी-
भूता ध्वनिता ध्वनन्तो ये शकुनाः पक्षिणस्तेरुन्नादितं शब्दितं नभ आकाशं यस्मिंस्तत् ।
उपनदि सरिति वियोगस्य विरहस्य व्याकृतादभिप्रायाद् रुदन्ति चक्रवाकानां मिथुनानि
युगलानि यस्मिंस्तत् । एतादृग् जगदिदं देव्यां दमयन्त्यां विषीदन्त्यां दुःखीभवन्त्यां विषण्णं
खेदयुक्तमभूद् बभूव । शिखारिणीवृत्तम् ॥ २५ ॥

(२) कन्यामिति—अमृतभुजो देवाः । तन्वङ्गीः कृशाङ्गीः । सस्मितानि समन्दहा-
सानि वदनानि यासां ताः । स्मरेण कामेन विवशा परवशा इग् दर्शने यासां ताः । नाकनारीः
स्वर्गरमणीविहाय त्यक्त्वा मानुषीं मनुष्यपुत्रीमन्यानुरक्तां नलानुरक्तां कथं कामयन्ते समी-
हन्ते । महदनुचितमिति भावः । एतत्खेदाद्वक्तुं कथयितुमिव दिनपतिः सूर्योऽधिकं व्रीडया
लज्जयैवावनम्रोऽवनतः सन् । तथा कोपेन क्रोधेन । अरुणांशुरिव सूर्य इव वरुणस्यालयं
वरुणावासं पश्चिमाब्धिं पश्चिमसमुद्रं प्रविशति गाहते । उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ २६ ॥

(३) संध्येति—सन्ध्यावन्दनविरामे सान्ध्यकर्मावसाने उपविष्टाः स्थिता जपयुक्ता
जपतत्परा ये जिज्ञज्जना विप्रास्तः सनाथं सहितं सैकनं सिकतामयप्रदेशो यत्र ॥

ध्यावन्दनविधिविरामोपविष्टजपद्विजजनसनाथसैकते सरित्सङ्गमे सन्ध्याहि-
कमकरोत् ॥ क ॥

ततश्च पश्चिमायां दिशि स्फुरति सन्ध्यारागे, रुधिरासवपिपासया
कालवेतालमण्डलीव प्रधावमाना, त्रिभिः स्रोतोभिः प्रवृत्तया गङ्गया सह
सहर्षादिधानैः स्रोतसां सहस्रैर्गगनतलमिव प्लावयन्ती कालिन्दीव, व्य-
जृम्भत तिमिरपटलपङ्क्तिः ॥ ख ॥

अनन्तरं च चन्द्रमसा गर्भिणी पौरन्दरी दिक्केतकीपुष्पपत्रपाण्डिमा-
नमगमत् ॥ ग ॥

उल्लास च (१)चण्डतरमारुतान्दोलितोदयाद्रिद्रुमकुसुमकिञ्जलकरेणु-
राजिरिव कपिशा शशाङ्कद्युतिः ॥ घ ॥

अथ क्रमेण पूर्वपयोधिपुलिनाद्राजहंस इव गगनमन्दाकिनीमुच्चलितः,
केसरिकिशोर इवोदयगिरिगुहागह्वरात्तिमिरकरियूथपपृष्ठलघ्नः, स्फटिकमयः
पूर्णकुम्भ इव जगद्विजयप्रस्थानस्थितस्य मङ्गलाय मकरकृतोः केनापि स-
ज्जीकृतः, श्रीखण्डपिण्ड इव मण्डनाय महेन्द्रदिशा हस्तश्लेषोपलालितः,
शङ्खिकापुष्पस्तवक इव गगनश्रिया श्रवणे संयोजितः, कुम्भ इवैकः प्राचीव-
नविहारिसुरकरीन्द्रस्य प्रकटतां गतः, वासरविरामवल्लीमुल्लूय कन्द इवोद्-
धृतो निशाशवरिकया, पाण्डुपुष्पाक्षतगुञ्जापुञ्ज इव सिद्धवधूमिखदयाचल-
चतुष्पथे विरचितः, गण्डशैल इव कैलासशिखराल्लुडित्वागतः, सीमन्तमौ-
क्तिकमिव पूर्वदिङ्मुखस्य, सितातपत्रमिव पूर्वाशाधिपतेः पुरन्दस्य, क्रीडा-
मौक्तिककन्दुक इव कालकुमारस्य क्षीरडिण्डीरपिण्डसदृशो दृष्टिपथमवन-
तार तारापतिः ॥ ङ ॥

तदनु च—

(२)मदनमिति युवानं यौवराज्येऽभिषिञ्च-

अनन्तरमिति ॥ गर्भिणी हि केतकपत्रवत्पाण्डुनां धत्ते ॥ ग ॥

अथेति ॥ वनगहने हि विचरतः करिणः प्रायेणैक एव कुम्भस्थलविभागो लक्ष्यते ।
पाण्डुगुञ्जा हि मङ्गलाय स्युः । उदयाचलशब्दश्चुतः सोमागमनसूचना । क्रीडार्थं मौक्तिक-
कन्दुकः ॥ ङ ॥

(१) चण्डेति—चण्डमारुता प्रचण्डपवनेनान्दोलिताश्चालिता उदयाद्रौ द्रुमा वृक्षा-
। स्तेषां कुसुमानां पुष्पाणां किञ्जललस्य कतेरस्य रेणुर्धूलिस्तस्या राजिरिव श्रेणिरिव कपिशा
पीता शशाङ्कद्युतिश्चन्द्रकान्तिरुल्लास दिदीपे ।

(२) मदनमिति—युवानं तरुणमिति मदनं कामं यौवराज्ये युवराजपदेऽभिषिञ्चन्भि-
षिक्तं कुर्वन् । कृतो विहितः कुसुदानां विकासः प्रफुल्लता येन सः । दिङ्मुखान्याशा-
मुखानि । भासयन् प्रकाशयन् । अमृततरङ्गैरिमं जीवलोकं संसारं प्लावयन्वगाहयन् ।
मृगाङ्कुशचन्द्रमाः । मन्दमन्दं यथा तथा गगनमाकाशम् । अवजगाहे प्रविवेश । उदिया-

नृत्तकुसुदधिकासो भासयन्दिङ्मुखानि ।

इमममृततरङ्गैः प्लावयन्तीवलोकं

गगनमवजगाहे मन्दमन्दं मृत्पाङ्कः ॥ २७ ॥

तदनन्तरम्, आप्लावितमिव मुक्तमर्यादेन दुग्धवाधिना, सिक्तभूभागा-
ङ्गणमिवामन्दचन्दनाम्बुच्छुटाभिः, विलितदिग्भित्तिकमिव सान्द्रसुधापङ्क-
पिण्डितैः, पूरितमिवोत्सर्पिकर्पूरपांसुवृष्ट्या, प्रविष्टमिव स्फाटिकमणिमहा-
मन्दिरोदरदरीम्, उत्प्लवमानमिव द्रवीभूततुहिनाचलमहाप्लवेन, भुवन-
मासीत् ॥ क ॥

ततश्च—

(१) कैलासायितमद्रिभिर्विष्टपिभिः श्वेतातपत्रायितं

मृत्पङ्केन दधीयितं जलनिधौ दुग्धायितं वारिभिः ।

मुक्ताहारलतायितं व्रततिभिः शङ्खायितं श्रोफलैः

श्वेतद्वीपजनायितं जनपदैर्जाते शशाङ्कोदये ॥ २८ ॥

अपिच—

(२) सर्वेऽपि पक्षिणो हंसाः सर्वेऽप्यैरावता गजाः ।

जाताश्चन्द्रांशुभिः सर्वे रौप्यपुञ्जाः शिलोच्चयाः ॥ २९ ॥

अपिच—

(३) सुधापङ्कोपलिप्तेव वज्रव स्फटिकोपलैः ।

विलीनहिमदिग्धेव मेदिनी ज्योत्स्नया कृता ॥ ३० ॥

अपिच—

(४) सौधस्कन्धतलानि दीपपटलैः कम्पेन पारदुध्वजा

मदनमिति ॥ यौवराज्याभिषेकाद्यनेककार्यव्ययतया मन्दमन्दावगाहः ॥ २७ ॥

येति भावः ॥ २७ ॥

(१) कैलासेति—शशाङ्कोदये जाते सति सर्वं वस्तु सर्वं च जना सिता बभूवुरिति व-
र्णनम् । यथा—अद्रिभिः पर्वतैः कैलास इव सितपर्वत इवाचरितम् । विष्टपिर्वृक्षैः श्वेतातपत्रं
सितच्छत्रं तदिवाचरितम् । मृत्पङ्केन मृत्पङ्कमेव दधीयितं दधीवाचरितम् । जलनिधौ सागरे
वारिभिर्जलैर्दुग्धमिव पय इवाचरितम् । व्रततिभिरंताभिर्मुक्ताहारो मौक्तिकमाला तदिवा-
चरितम् । श्रोफलैर्नारिकेलः शङ्ख इव कम्बुरिवाचरितम् । जनपदैर्नगरैश्चेतद्वीपस्या ये जनास्त-
दिवाचरितम् । सर्वमेव सितं जातमिति भावः ॥ २८ ॥

(२) सर्वेऽपीति—चन्द्रांशुभिः शशाङ्ककिरणैः सर्वेऽपि पक्षिणो विहगाः । हंसा मराला
जाताः । तथा सर्वेऽपि गजा हस्तिनः । ऐरावता जाताः । ऐरावतस्य श्वेतगजत्वात् । एवं सर्वं
शिलोच्चयाः पर्वताः रौप्यस्य पुञ्जा निवहा जाताः ॥ २९ ॥

(३) सुधेति—सुधापङ्केन सुधयोपलिप्तेवोच्छोदितेव । स्फटिकोपलैः स्फटिकमणिभिर्ब-
द्धेव तथा विलीनेन हिमेन तुहिनेन दिग्धेव व्यासेव मेदिनी क्षितिज्योत्स्नया चन्द्रिकाया
कृता विहिता ॥ ३० ॥

(४) सौधेति—क्षुभ्यन् क्षोभं प्राप्नुवन् यः क्षीरपयोधिर्दुग्धसागरस्तस्य पुरं संवस्त-

हंसाः पक्षविधूनेन मृदुना निद्रान्तनादेन च ।
 लक्ष्यन्ते कुमुदानि षट्पदरुतैरुत्सर्पिगन्धेन च
 क्षुभ्यत्तीरपयोधिपूरसदृशे जाते शशाङ्कोदये ॥ ३१ ॥
 तथात्रिधे च चन्द्रोदयप्रपञ्चे हठादुत्कण्ठयाभिभूयमानो निषध-
 नाथश्चिन्तयांचकार ॥ क ॥

(१) इतश्चन्द्रः सान्द्रान्किरति किरणान्निप्रवृणान्
 इतोऽपि प्रोन्मीलत्कुमुदवनवायुर्विलसति ।
 इतः कादम्बानां ध्वनितमपि निद्रालसदृशा-
 मसह्यः सर्वोऽयं मनसिजमहिम्नः परिकरः ॥ ३२ ॥

अपि च—

(२) इतो मकरकेतनः किरति दुर्निवारः शरा-
 नितोऽपि वयमाकुलाः कुलिशपाणिदत्ताज्ञया ।
 तदेतदतिसङ्कटं यदिह कैश्चिदुक्तं जनै-
 रितो विषमदुस्तटी भयमितो महाव्याघ्रतः ॥ ३३ ॥

तदिदानीं किमिह कर्तव्यम्, कथं वा हास्येनाप्यवन्ध्यवचसामलङ्घनीयः
 खलवादेशो लोकपालानाम्' इति चिन्तयन्नेकाकी पट्टयामेव विनिर्गत्य निज-
 निकेतनात्समन्तादापतद्भिः शशाङ्ककिरणजालैः परिजनैरिव परिदर्शितव-
 र्त्मा कैश्चित्काललवैः कैलान्कूटायमानाद्वालकाभोगमव्यं भीमभूपालभव-
 नमवाप्य कन्यान्तःपुरं पुरंदरवरप्रदानाददृश्यमानरूपः प्रासादपालकैः प्रवि-
 वेश ॥ ख ॥

प्रविश्य च दूरादभिमुखागतेनानवरतदह्यमानकृष्णागुरुधूपधूमवर्त्तिनत-

प्रविश्य चेति ॥ कर्पूरकस्तूरिकादीनां क्षोदो यक्षकर्दमः ॥ क ॥

त्सदृशे समाने शशाङ्कोदये चन्द्रोदये जाते सौधानां प्रासादानां स्कन्धतलानि स्कन्धप्रदेशा
 दीपपटलैः प्रदीपनिर्वहैः, पाण्डुध्वजाः सितपताकाः कम्पेन चलनेन, हंसाः पक्षयोर्विधूनेन क-
 म्पेन तथा मृदुना कोमलेन निद्रान्ते यो नादः शब्दस्तेन, कुमुदानि रात्रिकमलानि षट्पद-
 रुतैर्भ्रमरशब्दैस्तथोत्सर्पिणा विस्तरता गन्धेन सौरभेण लक्ष्यन्ते । चन्द्रिकया सर्वस्मिन्सिते
 जात इति शेषः ॥ ३१ ॥

(१) इत इति—चन्द्रोदये जाते निषधनाथश्चिन्तयामास । इतश्चन्द्रः शशाङ्कः । अग्नि-
 वत्पर्वणान् कठिनान् । सान्द्रान्सवनान् किरणान् रश्मीन् किरति पातयति । इतश्च प्रोन्मील-
 न्ति विकसन्ति कुमुदवनानि कुमुदनिवहास्तेषां वायुः पवनोऽपि विलसति वहति । इतो निद्र-
 यालसालसयुता हृक् दर्शनं येषां तेषां कादम्बानां ध्वनितमपि कूजितमपि । अयं सर्वो मन-
 सिजस्य कामस्य महिम्नः परिकरः सामग्री । असह्यो वर्तते ॥ ३२ ॥

(२) इत इति—इतो मकरकेतनो मीनकेतनः कामः । दुःखेन निवारयितुं शक्यः सन्
 शरान् बाणान् किरति पातयति । इतश्च कुलिशपाणिनेन्द्रेण वा दत्ता प्रदत्ताज्ञा समादेशो
 दमयन्तीदौत्यलक्षणस्तथा वयमाकुला व्याकुलाः स्म । अहं दमयन्तीं कामये इन्द्रादयो लो-
 कपालाश्च मां दमयन्तीप्रार्थनायै बाधन्ते तदेतदतिसङ्कटं दुःखमस्ति । यदिह कैश्चिज्जनै-

केन (१) बहलयत्नकर्दमाम्बुसिक्तसौधस्कन्धसंधिसंचारिणा गन्धवाहेन कृ-
ताभ्युत्थान इव, परिक्रम्य स्तोकमन्तरम् 'इत इतो देवी वर्त्तते' इति गीतगो-
ष्ठोस्थितसखीगीतभंकारेणाह्वयमान इव, यत्रास्ते दमयन्ती तत्सौधपृष्ठमा-
रूढवान् ॥ क ॥

(२) आरुह्य च मनोगन्धवहितोऽनुपलक्ष्यमाण इव, वेणुवीणाक्कणानुसा-
रिणा कोमलकाकलीप्रायेण किनरीप्रमुखसखीनां गीतेन विनोद्यमानाम्, अ-
लकवल्लीरिमध्यनिवेशितताराणुकारिमौक्तिकेन कज्जलकलङ्कितनयनोत्पलप-
द्मपालिना मुखेन सचन्द्रगगनस्पर्धया भूतलमपि पूर्णोदितेन्दुमण्डलि-
वापादयन्तीम्, उच्छुक्चमण्डलविलोलया सस्मरसप्तविग्रहगणपङ्क्तयेव
हारलतया कृतकएठकन्दलाश्लेषाम्, ईषत्कपोलपालि परामृशता चाटुका-
रेण वसन्तसमयप्रहितदूतेनेव कर्णालग्नेन कुसुममञ्जरीद्वितीयेन बालपल्लवेन
विराजितवदनाम्, अच्छाच्छैः कस्तूरिकापङ्कपत्रभङ्गैर्भुजङ्गैरिव लावण्या-
मृतरक्षागतैरलंकृतभव्यभुजशिखराम्, आसन्नभुवि विकीर्णैः पाण्डुपुष्प-
प्रकरैर्गगनादवतीर्य रूपालोकनकुतूहलिभिर्नक्षत्रैरिव परिवृताम्, ऊरुनि-
तम्बमण्डलस्पर्शसुखलम्पटतया नीवीप्रान्तपुञ्जिततरङ्गं क्षीरोदमिव वस्त्रतां
गतमच्छुपाण्डु नेत्रपट्टं परिध्यानाम्, 'अहमेव स्वया स्वयंवरे वरणीयः'
इत्यर्धितया पादलग्नेन शेषोरगेणेव रौप्यनूपुरवलयेन विराजितवामचरणप-
ल्लवाम्, विविधविलासवर्तिकाभिरिवाकारिताम्, अमृतद्रववर्णकैरिव चि-
त्रितावयवाम्, आनन्दकन्दलैरिव घटिताम्, मोहनमणिशिलायामिवोत्की-
र्णाम्, शृङ्गारदारुणीवोत्कुट्टिताम्, वशीकरणपरमाणुभिरिव विनिर्मिताम्,
मदनमृत्पिण्डेनेव निष्पादिताम्, वज्रलेपपुत्रिकामिव दूशोः, आकर्षणमणि-
शलाकामिव हृदयस्य, जीवनीपधिमिवानुरागस्य, जयपताकामिव मदनस्य,

आरुह्य चेति ॥ ईषत्कलोऽस्यातीति काकली । 'निपादः काकलीसंज्ञो द्विश्रुत्युत्क-
रणाश्चवेत्' । कज्जलेन कलङ्किता कलङ्क इवाचरितवती नयनोत्पलपद्मपालिर्न । कलङ्क
इवाचरति स्मेत्याचारे किवन्निष्ठे ॥ अच्छेति ॥ अमृतं हि भुजंगे रक्ष्यते । विविधविला-

रुक्तम् । किमिति—इतो विषमा दुस्तटी, इतश्च महाव्याघ्रतः सिंहाद्वयं विद्यत इति ॥३३॥

(१) बहलेति—बहलेन बहुना यक्षकर्दमाम्बुना गन्धद्रव्यद्रवेण सिकतानां सौधस्क-
न्धानां प्रासादप्रदेशाणां सन्धौ संचारिणा प्रचरता ॥

(२) आरुह्येति—अलकाः केशा एव वज्जरी मञ्जरी तन्मध्ये निवेशितं निहितं तारा-
णुकारि तारासदृशं मौक्तिकं मुक्ताफलं यस्मिन्स्तत् । कज्जलेनाङ्गेन कलङ्किताङ्किता नयनोत्प-
लयोर्नेत्रकमलयोः पद्मपालिः पद्मपङ्क्तिर्यस्य तेन । रुदनितम्बमण्डलस्य विशालश्रोणिप्रदेश-
स्य स्पर्शेण सुखमान्दस्तत्र लम्पटोऽनुरागी तस्य भावस्तत्ता तथा । विकीर्णः पतितः सुर-
भिपरिमलः सुगन्धिगन्धस्तत्र मिलज्जिरागच्छद्भिर्मधुकराणां भ्रमराणां रवैर्निःस्वनैरनुमेयोऽ-
नुमातव्यः पाण्डुपुष्पाणां सितकुसुमानां प्रकरो निवहो यस्मिन्स्तस्मिन् । सौधस्कन्धे नलो
दमयन्तीमद्राक्षीत् ।

बहलचन्दनाम्बुच्छुदाद्रितभुवि विकीर्णसुरभिपरिमलमिलन्मधुकररवानुमे-
यपाण्डुरपुष्पप्रकरे मसृणसितसुधावन्धपिच्छले सौधस्कन्धे ज्योत्स्नामृत-
स्पर्शसुखमनुभवन्तीम्, अच्छांशुस्फटिकमणिपर्यङ्किकाङ्गभाजं दमयन्तीम्-
लब्धनिद्रामद्राक्षीत् ॥ क ॥

तां चावलोक्य विचिन्तितवान् ॥ ख ॥

‘ग्रहो स्थानेऽभिनिवेशो लोकपालानाम् । अशेषसुखनिधानाय को न
स्पृहयति ॥ ग ॥

मन्ये च ।

विस्फारिततारेक्षगैरिमामेव पश्यन्नयमाकाशः लग्नहोऽभूत् ॥ घ ॥

अयं च चन्द्रश्चन्दनपाण्डुभिः करैरिमामेव परामृशन्मदनानलदाहमयीं
वणलेखां कलङ्कच्छलेन हृदयेनोद्वहति ॥ ङ ॥

अयमपि समीपोद्यानमारुतोऽस्याः समर्पितकुसुमगन्धः शनैरुत्तरीयां-
शुंकमाक्षिपन्मदनानुरस्तिर्यक् पतति ॥ च ॥

सर्वथा जितं मनुष्यलोकेन, यत्रैवंविधमचिन्त्यम्, अनालोचनगोचरम्,
अप्रतिमरूपम्, अद्भुतम्, अमूल्यमुदपद्यत स्त्रीरत्नम् ॥ छ ॥

आः प्रजापते, परिणतशिल्पोऽसि । संसार, सनाथोऽसि । मदन, महो-
त्सववानसि । चक्षुः, कृतार्थमसि । हृदय, पूर्णमनोरथमसि । दूरागमन-
श्रम, सफलोऽसि ॥ ज ॥

(१) सकलयुवजनमनोमधुकराकृष्टिकुसुमितलतिके निजनयननिर्जित-
राज्ञीवे जीव चिरम् ॥ क ॥

तथाहि—

(२) लक्ष्मीं विभ्राणयोः कांचिच्चन्द्रभूभङ्गभागयोः ।

सर्वतिकाश्चित्रकृचिकास्ताभिराकारितामालिखिताम् । आकारशब्दादाचारविवन्तान्निष्ठा-
यां सिद्धम् ॥ क ॥

विस्फारीति ॥ तारा नक्षत्राणि कनीनिका च । ग्रहाः सूर्यादयो भूताद्यभिनि-
वेशाश्च ॥ घ ॥

अयमपीति ॥ अन्योऽपि स्मरानुरः कुलमगन्धं कस्तूरिकादि चार्पयन्संव्यानाकर्षण-
परस्तिर्यक्पतति ॥ च ॥

आः प्रजेति ॥ ‘संसार’ इत्यादीनि प्रत्येकं संबोधनानि ॥ ज ॥

लक्ष्मीमिति ॥ हे तन्वि, तव नेत्रयोर्वीथं बलिं याम उपहारीभवां इति परमप्री-

(१) सकलेति—सकलयुवजनानां तरुणानां मनांसि मानसान्येव मधुकरा भृङ्गास्ते-
षामाकृष्टिराकृष्यतेऽनयेत्याकृष्टिराकषिणी कुसुमिता पुष्पिता लतैव लतिका तत्सम्बुद्धौ ।

(२) लक्ष्मीमिति—हे तन्वि कृपाङ्गि । चञ्चन्ती प्रकाशमाना भूरेव भङ्गस्तरङ्गः स
भाग एकप्रान्ते ययोस्तयोः कांचदनिर्वाच्याम् । लक्ष्मीं शोभां विभ्राणयोर्विभ्रतोरञ्जसदृशोः

बलिं यामो वयं तन्वि तवाञ्जसदृशोर्दृशोः ॥ ३४ ॥

अपि च—

(१) किनरवदनविनिर्गतपञ्चमगीतामृते श्रुति श्रयति ।

हरति हरिणीदृशो दृक् सालसवलितं च लुलिता च ॥ ३५ ॥

इत्यनेकविधानि चिन्तयन्मृदुलीलापदैरागत्य गीतगोष्ठीस्थितस्य 'को-
ऽयम्' इति विस्मयविस्फारितलोचनस्य संभ्रमवतः सखीकदम्बकस्य मध्य-
मविशत् ॥ क ॥

प्रविष्टे च तस्मिन्, आकस्मिकविस्मयेन विस्फारितानि, भयेन भ्रमि-
तानि, कौतुकेनोत्तानितानि, व्रीडया वलितानि, मुदा मिलदरालपक्ष्माणि,
स्मराकृतेन विलुलितानि, दिदृक्षारसेनानिमिषाणि, दृष्टिसंघट्टनेन मुकुलि-
तानि, विलासेन मिलितानि, चिरं चक्षुषि विभ्राणाः किमपि चलितासनम्,
उत्कम्पितहृदयम्, अपसरदुर्धैर्यम्, अवगलत्स्वेदसलिलम्, उत्पुलकिता-
ङ्गम्, अनङ्गभङ्गुरम्, अवलोकितान्योन्यमुखमवतस्थिरे तदभिमुखाः स-
ख्यः ॥ ख ॥

दमयन्त्यपि 'देवी, वर्धयामो वर्धयामः कोऽपि कस्याश्चिज्जीवितेश्वरोऽ-
यमत्रैवागतो दृश्यते' इति हर्षोत्कर्षगद्गिरां, गीतमुत्सृज्य ससंभ्रमोत्थितकु-
ञ्जवामनकन्यकानां मृदुकरतलतालिकाकलितकलकलेन मनाविविलासवलि-
तमुखी तदभिमुखमवलोक्य शय्यातलादुदचलत् ॥ ग ॥

'आः कुतोऽस्यानेकप्राकाररत्नकरक्षिते पक्षिणामपि दुष्प्रवेशे विशेषतो
रजन्यां कन्यान्तःपुरे प्रवेशः' इत्यद्भुतरसावेशस्तिमितेन किञ्चित्संचारितेन
चक्षुषा पुनःपुनर्नलमवलोक्य चिन्तयांचकार ॥ घ ॥

(२) धन्या काप्युपराधिताद्रितनया यस्यास्त्वमालहादयः ।

तिगर्भा लोकोक्तिः । अञ्जानि लक्ष्मीं विभ्रति । तथा भूरेव भङ्गस्तरङ्गः स भाग ए-
कदेशे ययोः । यदा तु 'चञ्चद्भ्रूञ्जसङ्गयोः' इति पाठः तदा श्रुत्वायेव भृङ्गौ तयोः
सङ्गो यत्र ॥ ३४ ॥

किनरेति ॥ यत एव हरिणीदृक्, अत एव गीतानुरागलक्षणं हरिणी देवाकम-
नुसरति ॥ ३५ ॥

धन्या केति ॥ मातृशब्दं जननीपर्यायमपि स्त्रियः सपत्न्यादिष्वपि प्रणयसंबोधने प्र-

कमलसमथोस्तव दृशो नयनयोर्वैयं बलिं याम उपायनीभवामः ॥ ३४ ॥

(१) किनरेति—किनरवदनेन विनिर्गतं निःसृतं पञ्चमगीतमेव पञ्चमरागीयगानमे-
वामृतं तस्मिन् श्रुति श्रवणपथे श्रयति सति भजति सति । हरिणीदृशो मृगीदृशस्तस्या
दमयन्त्या लुलिता चञ्चला तथा सालसवलितं सालसं चालिता दृग्दर्शनं मनो हरत्या-
कर्षति ॥ ३५ ॥

(२) धन्येति—उपराधिता सेविताद्रितनया पार्वती यया सा कापि युवतिर्धन्या प्र-

मुक्ताहार इव प्रसारितभुजः कण्ठे विलोठिष्यसि ।

धातस्तात तवापि धन्यममुना सृष्टेन मन्ये श्रमं
मातर्मेदिनि वन्द्यसे किमपरं यस्यास्तवायं पतिः” ॥ ३६ ॥

एवं चिन्तयत्येव(१) तत्कालमाकृतकौतुकहर्षभयाद्यनेकरसपरम्परा-
परावर्तितनयनोत्पला लज्जावनमितमुखी विधेयविवेकवैकल्यमभजत ॥ क ॥

नलोऽपि ‘विहङ्गवागुरिके, भवत्स्वामिन्याः किमेवंविधः समाचारः, यद्-
भ्यागतजनेन सह स्वागतालापमात्रेणापि न क्रियते व्यवहारः’ इति तस्याः
समीपवर्तिनीं पूर्वपरिचितां किंनरीमभाषत ॥ ख ॥

(२) सापि ससंभ्रमप्रणामपूर्वमिदमवादीत् ॥ ग ॥

‘किञ्चित्कम्पितपाणिकङ्कणरवैः पृष्ठं ननु स्वागतं
ब्रीडानम्रमुखाब्जया चरणयोन्यस्ते च नेत्रोत्पले ।

द्वारस्थस्तनयुग्ममङ्गलघटे दत्तः प्रवेशो हृदि

स्वामिर्निक न तवातिथेः समुचितं सख्याऽनयाऽनुष्ठितम् ॥ ३७ ॥

तदितः ससंभ्रमोत्थितयानया समर्पितमिदमुल्लसन्मणिपर्यङ्किकापृष्ठमधि-
तिष्ठतु देवः ॥ घ ॥

त्वमपि देवि, विद्रुममणिपर्यङ्किकामिमामदूरवर्तिनीमध्यास्व ॥ ङ ॥

भवतु च भवतोः परमुखेन श्रुतान्योन्यस्वरूपयोरिदानीमात्मानुभवेन
नयननिवृत्तिः, फलन्तु मनोरथाः सखीनाम्’ इति ॥ च ॥

तयाभिहितौ तौ सर्वसत्त्वरसखीकरपरामृष्टयोः स्फटिकप्रवालपर्यङ्किक-
योस्तसङ्गभागं भेजतुः ॥ छ ॥

युङ्जते इति नले भुपतावर्षाधिन्या दमयन्त्या ‘मातर्मेदिनि’ इति सम्बोधनं न दुष्टम् ।
अन्यथा सपत्नीं प्रति मातरित्यामन्त्रणमनुचितम् ॥ ३६ ॥

शस्या । यस्या युवत्याः कण्ठे गलप्रदेशे । आलहादयन् प्रसीदन् प्रसारितौ भुजौ हस्तौ येन
स मुक्ताहार इव मुक्तावलीव त्वं विलोठिष्यसि समाश्लिष्यसि । हे धातस्तात । सृष्टेन विर-
चितेष्टामुना तवापि श्रममुद्योगं धन्यं प्रशस्यं मन्ये जाने । हे मातर्मेदिनि पृथिवि । वन्द्यसे
वन्द्यसे । अपरमन्यत्किम् । यस्यास्तवायं नलः पतिः स्वामी । अस्ते ॥ ३६ ॥

(१) तत्कालमिति—तत्कालं तत्क्षणमाकृतमभिप्रायः, कौतुकं कौतुहलं हर्षं आनन्दो-
भयं भीतिस्तदाद्यनेकरसानां परम्परा धारा तथा परावर्तिते निवर्तिते नयनोत्पले नयनक-
मले यया सा ।

(२) किञ्चिदिति—किञ्चिदल्पं कम्पिताभ्यां वेपिताभ्यां पाणिभ्यां हस्ताभ्यां यः
कङ्कणरवो वलयध्वनिस्तेन । स्वागते स्वायातं पृष्ठं ननु । ब्रीडया लज्जया नम्रं निम्नं मुखा-
ब्जं वदनकमलं यस्यास्तया । नेत्रोत्पले नयनकमले चरणयोः पादयोर्न्यस्ते निहिते । द्वार-
स्थौ स्तनयुगादेव घटौ यस्मिस्तस्मिन् हृदि मानते । प्रवेशो दत्तोऽर्पितः । हे स्वामि-
ङ्गल । अनया सख्या दमयन्त्यातिथेः प्राबुणिकस्य तव समुचितं योग्यं किं नानुष्ठितं ना-
चरितम् ॥ ३७ ॥

ततश्च तौ—

(१) हर्षाद्वाष्पचिते, भयात्तरलिते, विस्फारिते विस्मया,
दौत्सुक्यात्स्तिमिते, स्मराद्विलुलिते, संकोचिते लज्जया ।
रूपालोकनकौतुकेन रमसादन्योन्यवक्त्राभ्युजे
किञ्चित्साचि च संमुखं च नयने संचारयामासतुः ॥ ३८ ॥

तत्र च व्यतिकरे—

(२) अन्तः केवलमुल्लसन्ति न पुनर्वाचां तु ये गोचरा
येषां नो भरतादयोऽपि कवयः कर्तुं विवेकं क्षमाः ।
लज्जामन्थरयोः परस्परमिलद्दृष्टिप्रपाते तयो-
स्ते सर्वे समकालमेव हृदये केऽप्याविरासन् रसाः ॥ ३९ ॥

अपि च । तत्र च व्यतिकरे—

(३) कर्णान्तकृष्टवलयीकृतचापचक्र-
श्च द्रुगुणस्खलनजर्जरितप्रकोष्ठः ।
लक्षद्वयेऽपि युगपद्विशिखान्विमुञ्च-
न्संधानसत्वरकरः श्रमवान् स्मरोऽभूत् ॥ ४० ॥

अनन्तरमाप्तसखीवचनेन स्वयमर्घदानोद्यतां ताम् “अलमलमुत्पलाक्षि,
प्रयासेन । न खल्वसि पात्रं परिश्रमस्य । न पारिजातमञ्जरी जरठपवनप्रेक्षो-
लनायासं सहते” इति दमयन्तीमभिधाय तस्याः स्वादुदुर्लभसूक्तिसुधासेक-
कोमलालापपण्डिताभिः सखीभिः सह परिमितपरिहासेन, किमपि जल्पन्,
किमपि हसन्, किमपि हासयन्, मुहुर्त्तमिवासांचक्रे ॥ क ॥

(१) हर्षादिति—ततश्च तौ दमयन्तीनलौ । हर्षादानन्दाद्वाष्पचिते बाष्पाविले ।
भयात्तरलिते लोले । विस्मयदाश्चर्याद्विस्फारिते विकासिते । दौत्सुक्यादौत्कण्ठ्यात्स्तिमिते
निश्चले स्मराद्विलुलिते कामात्तरले । लज्जया व्रीडया संकोचिते निमोलिते । एतादृशे नयने
रूपालोकनस्य स्वरूपदर्शनस्य कौतुकं कौतुहलं तेन रमसात्प्रसङ्ग । अन्योन्यस्य वक्त्राभ्युजे
वदनकमलेऽधिकरणभूते किञ्चित्साचि वलितं तथा संमुखं यथा तथा संचारयामासतुः प्रचा-
रयांबभूवतुः ॥ ३८ ॥

(२) अन्तरिति—लज्जया व्रीडया मन्थरयोर्मन्दयोस्तयोः परस्परमन्योन्यं मिलन्ती
या दृष्टिर्नेत्रं तस्याः प्रपाते सति केवलमन्तरेवोल्लसन्ति प्रस्फुरन्ति पुनर्वाचां गिरां ये गोच-
रा विषयाः न । वाचा मतीता इति भावः । भरतादयो नाट्यशास्त्रप्रेणातारः कवयोऽपि येषां
रसानां विवेकं निरूपणं कर्तुमसमर्थाः । ते केऽप्यनिर्वचनीयाः सर्वे रसाः समकालमेव हृदये
हृदि । अविरासन्नाविरभवन् ॥ ३९ ॥

(३) कर्णेति—कर्णान्तकृष्टं वलयीकृतं मण्डलीकृतं चापचक्रं धनुर्वलयं येन सः । चञ्चतो
गुणस्य ज्यायाः स्खलनेनाघातेन जर्जरितो जीर्णः प्रकोष्ठो यस्य सः लक्षद्वयेऽपि नलदमयन्ती-
रूपेऽपि युगपत्समकालं विशिखान् शरान् विमुञ्चन् संधाने ज्यारोपणे सत्वरौ शिघ्रताभाजौ
करौ हस्तौ यस्य सः । स्मरो मदनः श्रमवान् क्लान्तोऽभूद्भूव ॥ ४० ॥

चिन्तितवांश्च—

(१) लीलाताण्डवितभुयोः स्मरभरभ्रान्तोल्लसत्तारयो-
रन्तर्मोक्तिकमालिकाधवलयोर्मुग्धस्मितस्मेरयोः ।
किञ्चित्साविद्रुशोः कृतानिलचलनीलोत्पलस्पर्धयो-
रुल्लोलैरिव याति पद्मलदृशः कान्तिर्मदीये मुखे ॥ ४१ ॥

अपि च—

(२) दरमुकुलितनेत्रप्रान्तपर्यस्ततारं
तव तरुणि सलज्जं सस्मितं सस्मरं च ।
क्षणमभिमुखवक्त्रे विस्मयस्मेरदृष्टौ
मयि वलति वलक्षं वीक्षितं मा निरौत्सीः ॥ ४२ ॥

किञ्चान्यदपरमिदमाशास्महे—

(३) लावण्यामृतदीर्घिका कुलगृहं सौभाग्यसौन्दर्ययो-
रलोक्याकररत्नकन्दलिरियं जीव्यात्सहस्रं समाः ।
लोकालोकनकौतुकाय बहुना शिल्पश्रमेणादरा-
मन्ये यां विधिना विधाय विहितं सृष्टेर्ध्वजारोपणम् ॥ ४३ ॥

लीलेति ॥ उल्लोलैर्याति तरुणैः स्फुरति ॥ ४१ ॥

दरेति ॥ तवभिमुखवक्त्रे मयि एवं गुणविशिष्टं वीक्षितं वलक्षं धवलं मा निरौत्सीः ॥ ४२ ॥

लावण्येति ॥ आलोकनाय कौतुकमालोकनकौतुकम् । लोकल्यालोकनकौतुकम् ।
तेन पश्यतु लोको, द्रष्टव्यदर्शनाद्दृष्टिफलमाप्नोत्वित्यर्थः ॥ ४३ ॥

(१) लीलेति—लीलया विलासेन ताण्डविता नृत्ययुता भूयंयोस्तयोः । स्मरभरेण
कामावेशेन भ्रान्ता चञ्चलोऽलसन्ती शोभमाना तारा ययोः । अन्तर्मध्ये मौक्तिकमालिकाव-
न्मुक्ताहारवद्धवलयोः श्वेतयोः । मुग्धं च तत् स्मितं च मुग्धस्मितं च तेन स्मेरयोः सस्मित-
योः । पद्मलदृशो दमयन्त्याः किञ्चित्साविद्रुशोर्वलितनेत्रयोः कान्तिः शोभा । उल्लोलैस्त-
रुङ्गैर्मदीये मुखे मम नलस्य वदने यातीव स्फुरतीव ॥ ४१ ॥

(२) दरेति—दे तरुणि युवति । अभिमुखवक्त्रे संमुखवदने विस्मयेनाश्चर्येण स्मेरा
सस्मिता दृष्टिदर्शनं यस्य तस्मिन् । मयि नले वलत्यागच्छति सति । दरमुकुलिते किञ्चित्सं-
कुचिते नेत्रे नयने तयोः प्रान्ते उपान्ते ताम्र्यां पर्यस्ता तारा कनीनिका यस्मिन्तत् । सलज्जं
सत्रीढं सस्मितं ससन्दहासं सस्मरं समदं वलक्षं धवलं तव वीक्षितं दर्शनं क्षणमल्पकालं
मा निरौत्सीस्त्वं नापसारय ॥ ४२ ॥

(३) लावण्येति—लवणस्य भावो लावण्यं लवणिमा । तदेवामृतं तस्य दीर्घिका वापी ।
सौभाग्यं सुमगत्वं सौन्दर्यं सुन्दरत्वं च तयोः कुलगृहं पारम्परिकमदनम् । त्रैलोक्यमेवाकरः
खनिस्तस्य रत्नकन्दलिरियं दमयन्ती सहस्रं समाः सहस्रवर्षाणि । “कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे
द्वितीया” इत्यनेनात्र द्वितीया । जीव्यात् जीवतु । विधिना ब्रह्मणा बहुना बहूलेन
शिल्पश्रमेण शिल्पपरिश्रमेण । लोकानां जनानामालोकनस्य दर्शनस्य कौतुकं कौतूहलं तस्मै
यां दमयन्ती विधाय कृत्वा सृष्टे रचनाया ध्वजायाः पताकाया आरोपणं विहितं कृतमित्यर्थं
मन्ये जाने ॥ ४३ ॥

अहो आश्चर्यम्—

(१) रङ्गत्यङ्गं कुरङ्गाद्याश्चक्षुर्मै यत्र यत्र तु ।

दृश्यते तत्र तत्रैव बलाद्वाणकरः स्मरः ॥ ४४ ॥

तत्कथमियमन्यार्थं प्रार्थ्यते । तद्व्यतामयं परप्रेष्यभावः ॥ क ॥

यतः । तिरयति स्वातन्त्र्यसुखम्, अभिमुखयति पारवश्यकेशम्, आ-
मन्त्रयति तिरस्कारम्, आदरयति दैन्यम्, आह्वयति लघिमानम्, आवाह-
यति हास्यवादम्, समानयत्यौचित्यभङ्गम्, अङ्गीकारयति कार्पण्यम्, अप-
हस्तयति वस्तुभावम्, पुरुषस्य ॥ ख ॥

तथाहि—

(२) सोच्छ्वासं मरणं निरग्निदहनं निःशृङ्खलं बन्धनं

निष्पङ्कं मलिनं विनैव नरकं सेवा महापातना ।

सेवासंजनितं जनस्य बुधियो विजयारवश्यं यतः

पञ्चानां सविशेषमेतदपरं षष्ठं महापातकम् ॥ ४५ ॥

किं चान्यत्—

रङ्गेति ॥ तुः पुनरर्थः । किं पुनः यत्र यत्राङ्गे चक्षु रङ्गति तस्य साविधानत्वात् ।
स्मरबाणबाधा प्राप्यते ॥ ४४ ॥

तत्कथमिति ॥ अन्येषामिन्द्रादीनामर्थेऽन्यार्थः ॥ क ॥

यत इति ॥ आङ्पूर्वस्य बहतेः करोत्यर्थत्वादावाइयति कारयतीत्यर्थः ॥ ख ॥

(१) रङ्गतीति—कुरङ्गाद्या हरिणाद्या यत्र यत्राङ्गे यस्मिन् यस्मिन्नङ्गे मे मम चक्षु-
नैन्यं रङ्गति चलति । तत्र तत्रैव तस्मिन्नङ्गे स्मरो मदनो बलात्प्रसङ्ग बाणाः शराः करे यस्य
स तादृशो दृश्यते लक्ष्यते ॥ ४४ ॥

(२) सोच्छ्वासमिति—सेवापारवश्यं गृह्यति । सोच्छ्वासं स्वाससहितं मरणं प्राणवि-
योगः । मरणे स्वासाभावोऽत्र तु तत्सचेति विरोधस्य सेवाया मरणसमानधर्मत्वात्परिहारः ।
निरग्निरग्निं विना दहनं ज्वलनम् । निःशृङ्खलं निगड्यून्यं बन्धनं निष्पङ्कं कर्दमरहितं मलिनं
मलो नरकं विनैव सेवा महापातना महादुःखम् । महापातकिनो नरकप्राप्तिर्जायते । यदुक्तं—

“महापातकजान् धोरान् नरकान् प्राप्य दारुणान् ।

कर्मक्षयात्प्रजायन्ते महापातकिनस्त्विह” ॥ इति ।

नरकाश्च विंशतिर्याज्ञवलक्यस्मृतौ निर्दिष्टाः—

“तामिस्रं लोहशङ्कुं च महानिरयशालमली ।

रौरवं कुड्मलं पूति स्वन्तिकं कालमुतकम् ॥

संघातं लोहितोदं च सविषं संप्रतापनम् ।

महानरककाकोलं संजीवनमहापथम् ॥

अविचीमन्धतामिस्रं कुम्भीपाकं तथैव च ।

असिपत्रवनं चैव तापनं चैव विशकम् ॥

महापातकजैर्धौरेकपातकजैस्तथा ।

अन्विता यान्त्यचरितप्रायश्चिता नराधमाः” ॥ इति ।

बुधियो जनस्य बुद्धिमतो नरस्य सेवासेजनितं सेवयोद्भूतं पारवश्यं पारतन्त्र्यं धिक् ।
यतो हि पञ्चानां सविशेषमधिकमेतदपरं षष्ठं महापातकं विद्यते । अयं भावः पञ्चव महा-

(१) प्रस्तुतस्य विरोधेन ग्राम्यः सर्वोऽप्युपक्रमः ।

वीणायां वाद्यमानायां वेदोद्गारो न रोचते ॥ ४६ ॥

तत्किमिदानीमिदमुच्यते । 'लोलाक्षि, लोकपालास्त्वामस्मन्मुखेन वृण्वन्ति इति प्रस्तुतानुरागभङ्गः, तदादेशोऽपह्नूयते स्वामिन्मन्यथा कथ्यते श्रेयस्खलनम्, यथावृत्तमेवाख्यायते स्वार्थहानिः, तद्वरमस्तु स्वार्थविघातो न तु विश्वस्तदेवतावञ्चनापातकम्' इति चिन्तयन्नशेषमपि तस्यै पुरन्दरादेशं सप्रपञ्चमाचचक्षे ॥ क ॥

सापि स्तोकास्मितस्निग्धनम्रमुखो 'हं हे प्रियंवदिके, प्रियास्मज्जीवित्याश्वया तातेन च मध्याह्ने समाहूय किमुकासि किं शिक्षिताऽसि । न नाम वालेयम्, अविनीतेयम्, आग्रहग्रहग्रस्तेयम्, इति केनापि कर्णोजपेन तातस्य हृदयाद्दूरीकृताहम् । वन्द्याः खलु गुरवो देवाश्च विभेमि तेभ्योऽहम्' इति प्रियंवदिकाख्यया सख्या साधर्मन्यालापमकरोत् ॥ ख ॥

नलोऽपि 'मदिराक्षि, मदयति मदिरा, तरलयति तारुण्यम्, अन्धयति धनम्, उत्पथयति मन्मथः, विरूपयति रूपाभिमानः, खर्वयति गर्वः । सर्वजनप्रसिद्धमेतत् । किंतु त्वमिदमसत्यतां मानैषीः । व्यभिचरतु तवाङ्गो सर्वमेतत् । नहि शशिनि वह्निः, अमृते च विषाडकुरः संभवति । तदिदं देवादेशं भावज्ञासीः । सर्वथा प्रभवन्ति प्राणिनामसी लोकपालाः । तत्रापि विशेषतः सकलत्रिदशाधिपति (२) रशेषसुरकिरीटमणिमयूखमालार्चितचरणा-रविन्दपुरन्दरो देवः । तद्गुण कमण्यमीषाममृतभुजां मध्ये । मानस्य स्वर्गसुखानि । अमृमिरसि मर्त्यलोकस्तोकलुखानाम्' इति पुनस्तामभ्यधात् ॥ ग ॥

एवंविधे च व्यतिकरे दमयन्त्या पुनरुक्तमिमं जल्पमरण्यकरिण्येवारुन्तुदमङ्कुशमसहमानया मनात्करलिते शिरसि, स्तोकीकृते मनसि, मुक्ते

प्रस्तुतेति ॥ उभयानुरागौचित्यादात्तमार्थस्य प्रस्तुतत्वम् ॥ ४६ ॥

सापीति ॥ स्तोकेत्यादिना अर्थिनोऽपि लोकपालान्प्रत्यवज्ञा, नलं प्रत्यनुरागाग्रहं चान्यालापव्याजेन दमयन्ती प्रतिपादितवती । न नामेति वितर्कः । 'किं दूरीकृताहम्' इति वितर्कः ॥ ख ॥

पातकानि पूर्वाचार्यैर्निरुक्तानि । तानि च मनुनोकानि--

"ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः ।

महान्ति पातकान्याहुः संसर्गं चैव तैः सह" ॥ इत्येतानि ।

सेवा सेवा तु पञ्चमहापातकेभ्योऽन्यदपरं षष्ठं महापातकमिति ॥ ४९ ॥

(१) प्रस्तुतस्येति-प्रस्तुत्य प्रकृतस्य विरोधेन त्यागेनेति भावः । सर्वोऽप्युपक्रमः प्रारम्भो ग्राम्योऽसमीचीनः वीणायां तन्त्र्यां वाद्यमानायां वेदस्य ऋगादेरुद्गारः पादो न कस्मैचित् रोचते प्रियो भवति ॥ ४६ ॥

(२) अशेषेति-अशेषाणां सर्वेषां सुराणां देवानां किरीटमणिमयूखमालाभिर्मुकुटमणिकिरणजालैर्वितौ पूजितौ चरणाविन्दौ यस्य सः ।

निःसहनिःश्वासमरुति, परावर्तिते चक्षुषि, विवर्णतामानीते वदनारविन्दे,
प्रस्तावपरिडिता प्रियस्वदिका प्राह ॥ क ॥

‘देव, श्रुतं श्रोतव्यम्, अवधारितो देवादेशः । किं तु न स्वतन्त्रेयम्, ई-
श्वरेच्छया प्रवृत्तिनिवृत्तयो यतः प्राणिनाम्, अनालाचनगोचरश्चायमनुरा-
गोऽङ्गनाजनस्य ॥ ख ॥

तथाहि—

तीव्रतपनतापप्रियास्मोजिनो न सहते स्तोकमप्यमृतमुचो रुचश्चन्द्रस्य,
परिभ्रमयति मालतीमालिका सलिलसेकेन ॥ ग ॥

प्रसिद्धं चैतत्—

(१) भवति हृदयहारी कापि कस्यापि कश्चि-

त्र खलु गुणविशेषः प्रमथ्यप्रयागे ।

किसलयति वनान्ते कोकिलालापस्ये

विकसति न वसन्ते मालती कोऽत्र हेतुः ॥ ४७ ॥

एवमनेकविधोपाख्याननिपुण्या तत्कालोचितम्, अनुच्चस्मितसुधा-
स्निग्धम्, अचिरुद्धम्, परिमितपरिहाससुन्दरम्, अनुबृंहितानुरागम्, उ-
चतचाटुचटुलम्, अशाश्व्यम्, अकठोरम्, अनुजिह्वतप्रियम्, प्रियंवदिकया
सहाल्पाहणं जल्पन् ‘अयुक्तमिह कन्यान्तःपुरे चिरं स्थातुम्’ इति चिन्तयन्ना-
पृच्छ्य दमयन्तीं नलः पर्यङ्कितापृष्ठादुदतिष्ठत् ॥ घ ॥

प्रथमोत्थितया च तया लज्जावनम्रवदनारविन्दया सह सखीकदम्बकेन
द्वित्राणि पदान्यनुगम्यमानो विहसन् ‘अलमलभायासेन, स्थीयतां सुखम्’
इत्यभिधाय स्वगृहानयासीत् ॥ ङ ॥

गत्वा च शिरीषकुसुमदाममृदुनि शय्यातले निषण्णश्चिन्तायां
चकार । च ।

(२) हर्षादुत्पुलकं विकसि रभसादुत्तानितं कौतुका-

च्छृङ्गारादलसं, भयात्तरलदृङ् नम्रं च लज्जाभरात् ।

तस्यास्तन्नवसंगमे मृगदृशो दृश्येत भूयोऽपि किं

किञ्चित्काञ्चनगौरगण्डगलितस्वेदाम्बुरम्यं मुखम् ॥ ४८ ॥

इति विषमपदप्रकाशमेतं दमयन्त्यास्तनुते स्म चण्डपालः ।

शिशुमतिलतिकाविकासचैत्रं चतुरमतिस्फुटभित्तिचारुचित्रम् ॥

(१) भवतीति—कापि कुत्रापि कस्यापि जनस्यापि कश्चिज्जनो हृदयहारी मनोहरो भव-
ति प्रेम्णः स्नेहस्य बन्धस्तत्प्रयोगे गुणविशेषो न निदानम् । खलु । कोकिलालापेन रम्ये मनो-
रमे वनान्ते कानने किसलयति पल्लविते सति वसन्ते कुसुमाकरे मालती जातितर्हन् विकस-
ति नाङ्कुरिता जायते । इत्यत्र को हेतुः किं निदानम् । न किमपि ॥ ४७ ॥

(२) हर्षादिति—तस्या मृगदृशो हरिणीनेत्राया दमयन्त्या नवसंगमे । हर्षादानन्द-

अपिच--

(१) अपसरति न चक्षुषो मृगाक्षी

रजनिरियं च न याति नैति निद्रा ।

प्रहरति मदनोऽपि दुःखितानां

बत बहुशोऽभिमुखीभवन्त्यपायाः ॥ ४९ ॥

(२) इति विविधवितर्काविशविध्वस्तनिद्राः

सजलजडिम मीलत्पदन चक्षुर्दधानः ।

हरचरणसरोजद्वन्द्वमाधाय चित्ते

नृपतिरपि विदग्धः स त्रियामामनैषीत् ॥ ५० ॥

इति श्रीत्रिविक्रमभट्टविरचितायां दमयन्तीकथायां हरचरणसरोजाङ्गायां

सप्तम उच्छ्वासः समाप्तः ॥ ग्रन्थोऽपि च समाप्तः ॥

श्रीप्रागवाटकुलाब्धिवृद्धिशशभृच्छ्रीमान् यशोराज इ-

त्यार्यो यस्य पिता प्रबन्धस्तुकविः श्रीचण्डसिंहोऽग्रजः ।

श्रीसारस्वतसिद्धये गुरुरपि श्रील्लिंगिणः शुद्धधीः

सोऽकार्षीदमयन्त्युदारचिद्वृत्तिं श्रीचण्डपालः कृती ॥

इति श्रीचण्डपालविरचिते दमयन्तीकथाविवरणे सप्तम उच्छ्वासः समाप्तः ॥

दुत्पुलकं रोमाञ्चितम् । रभसाद्विकसि प्रफुल्लं कांतुकात्कौतूहलादुत्तानितमुन्नतम् । भया-
दुद्वेगात्तरला लोला दृग् दर्शने यस्मिंस्तत् । लज्जाभराद्ब्रीडाविशयात् । नर्त्तं निम्नं किञ्चित्
काञ्चनवत्सुवर्णवद्भौरो गण्डो गण्डस्थलं ततो गलितं पतितं स्वेदाम्बु वर्मजलं तेन रम्यं रमणी-
यम् । तन्मुखं वदनं भूयोऽपि पुनरपि दृश्येत किं विलोक्येत किम् । किमिति सम्भावनायम् ॥ ४८ ॥

(१) अपसरतीति-मृगाक्षी सा दमयन्ती चक्षुषो नेत्राभ्यामपसरति न याति । इयं च
रजनिनिशापि न याति गच्छति । निद्रा नैति नागच्छति । मदनः स्मरोऽपि प्रहरति पीडय-
ति । बतेति खेदे । दुःखितानां जनानां बहुशोऽपाया अन्तराणि भवन्ति जायन्ते ।
यथोक्तं भारविणा—“श्रेयांसि लब्धमनुत्थानि विनान्तराथैः” इति ॥ ४९ ॥

(२) इतीति-इत्थं विविधवितर्काणां नानासंशयानामावेशेन विध्वस्ता दूरोभूता निद्रा
यस्य सः । जलेन बाष्पोद्भूतेन जडिमा जाड्यं तेन सहितं मीलत्संकुचत्पङ्कम यस्य तत्ताड-
नं चक्षुर्नेत्रं दधानो विदग्धो दक्षः स नृपतिर्नलोऽपि हरस्य शिवस्य चरणसरोजयोः पादारवि-
न्दयोर्द्वन्द्वं युगलं चित्ते मानसे आधाय स्थापयित्वा त्रियामां रात्रिमनैषीत् त्रापयामास ॥ ५० ॥

अथ टिप्पणीनिर्मातुः परिचयः ।

श्रीमज्जोधपुरं विराजिततमां राज्यं, तदन्तर्गतो
 ग्रामः पोकरणः प्रसिद्धविभवेः सट्टाकुरै रक्षितः ।
 ग्रामाख्याप्रथिताभिधानविलसत्तट्टाकुरैः पूजितं
 नामावालपदाङ्कुतद्गुरुकुलं जागर्ति तत्रोन्नतम् ॥ १ ॥
 तद्देशरत्नं बुधवृन्दवन्द्यो विप्रोऽभवद् दाधिमथाग्रगण्यः ।
 हरादिगोविन्दपदाङ्कुनामा सौभाग्यसम्पत्सुयशःसमृद्धः ॥ २ ॥
 वैदुष्यप्रतिभादिसद्गुणगणप्रीतान्महेन्द्रोपमात्
 प्रापद्राजगुरोः पदं जयपुराधीशाच्च यश्चामरे ।
 राज्ञीस्थापितमन्दिरेऽप्यधिकृतिं राज्ये कथामदृता-
 मभ्युत्थानमलङ्कृतां च शिबिकां विद्वत्सु मूर्धन्यताम् ॥ ३ ॥
 श्रीनारायणनामकः समभवत्सूनुस्ततो मध्यम-
 स्तत्पुत्रो जयचन्द्र इत्यभिधया ख्यातः कृती वर्तते ।
 तस्य स्तस्तनयौ नयेन सहितौ विद्वद्गणे संस्तुतौ
 श्रीमन्नन्दकुमारनन्दसुपदप्रौद्यत्किशोराह्वयौ ॥ ४ ॥
 तत्र नन्दकिशोरेण साहित्याचार्यताश्रुषा ।
 नलचम्पूप्रबन्धेऽस्मिन् गोविन्दीगर्भजन्मना ॥ ५ ॥
 काश्चां प्रौष्ठपदे मासि कृतं टिप्पणमादरात् ।
 निधिवत्स्वङ्कुचन्द्राब्दे दिने हेरम्बजन्मनि ॥ ६ ॥

इति श्रीजयपुरमहाराजाश्रित-राजगुरुकथाभट्टवंश्य-वाराणसेयगवर्नमैष्टसंस्कृतपुस्तकालया-
 यान्वेषक-वेदान्तभूषण-श्रीनन्दकिशोरशर्मणा साहित्याचार्येण विरचिताया
 नलचम्पूटिप्पण्या भावबोधिण्याः पर्यवसानम् ।

नलचम्पूस्थश्लोकानामकारादिक्रमेणानुक्रमणिका ।

उच्छ्वासाः मूलानि श्लोकसंख्याः

१ अंसखंसिजलाद्र-	३७
१ अक्षमालापवृत्तिज्ञा	७
२ अखण्डितप्रभावोऽथ	३१
१ अगाधान्तःपरिरूपन्द्य	३
७ अग्रस्थामित्र चेतसः	१५
७ अङ्गाः कङ्ककलिङ्ग-	६
१ अच्छाच्छैः शुक्पिच्छ-	४६
१ अजनि जनित	५०
६ अजनि रजनिः	३५
४ अतिललिततरं	५
३ अत्रान्तरे तरणि-	३
१ अत्रिजातस्य या	९
१ अथ कथमपि नाथं	५१
३ अथ नरपतिदत्ते	८
३ विमलदुःकूल-	२१
३ अद्य मे सुबहोः	१२
७ अद्यास्मत्कुलसेततिः	१
७ अनुगुणवटनेन	५
५ अनुभवतु विराय	२८
२ अनेकधा यः किल-	२०
७ अन्तः केवल	३९
७ अपसरति न चक्षुषो	४९
६ अपसृताम्बुतरङ्गि-	७४
५ अपहस्तितान्तराया-	५६
१ अप्रगल्भः पदन्यासे	६
३ अपि रेणुकृतक्रीडं	२७
१ अब्जश्रीसुभगं	५३
५ अभिलषति नाल-	७
३ अमन्दानन्दनिष्यन्द-	२५
६ अयं हि प्रथमो रागः	४६
६ अयि भवत कृतार्थाः	८०
६ अरुणमार्णकिरण-	३९
४ अलंकृतनिशान्तेन	१२
५ अवतरति घृतावी-	५१
५ अविरतमिदमम्भः	६१
४ अवृष्टिनिष्टधूलोक-	१३

उच्छ्वासाः मूलानि श्लोकसंख्याः

५ असमहरिततीरं	९
१ अस्ति स्वर्गसमः	५४
१ अस्तु स्वस्ति समस्त-	५५
४ अहीनां मालिकां	२९
१ आकर्ण्य स्मरयौवराज्य-	४०
१ आकारः स मनोहरः	५८
७ आज्यं प्राज्यमभिन्न-	११
७ आज्यप्राज्यपराङ्ग	१२
६ आनन्ददायिनस्ते	४२
५ आनन्दिसुन्दर-	१२
७ आ पूर्वापर-	४
३ आबध्नन्त्परिवे-	३२
७ आ ब्रह्मावधि	२
६ आरुह्यैताः शिखरि-	६७
६ आवासाः कुसुमा-	६१
५ आविर्भूतविषा-	१६
५ आसीत्पिण्डित-	३९
७ असेतोः कपिकी-	३
४ आस्यश्रीः सन्निभे-	१६
५ आहूतोदीच्यभूपेन	२४
५ आह्लादयन्ति मृद्वो	६८
२ आह्लादयन्ति सौख्याम्भः	२४
७ इतश्चन्द्रः सान्द्रा-	३२
२ इति जनितमुदिन्दोः	३९
६ इति विविधमुदञ्च-	४७
७ इति विविधवितर्का-	५०
७ इतो मकरकेतनः	३३
१ इत्थं काव्यकथा	१५
४ इदं गोदावर्या-	२५
४ इदं मन्दाकिन्धा	२४
३ इदं राज्यमियं	१३
१ इन्दो सौन्दर्य-	५७
५ इष्टा क्रतुन्युग-	५४
२ इह कवलितकन्द-	११
५ इह चरित चकोरः	७३
२ इह पुनरिवां	१२

उच्छ्वासाः मूलानि श्लोकसंख्याः

६ इह भवतु निवासः	७३
७ ईपद्भिः सृतकुन्द-	२४
४ उचितमुचित-	२२
६ उच्छेः कुम्भः कपिश-	६०
७ उच्छेः शाखाग्रसंलघ्ना	४७
६ उज्ज्वलपुष्पपदक	४१
५ उड्डीय वाञ्छितं	४
६ उत्कम्पाद्गालतां-	६९
१ उत्फुल्लगल्लै-	२३
६ उदयगिरिगतायां	१
१ उदात्तनायकोपेता	२५
५ उन्मादिनी मद-	१०
५ उन्मादि यौवन-	६५
३ उपकर्तुं प्रियं वक्तुं	१४
५ उपनदि पुलिने	६९
६ उपनयति करे	५९
६ उपरम रमणीया-	५४
४ उपरि परिमलान्वैः	२३
२ एकान्ते सेवते योगं	१८
५ एतस्याः करिकुम्भ-	५९
६ एतस्याः सलिलाव-	१६
४ एताः प्राप्य परोपकार-	२१
४ एताः सान्द्रद्रुमतल-	४
६ एतास्ताः परिपक्व-	७१
२ एषा मे हृदयं जीव	२१
५ एषा सा विन्ध्यमध्य-	३५
४ कंदर्पस्य जगज्जैत्र-	६
५ कः करोति गुणवा-	१४
६ कदा किल भविष्य-	२१
७ कन्यामन्यानुरक्तां	२६
५ कर्णमूलविषये	६२
७ कर्णान्तकृष्टवलयी-	४०
१ कर्णान्तविभ्रमभ्रान्त-	१३
५ कर्पूराम्बुनिषेक-	२१
७ का नाम तत्र चिन्ता	७
६ कालमिव कलाबहुलं	३७
१ काव्यस्याभ्रफलस्येव	१७
२ किं कर्पूरकणाः	३८
१ किं कवेस्तेन काव्येन	५

उच्छ्वासाः मूलानि श्लोकसंख्याः

७ किञ्चित्कम्पितपाणि	३७
४ किं तेन जातु जातेन	१९
७ किनरचदनविनि	३५
१ किं लक्ष्मीः स्वयमागता-	५६
१ किं स्यादुज्जनपर्वतः	४४
४ किमपि परिजनेन	३२
१ किमस्यः पाशेषु	४९
५ किमु कुवलयनेत्राः	५०
७ कुन्दे सुन्दरि	९
५ कुररभरसहं	४०
५ कुरुते नालकव-	६
६ कूजत्क्रौञ्चं चटुल-	२५
५ कृतक्रीडाः क्रोडैः	४८
३ कृत्वातिथ्यक्रियां	१०
५ केनापि व्यवहारेण	२३
७ कैलासायितमद्रिभिः	२८
४ कोष्णं किं नु निषिच्यते	९
५ कचिच्चटुल-	४४
५ कचिच्चप्रवरगैरिका	४३
५ कचिदपि कार्यारम्भे	५५
२ क्षुभ्यत्क्षीरसमुद्र-	३४
६ गीतेर्गामाः किल द्वित्राः	५२
२ गौरवं गौरवंशस्य	१०
५ ग्रीवालम्बित-	५८
६ चक्रधरं विषमाक्षं	३२
१ चार्वीं सदा सदाचार	३३
५ चिरविरचितचाटु-	७२
१ जननीति मुदित-	३०
२ जनयति जलबुद्धिं	९
१ जयति गिरिसुतायाः	१
६ जयति जगदेकचक्षु-	३१
१ जयति मधुसहायः	२
६ जयत्यखिललोक-	८
६ जयत्यमरसारथि-	९
६ जयत्यमलकौस्तुभ-	५
६ जयत्यमलभावना-	११
६ जयत्यम्भोजिनीखण्ड-	५
६ जयत्यम्भोजिनीबन्धु-	३
६ जयत्यसमसाहसः	१०

उच्छ्वासाः मूलानि श्लोकसंख्याः

६ जयत्यसुरसुन्दरी-	७
६ जयत्युदधिनिर्गत	४
६ जयत्युदरनिःसर-	६
१ जाताकस्त्रिकविस्मयैः	४८
६ जातिर्यत्र न तत्र	६७
१ जानन्ति हि गुणा-	१८
३ तत्तस्याः कमनी-	३१
४ तत्तातस्य कृतादरस्य	३१
४ तथा भव यथा तात	१७
४ तदेत्पुण्यानां	२६
४ तद्वार्तामृतपानार्थि-	२
६ तथा दत्ता मयानीता	१३
६ तव सुभग रम्यदशया	४०
६ तव सुहृदुपभुक्त-	१२
१ तस्मिन्स्मितमुखे	६९
१ तस्य विषयस्य मध्ये	२९
२ तस्याः कान्तिनिर्द्ध-	३०
२ ता एव निर्वृतिस्थान-	२६
६ तात तावन्ममा-	३
३ तास्तास्तं क्षपयामासु-	२०
३ तुभ्यं नमो नमल्लोक-	१
१ तेषां वंशे विशद-	१९
१ तैस्तैरात्मगुणै-	२०
१ त्रिदिवपुरसमृद्धि-	३२
६ त्वत्तो भयेन	१३
६ त्वद्देशागतमारुतेन	२३
६ त्वद्देशागतवायसाय	२२
७ दग्धो विधिर्विधत्ते	२१
३ दत्त्वार्यमर्हणीयाय	९
७ दरमुकुलितनेत्र	४२
४ दिशः प्रसेदुः	२८
६ दिशि दिशि किमि-	३३
६ दिष्टया दिवौकसां	६३
३ दूराभोगभरण	३४
२ देवो दक्षिणदिहमुखस्य	२९
१ देशः पुण्यतमोद्देशः	२८
२ देशानां दक्षिणो देश-	२८
२ देशो भवेत्कस्य न	२७
२ धन्याः शरदि सेवन्ते	१

उच्छ्वासाः मूलानि श्लोकसंख्याः

७ धन्या काप्युपराधिता	३६
१ धन्यास्ते दिवसाः	३४
६ धीरं रङ्गन्त	२९
१ धुतकदम्ब-	४३
६ धुतरजनि-	६६
१ नक्षत्रभूः क्षत्र	३७
७ न गम्यो मन्त्राणां	१७
३ न तत्काव्यं न तन्नाट्यं	२८
६ नद्यास्तीरे चिद्भाया	२७
२ नमिताः फलभारेण	२
६ नलोऽपि मां	१९
१ नास्ति सा नगरी यत्र	२६
६ निजप्रियमुखभ्रान्त्या	६०
२ नित्यसुहृते	३३
६ निपतति किल	२०
१ निर्मासं मुखम-	४७
४ निर्माय स्वयमेव	७
१ निश्चितं ससुरः	१०
१ नीरं नीरजनिर्मुक्तं	४२
२ नीरञ्जनपदे	२९
६ नृप चलसि	६८
७ नोद्याने न तरङ्गिणी	१६
१ नो नेत्राञ्जलिना	६२
२ पटलमलिकुलाना-	४
६ पद्मान्यातपवारणानि	७२
७ परिम्लानच्छाया	२६
३ परिहरति वयो	२९
१ पर्णैः कर्णपुटायितै-	४१
६ पर्वतभेदि पवित्रं	२९
६ पश्यैताः करिङ्गम्भ-	३८
२ पाण्डुपङ्कजसंलीन-	१४
६ पीनोन्नमद्धन-	६४
१ पुनरपि तदभिज्ञा-	६४
६ पूर्वापरयोराशि-	३०
६ पूर्वाहं विहितोदया	७४
७ पौष्पाः पञ्च शराः	१८
३ प्रभासंयोगिविख्यात-	२४
१ प्रसन्नाः कान्तिहारिण्यो	४४
६ प्रसरति, रणरणकरसः	४३

उच्छ्वासाः मूलानि	श्लोकसंख्याः
१ प्रस्तुतकमलगन्धं	८
७ प्रस्तुतस्य विरोधेन	४६
४ प्रायः सैव भवे-	१
२ प्रावृषं शरदं	३
६ प्रियविरहविषा-	४
६ प्रेमप्रपञ्च	११
६ बककृतनिनदं	४१
२ बाणकरवीरदमनक-	१७
६ बालोन्मील	३९
४ विभर्ति यो ह्यर्जुन-	१८
४ विभ्रते हारिणीं	३२
१ ब्रह्मण्योऽपि	४९
१ भङ्गबलेषकथाबन्धं	२२
६ भजत बलसमूहाः	७६
६ भवति यदि सहस्रं	१
७ भवति हृदयहारी	४७
१ भवन्ति फालगुने	२७
६ भानोः सुता	१५
१ भिन्दन्कन्द-	४५
७ भुक्तान्ते घृत-	१३
६ भूपालामन्त्रणे	२२
१ भूमयो बहिरन्त-	३१
३ भोगान्भो गाङ्गवीची-	२२
६ भ्रमकरं	६३
२ भ्राम्यद्दृष्टिरेफाणि	५
६ भ्राम्यद्भृङ्गभरा-	६२
६ मज्जत्कुञ्जर-	३६
४ मण्डलीकृतकोदण्डः	३
७ मदनमितियुवानं	२७
६ मध्ये त्रिवर्ली	६७
६ मन्दं मन्दरमन्दिरेषु	३२
६ मन्दायते दिनमिदं	६४
६ महावराहाङ्गविनि-	३०
६ माघ इन्तिकपोल	३४
६ माद्यन्मांसलतुङ्ग-	२६
६ माल्यं मूर्धनि	७०
१ मिश्रं च मन्त्रा च	३८
२ मुक्तादाममनोरथेन	३७
६ मुक्ताक्षैः श्रूयमाणां	२७

उच्छ्वासाः मूलानि	श्लोकसंख्याः
३ मुग्धस्त्रिध-	६
२ मुग्धा दुग्धधिया	३६
३ मुञ्चन्त्याः शिशुतां	३०
६ मुहुरधिवसतां	४२
६ मृगेषु मैत्री	२८
६ मृदुकरपरिरम्भा-	५८
७ यं श्रुत्वैव मनोभवा-	१०
६ यत्र न फलिता-	६३
३ यथा चित्तं तथा	१५
६ यथेयमाकृति-	२६
३ यद्यावद्यादृशं	१७
६ यद्येतस्याः सकृदपि	१७
४ याः स्कन्दस्य जगाद	२७
६ यात्यन्ताचलमन्ध-	२
१ ये कुन्दद्युतयः	३५
६ रक्तेनाक्तं विनि-	७६
७ रङ्गत्यङ्गे कुरङ्गाक्ष्या	४५
६ रजनिमवनिनाथः	७७
४ रसे रसायने	१४
२ राजते राजतेनार्यं	८
२ राजन्राजीवपद्माक्ष	२६
२ रूपसम्पन्नमयाम्यं	२२
१ रोहणं सूक्तखानां	८
७ लक्ष्मीं बिभ्राणयोः	३४
६ लब्धार्थचन्द्र ईशः	३८
३ ललाटपट्टचिन्त्यस्त	११
७ लावण्यपुण्यपरमाणु	२२
३ लावण्यातिशयः	३३
७ लावण्यामृत-	४३
६ लास्यं पांसुकणायते	२०
६ लिखेवामृतपङ्केन	१९
४ लीलयो मण्डलीकृत्य	३०
७ लीलाताण्डवितभ्रुवो-	४१
३ वररजनीकरकान्ते	१९
२ वरसहकारकरञ्जक-	१६
६ वर्धमानोल्लसद्गंगा	४८
१ वल्लीवल्कपिनद्ध-	५२
२ वहति नवविकासो-	१३
१ वाचः काठिन्यमायान्ति	१६

उच्छ्रवासाः मूलानि श्लोकसंख्याः

१ वायुस्कन्धमवष्टभ्य	४५
२ वासरश्रीमहावल्ली-	४
५ विकलयति कला-	६६
७ विगलितविलास-	२३
६ विचित्राः पद्माली	२४
६ विपिनोद्देशं सरसं	३४
३ विभोविभृतिसम्पन्न	२
३ वियति विशद	१५
५ विरचितपरिवेषाः	५२
३ विवेकः सह संपत्त्या	१६
५ विश्राम्यन्ति न	५
५ विश्लेषाकुलचक्र-	७५
५ वीचीनां निचयाः	१४
६ वीरपुरुषं तदेत-	६६
६ वेदविद्योपमा देवी	५३
६ वेधा वेदनयाश्लिष्टो	१४
१ व्यासः क्षमाभृतां	१२
६ क्षतगुणपरिपाठ्या	५५
१ शब्दद्वानाद्वितीयेन	१४
५ शिथिलितकला	१५
६ शुष्काङ्गी धनचार्वङ्ग्याः	५१
२ शृङ्गाररसशृङ्गार	२५
२ शृङ्गारोत्तमन्दनचारु	३५
५ शृङ्गारोत्तमन्दनमणि-	१०
७ षड्रसाः किल वैद्येषु	१४
१ सङ्गता सुरसार्थेन	२४
६ सङ्गीतका त्वद्वैत्सुक्या-	५०
४ संप्रहं नाकुलीनस्य	२०
५ संसाराम्बुविधौ	२
६ स एष निषयेश्वरः	३६
६ सकलविषयवृत्ती	४४
६ सत्काञ्चयश्चन्द्रनाद्रं	७९
१ सदाहंसाकुलं	३६
१ सद्रूपणापि निर्दोषा	११
२ सरलप्रियं गुणाढ्य	१५
५ सरसिजमकरन्द-	७०

उच्छ्रवासाः मूलानि श्लोकसंख्याः

३ सर्गव्यापारखिन्नस्य	२६
७ सर्वेऽपि पक्षिणो हंसाः	२९
४ सवृद्धबालाः काले	११
४ सांशुकोन्नतवंशस्य	१०
१ सा त्वं मन्मथमञ्जरी	६०
६ सानूनां सानूनां	६५
६ साप्यनेककलोपता	४९
६ सालानकमना ान-	५७
३ सा समीपस्थितज्येष्ठा	२३
६ सिच्यन्तां राजमार्गाः	७८
३ सिन्दूरस्पृहया	७
६ सुगमस्तवास्तु	३३
७ सुधापङ्क्तौपल्लवे	३०
६ सुरसदननिवारं	७७
७ सुस्थिततेजोराशे-	१९
६ सैषा चलच्चन्द्रकि-	२६
७ सोच्छ्रवासां मरणं	४५
२ सोऽयं क्रीडाचलो	७
४ सोऽयं यस्तेन पान्थेन	८
४ सोष्णाषमूर्धा	१५
१ सोऽहं हंसायितुं	२१
७ सौधस्कन्धतलानि	३१
५ स्कन्धशाखान्तरालेषु	४३
१ स्त्रीमाणिक्यमहाकरः	६१
६ स्थित्वा त्वदागमन-	१८
७ स्मरराजराजधानी-	२०
६ स्मरविहरणवेर्द्धा	७३
६ स्वःसौन्दर्यविडम्बि	७२
७ हंहो हंसि चकोरि	८
३ हरचरणसरोजा-	३५
२ हरितिं हरिणयूथं	६
७ हर्षादुत्पुलकं	४८
७ हर्षाद्वाष्पविते	३८
१ हृद्योद्यानमरु-	६३
५ हृद्योद्यानसर-	१८

संशोधनपत्रम् ।

अशुद्धं	शुद्धं	पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धं	शुद्धं	पृष्ठे	पङ्क्तौ
स्रोतः	स्रोतः	२	२९	कोलक	कोलकरि	३०	२९
स्रोतो	स्रोतो	२	३४	बद्धोत्तम	बद्धोत्तम	३०	३४
सर्गोः	सर्गोः	८	३९	नयनयोमौ	नयनयोमौ	३१	५
रामणायक	रामणीयक	९	५	धत्त	धत्ते	३१	६
दोषाः	दोषाः	१०	२७	सम्रा	सम्राट्	३१	२९
कालगुणे	कालगुणे	११	६	शूरजनै	शूरजने	३१	३२
मणि	मणि	१३	८	वासिन	वासिनः	३२	१८
प्रासादाः	प्रासादाः	१४	१	शास्त्रं	शास्त्रं	३२	३३
स्त्रिया	स्त्रियो	१४	३	स्वयममा	स्वयमा	३३	८
*	*	१४* ३१ ३२*		वस्यम्	वस्यम्	३५	१४
*	*	१५* १७ १८*		श्रीत्रकम	श्रीत्रिविक्रम	३६	११
धरतो	धरती	१७	२४	हृद्यति	हृद्येति	३६	१७
वक्त्र	वक्त्र	१८	८	खरोज	सरोज	३६	३३
भङ्गरः	भङ्गरः	१८	१७	कुर्वाणा	कुर्वाणो	३७	४
सिंह	सिंहः	१८	१९	शदः	शब्दः	३७	२८
पार्थो	पार्थो	१९	३	शरच्छी	शरच्छी	३८	१
क्षत्राद्भवति	क्षत्राद्भवति	१९	३१	नीयनानो	नीयमानो	३८	३१
द्वै	द्वै	१९	३२	मनर्थः	मत्यर्थम्	३९	२५
मन्वि	मन्व	२१	८	हानी	हीनी	३९	३०
कदाचिन्न	कदाचिन्न	२१	९	इचेति	इचेति	४०	२१
मार्ग	मार्ग	२२	१	चञ्चला	चञ्चला	४०	३०
कदाचिद्वा	कदाचिद्वा	२२	३	मरीच	मरिच	४०	३२
नारं	नीरं	२४	९	आम्य	आम्यद्	४१	३
निःसरन्त्यो	निःसरन्त्यो	२४	२८	सरत	सरतु	४२	१४
उत्पना	उत्पन्ना	२५	२२	मजरा	मजरी	४३	१२
श्वात	श्च्योत	२५	३१	भारत	भारभत	४३	१३
मौडताः	मण्डिताः	२६	१४	श्रणानै	श्रणाननै	४४	२३
वस्ते	याभिस्ताः	२६	३२	कल्लोलः	कल्लोलाः	४४	२८
सेनापोतना	सेनापतिना	२७	३	मदना	मदन	४५	१३
निर्मासं	निर्मासं	२७	६	विलावद	विलासवद्	४५	२८
गुणैः	गुणैः	२७	९	द्रुमः	द्रुमः	४५	३०
हेलथा	हेलथा	२९	२	प्रकृतार्थं	प्रकृतार्थं	४५	३२
चक्रम्	चक्रम्	३०	१७	न्धन	धन	४५	३३

* चतुर्दशपृष्ठस्य ३१, ३२ पङ्क्तिस्थाने यथाक्रमं पञ्चदशपृष्ठीय १७, १८ पङ्क्तौ पठितव्ये ।

* पञ्चदशपृष्ठस्य १७, १८ पङ्क्तिस्थाने यथाक्रमं चतुर्दशपृष्ठीय ३१, ३२ पङ्क्तौ पठितव्ये ।

अशुद्धं	शुद्धं	पृष्ठं	पङ्क्तौ	अशुद्धं	शुद्धं	पृष्ठं	पङ्क्तौ
पल्ल	पल्लव	४६	१६	भूरुह	भूरुहा	७३	२६
सम्बोन्ध	सम्बोध	४६	३२	जीर्णाभव	जीर्णाभव	७३	२९
वनयस्य	वनस्य	४८	२८	दृश	दृश	७४	६
अर्थाभिजाते	अर्थाभिजाते	४९	१८	ह्यनु	ह्यनु	७४	१९
पदीम्	पदीनम्	५१	३३	व्यकुलो	व्याकुलो	७४	३०
विशिष्टा	विशिष्टा	५२	२९	निश्चलतां	निश्चलतां	७६	२८
प्रकास	प्रकाश	५३	१७	तनुवपु	तनुवपु	७६	३०
स्वर्ग	स्वर्ग	५३	२८	समन्ता	समन्तात्	७७	२८
प्रासादा	प्रासादा	५३	३३	ओपवि	ओपधि	७८	१८
म्हर्थाणि	हर्थाणि	५३	३३	चपकाय	चपकाय	८०	२९
वृद्धिमिव	वृद्धिमिव	५४	१२	विकासितदू	विकसितपदू	८०	२९
वचित्वात्	वाचित्वात्	५४	३०	संहर्त्तुं	संहर्त्तुं	८१	३१
कीर्त्तौव	कीर्त्तौव	५६	२३	शशि	शुशि	८४	३
दाक्षिणात्प	दाक्षिणात्प	५६	२७	विलोक्य	विलोक्य	८६	२३
मालिक्य	माणिक्य	५६	२७	कथितकथा	कथितकथाः	८८	१३
तोजिता	तोजिता	५६	३२	रागधनेन	रागधनेन	८८	२७
मन्वभ	मन्वभव	५७	६	रुड्मर	रुड्मर	९०	९
रेपु	रेपु	५७	१४	वाक्या	वाक्य	९०	२५
भूत	भूत	५८	४	उपदिशन्त्या	उपविशन्त्या	९०	२८
नय	नयन	५८	१२	चक्रवाकां	चक्रवाका	९१	२६
वधना	वधान	६१	२१	श्वास्वो	श्वास्वो	९१	३०
कान्ति	कान्ति	६२	३१	कारिण	कारिणः	९१	३२
तः	तैः	६३	२३	शास्त्र	शास्त्र	९१	३३
अन्वेषणा	अन्वेषणा	६३	२५	दययन्ती	दमयन्ती	९२	३
श्वेतश्वेतायमान	श्वेतायमान	६३	२९	सोजन्था	सौजन्था	९२	२०
द्वन्द	द्वन्द्व	६४	१३	यस्मिन्तले	यस्मिन्तले	९२	३३
उच्छ्वासः	उच्छ्वासः	६४	१६।२४	कान्त	कान्ति	९३	१७
दधीतिः	दधीति	६४	२८	सुभित	शुभित	९३	३३
कौपीन	कौपीन	६८	१८	निरूपम	निरूपम	९४	१२
विद्रुमा	विद्रुमा	६९	११	रजभागे	राजभागे	९४	२३
असिसा	अहिंसा	७०	२३	वृष्टो	वृष्टो	९५	२४
समीपनु	समीपमनु	७०	२६	छन्द	छन्दः	९७	२१
विनिसर	विनिःसर	७०	३२	विचारु	विचारि	९९	१३
मृद्वन्ति	मृद्वन्ति	७१	१	मुपविष्ट	मुपविष्टे	९९	१६
प्रथमाद्भव	प्रथमोद्भव	७१	२	स्निग्धो	स्निग्धा	९९	२३
नोचै	नोचै	७१	१२	भूभ	भूभङ्ग	१००	२
यस्यात्	यस्मात्	७१	२८	गवण	गवण	१०१	१०
वक्कु	वक्कु	७२	११	जाढ्यता	जाढ्यतो	१०२	३४
रनकाशं	रनकाशं	७२	२८	सगता	संगता	१०३	९

अशुद्धं	शुद्धं	पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धं	शुद्धं	पृष्ठे	पङ्क्तौ
प्रकृपण	प्रकृषेण	१०४	६	दिष्टयेत	दिष्टयेति	१४४	२९
भिक्षकमे	भिक्षक्रमे	१०४	२३	समुन्वयः	समुन्वयः	१४७	२६
नादण्ड्या	नादण्ड्यो	१०४	२९	क्रोड्याः	क्रौड्याः	१४९	१९
योग्यो	योग्यो	१०५	१	नालानि	नालानि	१४९	३०
गौरवाह	गौरवाहं	१०५	१६	गापुर	पुर	१४९	३३
स्वाज्ज	स्माज्ज	१०७	२८	गीते	गीतेन	१४९	३३
चवं	चैवं	१०८	३	नेन	गानेन	१४९	३४
विशेष	विशेषै	१०८	९	हपणा	हर्पेणा	१५१	७
लाघवो	लघवो	१०८	२१	कोमलां	कोमलं	१५१	२५
वतीर्णा	वतीर्णा	११२	७	तद्व	तद्व	१५१	३१
वरि	वैरी	११४	२	रनुसन्ति	रनुसरन्ति	१५२	६
संहतु	संहर्तुं	११५	९	नलिनोप्वतं	नलिनोप्वस्तं	१५६	४
दीयसे	दीर्यसे	११५	२४	कोशयानं	कोशपानं	१५६	२६
एवंविधन्यका, एवंविधकन्यकाः, ११६			२२	गीनेन	गानेन	१५७	२०
मध	मर्थ	११७	१	मनागिलङ्गा	मनागिलङ्गो	१५९	१
पार्थ्यसे	प्रार्थ्यसे	११९	११	त्तजः	त्तेजः	१५९	२
हंस	हंसै	१२२	४	शृङ्गवेरण	शृङ्गवेरेण	१६२	१६
पङ्क्त्य	पङ्क्त्य	१२२	३४	सक्	सक्	१६६	१९
उम्मा	उन्मा	१२३	१९	कथयतु	कथयितु	१६७	६
नियन्त्रणाथ	नियन्त्रणाज्ञा	१२४	२९	कवित्	कचित्	१६८	२५
हेतुनि	हेतुर्नि	१२४	३०	मार्गं	मार्गः	१७०	३२
प्येषां	प्येषा	१२४	३२	सुरसुरेति	सुरासुरेति	१७०	३०
चक्षुषा	चक्षुषा	१२६	१	परितः	परतः	१७४	८
प्रगङ्गेन	प्रसङ्गेन	१२६	११	श्लोषा	श्लेषा	१७४	२९
रात्रवपि	रात्रावपि	१२७	३१	कुल	कुलै	१७५	२५
नामव	नामैव	१२९	२१	हंसवान	हंसवाहन	१७५	३२
पूर्वेन्दु	पूणन्दु	१३०	१४	दुन्मादनीं	दुन्मादिनीं	१८१	१०
तथा	तथा सत्यं	१३२	२२	पञ्चम	पञ्चमः	१८१	११
बाह्यर्थः	बाह्यार्थः	१३०	२५	पूरणा	पूरणो	१८१	१८
मितां	मिता	१३२	३३	भ्रवल	भ्रवल	१८३	१
मोदनी	मेदिनी	१३२	३३	ष्टष्ट	ष्टष्टे	१८४	१२
आतप्रस	अतिप्रस	१३३	१२	वीथा	वीथी	१९०	१९
पच्यमानः	पच्यमानः	१३४	२३	मुचुकुन्द	मुचुकुन्दै	१९३	२८
उचः	उच्चैः	१३८	३७	वत्तिनि	वत्तिनि	१९६	१५
मुधमृगै	मुग्धमृगै	१३९	२५	जिलानां	जलानां	१९६	२९
पिङ्	पिङ्ग	१४०	१४	मादीं	मादीं	१९६	३०
सुरदरो	सुन्दरो	१४२	१९	दशस्थं	देशस्थं	१९९	२७
स्वरस्व	सरस	१४२	२०	प्राजा	प्रजा	२००	२४
दैरावणः	दैरावतः	१४३	१८	श्रुत्वव	श्रुत्यव	२०४	३१
शाङ्गलि	शाङ्गुलि	१४४	५				

अशुद्धं	शुद्धं	पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धं	शुद्धं	पृष्ठे	पङ्क्तौ
निवर्तित	निवर्तित	२०६	१३	मुञ्जित	मुञ्जित	२१७	२९
मृदुनो	मृदुनी	२०८	६	वक्तुं	वक्तुं	२१९	१८
इदामति	इदमिति	२०८	२३	स्तः	स्तैः	२१९	३६
स्वादा	स्वादी	२०८	२५	बद्धव	बद्धेव	२२१	१८
नाट्य	नाट्ये	२०८	३४	वञ्जरी	वञ्जरी	२२३	२९
चरत	चरतः	२१०	१३	रुह	ऊरु	२२३	३१
चत्वारणि	चत्वारणि	२१२	१२	त्यङ्ग	त्यङ्गे	२२९	२
वल्गभा	वल्गभा	२१२	३३	रभि	रभि	२२९	२४
वाधिः	वाधिः	२१३	२६	पञ्चव	पञ्चेव	२२९	३८
कार्यण	कार्येण	२१६	८	लाचन	लोचन	२३१	४
स्वरूप	स्वरूपं	२१६	२७	प्रयोगे	प्रयोगे	२३१	११
				चायण	चायैण	२३३	२१

उपोद्धाते

णान्तरवा	णान्तैवा	८	२
वक्रमे	वैक्रमे	९	१६
निर्मिमि	निर्मितमि	९	२०
नैषधतका	नैषधका	९	२०

सर्वविधपुस्तकप्राप्तिस्थानम्

जयकृष्णदास हरिदास गुप्तः—

बौद्धम्भा संस्कृत सीरिज़ आफिस,

बनारस सिटी ।